РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ЖУРНАЛУ "КРАЄЗНАВСТВО" СЕРДЕЧНО ВІТАЄ

краєзнавців України, всіх поборників української історії, культури, мови із знаменною датою – 80 років від дня заснування Українського Краєзнавчого комітету – Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Не зважаючи на всі перипетії політичної ситуації, краєзнавчий рух України демонстрував суспільству послідовність у відстоюванні найважливіших національних приорітетів, невтомно досліджував невідомі сторінки історії, боровся за збереження пам'яток історії і культури в кожному куточку нашої неосяжної Батьківщини, збагачував вікові традиції українського народу.

І нині, в добу незалежності України краєзнавство і краєзнавці йдуть у перших лавах утвердження української державності.

Краєзнавство живило і живить самовіддана, безкорислива праця тисяч і тисяч його невтомних ентузіастів.

Редколегія висловлює вдячність за фінансову підтримку видання цього числа журналу президенту ВАТ "АДАМС" (м. Кам'янець-Подільський), заслуженому працівникові промисловості України, кавалеру орденів "За заслуги" II, III ст., "Слава на вірність України" III ст., "Святий князь Володимир" III ст., Яхієву Адаму Михайловичу та організаційну допомогу кафедрам Кам'янець-Подільського державного університету української мови (зав. кафедри проф. Ткачук Петро Єфремович), іноземних мов (зав. доц. Уманець Анатолій Володимирович).

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

1-4 2005

Заснований 1927 року Українським комітетом краєзнавства, репресований у 1930 році. Відроджений 1993 року з ініціативи Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Засновники:
Всеукраїнська спілка краєзнавців.
Інститут історії України НАН України

Поштова адреса:
01001, Київ,1,
вул. Грушевського, 4,
тел. 228-53-05,
229-13-88

1-4
2005

Зміст

ДО 60-РІЧЧЯ ВЕЛИКОЇ ПЕРЕМОГИ

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ XX СТ. В СВІТЛІ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ЦЕРКОВНЕ КРАЄЗНАВСТВО

ПЕДАГОГІКА І КРАЄЗНАВСТВО

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

З КРАЄЗНАВЧОЇ ПОШТИ

КРАЄЗНАВЧЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

Журнал зареєстровано 6.12.1995.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 1722.

КРАЕВЕДЕНИЕ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

1-4 2005

Основан в 1927 году Украинским комитетом краеведения, репрессирован в 1930 году. Возрождён в 1993 году по инициативе Всеукраинского союза краеведов.

Основатели:
Всеукраинский союз краеведов
Институт истории Украины НАН Украины

Почтовый адрес:
01001, Киев,1, ул. Грушевского, 4, тел. 228-53-05, 229-13-88

1-4 2005

СОДЕРЖАНИЕ

К 60-ЛЕТИЮ ВЕЛИКОЙ ПОБЕДЫ

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ XX СТ. В СВЕТЕ РЕГИОНАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

ЦЕРКОВНОЕ КРАЕВЕДЕНИЕ

ПЕДАГОГИКА И КРАЕВЕДЕНИЕ

РЕГИОНАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

ИЗ КРАЕВЕДЧЕСКОЙ ПОЧТЫ

КРАЕВЕДЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ В УКРАИНЕ

Журнал зарегестрирован 6.12.1995.

Свидетельство о государственной регистрации КВ № 1722.

REGIONAL ETNOGRAPHY

SCIENCE MAGAZINE

1-4 2005

Founded in 1927 by Ukrainian Committee of Regional Studies, closed in 1930.
Restored in 1993 on the initiative of All-Ukrainian Society of Regional Studies Researchers.

Founders:
All-Ukrainian Union of regional geographers.
The Institute of the history of Ukraine

Address:
01001, Kyiv, 1, Grushevsky Street, 4,
Tel. 228-53-05, 229-13-88

CONTENTS

TO THE 60TH ANNIVERSARY OF THE GREAT VICTORY

POLITICAL HISTORY OF THE XXTH CENTURY IN THE REGIONAL RESEARCHES

CHURCH REGIONAL GEOGRAPHY

CULTURAL EDUCATION AND REGIONAL GEOGRAPHY

REGIONAL HISTORY IN PERSONS

FROM THE REGIONAL GEOGRAPHY MAIL

REGIONAL GEOGRAPHY LIFE IN UKRAINE

The journal was registered on the 6th December, 1995.

The certificate of the state registration KB № 1722.

ПОСТАНОВА

Президії правління Всеукраїнської спілки краєзнавців «Про підготовку та проведення урочистого пленуму, присвяченого 80-річчю Всеукраїнської спілки краєзнавців»

31 березня 2005 р. м. Київ

1. Провести 26 травня 2005 року в м.Харкові урочистий пленум Всеукраїнської спілки краєзнавців, присвячений 80-річчю Всеукраїнської спілки краєзнавців.
   Затвердити доповідачем на пленумі Голову правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, академіка НАН України П.Т.Тронька.
   На пленумі прийняти звернення до активістів краєзнавчого руху України.
   Запросити на урочистий пленум членів Правління, Ревізійної комісії Всеукраїнської спілки краєзнавців, представників ряду державних та громадських організацій та членів Малої академії наук, активістів-краєзнавців м.Харкова.
   Просити ректора Харківського національного університету ім. В.Каразіна надати всебічну допомогу в проведенні урочистого пленуму та вирішити організаційно-господарські питання по його забезпеченню.
2. Доручити правлінням обласних краєзнавчих організацій провести заходи, присвячені 80-річчю Всеукраїнської спілки краєзнавців.
3. Схвалити план заходів щодо підготовки та проведення урочистого пленуму.
4. Доручити заступнику Голови правління Всеукраїнської спілки краєзнавців Ю.З. Данилюку підготувати пропозиції про відзначення активістів краєзнавчого руху.
5. Просити Кабінет Міністрів України виділити кошти на проведення урочистого пленуму Спілки (кошторис додається).
6. Доручити Ситнику А.А., Бажану О.Г. та Савчуку В.О. підготувати спецвипуск журналу "Краєзнавство" присвячений 80-річчю Всеукраїнської спілки краєзнавців.
7. Доручити члену Президії правління Всеукраїнської спілки краєзнавців Рубльову О.С. вирішити організаційно-фінансові питання, пов'язані з запрошенням та прийомом делегацій з Росії та Білорусії.
8. Просити Міністерство освіти і науки України вирішити питання про проведення 26 травня 2005 року в усіх навчальних закладах України уроку краєзнавства.
9. Доручити заступнику Голови правління Президії Всеукраїнської спілки краєзнавців Клепаку Г.О. вирішити питання про виготовлення пам'ятного знака до 80-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Голова правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, академік НАН України П.Т.Тронько

УДК 908

ПРЕС-РЕЛІЗ: УРОЧИСТИЙ ПЛЕНУМ ДО 80-РІЧЧЯ ЗАСНУВАННЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ

26 травня 2005 р. в м. Харкові на базі Харківського національного університету ім. В.Каразіна відбудеться пленум Всеукраїнської спілки краєзнавців з нагоди 80-річчя її заснування. В його роботі візьмуть участь відомі українські вчені, діячі культури, викладачі вищих навчальних закладів, вчителі, краєзнавці-аматори з різних регіонів України.

Місце проведення ювілейного пленуму Всеукраїнської спілки краєзнавців вибране не випадково. 80 років тому (у травні 1925 р.), в Харкові відбулася Перша Всеукраїнська краєзнавча конференція. На цьому представницькому зібранні з ініціативи Д.Багалія, Д.Яворницького, В.Пилипенка, М.Шарлеманя, М.Яворського, О.Янати, М.Криворотченка й інших знаних діячів української науки та культури було утворено Український комітет краєзнавства (УКК) – першу централізовану державну інституцію, що організаційно об'єднала творчий потенціал численного загалу дослідників і літописців рідного краю.

Створення УКК в 1920-х роках на тлі політики українізації підвело підсумок ініціатив української громадськості щодо необхідності вивчення регіональної історії. В дожовтневий період в Україні нараховувалось близько 300 краєзнавчо-культурницьких організацій, які глибоко і всебічно досліджували історію рідного краю.

Одним з ініціаторів створення УКК стала Всеукраїнська академія наук, яка в своєму Статуті зазначала необхідність вивчення регіональної історії. Вже в 1919 р. в структурі ВУАН працювала Комісія по складанню історико-географічного словника, в якій працювали професори О.Грушевський, Й.Гермайзе та інші відомі фахівці. Важливу роль в розвитку краєзнавства відіграла також кафедра ВУАН, очолювана видатним українським вченим М.Грушевським. При ній були утворені комісії порайонного дослідження, повністю зорієнтовані на вивчення регіонів.

В 1922 р. в структурі ВУАН були утворені спеціальні краєзнавчі комісії: Київська, Харківська, Одеська, які координували краєзнавчу роботу в регіонах.

Плідна діяльність УКК, який мав належну підтримку Наркомосу, Головнауки й інших зацікавлених установ, уможливлює характеризувати другу половину 20-х років XX ст. як зоряний час українського краєзнавства. УКК всебічно сприяв написанню історії населених пунктів України, вивченню окремих промислових і сільськогосподарських підприємств, посиленню пам'яткоохоронної роботи, збереженню існуючих й створенню нових музейних експозицій.

Від 1927 року УКК започаткував випуск затребачило світ чимало видань, які містили захопливі розповіді про історико-культурні та природні скарби України. Комітетом були запроваджені унікальні форми роботи, котрі сприяли переростанню краєзнавства у масовий рух на теренах усіх 32 українських округів.

З початку 1930-х років демократичний за своїм характером, формами та методами роботи краєзнавчий рух, спрямований на вивчення та популяризацію історико-культурних особливостей окремих регіонів, вже не вписувався в структури командно-адміністративної системи. Всеукраїнське краєзнавче об'єднання та його місцеві осередки були ліквідовані, а найактивніші діячі репресовані й, в переважній більшості, фізично винищені пануючим тоталітарним режимом.

Поступове відродження українського краєзнавства починається у перші повоєнні роки з утворення громадських формувань – гуртків самодіяльності, клубів, комісій, громадських музеїв. На початку 1960-х років завдяки зусиллям справжніх подвижників краєзнавства було розроблено програму увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва в усіх областях і спорудженням величного історико-культурного комплексу на острові Хортиця.

Етапом у розвитку краєзнавчого руху стало створення в 1966 р. Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури. Краєзнавці, небайдужа громадськість активно залучилась до вивчення, збереження історико-культурної спадщини українського народу.

У 60-70-х роках XX ст. за участі понад 100 тисяч літописців-дослідників рідного краю було створено унікальну 26-томну працю "Історія міст і сіл УРСР", яка започаткувала новий напрям у вітчизняній історіографії й досі не має аналогів у світі.

Вагомим здобутком краєзнавчої громадськості стало відкриття Музею народної архітектури та побуту у Києві, а також низки регіональних історико-етнографічних експозицій в областях.

Однак відродити творчу організацію літописців рідного краю вдалося лише на хвилі національно-демократичного піднесення суспільства 1990 року, коли з ініціативи Академії наук України, Інституту історії АН України, Українського фонду культури, ряду інших громадських організацій на І Установчому з'їзді Всеукраїнська спілка краєзнавців відновила свою діяльність, проголосила себе правонаступницею Українського комітету краєзнавства. Статут Спілки зареєстровано Мінюстом України 7 квітня 1993 року. Головою правління Спілки було обрано академі-

За короткий час своєї діяльності Всеукраїнська спілка краєзнавців зуміла сформувати свої обласні, міські, районні відділення, які очолили відомі українські вчені-історики, вчителі, музейники, архівісти, бібліотекарі.

У Статуті Всеукраїнської спілки краєзнавців зазначено, що "основною метою діяльності Спілки є розвиток краєзнавчого руху в органічному поєднанні всіх його державних, громадських і шкільних форм, залучення до пізнання рідного краю широких верств населення, використання досвіду, здобутого в цій галузі в Україні та за кордоном.

Спілка прагне виховувати у громадян почуття національної самосвідомості, глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій українського народу, а також інших народів, пов'язаних з ним своєю долею, шанобливого ставлення до скарбів рідної природи".

Упродовж п'ятнадцяти років своєї новітньої біографії Спілка конкретними справами підтвердила вагому роль краєзнавчого руху у формуванні національної самосвідомості, відродженні нетлінних традицій та історичної пам'яті українського народу, збереженні та популяризації безцінних скарбів духовної і матеріальної культури.

Всеукраїнська спілка краєзнавців здійснює велику науково-організаційну роботу. За роки державної незалежності України відбулося три з'їзди і одинадцять Всеукраїнських конференцій з історичного краєзнавства у Києві, Кам'янці-Подільському, Вінниці, Луцьку, Миколаєві, Полтаві, Черкасах, Харкові, Дніпропетровську, Донецьку та Хмельницькому, I Всесоюзна конференція з історичного краєзнавства. Слід наголосити, що краєзнавчі конференції протягом останнього часу стали активно проводитись в районних центрах Київської, Харківської та інших областей.

Краєзнавчим активом Всеукраїнської спілки краєзнавців протягом 1990–2005 рр. підготовлено і видано близько 60 фундаментальних праць – монографій, збірників документів, які отримали високу оцінку як фахівців, так і широкого загалу. Спілка активно співробітничає з відділом регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України. Наукова співдружність виявилася ефективною. За короткий час було видано ряд збірників документів, зокрема "Збережемо тую славу...", "Дорога до храму", довідники "Краєзнавці України", підготовлено збірники наукових праць з проблем регіонознавства, краєзнавства тощо.

Спілка згуртувала в своїх лавах невтомних подвижників – літописців рідної землі. Поновлено випуск журналу "Краєзнавство", видано значний наклад краєзнавчої літератури, що користується великим читацьким попитом: документальні нариси, путівники, довідники, докладні описи регіонів, населених пунктів, виробничих й сільськогосподарських підприємств, навчальних закладів, музеїв тощо.

Всеукраїнська спілка краєзнавців стала гідним продовжувачем тривалих і славних традицій українського краєзнавства, біля джерел якого стояли видатні постаті: Т.Шевченко, М.Костомаров, О.Лазаревський, О.Левицький, М.Максимович, Л.Українка, В.Антонович та багато інших – тих, ким по праву пишається українська культура і наука.

Чимало зроблено українськими краєзнавцями для гідного увічнення ратного народного подвигу у роки Великої Вітчизняної війни. У містах і селах України вони дбайливо доглядають 28 тисяч братських та одиночних могил, 45 тисяч пам'ятників й обелісків, беруть активну участь у створенні Книг Пам'яті. Особливо пожвавилася ця робота в період підготовки до 60-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників та 60-річчя Великої Перемоги.

За участю Спілки в Україні було започатковано ряд важливих науково-дослідних програм, які привернули увагу широкої громадськості нашої держави, зарубіжних країн. Зокрема, була започаткована Державна програма підготовки науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією", яка покликана повернути українському народові незаслужено забуті імена його державних діячів, майстрів культури, вчених, увічнити пам'ять сотень тисяч наших співвітчизників, які стали жертвами політичних репресій. Поступово розгортається Програма "Пам'ять втрачених сіл", що повинна зберегти в історичному літописі свідчення про ті села, які з різних причин зникли з карти України.

Реалізація Державних програм можлива лише за умов подвижницької діяльності краєзнавців, які за велінням серця вивчають історію рідного краю.

За активну участь у краєзнавчому русі, дослідженні населених пунктів, відродженні духовності, самосвідомості, відтворенні пам'яток історії та культури України багато краєзнавців відзначені державними й відомчими нагородами, стали лауреатами премії Д.Яворницького тощо.

Затвердження постановою Кабінету Міністрів України від 10 червня 2002 року Державної програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року стало новим етапом діяльності спілки. Особливий наголос зроблено на забезпеченні видання ґрунтовних дослідницьких праць з історії українського краєзнавства, створенні відповідної термінології, необхідності чіткого визначення історико-культурних регіонів України, складанні бібліографії краєзнавства. Програма реалізується через систему заходів, у яких, зокрема йдеться про створення загальнонаціонального банку даних з історії населених пунктів, розробку та здійснення науково обґрунтованої програми розвитку та діяльності громадських музеїв, запровадження спеціальності "Регіональна історія" при присудженні наукових ступенів.

У контексті її виконання Всеукраїнська спілка краєзнавців привернула увагу Уряду та громадськості до необхідності енциклопедичного видання багатотомної "Історії міст і сіл України", адже в України налічується біля 30 тис.

населених пунктів, практично всі вони мають багатовікову історію. У відповідь на звернення спілки видано розпорядження Президента України **"Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України"** від 19 жовтня 2000 року, у якому Кабінету Міністрів України доручалося "забезпечити підготовку за участю Національної Академії наук України дослідження і видання енциклопедичного багатотомного збірника "Історії міст і сіл" у новій редакції". Урядом затверджена Державна програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року.

Для виконання таких масштабних завдань виникає нагальна потреба на всеукраїнському та регіональному рівнях привести Статут Спілки у відповідність до статутів творчих спілок, здійснити перереєстрацію членів краєзнавчих об'єднань, подбати про створення потужної матеріальної бази для краєзнавчих досліджень, визначитися з випуском регіональних періодичних видань.

Під час виконання Державної програми міністерства, державні комітети, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації були зобов'язані в межах своєї компетенції:

- **передбачити щорічно під час розробки Проекту Закону "Про Державний бюджет України" кошти на фінансування цієї Програми;**
- **сприяти діяльності місцевих осередків Всеукраїнської спілки краєзнавців, краєзнавчих музеїв, історико-культурних заповідників;**
- **розробити заходи з популяризації серед молоді вивчення історії рідного краю, розробити краєзнавчі маршрути на території України;**
- **всебічно висвітлювати діяльність Всеукраїнської спілки краєзнавців та її місцевих осередків в засобах масової інформації.**

Пленум звертається до Міністерства освіти і науки України з проханням забезпечити розробку та включення до навчальних планів і програм загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних та вищих навчальних закладів тем з краєзнавства з урахуванням специфіки регіонів України.

Свої науково-дослідні програми Всеукраїнська спілка краєзнавців постійно координує з Міністерством освіти і науки України, Міністерством культури та туризму України, Українським товариством охорони пам'яток історії та культури, Українським фондом культури, Всеукраїнським фондом ім. Олеся Гончара та багатьма іншими.

Виходячи з цього, правління Всеукраїнської спілки краєзнавців активно працює над комплексом заходів, які б дозволили піднести дослідження рідного краю на рівень високої державної ваги, відкрили б широкі можливості для виховання національної самосвідомості, духовності і культури.

Президія Правління
Всеукраїнської спілки краєзнавців

УДК 908 (042.5)

Звернення редколегії журналу "Краєзнавство": 80 РОКІВ ВСЕУКРАЇНСЬКІЙ СПІЛЦІ КРАЄЗНАВЦІВ

м.Київ 26 травня 2005 р.

Звернення Правління Всеукраїнської спілки краєзнавців до краєзнавчого активу, всіх поціновувачів української історії, культури мови.

Минуле століття було позначене величезними епохальними змінами в світі. Історія двадцятого сторіччя до українського народу не була милосердною, в ній було чимало не лише героїчних, а й трагічних сторінок. На долю нашого народу випали три революції, остання з яких, Жовтнева, схвилювала світ, громадянська війна, білий і червоний терор, насильницька колективізація, голод, злочинні політичні репресії, що призвели до знищення еліти української нації і покалічили життя мільйонів наших співвітчизників, страшні лихоліття Другої світової війни, розв'язаної німецько-фашистськими загарбниками. В роки Великої Вітчизняної війни в 1941-1945 рр., захищаючи рідну землю, ми втратили біля десяти мільйонів своїх синів і дочок, не говорячи про колосальні руйнування і економічні збитки, завдані Україні війною.

В жорстоких кровопролитних боях з ворогом за Україну, за її свободу і незалежність боролися представники усіх республік Радянського Союзу. Для багатьох із них українська земля стала останнім притулком, в якому сплять вічним сном воїни-герої, партизани і підпільники, сини і дочки народів спільної великої батьківщини – росіяни, українці, білоруси, казахи, татари, узбеки, азербайджанці, таджики, киргизи, молдавани, латиші, литовці, естонці... Понад 28 тисяч братських і одиночних могил, 45 тис. пам'ятників і обелісків по всій Україні – страшне і хвилююче свідчення того, якою дорогою ціною була завойована свобода і довгождана Перемога над ворогом, 60-річчя якої ми урочисто відзначали 9 травня цього року. Без повного визволення України від окупантів у жовтні 1944-го, без історичної Перемоги над фашизмом в травні 1945 р. не постала б у наш час, на початку 90-х років, вільна, суверенна, незалежна Українська держава.

Вікопомною подією двадцятого століття став розпад Радянського Союзу і утворення на його уламках незалежних держав. Чотирнадцять років тому український народ на всеукраїнському референдумі в єдиному пориві ствердив своє віковічне прагнення, непохитну волю – створив власну суверенну, незалежну Українську державу – державу, в боротьбі за свободу і незалежність якої, за віковічне прагнення стати господарем у своєму власному домі, склали голови сотні тисяч кращих представників нашого народу. Це був акт історичної справедливості. І чим далі віддаляють нас роки від незабутнього серпня 1991 року – дня проголошення незалежності України, тим величнішою і знаменнішою постає ця вікопомна подія в наших серцях, в пам'яті народній. Нам як зіницю ока слід берегти незалежну Україну, примножувати її здобутки, все робити для того, щоб став наш народ щасливим і багатим. А це буде залежати від усіх нас, і держава Україна буде такою, якою ми її збудуємо.

Звичайно, було б несправедливо говорити, і це протирічило б реаліям, що вся історія двадцятого століття була позначена лише катаклізмами, і показувати її лише в чорних фарбах. За роки радянської влади було досягнуто чималих звершень у розвитку економіки, науки, освіти, культури. Роботящими руками нашого талановитого народу була створена потужна промисловість, ліквідовано безробіття, значно зріс матеріальний і культурний рівень наших людей. Україна возз'єднала свої землі в єдиній українській державі, стала республікою суцільної письменності і зайняла одне із провідних місць серед найбільш розвинутих країн світу. Все це – наша історія, і не потрібно її заново переписувати, як це роблять під виглядом нового бачення деякі політики та історики, треба бачити її такою, якою вона була. Не можна бачити минуле лише через призму трагічних або виключно героїчних відтінків. Історію треба знати у всій її повноті та складності, такою, якою вона була, якою її сприймали наші батьки, брати і сестри.

В розбудові української незалежної держави чи не найважливішу роль відіграють завдання формування національної самосвідомості та історичної пам'яті українського народу. В їх реалізації суттєвим чинником виступає історичне краєзнавство, вивчення рідного краю, яке виконує відповідальні науково-пізнавальні та виховні функції.

Як відомо, високі поняття "батьківщина", "національна гідність" починаються саме із знання рідного краю, історії села чи міста, вулиці, домівки, де людина народилась і виросла, де пройшло її дитинство. Вони передаються з покоління в покоління з молоком матері, мелодією народної пісні, багатоголоссям рідної мови.

Почуття любові до України, глибока повага до вікових народних традицій – невичерпні джерела духовності, моральності та культури сучасної людини. Знання рідного краю духовно збагачує її, виховує нездоланну відданість Вітчизні, вчить шанувати свій народ та інші народи, що здавна пліч-о-пліч жили і працювали в Україні.

Саме краєзнавство є безцінною скарбницею збереження історичного досвіду багатьох по-

колінь, всього того найкращого, що витримало випробування часом в сфері матеріальної і духовної культури. Ця скарбниця є тим своєрідним містком, який зв'язує покоління минулі з поколіннями сучасними і прийдешніми.

Як відомо, український краєзнавчий рух веде свій славетний родовід від легендарних літописців часів могутньої Київської Русі та героїчної доби козаччини, від наукових товариств, археологічних з'їздів, комісій, комітетів, аматорських гуртків. Видатні діячі науки, літератури та мистецтва, шанувальники рідної природи та культури започаткували ретельне вивчення та дбайливе збереження для майбутніх поколінь історичних, мистецьких, фольклорно-етнографічних надбань і побутово-господарських традицій рідного народу, історія становлення і розвитку якого позначена героїчними і трагічними сторінками.

Для України краєзнавство завжди було не лише міцним фундаментом історичної пам'яті, але й формою самозахисту від ударів долі. Безпрецедентні гоніння української мови й літератури царизмом загрожували українству національною смертю, і тільки самовіддані зусилля кількох поколінь українознавців підтримували в суспільстві інтерес до культури, мови, традицій українського народу. Обстоювати українські національні цінності – і в імперські часи значило свідомо піддавати свою долю неабияким випробуванням.

Ідея створення інституції, яка б займалася дослідженням регіональної історії виникла у 20-40-х рр. XIX ст. У підсумку 1843 року в Києві було створено Тимчасову комісію для розгляду давніх актів, котру зазвичай називали Археографічною, в роботі якої поряд із видатними науковцями М.Костомаровим, О.Лазаревським, О.Левицьким, М.Максимовичем, В.Іконниковим брав активну участь і наш Великий Кобзар Тарас Шевченко.

Величезне значення для становлення українського краєзнавства мала плідна діяльність Товариства Нестора-Літописця при Київському університеті святого Володимира, Одеського наукового товариства історії та старожитностей, Наукового товариства імені Т.Шевченка у Львові, Наукового історично-філологічного товариства при Харківському університеті, Подільського церковного історико-археологічного товариства, Товариства дослідників Волині у Житомирі та багатьох інших регіональних обєднань поціновувачів рідного краю. Розвитку краєзнавства сприяло й проведення Археологічних з'їздів, з яких шість із пятнадцяти відбулися в Україні: у Києві (1874, 1899), в Одесі – 1884, Харкові – 1902, у Катеринославі – 1905, у Чернігові – 1908.

Характерно, що ця подвижницька діяльність української наукової та творчої інтелігенції заклала належний фундамент подальшого розвитку краєзнавства. Навіть у буремні роки національно-визвольних змагань українського народу, в умовах Першої світової та громадянської воєн зароджувались і функціонували численні краєзнавчі організації, які мали реальну підтримку Центральної Ради, гетьманату, Директорії. Уже 1917 року в Києві розпочав діяльність Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва під головуванням Михайла Грушевського. Улітку того ж року з ініціативи художника Сергія Васильківського у Харкові було засноване товариство "Музей Слобожанщини". Серед вагомих справ, започаткованих у період Української революції, стало здійснення заходів щодо впорядкування могили Великого Кобзаря у Каневі, створення Національної галереї, Всеукраїнського "Шевченківського" або "Пам'яткового" музею. Як бачимо, у надзвичайно складних умовах українська інтелігенція зуміла не лише зберегти, а й реально примножити краєзнавчі традиції, зробити їх вагомим чинником ствердження національної ідеї.

Провідну роль у розвитку й організації краєзнавчої роботи взяла на себе Всеукраїнська Академія наук. Уже в першому її Статуті, затвердженому гетьманом П.Скоропадським 1918 року, йшлося, що Академія у Києві "ставить собі на меті, окрім загальних наукових завдань, виучувати сучасне і минуле Вкраїни, української землі та народу".

На початку 20-х рр. плідно працювала ціла низка академічних комісій краєзнавчого профілю: Археологічна, Фольклорно-етнографічна, для складання історико-географічного словника, для складання археологічної карти України, з дослідження Софійського собору та ін. Упродовж 1922-23 рр. при ВУАН було створено Київську, Харківську й Одеську комісії краєзнавства. Одночасно виникали і громадські окружні краєзнавчі товариства: 1920 року – Ізюмське та Роменське, 1922 – Волинське та Житомирське, 1923 – Коростенське, Лубенське, Одеське, 1924 – Чернігівське, 1925 – Дніпропетровське, Луганське та Мелітопольське. Діяли і сільські товариства, як приміром у Вільшанці на Харківщині, що налічували 60 членів, згрупованих у етнографічній, геологічній, соціально-економічній, культурно-просвітницькій секціях. Дедалі нагальніше поставало питання про організаційне об'єднання всього науково-творчого потенціалу дослідників і літописців рідного краю з усіх регіонів України, адже гостру потребу в єдиному координуючому органі відчували не тільки дослідники з наукових інституцій, а й подвижники місцевих краєзнавчих формувань. Ще в листопаді 1923 року професор Харківського Інституту народної освіти Дмитро Зеленін висунув ідею проведення Всеукраїнського зібрання краєзнавців. Вона була підтримана й іншими місцевими осередками. На основі пропозицій, що надходили від учасників регіональних з'їздів, нарад, конференцій, краєзнавчих організацій, відомих громадських і наукових діячів Укрголовнаука Наркомосу виробила "Положення про всеукраїнську нараду по краєзнавству" й утворила Організаційне бюро для її скликання з трьох осіб – М.Яворського, М.Криворотченка, О.Лазариса. 14 лютого 1925 р.питання підготовки та проведення наради розглянула президія Укрголовнауки, і заслухавши доповідь М.Яворського, ухвалила відповідне рішення. 25 березня того ж року в приміщенні Укрголовнауки відбувся розширений пленум Оргбюро, на якому було ви-

рішено підвищити статус краєзнавчого форуму до рангу конференції, визначено вісім тем доповідей і доповідачів, встановлено час проведення.

26 травня 1925 року в приміщенні Харківського ветеринарного інституту зібралося 75 представників 22 регіональних краєзнавчих осередків, губпланів, студентства, господарських, громадських організацій та установ. Серед делегатів були такі знані постаті як Дмитро Багалій, Дмитро Яворницький, Володимир Геринович, Валентин Отамановський, Микола Шарлемань, Матвій Яворський, Олександр Яната, Дмитро Зайцев, Дмитро Зеленін, Михайло Криворотченко, Олександр Лазарис, Нестор Гаморак, Віра Білецька, студент Павло Гончаренко та ін. Головну доповідь виголосив секретар ВУЦВК Опанас Буценко. Серед окреслених ним завдань були: **"природничі досліди, вивчення продуктивних сил країни, опора на сільську інтелігенцію, техперсонал у містах, студентів, поширення краєзнавства на широкі кола населення"**. Далі тривали жваві дискусії про шляхи розвитку українського краєзнавства. Тридцять першого травня було утворено Український комітет краєзнавства як постійно діючий орган у складі: Яворський – голова, Криворотченко – заступник, Лазарис – учений секретар, Авдієнко, Анісімов, Ашуп-Ільзен, Боднар, Довженко Д., Крилов, Немоловський, Пилипенко, Яната й інші.

Конференція прийняла звернення до всіх краєзнавчих формувань, в якому зокрема, йшлося: **"Перша Всеукраїнська конференція з краєзнавства була першою спробою виявити краєзнавчі сили УСРР, зробити перший підсумок досягнень, здобутих уже в краєзнавчій роботі, з'ясувати умови роботи та перспективи її, об'єднати краєзнавчі сили України. Конференція показала силу і життєдайність краєзнавчого руху."** Завдяки зусиллям діячів УКК були зроблені певні кроки в дослідженні історії населених пунктів України, вивченні промислових і сільськогосподарських підприємств, розробці наукових засад пам'яткоохоронної роботи, залученні до краєзнавчої роботи широких кіл громадськості, до речі, на початку 30-х років в Україні було понад 30 тисяч активних краєзнавців. 8 січня 1927 року УКК на своєму засіданні розглянув питання про випуск журналу "Краєзнавство" і ухвалив: "приступити до видання періодичного органу в розмірі 2 друкованих аркушів з тиражем в 2000 примірників з поданим програмом". Було обрано редакційно-видавничу комісію в складі Дубняка, Криворотченка, Левицького, Немоловського, Янати. А програм окреслював завдання журналу **"а) допомогти низовим краєзнавчим осередкам і окремим краєзнавцям в їхній щоденній роботі; б) об'єднати розпорошені організації, надати плановості їхній роботі і ввести цю роботу в певне русло"**.

Та, на превеликий жаль, недовгим був період, справедливо названий історикам зоряним часом українського краєзнавства. В умовах активного формування тоталітарної системи, панування вульгарно-соціологічних схем, демократичний за своїм характером краєзнавчий пошук, студіювання окремих регіонів не вкладалися в тогочасні концепції радянської історії, не узгоджувалися з монопольними претензіями кремлівських ідеологів до істини. Саме це і стало однією з причин масових незаконних репресій в середовищі самовідданих дослідників рідного краю.Звинувачені в українському буржуазному націоналізмі, ідеалізації патріархальщини, зв'язках з міфічними контрреволюційними організаціями численні краєзнавчі осередки були розгромлені, випуск журналу й інших краєзнавчих видань припинено, зруйновано величезну кількість унікальних пам'яток історії та культури, знищено музейні експозиції, а найактивніші діячі краєзнавства стали жертвами політичних репресій. Фактично було репресовано весь український краєзнавчий рух.

За дефініцією "репресоване краєзнавство" стоять тисячі скалічених життів людей, єдиною провиною яких була любов до власного, українського народу.

Підсумовуючи вклад у довоєнні роки в розвиток краєзнавства, ми віддаємо належне і складаємо шану подвижникам і організаторам, ученим і аматорам, тим першим хоробрим дослідникам, які стояли біля витоків краєзнавчого руху в ті складні часи; імена тих, які за велінням серця чесно служили відродженню України, навічно закарбовані в пам'яті народній.

Упродовж майже шести десятиліть діяльність УКК замовчувалася в історичній літературі.

Поступове відродження краєзнавства відбувається у повоєнні роки, коли знову почали створюватися місцеві краєзнавчі осередки. Ще не закінчилась Вітчизняна війна, а Уряд України в кінці 1944 року прийняв постанову про увічнення пам'яті синів і дочок нашої Вітчизни, що загинули в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни. Турбота про збереження священних могил воїнів, партизан і підпільників, спорудження пам'ятних знаків полеглим на рідній землі, тим, хто відстояв свободу і незалежність Батьківщини в боротьбі з фашизмом – стала патріотичним покликом нашого народу, тисяч ентузіастів-краєзнавців. Важливе значення для відродження українського краєзнавчого руху, його наукових, громадських і шкільних форм, мало залучення понад 100 тисяч літописців- дослідників рідного краю до роботи над випуском "Історії міст і сіл Української РСР" у 26 томах. Загальний обсяг цієї титанічної праці, яка започаткувала новий напрям у вітчизняній історіографії та досі не має аналогів у світі, становив 2360 авторських аркушів, у томах вміщено 1340 статей з історіями обласних і районних центрів та інших значних населених пунктів, 8619 статей про всі селища міського типу та центри сільрад, вміщено 9 тисяч ілюстрацій. Другим важливим напрямом відродження краєзнавства став громадський рух за увічнення в усіх областях найбільш видатних звитяжних подій, пов'язаних з історією українського козацтва та створення Державного історико-культурного заповідника на острові Хортиця, що був одним із центрів славетної Запорозької Січі.

Згуртуванню краєзнавчого активу, залученню громадськості до збереження історико-культурної спадщини рідного народу сприяло створення 1966 року з ініціативи наукової та творчої інтелігенції – людей небайдужих до долі народних скарбів – Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. У розвитку краєзнавства, його наукових основ велике значення мало створення 1979 року в структурі академічного Інституту історії України відділу історичного краєзнавства, на який серед інших завдань покладалася підготовка "Зводу пам'яток історії та культури". Саме з ініціативи цього відділу було започатковане проведення Всеукраїнських наукових конференцій з історичного краєзнавства. Перші чотири з них відбулися у Полтаві, Вінниці, Чернігові та Миколаєві. Їхні учасники настійно порушували питання про відновлення цетралізованої інституції типу Українського комітету краєзнавства, але вже у вигляді творчої спілки дослідників і літописців рідного краю.

Із здобуттям Україною незалежності значно посилився інтерес усіх верств суспільства до першовитоків і джерел своєї історії. До вивчення рідного краю, історії його міст і сіл потягнулися сотні, тисячі ентузіастів, котрі хочуть всебічно знати, хто ми є в Україні сущі, чиї ми діти і якою була наша минувшина далека і близька.

На хвилі демократичних перетворень, національного піднесення суспільства 27 березня 1990 року у Києві відбувся I Всеукраїнський краєзнавчий з'їзд, який мав статус установчого для Всеукраїнської спілки краєзнавців – повноправної спадкоємиці традицій, впроваджених свого часу Українським комітетом краєзнавства. Відповідно до затвердженого з'їздом Статуту основне завдання її діяльності – **виховання у громадян почуття національної самосвідомості, глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій українського народу, а також інших народів, пов'язаних з ним своєю долею, шанобливе ставлення до скарбів рідної природи та культури**. За 15 років існування Спілкою здійснено цілу низку масштабних заходів, передусім проведено II та III з'їзди та сім Всеукраїнських наукових краєзнавчих конференцій у Кам'янці-Подільському, Луцьку, Черкасах, Харкові, Дніпропетровську, Донецьку та Хмельницькому. Через понад півстоліття після закриття відновлено випуск журналу "Краєзнавство", започатковано Всеукраїнську краєзнавчу премію імені Дмитра Яворницького, засновано довгострокову програму "Пам'ять втрачених сіл", випущено у світ грунтовні збірники "Репресоване краєзнавство", "Збережемо тую славу", "Краєзнавці України", і, враховуючи творчий доробок обласних організацій, — сотні найменувань краєзнавчої літератури, виявлено ініціативу щодо створення науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією". За поданням правління Спілки найактивніші подвижники краєзнавства отримали ордени та почесні звання, відзначені почесними грамотами Президента, Верховної Ради, Кабінету Міністрів, низки державних і громадських організацій, стали Почесними членами Спілки.

Багато зроблено українськими краєзнавцями для гідного увічнення ратного народного подвигу у роки Великої Вітчизняної війни. У містах і селах вони дбайливо доглядають 28 тисяч братських і одиночних могил, 45 тисяч пам'ятників і обелісків по всій Україні, беруть активну участь у створенні Книг Пам'яті. Особливо пожвавилася ця робота в період підготовки до 60-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників та 60-річчя нашої Перемоги.

За роки незалежності України, особливо за останній період, відбувся справжній ренесанс краєзнавчого руху та регіональних досліджень, свідками й учасниками яких ми є сьогодні. В Україні активізувалася робота науково-громадських, просвітніх організацій і товариств, що очолили краєзнавчий рух. Авангардну роль у ньому відіграє Всеукраїнська спілка краєзнавців, відроджена на новій основі. Показником цього стало те, що в Україні за 12 років незалежності проведено приблизно 400 міжнародних, всеукраїнських, регіональних, обласних науково-краєзнавчих конференцій, симпозіумів, круглих столів, котрі, як правило, закінчувалися виданням книг, брошур, наукових збірників, що сьогодні складають величезну енциклопедію, літопис "малої історії", де на основі нових архівних документів розкривається регіональна історія з позицій історичної правди і об'єктивності, заповнюються чимало "білих лакун", відкриваються невідомі досі події та факти минувшини, повертаються із забуття прізвища реабілітованих її діячів, які були викреслені з пам'яті народної.

Відзначаючи ювілейну дату – 80-річчя Українського комітету краєзнавства, підсумовуючи зроблене, ми зобов'язані сконцентрувати увагу і на невирішених питаннях, на тих основних завданнях, які постають перед Всеукраїнською спілкою краєзнавців у найближчий час. Основним нашим завданням має стати безумовне виконання Державної програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 10 червня 2002 р. Це важливий документ, справжній дороговказ для всіх причетних до краєзнавчого руху людей. У ній підбито підсумки самодіяльного громадського руху вчених-краєзнавців, відзначено здобутки краєзнавства 20-30-х рр., національно-культурних ініціатив 50-60-х рр. Особливий наголос зроблено на досвіді видання "Історії міст і сіл". Активізація краєзнавчої роботи в останні роки, зазначається в програмі, виявилася у появі видань з різних проблем регіонального краєзнавства, посиленні уваги до цих проблем з боку академічної науки та музеїв, проведенні багатьох загальноукраїнських і регіональних конференцій з питань історичного краєзнавства. Водночас у програмі зазначено, що краєзнавство й досі залишається недостатньо розвиненою галуззю науки, про що свідчить відсутність загальнотеоретичних розробок у цій сфері, а також узагальнюючих праць з окремих напрямів краєзнавства. Звертається увага на невідповідність сучасним вимогам інформаційного забезпечення. І що особливо прикро констатувати – у програмі йдеться про

брак належної координації осередків Всеукраїнської спілки краєзнавців, залучених до краєзнавчої роботи установ, окремих дослідників. У програмі чітко визначені її мета й завдання. Першочерговими визначено удосконалення науково-методичної бази краєзнавства, посилення наукової обґрунтованості краєзнавчих розробок, сприяння формуванню у громадян усвідомлення своєї відповідальності за збереження та примноження духовних скарбів. У числі пріоритетних завдань – нове видання "Історії міст і сіл", енциклопедичного довідника "Історичні міста України", інших довідників і путівників. Особливий наголос зроблено на забезпеченні видання ґрунтовних дослідницьких праць з історії українського краєзнавства, розробленні відповідної термінології, необхідності чіткого визначення історико-культурних регіонів України, складанні бібліографії краєзнавства. Програма підкріплена детально розробленими заходами щодо її виконання, в яких зокрема йдеться про створення загальнонаціонального банку даних про історію населених пунктів, розробку науково обґрунтованої програми розвитку та діяльності громадських музеїв, вивчення питання про запровадження спеціальності "Регіональна історія" при присудженні наукових ступенів. Передбачено розробку програми з курсу "Краєзнавство" для вищих навчальних закладів гуманітарного профілю, загальноосвітніх шкіл, удосконалення підготовки та перепідготовки фахівців з краєзнавства. Я вважаю, що розгортання в школах краєзнавчої роботи – одне із наших першочергових завдань.

Я гадаю, що немає потреби наголошувати, яке величезне значення має краєзнавство, пізнання рідного краю для виховання учнівської молоді, студентства, дітей. Не буде перебільшенням сказати, що саме краєзнавство і народознавство повинні стати основою в проведенні навчальної та виховної роботи серед учнівської молоді в суверенній Українській державі.

Як відомо, свого часу Міністерство освіти разом з творчими спілками та Українським фондом культури розробило і затвердило спеціальне положення про рух учнівської молоді України щодо збереження і примноження традицій, звичаїв та обрядів народу, під назвою "Моя земля – земля моїх батьків".

Програма руху, девіз якого: "Мій край – моя історія жива", передбачала забезпечення широкого комплексу дій з розгортання краєзнавчої роботи, спрямованої на глибоке вивчення рідної мови, історії краю, пам'яток культури та природи, коріння гносеології свого роду, вивчення природи – історії землеробства, природокористування, вивчення пісенно-поетичної спадщини, традицій, звичаїв, обрядів, інструментарію свого краю, національного одягу, народної архітектури та побуту, народних ремесел, що є основою відродження національної культури українського народу. У рамках руху "Моя земля – земля моїх батьків" та туристсько-краєзнавчої експедиції "Краса і біль України" правління Спілки активно співробітничає з Українським державним центром туризму і краєзнавства учнівської молоді. Разом було проведено Міжнародний форум юних українців-краєзнавців "До берегів відродження", наукову конференцію "Свята спадщина", присвячену Великій Перемозі. В цілому, зроблено немало.

З огляду на майбутнє, важливе значення матиме вирішення проблем, пов'язаних з викладанням краєзнавства в навчальних закладах. Нам здається, що учні шкіл і студенти всіх вузів, незалежно від їх профілю, повинні вивчати курс краєзнавства (народознавства), чи, припустімо, києвознавство, знати першовитоки своєї історії. Для цього нам з вами, і, перш за все, вченим, слід зайнятися підготовкою для шкіл і вузів програм, підручників, посібників, іншої літератури з краєзнавства та народознавства.

Тепер справа за нами, за конкретними кроками й активними діями усього краєзнавчого загалу щодо виконання всіх завдань, записаних в урядовій програмі. Насамперед потрібно вжити заходів з організаційного зміцнення краєзнавчих осередків, всемірного покращення їх роботи. Вони мають бути створені в усіх містах і районах. Це основна вимога статуту нашої Спілки і з'їзду. Як відомо, III з'їзд Спілки визначив творчий статус ВСК. У зв'язку з цим виникає нагальна потреба привести Статут Спілки на всеукраїнському та регіональному рівнях у відповідність до статутів творчих спілок, здійснити перереєстрацію членів краєзнавчих об'єднань, подбати про створення надійної матеріальної бази для краєзнавства, визначитися з випуском регіональних періодичних видань.

І, звичайно ж, головна наша справа – підготовка багатотомної енциклопедії з історії міст і сіл України на новій концептуальній основі, на значно збагаченій документальній базі. Це оновлене видання повинно красномовно засвідчити перед усім світом, що ми – велика нація, що, не зважаючи на жорстокі удари долі впродовж багатьох століть український народ зберіг свою ментальність, культуру, традиції, зробив величезний внесок у світову цивілізацію. Видання багатотомної історії міст і сіл має дати могутній поштовх для подальшого розвитку краєзнавства, сприяти національно-патріотичному вихованню нашого народу, показати, що природні, соціально-економічні, етнографічні та побутові особливості, притаманні кожному регіону України – Волині і Слобожанщині, Буковині і Таврії, Поділлю і Придніпров'ю, Поліссю і Карпатам, Причорномор'ю і Приазов'ю – неначе шматочки смальти лише збагачують багатобарвне мозаїчне панно нашої соборної Держави, на теренах якої міститься географічний центр Європи. Засади миру та злагоди в нашому суспільстві нещодавно переконливо продемонстрував світові помаранчевий Майдан Незалежності, де зібралися представники всіх без винятку куточків України. Важко переоцінити і просвітницьке значення майбутнього видання, адже цілком зрозуміло, що маркуртські та сепаратистські настрої виникають у головах, переобтяжених стереотипами мислення, тих індивідуумів, хто нічогісінько не знає про правдиву, без міфологізованих імперських нашарувань, історію своєї рідної землі. Підготовка цієї фундаментальної праці на початку XXI століття має стати для нас і

професійних науковців, і громадських літописців, почесним і найбільш відповідальним обов'язком. Немає сумніву, що під час її створення нас зрозуміють, і буде надана підтримка керівництва країни, Міністерства культури і туризму, Міністерства освіти і науки, вищих навчальних закладів, органів місцевого самоврядування, Національної академії наук України, Української академії історичних наук, творчих спілок і громадських організацій, архівів, бібліотек, музеїв. Адже краєзнавчі дослідження тому й користуються такою популярністю в народі, що відгукуються на найтонші порухи людської долі. Далеко не кожна галузь науки здатна так органічно поєднати минуле, сучасне та майбутнє, відкрити нове у начебто давно відомому, промовляти безпосередньо до сердець. Обличчя України, її авторитет у світі чималою мірою залежатиме від того наскільки уважно вона ставитиметься до своєї історико-культурної спадщини і як швидко й ефективно примножуватиме свої духовні надбання. Усі ми спільним загалом повинні прикласти чимало зусиль, аби краєзнавство було високо піднесене в Українській державі, а добре імя невтомного, безкорисливого дослідника і літописця рідної землі було оточене належною увагою і звучало гордо.

Історія людства всіх країн і народів, як відомо, свідчить про те, що міцність кожної нації, її існування ґрунтуються на патріотизмі, духовності, на любові її народу до своєї історії та культури. Відродженню історичної пам'яті, духовності і національної гідності повинні сприяти історична наука та її складова – історичне краєзнавство. Саме наша Спілка, як записано в її Статуті, має виховувати у громадян почуття національної свідомості, глибокої поваги до своєї історії, культури, мови, традицій українського народу й інших народів, пов'язаних з ним своєю долею, шанобливого ставлення до скарбів рідної природи.

У наш нелегкий час, коли Україна поступово підводиться з колін, особливо тепер ми повинні ще раз замислитись над тим, як повніше, ефективніше використати могутній потенціал історичного краєзнавства для національно-патріотичного виховання нашого народу й особливо молоді. А це залежатиме від нас, нашої наполегливої праці, наших ефективних зв'язків з державними інституціями, науковими установами та громадськими організаціями, і, передовсім, з інститутами гуманітарного профілю НАН України, міністерствами освіти і науки, культури і мистецтв, від нашої організаторської роботи щодо виконання положень, записаних у Статуті Всеукраїнської спілки краєзнавців, і, врешті, від допомоги державних органів у центрі і на місцях, їхнього ставлення до нашої роботи, до історико-культурної спадщини. Усі основні положення та завдання щодо розвитку історичного краєзнавства на 2000-2010 роки затверджені у відповідних Указах Президента і постанові Уряду України. Втілити їх у життя – наш почесний обов'язок.

Шлях, пройдений краєзнавством з початку дев'яностих років, як і шлях українського народу, був нелегким, але хвилюючим.

Попереду в нас – велика, почесна і відповідальна робота щодо зміцнення і розвитку нашої молодої суверенної держави, відродження її правдивої історії.

В наші дні, коли відроджується суверенна Українська держава, разом з нею відроджується і набирає сили Всеукраїнська спілка, спілка дослідників і шанувальників рідного краю. Ми пишаємося з того, що саме ми, сучасні краєзнавці, є законними спадкоємцями всього того доброго і чесного, що було створено нашими попередниками за минулі роки. Будьмо ж і надалі гідними продовжувачами славних традицій українського краєзнавства, цієї науки про малу вітчизну, про її історію, культуру, традиції, біля колиски якої стояли видатні представники нашого народу. Віддамо ж всі свої сили, знання, енергію розбудові незалежної України, відродженню історичної пам'яті і духовності нашого народу.

В розгортанні краєзнавчої роботи ми маємо добрих побратимів і однодумців в особі багатьох наукових установ, громадських організацій, державних органів. З цієї високої трибуни від імені правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, я закликаю міністерства і відомства України, наукові і навчальні заклади, творчі спілки і громадські організації до дружнього співробітництва на широкій ниві дослідження історії "малої батьківщини".

Дозвольте з цієї високої трибуни щиросердно подякувати усім членам правління, керівникам місцевих осередків Спілки, тисячам і тисячам справжніх подвижників – дослідникам духовних і матеріальних скарбів рідної землі: науковцям, викладачам вузів і студентам, шкільним вчителям, музейчикам, бібліотекарям, архівістам, працівникам закладів культури, організаторам туристсько-екскурсійної роботи, діячам літератури та мистецтва, журналістам, які переважно на громадських засадах, за покликом серця повсякденно створюють для майбутніх поколінь правдивий історичний літопис кожного куточка нашої Батьківщини.

Усі ми спільним загалом повинні прикласти чимало зусиль, аби краєзнавство у його науковій, громадській і шкільній формах було високо піднесене в Українській державі, а добре ім'я невтомного, безкорисливого дослідника малої батьківщини було оточене належною увагою і звучало гордо. Це залежатиме, передусім, від нас – учених і аматорів, від нашої наполегливості, самовідданої праці на цій благородній ниві.

Summary:

The appeal of All-Ukrainian Union of regional geographers to the regional – geography board, all those who respect Ukrainian history, culture and language.

I

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА

УДК 908 (477) "19"

Савчук В.О. (м. Кам'янець-Подільський)

ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ УКРАЇНИ У 20-Х–30-Х РР. ХХ СТ.

В статті висівтлені основні етапи державної політики щодо краєзнавчого руху, розкриті механізми впливу державних і політичн структур на згортання краєзнавства як руху.

***Ключові слова:** політика, державні структури, краєзнавство, політичні репресії.*

На рубежі III тисячоліття виглядає вкрай необхідним осмислення історичного досвіду, набутого українським народом у минулому, особливо так званих білих плям. Потреба у такому підході диктується складністю розбудови України як незалежної держави, включення в цей процес широких верств суспільства. В активізації їх багато робило і робить краєзнавство України, яке гуртує навколо себе найсвідоміших із числа інтелігенції, студентства тощо. Така думка особливо підкреслюється у програмі розвитку краєзнавства, прийнятої Кабінетом Міністрів України у червні 2002 року на період до 2010 року.

Це не випадково, адже за 12 років незалежності краєзнавство України продемонструвало свої широкі можливості у вивченні реалізації малодосліджених проблем історії, діяльності щодо збереження пам'яток культури, в роботі з повернення із небуття десятків тисяч імен діячів культури, істориків, палких поборників дослідження рідного краю в регіонах, які безневинно постраждали у період сталінських репресій. Такий підхід спостерігається у більше як 400 міжнародних, всеукраїнських, регіональних і обласних науково-краєзнавчих конференцій, симпозіумів, круглих столів, що пройшли за роки незалежності України. Знаково, що вони завершувалися виданням наукових збірників. І конференції, і збірники, за результатами їх роботи за влучним висловленням академіка П.Т.Тронька, "складають величезну енциклопедію, літопис "малої історії", неосяжних знань місцевої географії, природи, де викладена регіоналістика, краєзнавство з позиції історичної правди, достовірності й об'єктивності, заповнено чимало "білих лакун" невідомих досі подій і фактів минувшини України"[1].

Зазначимо, що краєзнавство в цілому відігравало важливу роль в історії України кінця XIX – XX століть. Його внесок, форми організації, здобуті результати періоду 20-30 рр. нині є особливо дискусійними. Дослідники його підкреслюють суперечливість процесу становлення краєзнавства, висувають неоднозначні оцінки результатів, досить аргументовано розкривають трагічні сторінки розгрому краєзнавчого руху у 30-х роках. Такі аспекти найбільш глибоко і послідовно прослідковуються в низці наукових праць академіка П.Т.Тронька[2]. В той же час учений наголошує, що період 20-х років був "злетом краєзнавства". В.В.Ченцов[3], О.А.Удод[4], А.Ю.Теодорович[5] досить повно показали причини та наслідки політичних репресій краєзнавців, краєзнавчого руху у 30-х роках XX ст. Активно вивчає проблеми історичного краєзнавства 20-30 рр. відомий в Україні дослідник Ю.З.Данилюк. Предметом його пошуків є діяльність Українського комітету краєзнавства, трагічні долі його членів та розвиток краєзнавчих традицій наприкінці XX ст.[6]. Низку праць присвятила висвітленню ролі наукової інтелігенції у розвитку історичного краєзнавства в Україні у 20 – початку 30-х років полтавська дослідниця Л.Л.Бабенко[7].

Як бачимо, спектр наукових інтересів у сучасних дослідників краєзнавчого руху досить широкий. Однак проблема державної політики щодо краєзнавства, краєзнавчого руху в цих працях висвітлюється частково, здебільшого фрагментарно. Таким підходом позначаються і праці з проблем краєзнавства, які побачили світ зовсім недавно, зокрема "Зневажена Кліо", – К., 2005; Прокопчук В.С. "Під егідою Українського комітету краєзнавства", – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. У той же час дослідження ставлення державних та політичних структур до розвитку краєзнавства проливає світло на причини політичних репресій щодо краєзнавців та згортання краєзнавчого руху наприкінці 30-х років XX ст.

Зазначимо, що вже з перших років становлення радянської влади в Україні державні і політичні структури проводять щодо краєзнавства політику подвійних стандартів. На перших порах (початок 20-х років) ця політика втілювалася у процесі радянізації українського суспільства. Державні структури, з одного боку, проголошують принцип рівноправності в діяльності громадських організацій, з іншого з особливою підозрою ставляться до краєзнавчих осередків, які виникли в дореволюційний час. Методом перереєстрацій вони створюють навколо них вакуум недовіри та підозри. Структури, які носили церковний характер, як то церковні історико-археологічні товариства закриваються[8]. Переслідуванню, політичному шельмуванню піддаються професорські кадри, які створювали підвалини наукового краєзнавства в товариствах і були широко відомими в Україні і за її межами. Ідеологічного тиску зазнають організації "Просвіти", які в період царської реакції, в добу Української революції відіграли значну роль у дослідженні істо-

ричного минулого, збереженні пам'яток, популяризації української мови та творів українських письменників, розвитку етнографічних досліджень, збереженні самобутніх народних традицій, були своєрідними центрами українознавства. Цей тиск у 1923 році завершився повним закриттям "Просвіт".

На середину 20-х років підходи державних структур до організації краєзнавства зазнають змін. Пріоритет у підтримці надається тим краєзнавчим осередкам, які у своїй діяльності відмовляються від дослідження національно-культурних аспектів, а в основу роботи кладуть так званий "виробничий принцип". Це особливо проявилось під час підготовки до проведення першого Всеукраїнського з'їзду з краєзнавства. Вперше ідею необхідності його проведення висунув відомий вчений краєзнавець, завідувач кафедри Харківського ІНО Д.К.Зеленін. У 1923 році він звернувся до Народного комісаріату освіти України з листом, у якому запропонував провести такий з'їзд, мотивуючи це тим, що в Російській Федерації краєзнавчі конференції вже відбулися як у Всеросійському так і регіональному масштабах.

Пройшло майже 2 роки, а ідея вченого так і не реалізувалася повністю. Із більше як 15 напрямів, які він пропонував обговорити на з'їзді, державні структури виокремили тільки один – дослідження продуктивних сил. Як бачимо, під таким кутом зору якраз і проходила І Всеукраїнська конференція 28-31 травня 1925 року. Негативне ставлення державних структур до її організації та проведення засвідчує, наприклад, і та незначна кількість її учасників (більше 100), стало однією із причин конституювання її не з'їздом, а конференцією. Як відомо ця конференція обрала керівний орган – Український комітет краєзнавства. Однак він складався не з досвідчених краєзнавців, практиків та науковців, які набули досвід в різноманітних товариствах, а формувався по представницькому принципу методом кооптацій: від НКО, ЦК Комсомолу, ЦК національних меншин, Інституту географії тощо. Такий підхід засвідчив намагання влади обмежити діяльність Українського комітету краєзнавства, спрямувавши його зусилля на не підйомні проблеми дослідження продуктивних сил в Україні.

В цей час політичні структури намагаються ввести в краєзнавчий рух такі форми організації, які відповідали б їхній меті та завданням. 6 квітня 1921 року "з метою збереження і вивчення нових борців і будівничих комуністичної громади, досвіду великої боротьби пролетаріату України і його комуністичної партії" було утворено "Комісію по історії Української революції і комуністичної партії" (істпарт.)[9]. На 1925 рік в Україні вже діяло 20 місцевих істпартвідділів у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Луганську, Запоріжжі, Полтаві, Чернігові, Вінниці, Єлисаветграді, Донецьку, Херсоні, Артемівську, Кам'янець-Подільському, Конотопі тощо[10]. Результатом їх діяльності став збір документів з історії революційної боротьби, видання низки збірників та створення музеїв революції[11].

Кардинальні зміни у підходах до організації краєзнавчого руху в Україні відбуваються наприкінці 20-х років. Цей рубіжний час засвідчив, що період ліберального ставлення та терпимості щодо краєзнавчого руху завершується. Владні структури починають здійснювати неприкритий тиск в першу чергу на науковців, об'єднаних у Всеукраїнській академії наук, які були рушійною силою краєзнавства України. У березні 1927 року ЦК КП(б)У приймає рішення про реорганізацію ВУАН. За головну мету ставилися витіснення з академії тих кадрів, які сповідували ідеї національно-культурного розвитку. Нанівець зводиться діяльність різноманітних комісій, навколо яких гуртувалися сотні аматорів-краєзнавців із регіонів. Шляхом цькування окремих членів ВУАН створюється вакуум навколо установ академії, більшість яких у 1930 році реорганізовуються. Найдовше в системі ВУАН проіснувала кафедри історії української культури, очолювана академіком Д.І.Багалєм. Вона була реорганізована в науково-дослідний інститут, який після смерті видатного ученого у 1934 році ліквідовується.

Поступово ліквідовуються і самодіяльні краєзнавчі структури в регіонах. Владу вже не влаштовувало те, що більшість із них, сприйнявши нові правила гри, фокусувала свою діяльність на дослідженні суто виробничих проблем. У 1932 році перестає функціонувати Український комітет краєзнавства. Не врятувало краєзнавчий рух і нав'язування йому такої теми, як дослідження історії фабрик і заводів, рішення про створення якої було прийнято ЦК ВКП(б) 10 жовтня 1931 року. І ці комісії не виправдали надій, не виконали поставлених перед ними завдань в силу того, що краєзнавчі осередки вже покинули ті, хто тривалий час працював у них ефективно. Самодіяльність краєзнавчих осередків, їх демократичність, опора на національні культурні проблеми настільки стурбували владу, що вона ініціює появу нових краєзнавчих структур як товариство краєзнавців-марксистів. Привнесення політичних моментів остаточно турбувало краєзнавчий рух, його політизація отримала повний організаційний занепад.

В середині 30-х років в деяких регіонах, що мали досвід організації історико-краєзнавчих осередків, вживаються заходи щодо реанімації краєзнавчого руху. Так, наприклад, 11 квітня 1936 року бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У приймає рішення "Про роботу краєзнавчого товариства і про заходи до широкого розвитку самодіяльного краєзнавчого руху в області". В прийнятому рішенні обком наголосив на необхідності швидкої появи такої структури. Були поставлені конкретні завдання виконавцям, особливо облплану, обкому комсомолу, обласному відділу народної освіти тощо. Однак це рішення не було виконаним, і вищеназване товариство так і не приступило до роботи.

Середина 30-х років була найбільш трагічною для краєзнавчого руху, саме в цей час сотні його організаторів у всіх регіонах України були піддані політичному тиску і репресовані. Так влада продемонструвала, що на цьому етапі їй не потрібні організації, в яких сповідується принцип демократизму, пріоритетними є проблеми національно-культурного розвитку, вивчення проблем рідної мови, культури, збереження пам'яток історії. Всі ці напрями дослідження забуваються, лише частково зберігається фольклорний напрям у діяльності окремих шкіл і окремих науковців.

Отже, як бачимо, державна політика щодо краєзнавчого руху в 20-30-х роках була неоднозначною. Вона мала подвійні стандарти. Якщо на першому етапі влада ще толерантно ставилася до існування різноманітних товариств, мирилася з їх демократизмом, дослідженням актуальних проблем регіонів, активною роботою із збереження пам'яток культури і природи, то, починаючи з кінця 20-х років, влада рішуче змінює своє ставлення до краєзнавства. Особливо яскраво проявляється політичний тиск, все більше і більше застосовуються адміністративні важелі впливу на краєзнавців та організації. З особливою наполегливістю це велося на фоні сфабрикованого процесу СВУ та інших спецоперацій НКВС. З середини 30 х років цей тиск змінюється політичними репресіями, і термін "краєзнавство", "краєзнавчий рух", "краєзнавчі осередки" надовго зникає із вжитку як в засобах масової інформації, так і в наукових публікаціях.

Примітки

1. П.Т.Тронько Краєзнавство України напередодні III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців // Краєзнавство. – 2003. – № 1-4. – С. 7.
2. Тронько П.Т. 70-річчя Українського комітету краєзнавства // Там само. – 1995. – № 1. – С. 5.
3. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – 2000. – 470 с.
4. Удод О.А. Історія в дзеркалі аксіології. Роль науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу у 1920-1930 рр. – К.: Генеза, 2000. – 289 с.
5. Теодорович А.К. Діяльність Українського комітету краєзнавства / УКК у добу українізації // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 6. – С. 66-72.
6. Данилюк Ю.З. Український комітет краєзнавства та його діяльність // IV Респуб. наук. конфер. з істор. краєзн. – К., 1989. – С. 35.
7. Див. наприклад: Бабенко Л.Л. Роль наукової інтелігенції у розвитку історичного краєзнавства на Україні в 20 – на початку 30-х років. Дис. ... канд. іст. наук. – Полтава, 1999. – 211 с.
8. Бажан О.Г., Данилюк Ю.З., Рубльов О.С. Історія під пресом ідеології // Зневажена Кліо. – К., 2005. – С. 3.
9. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду 1917-1959 рр. Зб. док. Том 1. (1917 – червень 1941 рр.). – К., 1959. – С. 112.
10. Літопис революції. – 1925. – № 5-6. – С. 331.
11. Державний архів Миколаївської області. – Ф.р-99, оп. 1, спр. 799. – Арк. 30.

Summary:

The article envisages the major stages of the state policy related to the regional geography movement. The mechanisms of the state and political influence structures on the curtailing of regional geography as a movement are revealed also in the article.

Key words: *policy, state structures, regional geography, political repressions.*

УДК 908.(477)(091)

Бездрабко В.В. (м. Київ)

ІСТОРИКО-ЕКОЛОГІЧНІ СТУДІЇ В КРАЄЗНАВСТВІ 1920–1930-Х РР.

Автор висвітлює стан еколого-краєзнавчої роботи, розкриває шлях взаємодії державних і громадських структур у покращенні екологічної справи.

Ключові слова: *наркомземсправ, комісія, інспектор, публікації, комітет краєзнавства, свідомість, праці.*

Екологічна думка в національній культурі має давнє походження. В усній дописемній народній творчості і в перших писемних вітчизняних свідченнях знаходимо роздуми про стосунки природного середовица і людності[1]. В епоху Відродження та реформаційних учень, а особливо в добу Наукової революції проблема взаємин людини з природою стає предметом професійних студій філософів-натуралістів[2]. Успадкована система оцінювання стосунків людської спільноти з природним середовищем за нових координат культурного виміру знаходить втілення у роздумах Г. Смотрицького, К. Саковича, Ф. Прокоповича, С. Калиновського, С. Кулябки, Г. Сковороди та ін[3]. Їхні синкретичні теологічні, політичні, економічні, духовно-етичні, естетичні експлікації взаємозв'язків, впливів, залежностей індивіда і природи створили ґрунт для розгортання майбутньому загальних і конкретних природничих студій на нових теоретико-методологічному та науково-методологічному рівнях.

У XIX столітті, коли людство вступило в епоху глибоких індустріальних перетворень та їх наслідків, закономірно зростає увага до природного середовища і людини в ньому як об'єкта науки та невід'ємної умови осягнення закономірностей буття соціуму. Рух за утвердження морально-етичного, естетичного, усвідомленого ставлення особи до природи в час техногенізації життя суспільства закладає підмурки для зведення науки про взаємини живих істот із довкіллям, яку 1863 року відомий німецький учений Е. Геккель назвав "екологією". Ми схильні вважати, що перші екологічні узагальнення, знання є похідними розвитку традиційних наук – географії, історії, біології, медицини, філософії, етики, естетики, психології. В умовах їх розгортання, спеціалізації відбувається теоретичне та науково-методичне оформлення нової галузі наукових знань – екології. М. Максимович і Д. Велланський, П. Куліш і Я. Головацький, С. Подолинський і Хв. Вовк, Г. Мірчук і Т. Юркевич, М. - Туган-Барановський і М. Грушевський показали власними студіями синтез класичної української натурфілософії з новітніми європейськими течіями[4]. Народження екології як галузі знань супроводжувалося заснуванням відповідних установ, закладів, появою тематичних періодичних видань, проведенням відповідних зібрань[5].

У літописі історії української екологічної думки виняткове місце посідають перші десятиріччя початку XX ст., зокрема двадцяті роки[6]. Розвиваючись у контексті національно-культурних процесів, цілий напрямок людського пізнання, спрямований на з'ясування засад, домінант, шляхів досягнення гармонії людини у стосунках із довкіллям, утверджується як *наука* і особливої вартості *державна справа*.

Чільне місце у системі екології займає традиція природоохорони. Про ставлення держави до останньої свідчать декрети, постанови, розпорядження й інші підзаконні акти, які переслідували мету створення єдиної мережі контролю за природокористуванням і унормуванням здійснення експедицій із обстеження природних об'єктів, їх реєстрацію, систематизацію; проведення широких комплексних досліджень для популяризації екологічних знань; удосконаленням правничо-комунікативної бази[7]. Це – акти "Про створення заповідників" (1921), "Про охорону пам'ятників природи, садів і парків" (1921), "Про облік і охорону пам'яток мистецтва, старовини і природи" (1924), "Про пам'ятники культури й природи" (1926) та ін.[8]

Великий внесок у справу устаткування природокористування, збереження довкілля зробили державні центральні і місцеві розпорядчо-управлінські органи влади. Для прикладу вкажемо на попередників і сучасників Сільськогосподарського наукового комітету – природничий підвідділ з ботанічною секцією відділу дослідної справи при Міністерстві земельних справ Генерального секретаріату першої УНР, відділ охорони природи при Департаменті державного майна, відділ охорони природи при Міністерстві хліборобства другої УНР – і, нарешті, на нього самого, який "при різних урядах" носив "різні назви та в різних формах виявляв свою діяльність"[9]. Спочатку його секція охорони природи[10], а з часом – Комісія охорони природи (1924), яка у 1926 р. стає структурним підрозділом дослідного відділу при Сільськогосподарській комісії НКЗС УСРР, що зорганізувалася на основі одноіменного комітету, перетворюються на центри популяризації розвитку заповідної справи в країні, складання „енциклопедії" природи[11]. Видатними діячами названих установ були відомі природознавці В. Аверін, В. Вернадський, О. Кривуша, В. Огієвський, П. Тутковський, М. Шарлемань, О. Яната та ін.[12] Науково-методичні пошуки та їх практична реалізація проводилася навколо вивчення взаємозалежностей обставин генези природи, суспільства, держави і

внаслідок цього – навколо потреби переходу від панування над природним середовищем до "опікування" ним.

Помітну роль у популяризації природоохорони відіграв Центральний інспектор у справі охорони пам'ятників природи при Укрголовнауці, посаду якого з 1925[13] по 1929 рр. обіймав відомий науковець, професор ХІНО О. Федоровський, та чотири крайові інспектури – Харківська, Київська, Одеська, Дніпропетровська[14], що очолювалися активістами екологічного руху в Україні – професорами Є. Лавренком, М. Шарлеманем, А. Бравнером, М. Акимовим відповідно[15]. До регіонального відання крайових інспектур охорони пам'яток природи з центром у Харкові увійшло 13 округів, Києва – 17, Одеси – 7, Дніпропетровська – 4[16]. Їх науково-практична діяльність – складання з метою вивчення реєстру різнотипних пам'яток природи, проведення паралелей між сучасним і минулим станами навколишнього середовища певного регіону, видання періодичних чи продовжуваних книжкових одиниць задля поширення ідеї охорони природи, збирання відомостей "про всі пам'ятки природи, які збереглися, яким загрожує велика небезпека з боку напруженого використання природничих сил...", виявлення тих, які "мають наукову вартість", доведення того, що "тимчасові вигоди від недовгого використання, або навіть одноразового знищення цих... пам'яток не можна порівняти з їхньою величезною науковою цінністю та економічними наслідками їх нового всебічного вивчення"[17] – знайшла відлуння у праці багатьох місцевих краєзнавчих осередків.

Природоохоронний напрям відстежується у діяльності всеукраїнських Управлінні лісами та Спілці мисливців і рибалок, Товаристві захисту тварин і рослин, що відображено в організаційно-розпорядчій документації, рішеннях їх з'їздів[18]. Для них зміст роботи полягав у детальному вивченні змін у часі стану флори та фауни, що населяли їх, з метою з'ясування рамок неруйнівних можливостей експлуатації, використання природних багатств людиною, суспільством.

Найвищим досягненням згаданих установ є конституювання ідеї заповідної справи як пріоритету державної природоохоронної політики. При історичному екскурсі у світлі тривкості і наявності ми відкриваємо її постійність і продовження[19]. Як результат, на початку 1930-х рр. в Україні діяло шість державних заповідників – "Асканія-Нова", "Гористе", "Конча-Заспа", "Лісостеповий ім. Т. Г. Шевченка", Надморський та Піщаний заповідники[20]. Головним гаслом їх діяльності було підвищення флористичної, фауністичної ценотичної та ландшафтної репрезентативності природного фонду країни. Вирішення проблем збереження територій та об'єктів природного середовища, їх відтворення і використання знайшло позитивний відгук на Міжнародному конгресі з охорони природи (м. Брюссель, 1927 р.)[21].

Крім управлінських органів державної влади, значний внесок у розвиток природоохоронної справи в Україні зробили наукові інституції. Передусім це складові Всеукраїнської Академії наук: природничий відділок фізико-математичного відділу, українські геодезичний, геологічний науково-дослідні інститути, акліматизаційний, ботанічний сади, Всеукраїнське географічне й Українське наукове товариства та ін.

На відміну від історичних гуртків, товариств, об'єднань наукового, аматорського характеру, котрі з революційними подіями 1917–1920 рр. переважно припинили своє буття, природничі здебільшого продовжували діяльність. Серед таких варто вказати на Харківське товариство дослідників природи (1869), Київське орнітологічне товариство ім. Кеслера (1909), Хортицьке товариство охорони природи (1916) та ін. Поряд із ними потужно заявили про себе й новоутворювані краєзнавчі осередки природоохоронної діяльності[22].

Інтереси природознавців зосереджувалися навколо двох організуючих стрижнів: науково-дослідницького і популяризаторського. Спільним для них є прагнення до здобуття і систематики екологічних знань, докладного обґрунтування масштабів дозволеного природокористування, без трагічних наслідків для життя людини в майбутньому. Результати природничих досліджень узагальнювалися переважно на основі моралізованого ставлення до довкілля, що було викликано закріпленням філософсько-етичних, естетичних початків в екології. Неабияке значення для них мало втілення набутків у педагогіку, навчально-виховний процес[23]. Так, при Харківському ІНО з 1922 року як навчально-допоміжний заклад діяв заснований у 1919 році Інститут розповсюдження природознавства, Одеському – товариства природодослідників і географічне, Кам'янець-Подільському – товариство подільських природодослідників і любителів природи, Херсонському – біологічна станція, Київському – товариство природодослідників і т. д.[24]

Надзвичайна "стиснутість", складність, політематичність природоохоронних процесів створили таку насичену подіями часову перспективу, що кожна конкретна частинна крапка на ній дозволяє відчути їх динаміку настільки, наскільки взагалі її можна відчути, коли співіснують і плутаються численні "раніші" і "пізніші" історіографічні традиції.

Досягнення в сфері природоохорони України пов'язані також з іменами багатьох науковців, які активно співпрацювали з краєзнавчими осередками, зокрема Українським комітетом краєзнавства (УКК) та його періодичним органом – часописом „Краєзнавство" (1927–1930). Із-поміж інших укажемо на Д. Зайцева, А. Курила-Кримчака, Є. Лавренка, П. Погребняка, С. Постригання, С. Тисаревського, А. Фещенка, О. Янату та ін.[25] Не деталізуючи наведені вище факти, наважимося на оцінку стану і розвитку природоохоронної справи в УСРР, історичної екології у 1920-х – початку 1930-х рр., оперуючи визначеною кількістю тематичних робіт, зокрема матеріалами часопису "Краєзнавство".

УКК значну частину обсягу журнальних чисел відводив під історико-екологічні публікації, більшість яких складається зі взаємопов'язаних і взаємонакладених осмислених авторських "схоплень" природоохоронними переконаннями потреб дійсності. Звертає увагу на себе низка різнопланових за сюжетом і текстовою композицією дописів за авторством Є. Лавренка, П. Погребняка, С. Постриганя, С. Тисаревського, А. Фещенка та інших, але з об'єднувальною головною лінією – прагненням виробити окремі пункти програми забезпечення гармонії стосунків людини з природою.

Євгену Лавренку, відомому історику флористики, геоботаніку, діячу заповідної справи належать дві статті, опубліковані у журналі "Краєзнавство" з красномовними назвами "Рослинність цілинних степів України та їх охорона" та "Лісові пам'ятки природи на Україні та їх охорона"[26]. Остання вийшла у співавторстві з П. Погребняком, відомим географом, лісознавцем, учасником природоохоронного руху[27]. В. Борейко назвав ці розробки Є. Лавренка найцікавішими за тематикою охорони природи з усіх підготовлених і опублікованих ним у 1920-і роки[28].

У той час в Україні з ініціативи вищих органів державної влади та управління проводилося суцільне картографування (на основі попереднього вивчення) цілинних степів країни. Початкові напрацювання на цій царині належать В. Талієву, Й. Пачоському, С. Постриганю, О. Янаті та ін.[29] Важливість оперативного складання карти степових зон, заповідників пояснювалася змінами у структурі землекористування, які сталися у результаті запровадження нової економічної реформи та націоналізації землі. Вивчалися такі агрокліматичні зони, як Полісся, Західний, Центральний, Східний лісостепи, Північний і Південний степи[30]. За дорученням Бюро Українського комітету охорони природи упродовж 1926–1928 рр. Є. Лавренко обстежував цілинні землі, степи в межах усієї України, співпрацюючи з місцевими науковими, краєзнавчими силами[31]. Праця науковця стала своєрідним узагальненням досягнень у дослідженні степів і проектуванням шляхів подальшого студіювання піднятої проблеми[32].

Зазначаючи, що дослідження цілинних степів є комплексним питанням, бо передбачає висвітлення таких чинників минулого й сучасного буття географічних комплексів, як ґрунтовий покрив, геологічний розвиток, рельєф, клімат, залягання підземних і поверхневих вод, тваринний світ, Є. Лавренко зцентровує структуру тексту навколо розгляду їх рослинного покриву[33]. Думка науковця про те, що вивчення рослинного покриву дозволить районувати українські степи, значною мірою визначила сучасний їй пошук науковців у цьому напрямку. Користуючись напрацюваннями проф. А. Алексеєва, В. Альохіна, Й. Пачоського, учений географічно окреслює кордони степів країни, дає при цьому коротку різнопланову й різночасову фізичну описову характеристику[34]. На основі досліджень крайових інспектур охорони природи, крім існуючих степових державного і місцевого значення заповідних зон, науковець аргументовано пропонує організувати ще 18 заповідників[35]. Названі для охорони цілинні степи України характеризувалися різними категоріями складових природозаповідного фонду. Це автоматично передбачало й різницю в завданнях екологів: охорона і (чи) відновлення природних ресурсів указаних місцевостей[36]. Як відзначає В. Борейко, публікація Є. Лавренка послужила значним поштовхом розгортанню природоохоронної справи навколо цілинних степових земель УСРР[37]. У Санкт-Петербурзькому відділі Архіву РАН зберігається звіт Євгена Лавренка про роботу Харківської крайової інспектури охорони природи протягом 1927–1928 рр., який містить інформацію про створення двох заповідників місцевого значення за цей період, один з них – цілина Михайлівського кінного заводу, що на Сумщині, – з'явився після безпосереднього клопотання Голови Харківської крайової інспектури охорони природи і його обстежень, відображених у роботі "Рослинність цілинних степів України та їх охорона"[38]. М. Шарлемань, відгукуючись про справу створення степових заповідників в Україні 1920-х рр., відзначав винятковість подібних природоохоронних заходів для Європи (крім Росії) і високий ступінь їх організації, за яким вони "можуть конкурувати з аналогічними заповідниками Північної Америки"[39].

Не менш цікавою й актуальною на той час стала поява спільної праці Є. Лавренка і П. Погребняка, присвяченої охороні лісів, їх пам'яток[40]. Посилена увага до вивчення лісів в Україні у 20-х роках XX ст. зазнала впливу „натхнення" І з'їзду лісознавців Української держави (1918), огорненого новими теоретичними знахідками та практичними здобутками І. Борігревса, Г. Висоцького, К. Гаєра, В. Гумана, В. Дуб'янського, Х. Мелдера, Г. Морозова, П. - Молоківа-Журського, А. Новака, Й. Пачоського, Г. Танфільєва та інших вітчизняних і зарубіжних фахівців[41].

Ліс, як найпотужніше і найскладніше рослинне угруповання, без сумніву, у 1920-х роках став об'єктом науково-теоретичних і практичних досліджень, а провідною установою їх втілення – Всеукраїнське управління лісами (1922). В умовах зростання масштабів використання лісової сировини задля вироблення продуктів праці постало питання вжиття системи заходів, спрямованих на забезпечення раціонального використання, підвищення продуктивності відтворення, охорони і захисту лісів, поліпшення культури ведення лісового господарства. Є. Лавренком було розроблено анкету для збирання відомостей про ліси, а УКК у вигляді рекомендованого розпорядження довів її до відома адресатів[42]. Подібні заходи не були поодинокими акціями. З-поміж виконавців лісовпорядкувальної справи зустрічаємо імена авторів часопису "Краєзнавство", зокрема і тих, кому належить стаття "Лісові пам'ятки природи на Україні та їх охорона"[43].

Реальні перспективи збільшення масштабів безсистемного вирубування та використання зайнятих лісом земель для виробничих потреб створюють, за переконанням Є. Лавренка і П. Погребняка, таку ситуацію, коли науковцям важко відстежити різницю, що трапляється "у разі зміни зовнішніх чинників... особливо негосподарської людської діяльності" з "рослинним суспільством" тривалого часу становлення – лісом[44]. Тому, логічно розгортаючи власні міркування, вчені переконують читацьку аудиторію часопису "Краєзнавство" у необхідності найшвидшого проведення опису лісових масивів у всіх природних зонах України, а згодом – виявлення місця, яке вони займають в інтегральній (сумарній) величині всього природно-ресурсного потенціалу країни. Це стало б, на їх на думку, "запорукою упорядкованого, раціонального природокористування"[45].

Екологічне мислення Є. Лавренка і П. Погребняка виявляється і в естетичному ставленні до лісів – "огнищ здорового оточення для людини... природного явища, що складає наймальовничіші в нашій країні краєвиди"[46]. При цьому вчені апелюють до досвіду німецьких колег, які успішно зберігають ділянки первинного лісу[47]. Пізнавальне ознайомлення з диким лісом і з таким, що зазнав антропогенних втручань, сприяє формуванню активної громадянської екологічної позиції, пробудженню почуття особистої причетності до проблем охорони навколишнього середовища. Це, як вважають дописувачі, і є одним із шляхів забезпечення пріоритетності у суспільстві природоохоронних інтересів над економічними[48].

Від актуалізації питання охорони лісів до обґрунтованого доведення важливості використання досвіду іноземних колег, а далі через подачу результатів власного співробітництва з вищими і низовими краєзнавчими осередками заради проведення на основі таксономії природно-географічної зони лісогосподарського районування до виведення концепту негайного оголошення окремих ділянок лісів України заповідною зоною – таким шляхом проходить представлення теми публікації Є. Лавренком та П. Погребняком. Характеристика ними історичного процесу складання ґрунтового покриву, рослинного, тваринного, орнітологічного світів лісу, їх залежності від людської діяльності окреслило коло доведень на користь виокремлення його для охорони. Так, основним доказом потрібності створення заповідної зони у Чечільницькому лісництві є старий деревостан, Чорноліському – сфагнові болота, Кременчуцькому – тваринні популяції, Сумському – "ізольовані від суцільного ареалу колонії борових, ягідних кущів", Дніпропетровському – зразки північної папороті, Вінницькому – "найпівденніший в СРСР – вересняк" і т.д.[49]

Зауважимо, що для робіт Є. Лавренка, а також П. Погребняка характерним є розгортання теми за таким планом, який динамізує розглядувані субстанції – ліс чи степ. Подібне уможливлюється своєрідною композицією статей цих учених, яка in concreto взаємопоєднує частини тексту різних часових дистанцій і просторових перспектив. Так, аналіз сучасного стану природоохоронних заходів стосовно лісових, степових природних комплексів відбувається на тлі постійного звернення до набутків попереднього часу і вироблення завдань на майбутнє в межах усієї України чи її локальної території.

Значущі одиниці речень і групи речень відкривають тексти робіт Є. Лавренка і П. Погребняка[50]. І перша, і друга статті розпочинаються доведенням важливості охорони природи в цілому і степів, лісів зокрема, а потім увесь текст підпорядковується послідовному обстоюванню природоохоронної ідеї.

Допис краєзнавця, біолога, лектора Лубенського педтехнікуму С. Тисаревського "Вимерлі та вимираючі звірі Лубенщини" народжений практичними шуканнями[51]. Проте, якщо Є. Лавренко і П. Погребняк розкривають тему не прив'язуючись до конкретного територіально визначеного регіону країни, то С. Тисаревський спробував проілюструвати свої думки, зосереджуючись на фауні означеного краю – Лубенського.

Його робота базується на результатах учнівських, студентських екскурсій, польових обстежень, які проводилися ним, а також на дослідженнях музейних фондів Полтави, Миргороду, Лубен, особистої природничої колекції відомої дослідниці місцевості К. Скаржинської[52]. Заручившись широкою джерельною базою, краєзнавець розгортає аналіз природозмін Лубенщини, дотримуючись процедури історичної ретроспекції на основі опису археологічних знахідок залишків тваринного світу в глибинних пластах земної кори[53]. Зазначення викопних фауністичних речей супроводжується фіксацією їх наукових латино- і україномовних назв, місця і часу знаходження та вказуванням фізичних осіб, установ, закладів, організацій, котрі здійснили це. Час від часу єдинотематичний зміст розвідки С. Тисаревський доповнює порівняльним контрастуючим фоном – ситуацією охорони фауни в інших регіонах України, Західній Європі і Америці[54]. Такий паралелізм сприяє створенню у читача враження більшої переконливості у необхідності розширення списку тварин, заборонених для полювання, щоб у найближчому майбутньому не "мати цих тварин тільки в музеях"[55].

Вдаючись до гіпотетичних припущень стосовно генези назв населених пунктів від ареалу поширення популяцій окремих тварин, С. Тисаревський виступив з ініціативою використання історико-ономастичних джерел у процесі з'ясування минулого фауни країни[56].

Природоохоронні ідеї науковця С. Тисаревського мали неабиякий вплив на ряд конкретних робіт краєзнавчих осередків другої половини 1920-х – початку 30-х років, про що свідчать матеріали розділу "Життя краєзнавчих організацій" журналу УКК[57].

Обов'язкова присутність природоохоронних акцентів при констатації фактів зниклих і зникаючих видів тварин, по-перше, є своєрідним

обігруванням головного у смислі статті, а по-друге, визначає структуру тексту. Остання, на відміну від текстової будови розробок Є. Лавренка, П. Погребняка, де маємо поділ робіт на окремі, логічно завершені міні-розділи, за зовнішньою організацією є суцільною. Її сюжетна композиція розкривається не через самостійні але взаємопов'язані, логічно завершені текстові блоки, а через формально нероздільну тканину тексту, у якому закінченість думок виділяється лишень частими відступами у рядках.

Суспільні відносини у галузі охорони, відтворення і використання природозаповідного фонду розвивалися згідно з правовими актами організації цих заходів, про що згадувалося вище. На момент появи журналу заповідна мережа України включала ряд природних заповідників, регіональних ландшафтних парків, заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ, ботанічних садів, дендрологічних і зоологічних парків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва. Стосовно неї встановлювався особливий правовий режим, який гарантував збереження цінних і цікавих територій і об'єктів природи країни. До таких, на думку багатьох науковців, яких представляли у журналі Д. Зайцев і А. Фещенко, необхідно було б зарахувати і Дніпрові пороги та Корсунщину.

Роботи Д. Зайцева і А. Фещенка "заповнили" екологічну лакуну, що притаманна історико-географічним дослідженням запорозьких і корсунських місць[58]. Проблема захисту і збереження природи, що особливо заявила про себе в умовах індустріалізації суспільства, спонукала науковців звернути увагу фахівця і пересічної особи на її існування. Орієнтування на загальну читацьку аудиторію зумовила поєднання в змісті текстів серйозних наукових і квазі-суджень, естетико-екологічних міркувань, які деякою мірою хоча і впливають на сутнісну їх функцію, однак не перетворюють дописи Д. Зайцева і особливо А. Фещенка на праці популярного характеру.

Доведення необхідності створення природозаповідних зон у районі запорозьких, корсунських островів опосередковуються дописувачами журналу "Краєзнавство" по-різному. Д. Зайцев при цьому вдається до аналізу природничих й історичних студій вітчизняних і зарубіжних науковців не одного покоління, що стосуються цих островів, зокрема Хортиці. „Експлуатуючи" їх висновки, вчений пояснює необхідність "...перед тим, як з лопатою, мотикою та динамітом прийти сюди, ... оглянути, описати, зфотографувати, засняти на кінофільму все навколо, ...бо незабаром все це сховається під водою і назавжди згине для науки"[59].

Дослідивши проблему, автор статті аналізує можливу варіативність у визначеннях заповідної зони. Посилаючись на досвід дореволюційних природоохоронних заходів проектування на Хортиці паркового ансамблю, що так і не був реалізований, Д. Зайцев виступив за збереження тут окремих заповідних дільниць, відкинувши ідею оголошення всього острова заповідником[60]. Свою позицію він пояснює відсутністю можливостей реалізувати цей задум, оскільки на той час уже тривали роботи над втіленням проекту Дніпробуду в життя[61]. За переконаннями Д. Зайцева, до таких природних зон, які мали б охоронятися Законом, треба віднести "весь берег (острова – *В. Б.*) понад Старим Дніпром із скелями, цілинним степом та байрачними лісками... плавневі дільниці з озерами"[62]. Іншу ж частину острова Хортиці пропонувалося перетворити більшою частиною на парк-пам'ятку природи[63].

Стаття "Дніпробуд і острів Хортиця" за змістом є зразком екологічного прагматизму. Її автор визнає і пояснює втрати природи як невідворотний наслідок розвитку людської цивілізації, а перетворення – як результат перемоги людини над природою, а створення заповідних зон – як "музей", символ її виграшу[64]. І це вже не є науково виважені доведення, бо їх обґрунтування відбуваються на рівні освоєння ідеологічних бажань: показати, "що життя є боротьба, ... найсильнішою в цій боротьбі є людина, ... серед усіх людей найкраще бореться організований пролетар"[65]. Для Д. Зайцева влаштування на острові Хортиця заповідних ділянок мотивується служінням природи людині, для якої та мала стати "фабрикою виробу кисня", "площею" під будівництво будинків відпочинку, санаторіїв, шкіл та інших дитячих установ тощо[66]. Отже, екологічні роздуми в роботі Д. Зайцева ідейно підводять нас до усвідомлення того, що створюються нові дешифрації значень ставлення людини до природи, за допомогою яких розкривається техногенізація громадської думки у 1920-і роки[67].

Близьким за об'єктом вивчення є допис Я. Якуші – викладача географії Коростенського педтехнікуму, де йдеться про Дніпрові пороги, їх гідрооточення[68]. Географічний опис останніх автор супроводжує історичним, фольклористичним матеріалами про походження окремих місцевих потамонімів, лімнонімів, оронімів, дрімонімів, дромонімів, хоріонімів. Вступ, що складається з загальних зауважень до теми, та конкретні описові розвідки за дев'ятьма найбільшими Дніпровими порогами, вміщені в окремих відділках, ілюструються тематичними світлинами, що документують уміщену тут інформацію. Характерним для роботи Я. Якуші є чергування розміреного історико-географічного опису з заувагами природоохоронного змісту: "невміру ретельне господарювання ... весь берег голісінький"[69] (про Попівський річковий о-в), "природні багатства зникли ... ліс винищено"[70] (про Запорозьку Пущу), "Великий Дубовий острів ... жодного натяку на дубину"[71], "Вербовий (о-в – *В. Б.*) – жодної деревини"[72], "... росло багато дерева сокорини – тепер оголене"[73] (Становий о-в), "недавно був гарний ліс ... тепер низькорослі чагарники"[74] (про о-ви Яцевий, Демковий) тощо. Не присвячуючи роботу спеціально природоохоронній тематиці, автор усе ж не обходить увагою назрілі екологічні проблеми навколо запорозьких об'єктів природи.

Обґрунтування А. Фещенком необхідності створення природозаповідної зони на корсунських островах відбувається на тлі ботаніко-географічного опису місцевості з метою підкреслення її унікальності[75]. Загальна характеристика сучасної геологічної будови островів зі супровідною еволюційною орографічною ретроспекцією, їх флори і фауни – таким є план подачі матеріалу вченим. Редакція журналу, коментуючи актуальність теми, зауважує присутність у роботі низки фактичних помилок у визначенні природних об'єктів[76]. Пам'ятаючи, що редагуванням часопису "Краєзнавство" займався УКК, а у його склад на момент появи статті у світ перебували два природознавці високої кваліфікації – Є. Лавренко і О. Яната, можна припустити, що зауваги, які супроводжують роботу А. Фещенка, належать їм. Коректної форми коментарі редакції до статті свідчать про її високу культуру спілкування зі своїми дописувачами.

На відміну від розвідки Д. Зайцева, студія А. Фещенка відзначається відсутністю апологетики розвиткові індустріального суспільства. Засудження нищення природи доповнюється конкретними пропозиціями щодо проведення природоохоронних заходів в УСРР: від розширення мережі тематичних осередків, рівномірної організації заповідників природи, до освоєння екологічних ідей на рівні індивідуальної і колективної свідомості[77]. Смислові положення екологічного моралізму дописувача проглядаються на горизонтальних – організаційних та вертикальних – змістових осях. Своєрідна сітка співрозташування думок науковцем проголошує виведення форми природоохоронної справи в країні зі сфери номінальної до сфери усвідомленої діяльності.

Текст роботи "Корсунські острови та їхня околиця" А. Фещенка, як і публікації С. Тисаревського, Д. Зайцева (крім роботи Я. Якуші), не містить ознак внутрішніх структурних меж закінчених думок. Як публікації Є. Лавренка, П. Погребняка, Я. Якуші, так і роботи А. Фещенка супроводжуються ілюстративною частиною інформаційного матеріалу, світлинами, виконаними краєзнавцем О. Костюченком. Відзначимо властиву для робіт Є. Лавренка, П. Погребняка, С. -Тисаревського, А. Фещенка, Я. Якуші термінологічну насиченість текстів, що увиразнює професіоналізм при написанні видрукуваних за їхнім авторством розвідок.

На межі художнього і наукового стилів розгортає основну ідею своєї роботи акад. С. Рудницький[78]. Переглядаючи низку досягнень Західної Європи і США в екскурсіоністиці, туристичній справі, відомий учений висуває власне бачення розвитку "радянської туристики". У цілому насичена ідеологічними символами трактування туристики стаття торкається й природоохоронного аспекту, який оформлений у реченні: "Радянський турист повинен почувати себе на кожнім місці неначе інспектором охорони природи й культури і не тільки сам їх охороняти, але й дбати, щоб інші їх охороняли"[79]. Конкретизацій цієї думки далі не знаходимо, але на тлі вивчення студій з вітчизняного туризму, екскурсіоністики, масив яких на сьогодні є мало вивченим[80], подібна заувага не є поширеною.

Аналіз публікацій часопису „Краєзнавство" у поєднанні з іншими джерелами 1920–1930-х рр. утверджує декілька методологічних підходів до вирішення питань, пов'язаних зі співіснуванням "людина – природа". Назвемо їх екологічним моралізмом, реалізмом, прагматизмом. Для першого з них властивий емотивний гуманізм, розумний раціоналізм у ціннісних орієнтаціях ставлення до природного середовища; для другого – обстоювання позиції узгодження потреб науково-технічного прогресу з реальними можливостями природи без шкоди для неї самої, а для останнього – споживацьке ставлення до природного довкілля, виправдане індустріальною добою людської цивілізації, за якої інакше і не може бути. Різниця між засадничими принципами екологічних прагматизму і реалізму й екологічним моралізмом полягає в теоретичному і методичному зміщенні акцентів з проблем використання природного середовища на проблему ставлення до нього, або, інакше кажучи, з рівня соціально-економічної, суспільно-політичної аргументації на рівень сприймаючої свідомості. Важко вказати на час появи та засновників цих екологічних дискурсів. Та у цей час вони "вилилися" у конкретні студії С. Рудницького, О. Янати, К. Дубняка, Д. Зайцева та ін.

Прикладом екологічного моралізму є конструювання каркасу загальної проблематики взаємин живих організмів з довкіллям і у ньому вченими В. Вернадським, М. Воскресенським, Є. Лавренком, П. Погребняком, Є. Чикаленком, М. Шарлеманем, Я. Якушею, О. Янатою та іншими. У дусі ідей С. Кулябки відомий еколог М. Воскресенський намагається увиразнити спільність фізичного і духовного стану людини та "довколишніх обставин її буття і, в першу чергу, природничих"[81]. Популяризатором "укріплення в народі свідомого любовного ставлення до навколишньої йому природи, краю взагалі й до ідеї охорони пам'яток природи й старовини" увійшов в історію екологічної думки, історичну екологію О. Яната[82]. Глибоко філософські, етичні й естетичні норми спілкування між природою і людиною склали ядро нової української географії, антропогеографії С. Рудницького[83]. Всебічні дослідження впливу людського фактору на довкілля з метою вироблення морального кодексу ставлення до нього займає значну частину праць М. Шарлеманя[84]. Висвітленням засад гармонійного співжиття українців-трударів і природи на основі виваженого досвідом ставлення до неї займався Є. Чикаленко[85], чим продовжив традиції Ф. Прокоповича – співвідносити людську діяльність як мистецтво та природне формування. Установку на морально усвідомлені дії людини – "господаря", "батька", "попечителя" природи відбивають концепції біогеоценології, дослідження екосистем, природоохорони Є. Лавренка[86]. Перелік прихильників екологічного моралізму можна було б продовжува-

ти. При всій розмаїтості питань, які розроблялися ними, об'єднувальним середовищем для їхніх студій є усвідомлений вибір моральної, екологічно виваженої поведінки індивіда у природі, для якого, за словами В. Вернадського, стиль мислення працював би за алгоритмом його відповідальності за розвиток біосфери[87].

Верифікаційною інстанцією процесу осмислення екологічних прагматизму і реалізму для першого є праці К. Дубняка, Г. Закревської, Ф. Козубовського, для другого – Д. Зайцева, С. Постриганя, А. Фещенка та ін.[88] "Вилучивши" з них сутність, спродукуємо шкіц їх тлумаченням. Для прихильників екологічного прагматизму природа – це, передусім, основа розвитку суспільства, а її ресурси – єдино вагомий аргумент доцільності загальних і регіональних досліджень. Не закликаючи до нищення, руйнування природного середовища, вони вважали подібне закономірністю існування людства. Для адептів екологічного реалізму руйнування природи хоча й було таким же неминучим наслідком діяльності людей, та все ж, як і для екологів-моралістів, остання мала носити свідомо виважений, раціонально обґрунтований характер. Визнання екологами-реалістами "розрахункового" ставлення до природи звучить як продовження концептуальних положень екологічного прагматизму, а відсутність чітких меж між ними свідчить про їх неоднорідність.

Отже, наведені вище роздуми щодо історико-екологічних мотивів у краєзнавчих розвідках 1920–1930-х рр. доводять їх поширеність, неоднорідність світоспоглядання, світосприйняття, яке склалося на той час, суспільної практики, котра їх склала, багатовекторні підходи до взаємодії між складовими фундаментальної тріади буття: людина, суспільство – час – природа, а окремі досягнення екологів-моралістів є суголосними нашому часові та потребують додаткового студіювання.

Примітки

1. *Иларион Киевский.* О законе, данном через Моисея, и о благодати и истине, явленной Иисусом Христом, и о том, как закон миновал, а благодать и истина наполнила всю землю и вера распространилась во всех народах вплоть до нашего народа русского; и молитва к Богу от всей земли нашей // Златоструй. – М.: Мол. гвардия, 1990. – С. 106-123; Послання Никифора митрополита Київського до князя Володимира, сина Ярослава // Людина і довкілля. – К.: Заповіт, 1995. – Кн. 2: Людина і довкілля в українській духовності. – С. 31-33; *Мойсей Видубицький.* Слово ігумена про побудову стіни у Видубичах // Людина і довкілля. – К.: Заповіт,1995. – Кн. 2: Людина і довкілля в українській духовності. – С. 41-42; Слово Даниила Заточника [по всем известным спискам] с предисловием и примечаниями. – СПб.: Тип. хромолитограф. А. Траншель, 1889. – 84, [III] с. та ін.
2. *Крисаченко В. С.* Передмова // Людина і довкілля. Антологія: В 2 кн. – К.: Заповіт, 1995. – Кн. 1.: Природа і людність України в пам'ятках світової і національної культури. – С. 15.
3. Арістотелівські проблеми або питання про природу людини з додатком передмов до весільних і похоронних обрядів, складених Каллістом Саковичем // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 337-512; *Калиновський С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 47-270; *Кулябка С.* Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 271-296; *Прокопович Ф.* Філософські твори: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1980. – Т. 2: Натурфілософія, або Фізика. Етика. Логіка – 500 с.; *Сковорода Г.* Начальная дверь по христианскому добронравию // *Сковорода Г.* Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 42-50; *Смотрицький Г.* Ключ царства небесного // Українська література XIV–XVI ст. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 200-235 та ін.
4. *Велланский Д.* Основное начертание общей и частной физиологии, или физики органического мира. – СПб.: Тип. Гуттенбера, 1836. – 502, [XI]с.; *Волков Хв.* Антропология и ее университетское преподавание: L'Antropologie et son enseignement universitaire (К пересмотру университетского устава). – Б.м.; Б.и., б.г. – С. 99-107; *Головацький Я.* Розправа о язице южнорусском и єго наречиях, читана в общем заседании на съезде ученых русских 23 жовтня 1848 г. н.ч. у Львове // Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови: В 2 ч.Ч. 1 – К.: Рад. школа, 1959. – С. 224-227; *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., в 12 кн. – К.: Наук. думка, 1991. – Т.1: До початку XI в. – С. 152-180; *Злупко С. М.* Сергій Подолинський – вчений і мислитель, революціонер. – Львів: Каменяр, 1990. – С. 146-151; *Куліш П. О.* Твори: В 2 т. – К.: Дніпро, 1989. – Т. 2: Листи з хутора. – 586 с.; *Мірчук Г.* Призначення нації // Основа. – 1993. – № 1. – С. 148-152; *Туган-Барановский М.* Теоретические основы марксизма. – СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1905. – 218 с.; *Юркевич П.Д.* Мир з ближніми як умова християнського співжиття // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 10. – С. 94-97 та ін.
5. *Талиев В. И.* Охраняйте природу! // Этико-эстетический подход к охране дикой природы в заповедном деле. Сер. История охраны

природы. – К.: Б. и., 1997. – С. 9-20; *Його ж.* Охрана местной природы...// Вопросы краеведения. Сб. статей. – Н. Новгород; Нижполиграф, 1923. – С. 30, 31

6. *Крисаченко В. С.* Розвиток українскої екологокультурологічної думки // Людина і довкілля. Антологія: В 2 кн. – К.: Заповіт, 1995. – Кн. 1: Природа і людність України в пам'ятках світової і національної культури. – С. 363; *Головацький Я.* Розправа о язьще южнорусском и єго наречиях, читана в общем заседании на съезде ученых русских 23 жовтня 1848 г. н. ч. у Львове // Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови: В 2 ч. Ч. 1. – К.: Рад. школа, 1959. – С. 224-227.
7. Положення про пам'ятники культури і природи // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 725. – Арк. 39.
8. Протокол засідання колегії Наркомзема від 25.09.1921 р. про стан "Асканія Нова" // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1163. – Арк. 5; Постанова Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету й Ради Народних Комісарів УСРР "Про пам'ятники культури й природи" // Охорона пам'яток природи на Україні: – Naturschutz in Ukraina: Зб. пр. – Х.: Б.в., 1927. – С. 85-87 та ін.
9. Діяльність сільськогосподарського наукового комітету України // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 454. – Арк. 566-566зв.
10. *Лавренко Є.* Охорона природи на Україні: Naturschutz in der Ukraina. – Х.: Б. в., 1927. – С. 1.
11. Там само. – С. 3.
12. Діяльність сільськогосподарського наукового комітету України // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 454. – Арк.566 зв.
13. *Примітка.* З моменту створення.
14. *Лавренко Є.* Охорона природи на Україні: Naturschutz in der Ukraina. – Х.: Б. в., 1927. – С. 2.
15. Там само.
16. Розподіл території відання краєвих інспектур охорони пам'яток природи // Охороняймо пам'ятники природи. – Дніпропетровськ: Вид. Дніпропетров. краєвої інспектури охорони пам'яток природи, 1930. – С. 51-52.
17. Від редакції // Охорона пам'яток природи на Україні: Naturschutz in Ukraina: Зб. пр. – Х: Б. в., 1927. – С. III-IV.
18. *Аверін В. Г.* Охорона птахів та пташині заповідники на Україні // Охорона пам'яток природи на Україні. – Х.: Б. в., 1927. – С. 70-71; Краткий обзор деятельности Всеукраинского общества защиты животных и растений ("Живрас") за 1925–1927 гг. // Охрана природы. – 1928. – №5. – С. 28-30.
19. *Шамет М.* Колонія Ангальтських поселенців "Асканія-Нова" 3.03.1828 р. 1-й Державний степовий заповідник "Чаплі" – 1928 р. // ВП. – 1928. – № 3-4. – С. 157-170.
20. *Акімов І., Ющенко О.* Асканія відкривала заповідний літопис України // Рідна природа. – 1998. – № 1-3. – С. 7; *Головянко З.* Лісова дослідна справа на Україні // Вісн. сільськогосподарської науки. – 1924. – № 1-2. – С. 5-8; *Є. Л.* Організація піскових заповідників у районі Дніпрового низу // ВП. – 1928. – № 5-6. – С. 310; *Шамет М.* Колонія ангальтських поселенців "Асканія-Нова" 3. 03. 1828 р. 1-й Державний степовий заповідник "Чаплі" – 1928 р. // ВП. – 1928. – № 3-4. – С. 157-170; *Шарлемань М.* Наші досягнення в справі охорони природи // ВП. – 1924. – №5-6. – С. 4-7; *Його ж.* Охорона природи та збирання відомостей про тварин "Пам'ятки природи" // Вивчаймо природу краю: Зб. статей про методи вивчення природи та збирання колекцій. – К.: Б.в., 1932. – С. 105-107; *Яната О.* До розвитку українського природознавства // ВП. – 1927. – № 1. – С. 3-5 та ін.
21. Хроніка // ВП. – 1928. – № 1. – С. 52.
22. *Богданович М.* Лубенська округа: Ліси на Хорольщині // К. – 1928. – №6-10. – С. 73; *Геринович В.* Кам'янецька округа // К. – 1927. – №1. – С. 26-28; Кременчуцька округа // К. – 1928. – №2-3. – С. 48; *Зеленський І.* Лубенська округа: Округовий відділ спілки мисливців та рибалок // К. – 1928. – №2-3. – С. 50; *Миловидов М.* Чернігівська округа: Колонія бобрів в Чернігівській окрузі // К. – 1928. – №2-3. – С. 56; Чернігівщина: Остерське наукове товариство // К. – 1927. – №1. – С. 31 та ін.
23. Наукові товариства та організації в Україні // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 454. – Арк. 365-365 зв.; Краткие сведения о деятельности ИРЕ // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 454. – Арк. 257, Арк. 208; Статут Всеукраїнського географічного товариства при ВУАН // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 454. – Арк. 793; Статут Київського товариства природодослідників / / ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 454. – Арк. 430; Українське наукове товариство (в м. Києві) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. – 454. – Арк. 364; Устав института распространения естествознания Укрнаркомпроса (ИРЕ) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 454. – Арк. 178 та ін.
24. Наукові товариства та організації в Україні / / ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 454. – Арк. 365-365 зв.; Краткие сведения о деятельности ИРЕ [Института распространения естествознания] // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 454. – Арк. 257, арк. 208; Статут Всеукраїнського географічного товариства при ВУАН // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 454. – Арк. 179-180; Статут Київського товариства природодослідників // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 454. – Арк. 430; Українське наукове

товариство (в м. Києві) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 454. – Арк. 364; Устав института распространения естествознания Укрнаркомпроса (ИРЕ) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 454. – Арк. 178 та ін.

25. *Борейко В.* Популярный биографо-библиографический словарь-справочник деятелей заповедного дела и охраны природы Украины, царской России и СССР (1860–1960). Сер. История охраны природы: В 2 т. – К.: Б. и., 1995. – Т. 1. – 224 с.; Т. 2. – 192 с.
26. *Лавренко Є.* Рослинність цілинних степів України та їх охорона // К. – 1928. – № 6-10. – С. 20-33; *Лавренко Є., Погребняк П.* Лісові пам'ятки природи на Україні та їх охорона // К. – 1929. – № 1-2. – С. 10-29.
27. Петр Степанович Погребняк // *Борейко В. В.* Популярный биографо-библиографический словарь – справочник деятелей заповедного дела и охраны природы Украины, царской России и СССР (1860 –1960). Сер.: История охраны природы: В 2 т. Т.2. – К.: Б.и., 1995. – С. 32 –34.
28. Там само. – С. 176-179.
29. *Лавренко Є.* Рослинність цілинних степів України та їх охорона // К. – 1928. – № 6 – 10. – С. 23.
30. Там само. – С. 23.
31. Там само. – С. 31-32.
32. Пащенко В.М., Швебс Т.И. Комплексные физико-географические исследования природы украинских степей // Развитие географической науки в Украинской ССР: Сб. науч. трудов. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 75.
33. Лавренко Є. Рослинність цілинних степів України та їх охорона // К. – 1928. – № 6-10. – С. 20.
34. Там само – С. 25-31.
35. Там само. – С. 31.
36. Там само. – С. 20.
37. Евгений Михайлович Лавренко // *Борейко В.В.* Популярный биографо-библиографический словарь – справочник деятелей заповедного дела и охраны природы Украины, царской России и СССР (1860–1960). Сер. История охраны природы: В 2 т. Т.1. – К.: Б. и., 1995. – С. 176-177.
38. Там само.
39. *Шарлемань М.* Охорона природи та збирання відомостей про тварин "Пам'ятники природи" // Вивчаймо природу краю: Зб. статей про методи вивчення природи та збирання колекцій. – К.: Б.в., 1932. – С. 106.
40. *Лавренко Є., Погребняк П.* Лісові пам'ятки природи на Україні та їх охорона // К. – 1929. – № 1-2. – С. 10-29.
41. *Морозов Г.Ф.* Наука про ліс. – Х.: Держсільгоспвидав, 1931. – С. IX.
42. Там само.
43. *Лавренко Є., Погребняк П.* Лісові пам'ятки природи на Україні та їх охорона // К. – 1929. – № 1-2. – С. 29-30.
44. Там само. – С. 10.
45. Там само. – С. 11.
46. Там само.
47. Там само.
48. Там само.
49. *Лавренко Є., Погребняк П.* Лісові пам'ятки природи на Україні та їх охорона // К. – 1929. – № 1-2. – С. 16-23.
50. *Лавренко Є.* Рослинність цілинних степів України та їх охорона // К. – 1928. – № 6 - 10. – С. 20-32; *Лавренко Є. Погребняк П.* Лісові пам'ятки природи на Україні та їх охорона // К. – 1929. – № 1-2. – С. 10-29.
51. *Тисаревський С.* Вимерлі та вимираючі звірі Лубенщини // К. – 1928. – № 1. – С. 10 -13.
52. Там само. – С. 10.
53. Там само. – С. 10 -13.
54. Там само.
55. Там само.
56. Там само.
57. *Бочков Д.* Шевченківська округа // К. – 1927. – №3. – С. 29; Вінницька округа // К. – 1927. – №1. – С. 24; *Геринович В.* Кам'янецька округа // К. – 1927. – №1. – С. 28; Дніпропетровська округа // К. – 1928. – №1. – С. 27; Кременчуцька округа // К. – 1928. – №1. – С. 27; Лубенська округа: Округовий відділ спілки мисливців та рибалок // К. – 1928. – №2 –3. – С. 50 та ін.
58. *Акинфиев И. Я.* Растительность Екатеринослава в конце первого столетия его существования: В 2 ч. – Екатеринослав: Тип. Н.Я.Павловского, 1889. – Ч. I. – 116 с.; Ч. 2. – 238 с.; *Його ж.* Климат Екатеринослава // Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1895г. – Екатеринослав: Б.и., 1894. – С. 53-66; *Його ж.* Ботаническое исследование Новомосковского уезда Екатеринославской губернии: материалы к познанию фауны и флоры Российской империи // Зап. Моск. о-ва испытателей природы. Отд. ботан. 1896. – Вып.3. – С. 1003-1333; *Його ж.* Очерк флоры г. Екатеринослава с планом г. Екатеринослава и его окрестностей // Зап. Новороссийск. О-ва естествоиспытателей. – Б.г. – Т.10. – Вып.1. – С. 1-144; *Бекетов А.* Об Екатеринославской флоре. – СПб.: Тип. Демакова, 1886. – 166с.; *Новицький Я. П.* Народна пам'ять про козацтво / Я.П.Новицький, А.Л.Сокульський, В.І.Шевченко. – Запоріжжя: СП "Интербук", 1991. – 303с.; *Каргопольцев И. Н.* Путеводитель по р. Днепр и его порогам. – Екатеринослав: Б.и., 1888. – 367с.; *Яворницький Д.* Дніпрові пороги. – Дніпропетровськ: Промінь, 1989. – 142с. та ін.
59. *Зайцев Д.* Дніпробуд і острів Хортиця // К. – 1927. – № 1. – С. 18.
60. Там само. – С. 22.
61. Там само.
62. Там само. – С. 18.
63. Там само.

64. Там само. – С. 22 -23.
65. Там само.
66. Там само.
67. *Мазлах С.* Дніпрельстан і його економічне значення // Знаття. – 1927. – № 2. – С. 17-19; *Плавинський О.* Дніпрельстан і меліорація // Знання. – 1927. – № 1. – С. 7-9; *Філянський М.* В царинах Дніпрельстану // Знаття. – 1927. – № 18. – С. 1-3 та ін.
68. *Якуша Я.* Територія Дніпрових порогів (географічний нарис) //К. – 1928. – № 2-3. – С. 22-45.
69. Там само. – С. 25.
70. Там само. – С. 27.
71. Там само. – С. 42.
72. Там само.
73. Там само. – С. 21.
74. Там само. – С. 30.
75. *Фещенко А.* Корсунські острови та їхня околиця // К. – 1928. – № 4. – С. 13-19.
76. Там само. – С. 13-14.
77. Там само. – С. 13-19.
78. *Рудницький С.* Радянська туристика: Одна з підойм краєзнавства // К. – 1928. – №2-3. – С. 8-13.
79. *Тронько П.Т.* Туристсько-екскурсійна робота як один з напрямків дальшого розвитку історичного краєзнавства в Україні // Проблеми розвитку туризму в Україні і завдання відновлення історичної пам'яті народу засобами туризму: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.: В 2 ч. Ч. 1. – К., Косів: Б.в, 1994. – С. 60 *Воскресенський М.* Організм та оточення. – Х.: К.: ДВУ, 1929. – 69 с.
79. *Яната О.* Необхідні умови до популяризації в нас природознавства й агрономії // Вісн. АН України. – 1993. – № 2. – С. 72-81.
80. *Рудницький С.* Україна – наш рідний край. – Львів: Накл. заг. укр. культ. ради, 1917. – 142с.
81. *Шарлемань М.* Дещо про Надморські заповідники // ВП. –1931 – № 1-2. – С. 65-66; *Шмальгаузен І.* Зоогеографія УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1937. – 234 с.
82. *Чикаленко Є.* Як впорядкувати хазяйство в полі. – К.: Укр. агроном, 1918. – 15 с.
83. *Лавренко Є.* Охорона природи на Україні // ВП. – 1927. – № 3-4. – С. 163-179; *Його ж.* Нарис рослинності на Україні // ВП. – 1927. – № 3-4. – С. 180-190; *Його ж.* Рослинність України // ВП. – 1927. – № 2. – С. 77-94.
84. Цит. за: *Кравченко С. М., Костицький М.В.* Екологічна етика і психологія людини. – Львів: Світ, 1992. – С. 49.
85. *Дубняк К.* Вивчення продуктивних сил і краєзнавство // К. – 1927. – № 1. – С. 5-9; *Його ж.* Районування й краєзнавство // К. – 1927. – № 2. – С. 4-8; *Його ж.* Підвищення врожайності і краєзнавство // К. – 1928. – № 6-10. – С. 1-4; *Закревська Г.* Мінеральна сировина Київської округи // К. – 1928. – № 5. – С. 33-44; *Постригань С.* До вивчення флори України // К. – 1927. – № 2. – С. 15-20; *Фещенко А.* Корсунські острови та їхня околиця // К. – 1928. – № 4. – С. 13-19 та ін.

Summary:

The author describes the ecological regional geographical work, reveals the way of co-operation of state and public structures while improving ecological problems.

Key words: *The National Committee of Agricultural (Land) Affairs, commission, inspector, published works, The Committee of Regional Geography, consciousness, work.*

УДК 908(477):930

Кашаба О.Ю. (м. Харків)

ФЕНОМЕН ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

У роботі розкриваються основні напрями досліджень рідного краю, показуються наукові і практичні результати цієї роботи, осмислюються наукові підвалини краєзнавства.

***Ключові слова:** краєзнавство, багатофункціональність, науковий підхід, дискусії, пріоритети, система.*

90-ті роки XX ст. стали новим етапом розвитку духовності українського народу. Відродження історичної пам'яті, піднесення народної творчості, сплеск культурного життя, звільнення творчої ініціативи – це відмінні риси цього етапу.

Нові геополітичні реалії, що склалися в Україні після здобуття державної незалежності, активізували процеси духовного відродження. У цій, державного значення справі, важливе місце належить історичному краєзнавству, яке сьогодні зазнає справжнього ренесансу.

Термін "край" в українській мові має глибинний зміст – його ототожнюють з отчою домівкою, "сторононькою", яку оспівував не один поет, рідною землею, Батьківщиною. Для українців він має виняткове значення ще й тому, що складає кореневу основу топоніму "Україна".

Термін "край" набув семантичного розмаїття в українській мові як за територіальним обширом, так і за духовною спорідненістю.

Отже, в українській мові поняття "край" вміщує дві якісні ознаки: адміністративно-територіальну та етнодуховну, інтимну. Саме вони і є предметом дослідження краєзнавства.

Інтерес, викликаний зацікавленістю історичним краєзнавством, і взагалі проблемами краєзнавства, дає підставу стверджувати, що сьогодні краєзнавство переживає справжнє піднесення. Тільки за роки незалежності в Україні з цієї проблеми захищено більш 20 докторських та кандидатських дисертацій, написано десятки монографій, сотні статей. [1, 37].

З 1990 по 2002 р. зусиллями вчених істориків, краєзнавців проведено близько 500 міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-краєзнавчих конференцій, симпозіумів, "круглих столів", опубліковані збірники, матеріали які склали невичерпну скарбницю знань з історичного краєзнавства. [2, 37-42]. Координаційним центром краєзнавчого руху в державі з березня 1991 року стала Всеукраїнська спілка краєзнавства, яку очолює академік П.Т.Тронько. Спостерігається розгортання роботи на місцях. У більшості областей і регіонів України створено регіональні осередки. Відбувається вдале поєднання академічних і громадських форм роботи в галузі історичного краєзнавства.

Чому краєзнавство користується такою популярністю? На наш погляд, далеко не кожна наука здатна так органічно поєднати минуле, сучасне і майбутнє. Це синтетична галузь знання, що спирається і на природознавчий, і на історичний, і на мистецтвознавчий фундамент.

Разом з тим спостерігається певна невідповідність між масштабністю краєзнавства як суспільного явища та рівнем його наукового узагальнення. Механічне змішування різнорідних сфер призводить до того, що сучасне краєзнавство має вигляд досить суперечливого, багатошарового комплексу дисциплін, підходів, принципів та світоглядних орієнтацій. Тому, стосовно поняття краєзнавство, водночас спостерігається невизначеність і своєрідна регламентованість, глобальність і локальність, умоглядність і акцентованість на широкому спектрі практичних питань, верхоглядство і ґрунтовність розроблень, професійність і відверте аматорство. Таке становище негативно відбивається на розвиткові всіх напрямків краєзнавства в Україні. В зв'язку з цим перед дослідниками постають невідкладні завдання подальшої наукової розробки загальної теорії краєзнавства.

Одним з принципових питань теорії, навколо якого точиться дискусія, є питання, про зміст, об'єкт і предмет краєзнавства. Окремі вчені вважають краєзнавство "науковою дисципліною", "методом дослідження", інші – "дидактичним принципом", "навчальним предметом", "методом навчання і виховання" тощо. [3, 4]. Такий спектр поглядів свідчить як про надзвичайну багатофункціональність краєзнавства, його важливу роль у різних сферах людської діяльності, так й про недостатню зрілість наукової теорії.

Пошуки відповіді на питання пов'язані з розробкою загальної теорії краєзнавства були характерні і для науковців перших десятиліть XX ст.

Аналіз основних напрямків досліджень рідного краю в 1920-х роках, наукових і практичних результатів цієї роботи показує, що досліджуваний період був одним з найважливіших етапів в розвитку краєзнавства. Саме в цей період були закладені науково-методичні та організаційні основи краєзнавчої роботи, підготовлені провідні фахівці в даній галузі знань, створені численні науково-дослідні установи краєзнавчого профілю, громадські об'єднання краєзнавців-аматорів.

Подібний стан справ дав підставу ряду провідних сучасних вчених-істориків вважати період 1920-х – поч. 1930-х років "золотим часом краєзнавства" [4, 39].

Питання про те, як слід трактувати і сприймати краєзнавство, ще з моменту його зародження завжди викликало чимало полеміки. Тому

дискусія про предмет дослідження краєзнавства і його завдання завжди супроводжувалась зацікавленістю серед наукових, а пізніше і громадських, кіл.

Значний внесок у становлення наукового осмислення краєзнавства належить освітянам, педагогам, які в 1920-ті роки намагалися визначити предмет й завдання краєзнавства.

Саме тоді з'являється термін "краєзнавство", "краеведение", який замінив раніше розповсюджений "отечествоведение", "батьківщинознавство". Зміст цього терміну полягав в тому, що вивчалась історія населення певного краю. Пропонувалося дослідити причини розселення, міграції, соціальний склад народів, проживаючих в межах даного краю. Обов'язковим було ознайомлення з історією окремих населених пунктів (міст, сіл, поселень, садиб, монастирів). Всі ці дослідження проводилися для того, щоб краще вивчити виробництво краю, місцеві ринки сировини та збуту. Але й тут без історичних екскурсів було б важко обійтись. Тому пропонувалось ознайомлення з історією кустарних промислів, окремих фабрик і заводів.

Поступово "краєзнавство" стали усвідомлювати, як рух, головною ознакою якого є масовість, а її прикметами – численні випадки заснування нових краєзнавчих осередків, проведення ними зібрань, конференцій, з`їздів, збільшення матеріалів відповідного змісту на сторінках періодики, поява перших монографічних наукових робіт з краєзнавства, запровадження за аналогічною назвою навчального курсу, системи виховних заходів у навчальних закладах тощо. [5, 57].

Науковці 20-х років зазначали, що наполегливі пошуки відповіді на питання – "Що таке краєзнавство?" – носять переважно академічний характер, спалахуючи то на краєзнавчих з`їздах та конференціях, то на сторінках спеціальних книг та часописів. Намагаючись визначитись з цим питанням дослідники дійшли висновку, що краєзнавство є своєрідною галуззю по вивченню країни за територіальним принципом. Такої думки дотримувалися А.І.Дзенс-Литовський, Н.П.Дружинін, Г.В.Артоболевський. Крім того, вони підкреслювали, що краєзнавство має свою специфічну мету і завдання. [6, 25-31].
На вивчення історії краю, як одного з основних завдань, вказували Н.Ільїнський, С.Ченців, І.Гревс. [7, 25-60].

І.Гревс в статті "История в краеведении", надрукованому в періодичному виданні Центрального Бюро краєзнавства – часопису "Краеведение", вказував на актуальність краєзнавчих досліджень. "Нове краєзнавство" виступає під знаком суспільної користі, воно має практичний, утилітарний принцип. Виходячи з цього, краєзнавство переважно займається дослідженням сучасності. Тому і завдання краєзнавства полягає в дослідженні виробництва і виробничих сил. [8, 487-508].

Інші дослідники звужували рамки краєзнавства. Б.Вишневський, Л.Берг зводили краєзнавство до "мікро географії краю", "місцевої географії". За Муратовим М.В. краєзнавство є не тільки науковою, але і громадською діяльністю, в той час як М.Я.Феноменов наголошував на науково-дослідницької ролі краєзнавства. [9, 7-11]. О.Музиченко, А.Золотарьов, А.Большаков, С.Архангельський розглядали краєзнавство як метод. Вони вважали, що краєзнавство зосереджує в собі різні напрямки – це й метод дослідження, й педагогічний метод оточуючої дійсності, й локальний метод в історичної науці. [10, 59-70].

Пошуки відповіді на питання про предмет і завдання краєзнавства у 20 – на початку 30-х років XX століття яскраво відобразилися на сторінках тематичної періодики, книг. Аналізуючи краєзнавчі дослідження цього періоду можна визначити декілька варіантів відповіді на це питання. Краєзнавство – це:

1) наука, що об'єднає природничі та гуманітарні дисциплінарні цикли і спрямована на вивчення певного географічного та історичного регіонів країни, або ж частина фундаментальних наук;
2) особлива методична дисципліна;
3) науково-педагогічний метод, що дає змогу вивчати батьківщину;
4) виховний засіб у формуванні нової людини та громадянського суспільства;
5) наукове всебічне пізнання краю;
6) форма масової діяльності у вивченні рідного краю.

Всі ці визначення, співіснуючи, взаємодоповнювали і взаємозбагачували одне одного, малюючи картину ставлення науковців та громадських кіл до змісту і ролі краєзнавства 20-х років.

Однак науковці в 20-х роках XX століття так і залишили теоретичні питання про предмет, зміст, об'єкт краєзнавства відкритим. Більшість вчених сприймали їх як перелік зовнішніх і внутрішніх ознак події, факту, процесу, явища. Якщо краєзнавці-науковці намагалися, принаймні у описовій манері, осягнути реальність, яка позначалась термінами, то краєзнавці-аматори оперували термінами, поданими авторитетними науковцями, переписуючи описане ними.

Подібний стан речей залишався довгий час. Певною мірою це було пов'язано з початком згортання краєзнавчого руху в 30-х роках XX століття, і переведенням його в площину "слухняної форми сприйняття" режиму. Після III Всеросійської краєзнавчої конференції визначилися такі напрямки в краєзнавстві: злиття краєзнавства з соціалістичним будівництвом, залучення широких мас трудящих до краєзнавчої роботи, ідеологічна спрямованість краєзнавства. В зв'язку з новими напрямками визначилися і принципові питання теорії краєзнавства.

Не припиняється дискусія з цього питання і сьогодні. Як вже відмічалося раніше, краєзнавчі дослідження переживають період підйому. На наш погляд така зацікавленість історичним краєзнавство в Україні має підгрунття. Можна виділити низку причин, спричинивших сплеск досліджень з мікроісторії:

- по-перше, зріст інтересу до історії недавнього минулого пов'язаний зі зміною соціально-економічних і політичних пріоритетів суспільства і держави, а це в свою чергу спонукає дослідників звертатися до локальної тематики;

- по-друге, ми спостерігаємо кризу методологічних засад, кризу панівної парадигми історичного знання, тому історики намагаються не торкатися складних методологічних питань;

- по-третє, останнім часом до наукового обігу впроваджуються нові джерела, насамперед на регіональному рівні, і , як правило, історики зацікавлені в аналізі цієї інформації;

- по-четверте, вчені намагаються подолати хибне уявлення про те, що "мала історія" може існувати без власного методологічного фундаменту;

- по-п'яте, набуває популярності так звана "історія повсякденності", що зміщує пріоритет досліджень на корить історії краю, родини, соціальної історії. Антропологічний підхід зосереджує увагу дослідників на ментальності, етносі людей минулого, на символах і цінностях, в основі яких найчастіше лежать регіональні відмінності.

Отже, краєзнавчі дослідження останніх років зайняли дуже помітне місце в історичної науці.

Виходячи з цього сучасні дослідники історії краєзнавчого руху дійшли висновку, що в поняття "краєзнавство" входить сукупність наукових дисциплін про комплексне дослідження краю, складова частина історичної науки та великий громадський рух.

В зв'язку з цим виділяється три основні функції краєзнавства (в тому числі і історичного):

I. Педагогічна. Вона визначає краєзнавство як метод, дидактичний принцип, за допомогою яких можна домагатися підвищення ефективності навчально-виховного процесу в освітніх закладах всіх типів, успішно опановувати основи наук, допомагати формувати практичні уміння і навички. Крім того, краєзнавство сприяє вихованню у особистості громадянськості як інтегрованої якості, інколи в окремий напрям виділяють навчально-освітнє (виховне, шкільне) краєзнавство, підкреслюючи цим його роль у відродженні національно-історичної пам'яті учнівської молоді.

II. Краєзнавство – пропедевтичний курс елементарної історії, географії, природознавства тощо.

III. Наукова. Вона визначає краєзнавство як складову частину тієї галузі науки, представником якої воно є (історія, географія, літературознавство тощо), з усіма притаманними для даних наук методами досліджень. Образно кажучи, наукове краєзнавство є живою тканиною історичної, географічної, філологічної та інших наук, без якої ці науки не можуть існувати.

Методологічні засади краєзнавства розробляв голова Всеукраїнської спілки краєзнавців академік П.Т.Тронько. Предметом його досліджень є історичне краєзнавство. Автор відмічає, що історичне краєзнавство в Україні існує у двох формах – державній і громадській, які знаходяться у тісному зв'язку, взаємодоповнюють та збагачують одна одну. До першої належить діяльність науковців інститутів гуманітарного профілю НАН України, дослідників вищих учбових закладів та загальноосвітніх шкіл, співробітників державних архіві, бібліотек, музеїв та інших культурно-освітніх установ. Друга включає широкий круг краєзнавчої громадськості, що об'єднується навколо Всеукраїнської спілки краєзнавців, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, історико-краєзнавчих музеїв, що діють на громадських засадах, в учбових та культурно-освітніх закладах.

Предметом дослідження краєзнавства є конкретний регіон, а об'єктом – його історія, природа, населення, господарство, культура, пам'ятки матеріальної і духовної культури. Академік П.Т.Тронько виділяє специфіку краєзнавчих досліджень, яка заключається в особливості організації і методики пошуку фактичного матеріалу, в більшої конкретизації і деталізації досліджень.

Внаслідок досліджень автор приходить до висновку, що краєзнавство це:

- по-перше, сукупність наукових дисциплін, різних за змістом і окремих за методами дослідження, які вивчають конкретний регіон, район, місцевість, в історичному, географічному, геологічному, етнографічному, археологічному і інших аспектах;

- по-друге, краєзнавство – це могутній науковий рух по популяризації знань про край, регіон, село та залученню широких мас населення до активної участі у дослідженні місцевої історії, створенні її літопису;

- по-третє, краєзнавство – це громадський рух, основними завданнями якого є практичні дії по збереженню історико-культурної спадщини краю, відродженню духовності, історичної пам'яті; формування національної самосвідомості і національної гідності, активізація громадської позиції людини. [11, 12-13.].

Отже, приходимо до висновку, що предметом досліджень краєзнавства є конкретний регіон, а об'єктом – його історія, природа населення, господарство, культура, пам'ятки матеріальної і духовної культури. Краєзнавство є важливим засобом усунення розриву між людиною і природою, конкретизації історико-культурного процесу, усвідомлення необхідності збереження природного середовища, фактором розвитку національної самосвідомості українського етносу та національних меншин на території України.

Найхарактернішими ознаками краєзнавства є його багатогалузевість, багато проблемність. При цьому кожна з проблем має свою специфіку. За таких умов у краєзнавстві часто втрачаються індивідуальні риси, навіть при широкому висвітлені якоїсь із проблем. Це властиво практично всім галузевим напрямкам краєзнавства, і об'єктивно постає завдання вивести краєзнавство з вузьких галузевих рамок.

Тому, краєзнавство – це цілісна, динамічна і нерозривна система, яка функціонує в світлі тривимірних моделей:

а) простір (географічне краєзнавство);

б) час (історичне краєзнавство);

в) соціум (соціальне краєзнавство).

Логічна схема пізнання виглядає наступним чином: накопичення фактів, їх аналіз і виявлення загальних закономірностей розвитку, синтез та наукове пояснення, поглиблене дослідження загального і особливого в розвитку суспільства і природи, їх узагальнення.

На думку дослідника Волині, доктора історичних наук М.Ю. Костриці саме ця трьохвимірна система є основним об‘єктом краєзнавства і створює суспільно-територіальний комплекс певної території, який є сукупністю природних ресурсів, населених місць і природо перетворювальних об‘єктів. [12, 5].

На методологічному і методичному рівнях краєзнавство має багато спільних ознак з країнознавством. Відмінність між ними полягає в масштабах предмета дослідження. Краєзнавство на відмінність від країнознавства, що вивчає державу в цілому, обмежується лише територією її певної частини. Однак разом вони відтворюють цілісний образ України як держави з виразною геополітичною "особистістю", з її могутнім, своєрідним, дуже складним за структурою інтегральним потенціалом.

Отже, ми спостерігаємо прояв одного з законів діалектики, а саме – "єдності та боротьби протилежностей". Історія кожної окремої землі – самодостатня, обмежена, відмінна від інших, зі своїми, притаманними лише їй, ознаками та особливостями. Вона нагадує смальту зі своїм кольором, своїм розміром. Однак коли безліч таких крупинок об'єднується в єдине ціле, завдяки узагальненим, фундаментальним дослідженням, з'являється пишне, небачене за своєю красою мозаїчне панно – історія України, українського народу, української нації.

Маючи унікальну можливість органічно поєднувати в собі дві форми – державну і громадську, які знаходяться в тісному зв'язку, взаємодоповнюють і збагачують одна одну, краєзнавство користується великою популярністю. Самовіддані зусилля краєзнавців-професіоналів і аматорів підтримують в суспільстві інтерес до культури, мови, традицій українського народу, чим сприяють формуванню національної самосвідомості та його історичної пам'яті.

Високий рівень національної гідності громадян спроможний консолідувати націю. А це не можливо без виховання любові та поваги до рідної землі, історії, звичаїв, культури. Тому відродження регіональних традицій – одне з найважливіших завдань відродження України. А в вирішенні цих проблем роль історичного краєзнавства неоцінена.

Аналіз наукових проблем які стоять перед історичним краєзнавством показує, що конкретна історія краю завжди значно багатша, ніж уніфікована історія. Мікроісторія, на наш погляд, найбільш ґрунтовно розкриває поняття історичної пам'яті, свідомості, мислення та історичного досвіду.

Сьогодні історичне краєзнавство в Україні стало могутнім засобом пробудження національної самосвідомості українського народу, його національно-історичної пам'яті, без чого неможливим був би процес утвердження незалежної української державності.

Примітки

1. Савчук В.О. Зауваги до дискусії про становлення організаційних структур краєзнавчого руху України сер.20-х рр. XX ст.//Краєзнавство.-2000.-№ 1-4.
2. Баженов Л.В. Стан і проблеми створення та видання навчальних посібників з регіональної історії України для вузів і шкіл України// Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи.– Наук.зб. – Кам'янець-Подільський, 2002.
3. Костриця М.Ю. Національне краєзнавство: актуальні питання теорії і методології// Історичне краєзнавство в системі освіти Україні: здобутки, проблеми, перспективи. – Наук. зб. – Кам'янець-Подільський,2002.
4. Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (Досвід. Проблеми. Перспективи.). – К., 2000.
5. Бездрабко В.В. Термінологічні аспекти буття вітчизняного краєзнавства поч. XX ст.// Історіографічний збірник. – Вип.4.
6. Дзенс-Литовский А.И., Абрамов И.С. Познание местного края//Вопросы краеведения в школе. Сб.ст. – Л.,1925.
7. Гревс И. Краеведение в школе//Методы индивидуализирующего труда. – М.,1925.
8. Гревс И. История в краеведении//Краеведение. – 1926. - № 4.
9. Как изучать свой край//Сб.ст. – Л.,1925.
10. Музиченко О. Краєзнавство в комплексних програмах та його метод//Шлях освіти. – 1925. – № 5-6.
11. Тронько П.Т. Українське краєзнавство в XX столітті (до 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців).-К.,2002.
12. Костриця М.Ю. Національне краєзнавство: актуальні питання теорії і методології// Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи.- Наук.зб.– Кам'янець-Подільський, 2002.

Summary:

The article shows basic trends of investigation of regional geography, outlines scientific and practical results of this work, covers scientific foundation of regional geography.

Key words: regional geography, multifunctional approach, scientific approach, priorities, system.

УДК 908.(477.43)

Баженов Л.В. (м. Кам'янець-Подільський)

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ: 10 РОКІВ ПОСТУПУ

У даній статті порушуються питання про здобутки регіональних краєзнавчих структур, аналізуються їх здобутки та проблемні питання.

Ключові слова: історія, науковці-історики, діяльність, здобутки, проблеми, конгрес, конференція.

Весь процес розвитку краєзнавчого руху і регіональних досліджень у Кам'янці-Подільському в XIX-XX столітті засвідчує, що поділлєзнавці, як правило, гуртувалися навколо науково-громадських товариств і осередків, історичного музею, а з появою вищих навчальних закладів – при гуманітарних кафедрах. У цілому науковці і краєзнавці, що займались історичною регіоналістикою, діяли розпорошено і час від часу об'єднували свої дослідницькі інтереси, наприклад, з 1965 року під час проведення I-X-ої Подільських історико-краєзнавчих або тематичних поділлєзнавчих конференцій та симпозіумів. На середину 90-х років XX ст. стало зрозумілим, що Всеукраїнська спілка краєзнавців, Інститут історії України НАН України, інші подібні установи стали гостро потребувати в утворенні у регіонах держави своїх опорних наукових центрів і лабораторій для більш ефективної організації місцевих історичних досліджень у контексті з'єднання, координації та інтеграції діяльності в цьому процесі академічної, вузівської науки і краєзнавчих сил.

Автор проекту директор Інституту історії України НАН України, академік В.А. Смолій у 1995 році запропонував створити на території держави 10 підпорядкованих своїй установі регіональних центрів, які б комплектувалися місцевими вченими історикам та відомими краєзнавцями і відповідно підпорядковувалися у діяльності своїй установі, а також стали б опорною дослідницькою базою по виконанню державних наукових програм вищих навчальних закладів, місцевих органів влади, організацій Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Одним із перших був заснований при Черкаському державному педагогічному інституті (тепер національному університеті) Центр дослідження історії Наддніпрянської України. Водночас вирішувалась проблема створення такого Центру в областях Поділля. Постало питання, де його розташувати: чи у м. Вінниці, чи м. Хмельницькому, чи м. Тернополі, чи у м. Кам'янці-Подільському. В кожному з цих міст були вищі навчальні заклади, гуманітарні кафедри, мешкали і працювали науковці-історики, діяли науково-краєзнавчі осередки, видавалась наукова, науково-популярна і методична література з історії та культури краю. У своєрідному тендері дирекція Інституту історії України та правління ВСК все більше схилялися на користь заснування свого науково-дослідного Центру на базі Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (тепер державний університет). Переконливим аргументом слугувало те, що Кам'янець-Подільський з початку XIX і в XX столітті міцно посів позиції головного осередку регіональних досліджень на Поділлі, тут сформувалася стійка історико-краєзнавча школа зі своїми усталеними традиціями і відомими за межами України діячами. До того ж, у 1993 – на початку 1995 рр. у цьому місті вже діяв громадсько-науковий Центр поділлєзнавства при редакції міської газети „Подолянин" (керівники В.П. Бабляк, І.С. Винокур, С.В. Трубчанінов, М.Б. Петров та ін.). Значним здобутком даного Центру стали монографія І.С. Винокура та П.А. Горішнього „Бакота. Столиця давньоруського Пониззя" (1994), навчальний посібник для школи І.С. Винокура і С.В. Трубчанінова „Історія Поділля та Південно-Східної Волині" (1993-1994, ч. 1-2) та серія публікацій з історії Кам'янця-Подільського в часописі „Подолянин". Гаряче підтримали заснування на нових засадах Центру дослідження історії Поділля на базі місцевого педагогічного інституту його ректор, професор А.О. Копилов, проректор з наукової роботи А.Г. Філінюк, декан історичного факультету О.М. Завальнюк, професор кафедри історії України доцент М.Б. Петров, завідувач кафедри історії народів Росії, професор І.С. Винокур та інші. Саме проректору А.Г. Філінюку та докторанту Інституту історії України Л.В. Баженову, що завершив виконання докторської дисертації з історичного краєзнавства Правобережної України, за погодженнями з академіком В.А. Смолієм, професором А.О. Копиловим було доручено розробити статут, виробити спільний наказ дирекції Інституту історії України та ректорату Кам'янець-Подільського педагогічного інституту про створення на базі історичного факультету Центру дослідження історії Поділля.

1 червня 1995 року спільний наказ керівництва Інституту історії України НАН України та Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту був офіційно оприлюднений. У наказі, зокрема, зазначалося, що Центр дослідження історії Поділля створюється: „Виходячи із потреб глибокого і всебічного вивчення самобутньої історії Поділля – одного з важливих регіонів України, який відігравав значну роль в історії українського народу, прагнучи поставити цю справу на користь духовно-культурного розвитку Української держави та відповідно до вимог Дер-

жавної Національної програми „Освіта XXI століття" і інструктивних документів, яким керується у своїй діяльності Інститут історії України НАН України щодо інтеграції академічної і вузівської науки у розв'язанні вузлових історичних проблем, враховуючи давнє творче співробітництво вчених Інституту історії України і науково-педагогічних працівників Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту та великий потенціал історичного факультету пединституту, на рахунку науковців якого десятки фундаментальних праць, організація міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-теоретичних і науково-практичних конференцій".

Зазначена дата наказу і стала днем народження Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському державному педагогічному інституті, як офіційної наукової установи[1].

Спільний наказ фундаторів Центру дослідження історії Поділля формував його як державно-наукову установу, що структурно входить до їхнього підпорядкування і функціонує на виділені ними відповідні бюджетні кошти. За цим наказом директором Центру дослідження історії Поділля було призначено провідного наукового співробітника пединституту, кандидата історичних наук, доцента Л.В. Баженова, виділено штатні одиниці старшого наукового співробітника та лаборанта. Проте даний пункт наказу не був виконаний. З-за складної фінансової скрути на той час обох установ-засновників та міжвідомчих бар'єрів щодо оплати праці практично штатні посади так і не були виділені. Тому впродовж перших п'яти років існування Центр дослідження історії Поділля діяв виключно на громадських засадах, залишався громадсько-науковою установою[2]. Згодом в Статуті Центру дослідження історії Поділля, затвердженому керівниками установ-засновників у 1998 році, його статус був визначений таким: „Центр дослідження історії Поділля (далі Центр) є науково-дослідною установою, що згідно спільного наказу засновників від 1-го червня 1995 року структурно входить до їх складу – Інституту історії України НАН України і Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету й одночасно виступає самодіяльною, громадсько-науковою організацією, яка спирається на діяльність членів, об'єднаних на грунті вивчення і популяризації історії та культури волино-подільського краю в межах Вінницької, Хмельницької, Тернопільської областей України".

У червні 1995 році для потреб Центру дослідження історії Поділля було виділено офісне приміщення на історичному факультеті пединституту, його устатковано відповідними меблями, телефоном, оргтехнікою. Для діяльності установи були сформовані правління, вчена рада, редакційна колегія, затверджені плани наукової роботи і підготовки поділлєзнавчих видань.

Центр дослідження історії Поділля у перші роки діяльності спирався в роботі головним чином на професорсько-викладацький склад, аспірантів та студентів історичного факультету університету і залучив до історико-краєзнавчих досліджень спочатку 42 почесних і дійсних членів з числа вчених, освітян і краєзнавців України й зарубіжжя, налагодив взаємопрацю і тісні зв'язки з Житомирським науково-краєзнавчим товариством дослідників Волині, осередками та академічними установами за профілем діяльності по Україні, у Польщі, Канаді, Німеччині, Росії. В жовтні 1999 року було засновано філію - Теофіпольський відділ Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині, який очолив відомий краєзнавець в Україні, почесний професор Кам'янець-Подільського університету І.А. Стасюк.

Наукова діяльність Центру дослідження історії Поділля у 1995 році розпочалась з виходу у світ монографій керівника установи Л.В. Баженова „Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – початку XX ст.", її члена вченої ради Центру В.С. Прокопчука „Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність", книги члена правління М.Г. Кукурудзяка та інших співавторів „Історико-краєзнавчий нарис села Кременчуки (Красилівський район, Хмельницька область)", методичного посібника члена правління М.Б. Петрова „Вірмени на Поділлі". У вересні 1995 року Центр дослідження історії Поділля спільно з Кам'янець-Подільським історичним музеєм-заповідником, Житомирським товариством дослідників Волині та іншими установами на своїй базі провів всеукраїнський науковий симпозіум „Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження", присвячений 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького, в роботі якого взяло понад 100 науковців і краєзнавців з більшості регіонів України. Головним результатом роботи симпозіуму стали видання однойменного наукового збірника праць, загальним обсягом 20 друк. аркушів, та розширення зв'язків Центру дослідження історії Поділля з науково-краєзнавчою громадськістю України. Водночас установа виступила одним з співорганізаторів проведення у вересні 1995 року у смт. Старій Синяві, що на Хмельниччині, всеукраїнської наукової конференції „Пилявецька битва 1648 року в історії України". Цими заходами Центр дослідження історії Поділля почав утверджуватися в науковому житті подільських областей.

В наступні роки під грифом Центру були видані монографії і книги М.Г. Кукурудзяка і М.М. Собчинської „З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці" (1997), О.М. Кошеля „Між церквою і наукою. Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865-1920)" (1998), М. Гординчука „Форми партнерства недержавних громадських організацій (з досвіду роботи НГО міста Кам'янця-Подільського)" (1998), В.С. Лозового „Поділля в добу Центральної Ради: Історичний нарис" (1999), В.А. Нестеренка „Українізація на Поділлі в 20–30-ті роки XX ст." (1999), І.В. Сесака „Освіта на Поділлі: Середні навчальні

заклади у другій половині XIX – на початку XX ст." (1999), О.Т. Щура „Голосків. Село на Поділлі: історія і сучасність" (1999), І.А Стасюка, П.П. Прокопчука, В.П.Шептицького „Трагічні долі репресованих теофіпольців (Реабілітовані історією)" (2000, т. 1-2) та ін.

Водночас Центр дослідження історії Поділля виступив співорганізатором проведення та видання збірників матеріалів міжнародної наукової конференції „Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки" (Хмельницький, 1999), всеукраїнських наукових конференцій „Хмельниччина: роки становлення і поступу" (Хмельницький, 1997), „Кам'янеччина в контексті історії Поділля" (Кам'янець-Подільський, 1997), „Поділля і Південно-Східна Волинь в роки визвольної війни українського народу середини XVII століття" (Стара Синява, 1998), „Болохівщина: земля і люди" (Стара Синява-Любар, 2000), Х-та Подільська історико-краєзнавча конференція (Кам'янець-Подільський, 2000) та ряду інших. Крім того, Центр був задіяний для підготовки таких тематичних наукових збірників, як: „ACADEMIA на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка (до 90-річчя від дня народження)" (1997, т. 1-2), „Творчі вершини вченого: до 60-річчя професора М.Г. Кукурудзяка" (1998), „Освіта, наука і культура на Поділлі" (1998). Представники Центру Л.В. Баженов, І.С. Винокур, В.С. Прокопчук ввійшли з 1999 року до складу редколегії наукового журналу ВСК „Краєзнавство", одночасно Л.В. Баженов, В.С. Винокур були введені до складу редколегії томів „Праць Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині „Велика Волинь".

У вересні 2000 року під час роботи Х Подільської історико-краєзнавчої конференції були докладно підведенні підсумки наукової діяльності Центру дослідження історії Поділля за п'ять років з часу створення[3]. Про визнання авторитету цієї установи в регіональному вивченні краю та виданні поділлєзнавчої літератури засвідчує відзначення Л.В. Баженова та І.С. Винокура Хмельницькою обласною історико-краєзнавчою премією імені Юхима Сіцінського.

Проте традиційні форми діяльності Центру на принципах громадсько-наукового товариства почали вичерпуватись. Саме на порозі XXI століття відбулися знаменні події в краєзнавчому русі, які позитивно позначилися на перебудові роботи Центру. Ці події спричинилися ініційованими правлінням ВСК президентськими указами „Про створення „Зводу пам'яток історії та культури України" (2000) і „Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні" (23.01.2001 р.). Укази не тільки інтенсифікували регіональні дослідження, але забезпечили державну підтримку діяльності місцевих науково-дослідних установ та краєзнавчих осередків. Спираючись на положення указів, Хмельницька обласна державна адміністрація, обласна рада та правління обласної організації ВСК залучили Центр дослідження історії Поділля до реалізації наукових програм по створенню томів „Реабілітовані історією. Хмельницька область", „Звід пам'яток історії та культури України. Хмельницька область", „Книга Скорботи України. Хмельницька область", „Місцеве самоврядування Хмельниччини" та інших. З цією метою були відшукані можливості для певного фінансування роботи Центру, оплати праці штатним науковим співробітникам, що призвело до його перетворення в державну науково-дослідну установу.

З 20 квітня 2001 року до кураторства над Центром дослідження історії Поділля, крім Інституту історії України та Кам'янець-Подільського університету, приєднався Хмельницький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, який виділив штатні посади наукових співробітників установи. Відбулась реорганізація Центру. В його складі структурно виокремились: науково-дослідний сектор історії Поділля (завідувач проф. Л.В. Баженов), науково-методичний сектор історії краю (проф. І.В. Рибак), сектор історії культури Поділля (к.і.н. С.Е. Баженова), сектор бібліографії історії та культури Поділля (Т.С. Ведрук). У своїй діяльності Центр став спиратися на 5 штатних наукових співробітників, 15 – позаштатних, які постійно співпрацюють з ним, 20 почесних і 82 дійсних членів загалу дослідників Поділля. Відповідно були внесені зміни до статуту Центру, значно підвищилася результативність роботи установи.

Починаючи з 2001 року, Центр виступив організатором або співорганізатором майже двох десятків міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференцій і симпозіумів з проблем історії Поділля і Південно-Східної Волині, що проводилися переважно на Хмельниччині, а також брав участь у виданні наукових збірників цих форумів. З-поміж них здобули високої оцінки в наукової громадськості міжнародні наукові форуми, до складу оргкомітетів яких ввійшли представники Центру, ІІ-й Міжнародний Науковий Конгрес українських істориків (Кам'янець-Подільський, 2003), міжнародний круглий стіл „Міжнаціональні відносини в контексті українського державотворення: історія та сучасність" (Кам'янець-Подільський, 2001), міжнародні наукові конференції „Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських культурних зв'язків: історія і сучасність" (Кам'янець-Подільський, 2003), „Національно-державне відродження слов'янських народів Центрально-Східної Європи крізь призму 85-річчя" (Тернопіль, 2003), міжнародні наукові симпозіуми „Поляки на Поділлі: історія і сучасність" (Кам'янець-Подільський, 2002), „Володимир Січинський – вчений історик, архітектор, мистецтвознавець і педагог України і української діаспори" (Кам'янець-Подільський, 2004). Одночасно Центр виступив у складі оргкомітетів та редколегій видань наукових збірників таких наукових зібрань, як всеукраїнські наукові конференції „Трагічні події 30-х років XX століття як засіб формування тоталітарної системи в Україні (До 70-річчя голодомору в Україні)" (Хмель-

ницький, 2003), „Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій" (Дунаївці, 2003), XI-та Подільська історико-краєзнавча конференція (Кам'янець-Подільський, 2004), регіональні науково-практичні конференції „Хмельниччина в роки незалежності України: стан і перспективи" (2001), „Хмельниччина: минуле, сучасне, майбутнє" (2002) і ряд інших. Наукові збірники цих форумів стали справжньою енциклопедією історії Поділля.

З 2001 року і по даний час співробітниками Центру або за його ухвалою позаштатними працівниками, дійсними членами було підготовлено і видано в контексті роботи науково-дослідного сектору 25 монографій, книг і брошур з різних аспектів історії Поділля. З-поміж них варто відзначити започатковане унікальне в Україні багатотомне історико-документальне видання „Місцеве самоврядування на Хмельниччині: нариси історії місцевих громад", автором проекту якого і виконавцем виступає директор Державного архіву Хмельницької області, почесний член Центру П.Я. Слободянюк. 20 січня 2005 року у м. Хмельницькому відбулася урочиста презентація виданих у 2003-2004 рр. з 24 запланованих 6 капітальних книг цієї серії. Крім того, що Центр дослідження історії Поділля представлений з-поміж організаторів, в складі редколегії і рецензентів видання, його співробітники виступили співавторами книг: П.Я. Слободянюк, В.А. Нестеренко „Місцеве самоврядування на Хмельниччині: нариси історії місцевих громад Білогірського району" (Хмельницький: Поділля, 2003), П.Я. Слободянюк, І.В. Рибак „Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Віньковецького району" (2003), П.Я. Слободянюк, Ю.А.Хоптяр „Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Ярмолинецького району" (2004). Фактично ми є свідками того, як твориться не тільки наукова бібліотека історії самоврядування, але історія міст і сіл краю.

Таку ж історико-документальну серію книг стосовно свого регіону створює Теофіпольський відділ Центру дослідження історії Поділля. В останні роки ним підготовлено і видано капітальні книги такого плану, як І.А. Стасюка „Історія Теофіполя" (2001), „Історія Теофіпольщини" (2003, т.1), „Новоставці на Полкві" (2002). Водночас співробітниками і активними діячами Центру були опубліковані вартісні наукові видання, зокрема, монографії І.В. Рибаком і А.Ю. Матвєєвим „Трагічний перелом: Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині" (2001), В.С. Прокопчуком „Два села – одна доля" (2001), „Під егідою Українського комітету краєзнавства" (2004), С.Д. Гальчаком „Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (25 грудня 1943 р. – 25 березня 1944 р.)" (2004), О.П. Білим, П.А. Білим „Миньковеччина. Історичний нарис" (2004), С.П. Маярчаком „Калюс: село на дні моря (нарис історії)" (2004), М.І. Алєщенком „Подільська державна аграрно-технічна академія" (2004) та ін.

Водночас Центр здійснює перевидання неопублікованих раніше рукописів та раритетних книг з історії Поділля. Зокрема, перевидано „Археологічну карту Подільської губернії" Ю.Й. Сіцінського (упорядник О.Л. Баженов) (2001, 2004), опубліковано окремі рукописи праць цього ж автора „Смотрицький замок", „Гектор Кам'янецької фортеці" (2003), „Болохівське князівство" (2004), або „Священик Михайло Орловський. Історичний опис заштатного м. Смотрича Кам'янецького повіту Подільської губернії" й інших, упорядниками яких є позаштатний працівник Центру А.М. Трембіцький.

В останні п'ять років діяльності відбулися значні позитивні зрушення у здійсненні Центром науково-методичної роботи для потреб вищої і загальної освіти свого регіону та підготовки для нього науковців і краєзнавців. Представники установи постійно брали участь у проведенні методичних семінарів вчителів історії районів і міст Хмельниччини з проблем краєзнавства, у підготовці і рецензуванні поділлєзнавчих творчих учнівських робіт в системі Малої академії наук. На базі Центру у жовтні 2002 року була проведена представницька всеукраїнська науково-методична конференція „Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи", яка стала місцем обміну передовим педагогічним і науковим досвідом між всіма регіонами України по впровадженню здобутків краєзнавства в закладах освіти, а науковий збірник праць за матеріалами цього форуму посів призове місце в Україні в профільному конкурсі наукових видань.

Центр здійснює підготовку та видання методичної літератури з історії рідного краю для потреб вищої і загальної школи на Поділлі. Впродовж 2001 – початку 2005 років під грифом установи було здійснено 12 навчально-методичних видань. Зокрема, завідувач науково-методичного сектору Центру професор І.В. Рибак опублікував такі навчальні посібники: „Новітня історія рідного краю" (2002), „Хмельниччина від найдавнішого часу до сьогодення: Навчальний посібник" (2002), „Історія рідного краю від найдавніших часів до новітньої доби: для учнів 7-8-9 класів" (2004), „Історія рідного краю новітньої доби: для учнів 10-11 класів" (2004), „Історія України в проблемному викладі, в особах, термінах, назвах і поняттях" (2003, 2004, 2005) та ін. Завдяки таким виданням гуманітарні факультети вузів та загальноосвітні школи Хмельниччини в основному забезпечені навчальною літературою з історичного краєзнавства.

Центр надає фахову науково-методичну допомогу краєзнавцям, здобувачам, аспірантам, магістрантам, студентам, які виконують поділлєзнавчі дослідження. Серед них 6 аспірантів і здобувачів, які є співробітниками і активними дійсними членами установи, вже стали кандидатами історичних наук (О.М. Кошель, В.А. Нестеренко, В.С. Лозовий, С.Е. Баженова, В.В. Малий, Ю.В. Телячий).

Центр активно досліджує і популяризує проблеми історії культури на Поділлі. На його базі

проведена всеукраїнська наукова конференція „Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність" (2002), завідувач цього сектору С.Е. Баженова оприлюднила монографії про відомих постатей Поділля і Волині XIX століття „Юзеф Антоній Роллє: Життя, діяльність, творчість" (2001, 2002), „Юліуш Словацький і Україна" (2004), видали книги В.С. Прокопчук „Професор М.П. Чорнобривий: Нарис життя й науково-медичної діяльності" (2003) та фольклорний збірник „Подільські колядки, щедрівки, гаївки" (2001), В.М. Заторжинська, А.Г. Філінюк „За покликом серця. Нарис життя й науково-краєзнавчої діяльності В.С. Прокопчука" (2004), Л.В. Баженов „Справа його життя: М.Ю. Кострица" (2002) тощо.

Установа активно працює над реалізацією на Поділлі державних наукових програм: урядової та обласної Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року, „Освіта, наука і культура на Поділлі", „Національні меншини та етнонаціональні процеси на Поділлі", „Духовні витоки Поділля", „Історичні постаті Поділля", „Реабілітовані історією", по створенню зводу „Пам'ятки історії та культури України. Хмельницька область", по перевиданню „Історії міст і сіл України. Хмельницька область" у новій редакції тощо. При Центрі нині працюють редакційні рада і колегія науково-краєзнавчого журналу „Хмельниччина-Дивокрай"[4].

Підводячи попередні підсумки діяльності Центру дослідження історії Поділля напередодні свого десятиріччя, варто відзначити, що в даний час ця установа встановила наукові зв'язки і співпрацює зі всіма академічними і вищими навчальними закладами України, з Всеукраїнською спілкою краєзнавців та її організаціями в областях Поділля і Волині, з іншими науковими товариствами за профілем діяльності, з науковими осередками Росії, Польщі, Словаччини, Франції, США, Канади, Японії. Відвідують Центр зарубіжні відомі вчені М. Мацузато, Т. Мацумура (Японія), Ф. Кірик (Польща), М. Мушинка (Словаччина) та ін. Дієво надають допомогу і співпрацюють з Центром академіки НАН України В.А. Смолій, П.Т. Тронько, академіки УАІН І.С. Винокур, В.С. Степанков, професори О.М. Завальнюк, С.А. Копилов, М.Б. Петров, П.С. Григорчук, відомі організатори наукових досліджень В.І. Войтенко, А.О. Лавренюк, А.Г. Філінюк, П.Я. Слободянюк, В.О. Савчук, В.С. Прокопчук, М.Ю. Кострица, О.В. Добржанський та інші[5].

Відрадно, що за своє десятиліття Центр дослідження історії Поділля створив чималу наукову і науково-методичну спадщину з історії та культури свого регіону, здобув визнання в наукових і краєзнавчих колах України й зарубіжжя та високу оцінку на III з'їзді Всеукраїнської спілки краєзнавців (2003), має чітко накреслені плани своєї подальшої діяльності. Центр має всі можливості і шанси в умовах сучасної демократизації суспільно-політичного життя в Україні реорганізуватися в регіональний науково-дослідний Інститут історії Поділля.

Примітки

1. *Баженов Л.В.* Створення Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ у Кам'янці-Подільському //УІЖ. – 1997. - № 2. – С. 147-148; Баженов Л.В. Діє Центр дослідження історії Поділля у Кам'янці //Кам'янець-Подільський вісник. – 1996. – 23 листопада. – С. 7.
2. Довідник. Недержавні громадські організації міста Кам'янця-Подільського /Упоряд. Гординчук М. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С. 4; Гординчук М. Форми партнерства недержавних громадських організацій (з досвіду діяльності НГО міста Кам'янця-Подільського. – Кам'янець-Подільський, 1998. – № 4.
3. *Баженов Л.В.* Перші п'ять років Центру дослідження історії Поділля //Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 22-25; 3. *Баженов Л.В.* П'ятиріччя Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ //УІЖ. – 2001. – № 1. – С. 154-157.
4. Баженов Л.В. 10 років Центру дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському державному університету //Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2005 рік: Рекомендаційно-бібліографічний довідник. – Хмельницький, 2004. – С. 40-43.
5. Баженов Л.В. До десятиріччя Центру дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському державному університету // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – С. 14-18.

Summary:
The article analyzes the results of regional-geography structures, their results and problems.

Key words: *history, history scientists, activity, results, problems, congress, conference.*

УДК 908(09)

Григор'єва Т.Ф. (м. Київ)

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ЗАКОНУ ПРО ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК СТАРОВИНИ

Розкривається історія становлення і збереження пам'яток історії в Україні, з'ясовується вклад у цю справу відомих діячів української культури, виявляється структура цієї багаторічної праці.

Ключові слова: українська структура, пам'ятки історії, з'їзд, археологічне товариство, наукові дослідження.

З середини XIX століття на державному рівні розв'язати питання охорони пам'яток намагалось Московське археологічне товариство, що розгорнуло свою діяльність у 1864 році. Ініціатором створення товариства і його першим головою був Олексій Сергійович Уваров (1825-1884). Його мати Катерина Олексіївна належала до відомої української родини – Розумовських, а батько Сергій Семенович – займав високі державні пости – Президента Академії наук, Міністра народної освіти (1833-1849).

Після закінчення Петербурзького університету О.С.Уваров перебував на дипломатичній роботі за кордоном, де мав можливість слухати лекції в Геттінченському і Берлінському університетах. Однак, кар'єра дипломата не приваблювала його і він переходить на службу до міністерства внутрішніх справ, котре очолював його родич граф Л.Перовський, відомий своєю прихильністю до археології. Під його впливом О.С.Уваров здійснив археологічні дослідження античних міст Північного Причорномор'я. За результатами досліджень видав працю у 2-х випусках – "Исследование о древностях южной России и берегов Черного моря" (1851-1856 гг.). В 50-х роках проводив розкопки на території стародавнього Херсонесу, де відкрив базиліку, могильний склеп, але через початок Кримської війни (1854-1856 рр.) завершити роботу в повному обсязі не зміг. За його дорученням, і частково за його участю, П.С.Савельєв проводив розкопки курганів у Суздальському, Володимирському, Юр'ївському, Переяславському повітах Володимирської губернії, де було розкопано 7729 курганів.

Проводячи археологічні розкопки, О.С.Уваров прийшов до висновку про необхідність об'єднання розпорошених наукових сил і доклав чимало зусиль про створення археологічного товариства у Москві. Його дружина Парасковія Сергіївна (1840-1924), що походила з родини князів Щербатових, підтримувала всі його починання, ідеї щодо вивчення країни.

У складі новоутвореного Товариства з часом були організовані комісії: східна, слов'янська, по складанню археологічного словника, археографічна, по складанню археологічної карти, по вивченню старої Москви, а з 1876 року – комісія по збереженню стародавніх пам'яток. В коло своїх досліджень комісія включила питання реставрації, відбудови, обстеження пам'яток архітектури цивільного та культового призначення, збереження та охорону старовини. З ініціативи О.С.Уварова через кожні 3 роки, починаючи з 1869 року, стали проводитись Археологічні з'їзди, на котрих обговорювались різнобічні питання вивчення та охорони пам'яток, створення державних структур, законодавчої бази для забезпеченості їх охоронності. Перший Археологічний з'їзд відбувся у 1869 році у Москві. Він працював з 16 по 28 березня, до розгляду було включено 118 питань, подано 57 рефератів, котрі були обговорені на 19 засіданнях 6 секцій. Для загального обговорення було запропоновано 8 питань: про стан і місце археології і про прийняття заходів по виявленню і збереженню пам'яток давнини; про підготовку науково-обґрунтованих методів і засобів дослідження пам'яток; про необхідність розробки спеціальних інструкцій для археологічних досліджень; про складання археологічних карт і креслень з позначенням місць визначних битв (побоїщ), коли і з ким відбувались; про підготовку правил відбору документів до архівів, визначення найкращих умов їх зберігання; встановлення організацій, установ, де повинні зосереджуватись результати археологічних досліджень; про роль статистичних комітетів в організації цієї роботи; про важливість створення провінційних музеїв.

О.С.Уваров, виступаючи під час відкриття І Археологічного з'їзду, наголошував на стурбованості різних верств населення станом збереження стародавніх споруд. Відомості про нищення пам'яток, – говорив він, – до Товариства приходять майже кожного дня. Пам'ятки руйнуються так швидко, що через 30-40 років будемо розшукувати ту чи іншу пам'ятку, не знаючи існує вона чи зруйнована? Для дійової охорони пам'яток старовини недостатньо письмових заборон і кам'яних огорож. Досягти мети можна запровадженням в учбових закладах викладання археології як дисципліни, навчанням молоді поважати і зберігати вітчизняні пам'ятки. Археологія, ставши в один ряд з іншими науками, допоможе встановити наукові методи дослідження пам'яток і провести їх облік, скласти загальний реєстр з історико-топографічним описом. Лише тоді, коли пам'ятки будуть врятовані від забуття – вони будуть захищені від руйнації і нищення, а цієї мети, – наголошував О.С.Уваров, – можна досягти, лише об'єднавши наукові сили країни.

Активну участь в обговоренні питань, винесених на розгляд І Археологічного з'їзду, брали депутати, що представляли наукові установи:

П.О.Лашкарьов, М.М.Сементовський – Київ. П.К.Брун, М.Н.Мурзакевич, В.Н.Юргевич – Одесу. Н.Д.Борисяк, П.Л.Лавровський, О.О.Потебня – Харків. М.О.Максимович – перший ректор Київського університету, за станом здоров'я не зміг прийняти участі в роботі з'їзду, але він надіслав декілька листів з науковими записками – про Змієві вали, про землю Троян, Китай-город та ін. Його доповідь "Про бронзові наконечники стріл, знайдені в Полтавській губернії", що була зачитана на одному із засідань, визвала активну дискусію, в котрій прийняли участь М.Н.Мурзакевич, О.О.Гатцук, М.Я.Арістов, Д.А.Хвольсон, М.П.Погодін.

Друге питання, що жваво обговорювалось делегатами з'їзду, торкалось визначення заходів, котрих необхідно вжити для збереження і поширення відомостей про старожитності Росії. Так, у своєму виступі Д.П.Сонцев наголошував, що найкращий захист пам'яток давнини можуть забезпечити лише археологічні товариства, котрі через своїх членів-кореспондентів будуть проінформовані про пам'ятки, що досліджуються чи відкриваються в губерніях. Вони зобов'язані збирати інформацію про пам'ятки, описувати і замальовувати їх, вказувати відомості про власника чи установу, в підпорядкуванні котрої вона знаходиться, чи існує загроза її охоронності? Другим варіантом, запропонованим ним, може бути публікація відомостей про пам'ятки в газетах "Губернські відомості", а вони, в свою чергу, передадуть ці відомості до столичних газет.

О.О.Мартинов, що протягом 20 років досліджував пам'ятки м. Москви, у своєму виступі наголошував, що не зважаючи на закони, що захищають старовину, він неодноразово був свідком неповаги до них з боку церковних ктитарів і пожертвувачів. В результаті чого загинуло багато церков, пам'яток писемності, оздоблення інтер'єрів, стінописи, предмети релігійних обрядів і відправ, що зберігалися в церквах. Для збереження пам'яток давнини, – продовжував він, – недостатньо "височайших наказів". Нам бракує бажання виконувати їх, необхідно знайти людей, які б не дивилися крізь пальці на збереження старожитностей. Д.М.Струков зупинився на небезпечній для пам'яток діяльності перекупників і торговців старожитностями, що мандрують по країні, скуповуючи речі з цінних металів для переплавки. Він запропонував:

1. Порушити перед урядом клопотання про заборону промислів скупників, або вжити заходів, щоб про подібні оборудки повідомлялось археологічним товариствам (Москви, Санкт-Петербургу) і в губерніях – статистичним комітетам.

2. Добитись дозволу для огляду Товариствами церковних сховищ.

3. Членам Археологічних товариств оглянути ризниці церков на предмет виявлення цінних предметів і, зареєструвавши їх у спеціальній книзі, вказати їх мистецьку цінність.

4. Порушити клопотання про викладання в семінаріях – предмету "церковна старовина" та про старожитності.

5. Запропонувати керівникам духовних навчальних закладів організувати кабінети із зразками предметів старовини і іконопису.

Граф М.В.Толстой висловив думку про доцільність підготовки публікацій про пам'ятки. Подавши замальовки пам'яток, хоч у цей спосіб зберегти їхній зовнішній вигляд для майбутніх дослідників. Він вважав, що корисною справою буде видання путівників.

З поважних причин не зміг прийняти участь у роботі І Археологічного з'їзду чиновник Статистичного комітету Волинської губернії – Микола Горожанський – уродженець міста В'язьми Смоленської губернії. Він протягом 1864-1865 років служив чиновником з особливих доручень при канцелярії Волинського губернатора, входив до складу Статистичного комітету. За час роботи обстежив і описав чималу кількість пам'яток давнини – залишки укріплень, споруди різного призначення у Острозі, Луцьку, Володимирі-Волинському, Овручі та інших містах губернії. Його стурбував їхній занедбаний стан, легковажне відношення місцевої влади щодо їх збереження. Тому, коли Підготовчий комітет І Археологічного з'їзду запропонував перелік питань для обговорення на з'їзді і попросив висловити свої думки з цього питання, М.Горожанський письмово виклав своє бачення вирішення даної проблеми. Основну увагу він сконцентрував на проекті створення установи, котра б переймалась проблемами захисту пам'яток, організувала б археологічні дослідження на місцях. Він запропонував створити археологічні відділи при Статистичних комітетах, визначив коло спеціалістів, що повинні стати членами відділів.

Під час роботи з'їзду проблем збереження пам'яток торкались і при обговоренні інших питань порядку денного. Зокрема, при розгляді питання про складання археологічної карти, В.А.Афанас'єв-Чужбинський відмічав, що під час експедиції по збиранню етнографічного матеріалу він особисто переконався, що пам'ятки гинуть від торговців, перекупників та скарбошукачів. Практично в кожній місцевості є особи, що займаються розкопуванням курганів, давніх могил, котрими так густо засіяна територія Малоросії, що руйнуються пам'ятки воєнної історії, оборонної архітектури, пам'ятники на могилах визначних людей знаходяться без догляду і таке інше.

Пропозиції графа О.С.Уварова щодо вжиття термінових заходів по збереженню пам'яток, він підтримує і вважає їх своєчасними.

Доповідь Якова Федоровича Головацького (1814-1884) – поета, фольклориста, історика, професора української мови і літератури, голови Віленської Комісії по розбору і публікації древніх актів, директора Віленської публічної бібліотеки і музею була присвячена організації археологічних досліджень у Галичині і Буковині. Зробивши огляд досягнень в області вивчення пам'яток, Яків Федорович наголошував на необхідності проведення наукових досліджень, котрі можливо здійснювати лише за певних умов. Так, при встановленні тісних зв'язків між вченими Галичини і Буковини, можна, скориставшись їхньою допомогою, обстежити край, виявити в археологічній літературі відомості про пам'ятки і звести ці дані в один список. Для цього необхідно, щоб вчені, згідно нада-

них їм інструкцій, обстежили всі найважливіші музеї і бібліотеки (громадські і приватні), склали реєстр цінних речей, рукописів і стародруків.

Підводячи підсумки обговорення проблеми збереження пам'яток старовини в Росії, голова Московського археологічного товариства О.С.Уваров наголошував, що ніякі запропоновані заходи не досягнуть мети тому, що немає особи, котра буде нести відповідальність за збереження пам'яток у державі. Посилаючись на досвід країн Західної Європи, зокрема, Франції, він виклав свій проект заходів по збереженню пам'яток старовини. В ньому він наголошував, що для того, щоб захистити пам'ятки давнини від руйнації і нищення, потрібно вжити рішучих і дійових заходів. Поперше, з'ясувати загальну кількість пам'яток; подруге, визначити спосіб їх збереження і захисту. Виявлення і опис пам'яток, вважав він, доцільніше провести за наступними видами (розрядами):

1. Пам'ятки архітектури, до них відносяться кам'яні споруди, дерев'яні, штучні насипи (вали, городища, кургани).
2. Пам'ятки писемності, тобто рукописи, стародруки.
3. Пам'ятки живопису, ікони, стінописи і т.д.
4. Пам'ятки ліплення, різьблення, вироби із золота, срібла, міді і заліза.

Із чотирьох вказаних розрядів, пам'ятки першого і третього, найбільше за інші піддаються руйнації від кліматичних умов і незнання їхньої дійсної цінності, а також через те, що цій категорії пам'яток приділяють найменше уваги. Пам'ятки писемності, наголошував далі О.С.Уваров, в більшості своїй вже зберігаються у бібліотеках і тому в деякій мірі їх можна вважати захищеними. В такий же спосіб захищені малі за розміром пам'ятки і вироби з металу, котрі практично вже описані. Виходячи з цього, археологічним товариствам Росії, в першу чергу, необхідно захистити пам'ятки архітектури і живопису, а для цього треба виявити і описати їх , тобто провести реєстрацію. Передбачалось, в який спосіб можна виконати цю роботу в стислі строки. Для цього територію країни необхідно поділити на 5 археологічних округів, а саме: Петербурзький, Московський, Київський, Казанський, Одеський. В тих округах, де не було археологічних товариств (Казань і Київ), пропонувалось їх створити. Зокрема, в Києві Тимчасову комісію для розбору давніх актів перетворити в археологічне товариство, котре взяло б на себе роботу по складанню списків пам'яток. Археологічні товариства в губерніях складають спочатку списки по першому і третьому розрядах, вносячи наступні відомості про пам'ятки: кому належить земля, де розташований об'єкт охорони, або якому відомству належить споруда, її фізичний стан, чи потребує ремонту, описати історію пам'ятки, назвати підстави внесення до списку. Представлені по цій схемі списки по всіх губерніях Росії, розглядає спеціально створена Комісія. До неї входять представники археологічних товариств, Академії наук, університетів і духовних академій, чиновників Міністерства внутрішніх справ, вищих наукових установ, цивільного і духовного відомств (йдеться, мабуть, про Міністерство народної освіти, Академію мистецтв, Синод тощо – Т.Г.). Комісія розглядає представлені матеріали і складає один загальний список всіх пам'яток давнини, розділивши їх на два розряди (групи). До першого розряду віднести всі пам'ятки, що не підлягають ремонту, перебудовам, будь-яким змінам без дозволу влади. До другого розряду вносяться ті, що можна ремонтувати з дозволу Міністерства внутрішніх справ і Синоду (залежно від підлеглості) і Археологічного товариства того округу, де розташований пам'ятник. Складені відповідним чином списки міністром внутрішніх справ, подаються на затвердження царю. По такій же схемі опрацьовуються пам'ятники другого і четвертого розрядів, тобто пам'ятки писемності, ліплення, різьблення і виробів із металу. Проектом заходів передбачалась міра покарання чиновників за самочинне знищення чи спотворення пам'ятки старовини, внесеної до списку – а саме за ст.341 "Положення про покарання" – перевищення повноважень.

Складання списку пам'яток не є одноразовою акцією. Планувалось, що археологічні товариства щорічно, в міру необхідності, складають додаткові списки на нововідкриті пам'ятки і надсилають через Міністерство внутрішніх справ на затвердження царю. На місцеві археологічні товариства покладалась відповідальність за збереження пам'яток, передбачалась у кожній губернії посада блюстителя (охоронця), визначались їхні права і обов'язки. Зокрема, про те, що жоден пам'ятник, внесений до списку, не може бути знищеним чи перебудованим без попередження блюстителя, котрий у свою чергу зобов'язаний поставити до відома археологічне товариство свого округу. У випадку самоправних вчинків, археологічне товариство проводить обстеження і робить відповідні висновки, котрі передає до вищої інстанції – Міністерству внутрішніх справ, перед котрою звітується щорічно.

Для завершення роботи над проектом заходів по збереженню пам'яток старовини Археологічний з'їзд прийняв рішення створити комісію із членів Московського археологічного товариства і Петербурзької археологічної комісії, котра до наступного (Другого) з'їзду повинна підготувати заходи, котрі визнає самими дійовими для збереження вітчизняних пам'яток від руйнації і пошкоджень. До складу комісії увійшли – П.Ф.Бичков, В.В.Вельямінов-Зернов, М.Н.Мурзакевич, П.І.Савваитов, В.Г.Тизенгаузен, О.С.Уваров, що входили до складу керівного органу – Ради з'їзду. (далі буде).

Summary:
The article describes the history of forming and preserving the historical monuments in Ukraine, the contribution of famous Ukrainian science and cultural leaders in this field, the structure of this manifold work.
Key words: *Ukrainian culture, historical monuments, congress, archaeological societies, research works.*

УДК 908(477.82) "18-19"

Кострица М.Ю. (м. Житомир)

ВОЛИНСЬКЕ ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО ТА ЙОГО РОЛЬ У РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВСТВА

На регіональному рівні автор досліджує роль громадськості у збереженні пам'яток історії і культури краю.

Ключові слова: українські землі, парафіяльні священики, історія міст і сіл, консолідація, археологічне товариство.

У 90-х роках XIX ст. краєзнавчий осередок, який певний час діяв при Волинському губернському статистичному комітеті, вичерпав свій потенціал і розпався. Проте зерна любові до рідного краю, засіяні дослідниками-звитяжцями 60-80-х років, проросли повнокровним колоссям у діяннях нового покоління краєзнавців. Накопичений попередниками досвід дослідницької діяльності у краї став у нагоді в процесі відзначення 900-річчя заснування Волинської православної єпархії (1892) та 100-річчя входження Волині під владу Росії (1893). Відзначення цих дат дало поштовх до відкриття у Житомирі майже одночасно двох установ, причетних до поглибленого вивчення минулого краю.: Волинського церковно-археологічного товариства та Волинського єпархіального давньосховища.

Але перед тим, як висвітлити їхню діяльність, зробимо невеликий екскурс на декілька десятиріч назад, до витоків церковного краєзнавства на Волині. Перші спроби залучити духівництво до вивчення території Південно-Західного краю відносяться до середини XIX ст. За розпорядженням Священного Синоду від 19 травня – 6 жовтня 1850 р. православній церковній ієрархії доручалося скласти історико-статистичний опис Волинської єпархії. Це розпорядження було викликано насамперед суто політичними міркуваннями. Адже польський вплив на українських землях, які увійшли до складу Російської імперії лише наприкінці XVIII ст., залишався у краї ще досить значним. Представники польської меншини, як і раніше, становили значний прошарок серед дворянства Правобережної України. У краї активно діяли польські театри, видавництва, різні товариства та гуртки. За першої ліпшої можливості поляки наголошували на приналежності волинських земель до колишньої Речі Посполитої. Цьому значною мірою сприяли польські історики та краєзнавці, які публікували свої праці польською мовою. Протягом XIX ст. змістовні описи краю здійснили О.Пшездзецький у книгах "Поділля, Волинь, Україна. Картини місць" (Вільнюс, 1840-1841), М.Балінський і С.Ліпінський у тритомнику "Старожитна Польща під поглядом географічним, історичним і статистичним" (Варшава, 1843-1846), О.Кольберг у 38-томній етнографічній праці "Народ, його звичаї, спосіб життя, мова" (Варшава, 1882-1891), О.Яблоновський у 19-му томі "Землі Руські: Волинь і Поділля" (Варшава, 1889) серіалу "Історичні джерела", Т.Стецький у виданнях "Волинь під поглядом статистичним, історичним і археологічним" (Львів, 1863, 1871) тощо. Для цих праць характерним є використання численних маловідомих й почасти унікальних джерел, насиченість цікавим матеріалом. Проте ці й інші польські дослідники розглядали Волинь як польську територію, прагнули виправдати панування, культуртрегерську місію Речі Посполитої на українських землях у XIV-XVIII ст.[1]

Зрозуміло, що такий стан речей не влаштовував царизм, який, своєю чергою, прагнув довести одвічну приналежність Волині до Російської імперії. З цією метою на тлі загального посилення русифікаторської політики вже у першій половині XIX ст. здійснюються спочатку дещо епізодичні, хаотичні, а пізніше – більш цілеспрямовані, з відповідним ідеологічним забарвленням дослідження так званого Південно-Західного краю Росії, до складу входила і Волинська губернія.[2]

Завдяки цьому значною мірою і побачило світ вищезгадане розпорядження Синоду про організацію історико-статистичних описів Волинської єпархії, накопичення фактів і відомостей і використання їх "в виде пособия для изучения истории Российской церкви".

Виконання цього відповідального завдання було покладено на викладачів Волинської духовної семінарії у Кременці. Враховуючи його складність і багатогранність, правління семінарії на своїх зборах 27 листопада 1850 р. вирішило доручити складання "Церковно-історичного і статистичного опису Волинської єпархії" професору церковної історії Миколі Уводському, учителю церковної історії Костянтину Жуковичу, професору Амвросію Добротворському та вчителю Адріяну Пурієвичу. Але невдовзі, у зв'язку з вибуттям цих викладачів з Кременця до іншого місця служби, авторський колектив розпався, а робота над описом фактично припинилася.[3]

Упродовж тривалого часу намагання Волинського єпархіального управління налагодити збирання за певною системою історико-статистичних матеріалів і описів на місцях не увінчалися успіхом. Далеко не всі парафіяльні священики професійно ставились до виконання дорученої справи. На місцях ця робота, а основному, проводилася лише завдяки ентузіазмові окремих священиків, закоханих у рідний край. Серед них особливою сумлінністю відзначався священик з Новоград-Волинського повіту Василь Комашко,

який регулярно друкував краєзнавчі матеріали на сторінках "ВГВ".[4]

Позитивні зрушення на краще сталися з появою часопису "Волынские епархиальные ведомости" (далі "ВЕВ"), заснованого 1867 р. при Волинській духовній семінарії. Невдовзі навколо єпархіального органу, очолюваного викладачем семінарії М.Петровим, сформувалося широке авторське коло краєзнавців. Це, переважно, вихідці з давніх священицьких родин краю, викладачі місцевої семінарії, інших навчальних закладів. Для багатьох з них поява "Ведомостей" стала стимулом до наукової праці.[5]

Серед священників виявилося чимало яскравих особистостей, які працювали в архівах, вивчали документи, сумлінно за покликанням робили свою буденну справу у царині дослідження рідного краю, стали згодом справжніми краєзнавцями. Подібне явище для того часу було цілком закономірним і воно зумовлювалося соціальним статусом священика. У містечках, селах, парафіях вони виконували функції, так би мовити, офіційних істориків, хронікерів і реєстраторів подій, що відбувалися в межах вузької спільності людей. У віданні священиків перебували церковні архіви, вони вели метричні та сповідні книжки, складали клірові відомості. Усе це дозволяло священикам більш ґрунтовно і вільно орієнтуватися у минулому. Неабияку роль у формуванні масової історичної свідомості серед служителів культу відігравала спрямованість системи духовної освіти в семінаріях і академіях, де закладалися працездатність, сумлінність, тренування пам'яті й інші важливі риси, необхідні в майбутньому для дослідницької роботи.

Найпомітнішою постаттю серед священиків-краєзнавців був Аполлоній Сендульський з Острожчини. На початку 60-х років А.Сендульський відгукнувся на заклик Волинського єпархіального начальства до написання історико-статистичних описів міст і сіл краю. Першою його друкованою працею став нарис "Історія села Сивки", яку він опублікував у "ВЕВ" 1868 р. У цьому часописі під рубрикою "Материалы к историко-статистическому описанию православных церквей и приходов Волынской губернии" протягом 1868-1882 років він оприлюднив 39 історичних нарисів про міста Рівне, Луцьк, Житомир, Кременець, Острог, Дубно, Овруч, Ізяслав, Полонне, містечка Боромль, Берестечко, Чарторийськ, Пересопницю, Корець, Вишгород, Вишнівець, Ляхівці, Ямпіль, села Сураж, Стожок, Тихомль, Поляхова, Городище і низку інших.[6]

Публікацією цих нарисів дослідник фактично започаткував розробку історії міст, сіл і парафій, заклав підвалини подальшого вивчення Волині наступними поколіннями краєзнавців. Для творчості А.Сендульського притаманні риси об'єктивності викладу фактів, широкого використання документальних джерел, порівняльного історико-статистичного методу дослідження. Історію рідного краю А.Сендульський розглядав як невід'ємну частку історії України. Він мусив писати твори російською мовою за прийнятими тоді стандартами, крізь які чітко простежується просвітницьке зображення самобутності укладу на Волині українського населення, його духовної та матеріальної культури.[7]

Крім історичних нарисів А.Сендульський залишив праці "Із спостережень сільського священика", "Автобіографія", власноручно ведений ним упродовж 28 років літопис своєї парафії у с.Сивки, нариси з історії містечок Лабуні, Степані та інших населених пунктів, окремі з яких опублікувалися у 80-90-х рр. XIX ст. у "Киевской старине".

Плідно досліджував рідний край священик, церковно-освітній діяч Стефан Барановський.[8] Його перу належать десятки тисяч краєзнавчих нарисів, присвячених історії Волині. Найбільший інтерес становлять публікації про Адама Киселя, князя Андрія Курбського, матеріали про історію друкарства, історію Кременеччини й Острожчини.[9]

Упродовж багатьох років на шпальтах "ВЕВ" регулярно друкували різноманітні краєзнавчі матеріали священики П.Галанович, І.Жолтовський, Д.Левицький, І.Липський (батько майбутнього академіка В.І.Липського), М.Тучемський, М.Шумовський та багато інших.

Активно сприяли становленню церковного краєзнавства на Волині викладачі духовних навчальних закладів М.І.Петров, І.Г.Малишевський, Л.І.Похилевич, М.І.Теодорович, А.Ф.Хойнацький, Ф.Четиркін.

Викладач Волинської духовної семінарії Микола Іванович Петров (1840-1921) був першим редактором "Волынских епархиальных ведомостей". Опублікував у часописі низку статей з історії храмів і монастирів Волині, розвитку освіти в краї,[10] спільно з І.Г.Мали шевським підготував фундаментальне дослідження "Волынь: Исторические судьбы Юго-Западного края".[11] За вагомий внесок у дослідження регіону М.Петрова у 1894 р. обрали почесним членом Волинського церковно-археологічного товариства. З 1870 р. М.Петров – професор Київської духовної академії, з 1918 р. один із перших академіків ВУАН.[12]

Співавтором "Волыни" був ординарний професор Київської Духовної академії, член історичного товариства Нестора Літописця Іван Гнатович Малишевський (1828-1897).

"Волынь" була схвально зустрінута громадськістю краю, викликала пожвавлені дискусії на сторінках тогочасної періодичної преси, користувалася популярністю у суспільстві, стала настільною для багатьох науковців і краєзнавців.[13] Як справедливо зазначає сучасний дослідник Л.В.Баженов, хоча "Волынь" і написана з проімперських позицій і має певні фактичні помилки і прогалини, її вихід у світ став помітним явищем в історіографії України та Волині, позитивно позначився на підвищенні інтересу широких верств населення до минувшини краю.

Зазначимо, що у вихідних реквізитах книжки прізвище справжніх авторів з якихось причин не вказали, а на титулі позначили лише прізвище її видавця – П.Батюшкова.

Помпей Миколайович Батюшков (1811-1892) – брат відомого російського поета Костянтина Батюшкова — був відомим державним діячем і пристрасним краєзнавцем. Член Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, книговидавець, він багато зробив для популяризації історії Волині та Поділля.[14]

Професор богослов'я, протоієрей, член історичного Товариства Нестора Літописця Андрій Хойнацький — автор багатьох історико-краєзнавчих праць. Завдяки значному фактичному матеріалу, вони зберігають для читача інтерес і по сьогодні. Високим науковим рівнем відзначаються праці з історії православ'я, уніатства на Волині, Почаївської Успенської Лаври, генеалогії князів Острозьких тощо.[15]

Перу викладача Волинської духовної семінарії Федота Четиркіна належать цікаві краєзнавчі розвідки про історію семінарії, Луцьке Хрестоздвиженське братство, релігійну діяльність князя К.Острозького, історію краю за литовсько-польських часів тощо.[16]

Одним із найвизначніших краєзнавців Волині кінця XIX ст. був педагог, церковний діяч Микола Іванович Теодорович.[17] Саме він узяв на себе ініціативу щодо опрацювання, систематизації розпорошених у різних джерелах матеріалів з історії церков і парафій краю, зібраних його попередниками і фактично самотужки створив унікальну 5-томну працю "Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии", яку по праву можна вважати однією з вершин волинського краєзнавства останньої третини XIX ст.[18] "Историко-статистическое описание..." охоплює описи 1477 парафій і церков Волинської губернії. Свою працю М.Теодорович присвятив "ревнителям православия русской народности на Волыни" і здійснив на користь "Попечительства о воспитанниках Волынской духовной семинарии". До епіграфу автор виніс слова з Іпатіївського літопису: "Молю вы, братия, аще что писахъ, или недописахъ, или переписахъ, исправляйте Бога для, а не кляните". Крім власне характеристики парафій і церков у кожному томі М.Теодорович вміщував аналітичні статті з окремих проблем історії Волині. Зокрема, у першому томі видруковано авторські нариси "Краткий очерк истории Волыни", "Епископы Волынской епархии", "Границы Волынской епархии. Ее пространства, народонаселение, устройство поверхности, реки, озера, болота, почва, царство ископаемых, климат, разделение на округи и ее управление".[19]

У другому томі автор подає нариси з історії друкарства на Волині, родини Радзивіллів, Любомирських, Чарторийських, Острозьких; в третьому — про Кременецький ліцей і семінарію, родину Сангушків; у п'ятому — про князів Велецьких, Ружицьких, інвентар Воєгощенської церкви, люстрацію м.Ковеля 1663 р., весільні та хрестинні пісні жителів с.Щедрогоща та ін. М.Теодорович докладно розповідав про повітові міста та старовинні містечка. До того ж, в посиланнях, примітках уміщував довідково-краєзнавчу інформацію та тексти документів латинською, польською, або в перекладі російською мовою.[20]

Крім "Историко-статистического описания..." перу М.Теодоровича належить ще цілий ряд фундаментальних праць з історії міст Волині: Володимира, Кременця, Зяслава (Ізяслава), Старокостянтинова.[21] Окрему монографію дослідник присвятив історії Волинської духовної семінарії — своїй альма-матері, в якій він багато років служив викладачем.[22] У книжці, яку він присвятив своїм учням, М.Теодорович глибоко аналізує становлення духовної освіти на Волині, подає цікаві відомості про інші навчальні заклади краю, зокрема про Луцьку уніатську єпархіальну семінарію в Жидичині, Олицьке світське, Ковельське парафіяльне, Милицьке повітове, Білостоцьке духовне та інші заклади.

М.Теодорович також є автором великої кількості статей у "ВЕВ", присвячених різноманітним аспектам історії та постатям Волинської землі. Ретроспективний аналіз публікацій священиків, викладачів духовних закладів та інших, уже відомих нам авторів за краєзнавчою діяльністю при ВГСК (В.Пероговський, Ф.Кітченко, Л.Рафальський та ін.) свідчить, що більшість з них висвітлювали історію рідного краю з позицій "общерусскости" і офіційної доктрини "православия, самодержавства и народности", убачаючи головний свій патріотичний обов'язок у боротьбі з польсько-католицьким впливом. Особлива роль у пропаганді історичного минулого краю належала "ВЕВ", на сторінках яких була представлена широка палітра різноманітних краєзнавчих матеріалів. Бібліографічний покажчик, складений у 1938 р. рівненським істориком і краєзнавцем І.Лозов'юком засвідчує, що протягом 1867-1915 рр. у часописі побачили світ понад тисячу різноманітних краєзнавчих публікацій.[23]

Діяльність численної когорти священиків-краєзнавців, дослідників рідного краю, сприяла становленню волинознавства та певною мірою процесу самоусвідомлення мешканцями краю своєї етнічної приналежності.

Важлива роль у консолідації краєзнавчого загалу духівництва Волині на початку 90-х років XIX ст. належить Волинському та Житомирському архієпископу Модесту (у миру Данило Костянтинович Стрельбицький). Призначення Модеста 24 грудня 1889 р. на Волино-Житомирську єпархію збіглось з підготовкою до святкування 900-річчя Волинської єпархії та 100-річчя входження Волині під владу Росії.[24] Владика доклав чимало зусиль у реставрації і будівництві церков у містах та парафіях Волинської єпархії. З метою збереження унікальних пам'яток старовини краю на єпархіальному з'їзді 1891 р. архієпископ Модест порушив питання про організацію в Житомирі Давньосховища старожитностей.[25] Досвід створення таких установ на Волині вже був. Перше на терені краю Давньосховище старожитностей було створено 31 жовтня 1887 р. у Володимирі з ініціативи місцевого Свято-Воло-

димирівського православного братства. Його організаторами стали братчики — відомий український археолог, історик, громадський діяч В.Б.Антонович і мистецтвознавець, художник, археолог А.В.Прахов.[26] Члени братства збирали для музею різноманітні предмети старовини та церковного вжитку, рукописи, стародруки, археологічні знахідки тощо. Невдовзі Давньосховище старожитностей виникло при Луцькому Хрестоздвиженському братстві. Клопотання Модеста про створення подібної фундації в Житомирі знайшло підтримку у церковних ієрархів. Урочисте відкриття Волинського єпархіального Давньосховища старожитностей відбулося 15 травня 1893 р. у приміщенні колишньої Христової церкви на території архієрейського подвір'я.[27]

За розпорядженням Модеста духовенству єпархії включалося в обов'язки ретельно збирати та передавати до створеного Давньосховища всі цінні предмети та пам'ятки старовини, які перебували у церквах, монастирях, приватних зібраннях священиків.[28]

Завідувачем Давньосховища було призначено відомого краєзнавця, викладача історії Волинського жіночого училища духовного відомства О.Фотинського, з ім'ям якого пов'язана одна з найяскравіших сторінок в історії волинського краєзнавства. Добре розуміючись у музейній справі, Орест Оксентійович після ознайомлення із станом справи зрозумів, що одній людині зберігати, систематизувати й описувати зібрані в музеї пам'ятки не під силу. Тому у 1892 р. на ім'я Модеста О.Фотинський надіслав доповідну записку, в якій запропонував заснувати при Давньосховищі церковне історико-археологічне товариство. Він же склав проект статуту товариства. Архієпископ Модест підтримав цю ідею, призначив комісію, яка після остаточного обговорення й доопрацювання направила статут на затвердження до Синоду та Міністерства внутрішніх справ. Відповідь із столиці прийшла досить швидко. Уже 2 листопада 1893 р. Статут Волинського церковно-археологічного товариства Синодом було затверджено. Відповідно до цього Волинська Духовна Консисторія 15 листопада видала у вигляді циркуляра свій указ за № 753, в якому, зокрема, зазначалося "что все волынские священники приглашаются быть членами-корреспондентами учрежденного в городе Житомире церковно-археологического общества для разработки волынской церковной старины и истории Волынской епархии с древнейших времен".[29]

Після нетривалої організаційної підготовки 2 січня 1894 року в приміщенні Давньосховища, що містилося в архієрейському будинку на вулиці Великій Бердичівській, відбулося відкриття Волинського Церковно-археологічного товариства (далі — ВЦАТ). Перше на Волині громадське історико-краєзнавче товариство об'єднало 12 почесних (архієпископ Модест, українські історики В.Б.Антонович, М.П.Шашкевич та ін.,), 42 дійсних члени і 6 кандидатів у дійсні члени. Керував діяльністю Товариства розпорядчий комітет, до складу якого увійшли відомі громадські діячі та краєзнавці М.Г.Барський (голова), протоієрей М.М.Трипольський, інспектор Житомирської прогімназії Я.М.Гадзинський, секретар Волинської Духовної Консисторії Є.А.Сретенський та барон І.М.де-Шодуар, якого невдовзі змінив О.Фотинський.[30] Його народолюбна та патріотична діяльність не залишалася поза увагою єпархіальних чиновників. За свідченням учениць дослідника О.Рябчинської-Баторевич і Ф.Баторевич-Лащук, за любов до української минувшини він мав неодноразові конфлікти з Модестом. Замість курсу історії О.Фотинський в училищі змушений був читати певний час математику. Такий вердикт йому було винесено за надмірну любов до української історії.[31] Не забуваймо, що вся діяльність ВЦАТ спрямовувалася архієпископом Модестом під гаслом відданості православній церкві та Російській державі, а тому відхід від цих канонів загрожував неприємностями.

За статутом ВЦАТ передбачалося видання власного щорічника наукових праць. Перший том "Волынского историко-археологического сборника" побачив світ у 1896 р. Усю підготовчу роботу та редакцію збірника здійснили О.Фотинський і М.Трипольський за участі відомого київського історика М.П.Істоміна.[32] До тому увійшли матеріали про історію створення ВЦАТ, видруковано його статут та списки членів товариства, звіт про роботу у 1894-1895 рр., промова на урочистому відкритті товариства архієпископа Модеста. Широко були представлені матеріали з церковної історії Волині. Так, за підсумками пошукової роботи у фондах Давньосховища Г.Я.Крижановський підготував історико-діалектичний нарис про рукописні Євангелія XV-XVIII ст., О.Фотинський написав до збірника статті "Юрий Немирич" та "К литературной истории южно-русских апокрифов".

У другому випуску збірника, що побачив світ у 1900 р., найбільшу увагу привернули статті М.Трипольського про волинські рукописні Євангелія XVI ст., історичний нарис про Житомир та історична розвідка О.Фотинського про минуле Волині.[33] Збірник був схвально зустрінутий науковою громадськістю, отримав позитивні відгуки в пресі. Зокрема, відомий історик О.Левицький у рецензії писав: "Потрібно визнати ці видання цінними, корисними, які вносять чималий вклад до скарбниці вивчення історії Волині.[34]

Розпорядчий комітет ВЦАТ налагодив зв'язки з Київською та Віленською комісіями для розгляду давніх актів, з Археографічним товариствами у Москві, з товариством історії при Московському університеті, Київським товариством Нестора-Літописця, з радою Київської Духовної академії, Петербурзьким Археологічним інститутом, Мінським і Кам'янець-Подільським Єпархіальними історико-статистичними комітетами тощо.[35]

За описом 1894 р. у Волинському єпархіальному давньосховищі старожитностей містилося 376 рукописів, кілька сотень актів і 195 стародруків.[36] Значні документальні масиви матеріалів з історії Волині зосереджувалися у Володимир-Волинському давньосховищі старожитностей,[37] в Острозько-

му братстві імені Острозьких.[38] Найцінніші колекції з цих давньосховищ згодом було перевезено до губернського Житомира. Як видно із звіту ВЦАТ, протягом 1894 р. у Давньосховищі вели дослідницьку роботу викладач Митавської гімназії І.Гижицький, студент Московської духовної академії Ю.Тиховський, викладач однієї з Петербурзьких гімназій, колишній житомирянин В.Боцяновський, викладач Волинської духовної семінарії Г.Крижановський.[39] З ініціативи архієпископа Модеста члени ВЦАТ у 1894 р. розробили власну програму щодо складання описів церков, парафій і населених пунктів краю. За цією програмою, крім описів храмів та історії їхнього спорудження, передбачався збір даних про населення, економічне та соціальне становище мешканців, відомості про їх побут, звичаї, обряди тощо. Це була фактично перша наукова програма краєзнавчого дослідження краю.[40] Зібрані членами ВЦАТ близько тисячі церковнопарафіяльних літописів і описів містили в собі, почасти, унікальні відомості з різних аспектів життя краю, вони донесли до нас неповторний народний уклад і традиції, які нині або забуті, або видозмінені.[41] На жаль, збереглися вони далеко не всі.

У фондах Центрального державного історичного архіву України в м.Києві до наших днів збереглося 427 церковнопарафіяльних літописів і описів.[42] Зокрема, 89 літописів із Заславського (Ізяславського) повіту, 85 — Старокостянтинівського, 67 — Дубнівського, 50 — Новоград-Волинського, по 15 — Житомирського та Рівненського, 12 — з Луцького повітів. Окремі з них являють собою ґрунтовні (від 30 до 100 і більш аркушів) описи з планами, схемами храмів, зображенням цінних ікон, хат, одягу, парафіян, з посиланнями на використані джерела тощо.[43]

Активно співпрацював з ВЦАТ видатний український історик В.Б.Антонович. За його завданням протягом 1897-1899 рр. О.Фотинський і М.Трипольський здійснили низку наукових відряджень Волинню. Зокрема, до Городищенського, Германського, Загоровського, Корецького, Любарського, Тригірського монастирів, м.Овруча. Зібраний ними матеріал В.Б.Антонович використав у своїй фундаментальній праці "Археологическая карта Волынской губернии".[44] За наслідками обстеження М.Трипольським і О.Фотинським пам'яток Овруча, невдовзі на урядовому рівні було прийнято рішення про реставрацію унікальної пам'ятки архітектури Київської Русі – Свято-Василівської церкви.

Надзвичайно плідною була діяльність членів ВЦАТ у період підготовки XI Археологічного з'їзду, присвяченого волинським старожитностям. Спочатку з'їзд планувалося провести у Луцьку, але у зв'язку з транспортними проблемами (передовсім, віддаленістю міста від великих центрів), його проведення перенесли до Києва. XI археологічний з'їзд відбувся 1899 р. в університеті св.Володимира. Делегатами від Волині на з'їзді були відомі краєзнавці та дослідники А.А.Волянський, С.С.Гамченко, Л.К.Житинський, М.І.Коробка, І.І.Леонтьєв, Б.М.Прушинський, Е.Л.Руліковський, М.І.Теодорович, С.А.Уваров.[45] Від ВЦАТ делегатом був обраний О.Фотинський. Він також організував виставку волинських старожитностей, виступив з доповіддю, а також виконував на з'їзді обов'язки вченого секретаря секції історико-географічних і етнографічних старожитностей, на якій головував видатний український історик Д.І.Багалій.[46]

Одразу після відкриття Давньосховища при архієрейському подвір'ї, його організаторам стало зрозуміло, що пристосоване приміщення не відповідає музейним вимогам. У зв'язку з цим Церковно-археологічне товариство з 1894 р. розпочало спорудження власного будинку під музей і бібліотеку на Вільській вулиці, на ділянці, що належала Преображенському кафедральному собору. Керував спорудженням будинку настоятель цього собору, член Розпорядчого комітету ВЦАТ, краєзнавець М.Трипольський. Планувалося до серпня 1896 року розмістити колекцію у власному будинку, але Товариство не в змозі було відшкодувати витрати на будівництво через нестачу коштів. Тому майже готовий будинок було передано в оренду Товариству опікунства тверезістю і Народною чайною. Лише на початку XX століття Давньосховище старожитностей переїхало до власного приміщення.[47]

У 1911 р. фонди Волинського єпархіального давньосховища поповнилися експонатами з Володимир-Волинського давньосховища (у т.ч. 100 рукописів, 500 стародруків). Перед Першою світовою війною воно було одним з найбагатших музейних закладів України. Усі ці роки головним натхненником і душею ВЦАТ і підпорядкованого йому Давньосховища був О.Фотинський, котрий вміло поєднував в одній особі як організаційні, так і наукові функції. Його правою рукою був протоієрей М.Трипольський. Поряд з професійною та громадською діяльністю Микола Миколайович займався науковою роботою, зокрема в царині церковної історії та краєзнавства. У 1878 р. він захистив дисертацію на ступінь магістра богослов'я "Уніатський митрополит Інатій Потій та його проповідницька діяльність". Активний член Волинського губернського статистичного комітету, один із засновників ВЦАТ, М.Трипольський невдовзі став біля витоків організації Товариства дослідників Волині. Указом Правлячого Сенату від 17 лютого 1906 р. М.Трипольського за вірну службу і здобутки на просвітницькій ниві було затверджено у дворянському достоїнстві.[48]

1915 року, у зв'язку з наступом німецьких військ, значну частину експонатів Давньосховища було евакуйовано до Харкова. Подальша їх доля трагічна. У жовтні 1941 року під час евакуації музейних коштовностей на Схід, ешелон був знищений фашистами. Лише незначна частина експонатів, що вціліла, перебуває тепер у Харківському історичному музеї та Харківській науковій бібліотеці ім. В.Короленка.[49] Що ж стосується долі решти експонатів Давньосховища, котрі залиши-

лися в Житомирі, то як стверджує на підставі архівних джерел мистецтвознавець Лідія Дах ненко, ці експонати 1919 року увійшли до складу Волинського науково-дослідного музею (тепер Житомирський краєзнавчий музей).[50]

До 100-річного ювілею Давньосховища науковцями Житомирського краєзнавчого музею було підготовлено виставку, проведено представницьку наукову конференцію, на якій уперше за багато років було гідно поцінована роль ВЦАТ у краєзнавчому вивченні краю наприкінці XIX – на початку XX ст.[51]

Не дивлячись на вагомий внесок у становлення краєзнавчих студій у регіоні, Волинське церковно-археологічне товариство разом з тим так і не спромоглося взяти на себе роль лідера у дослідженні краю, поставити справу на належні наукові засади. Переживши піднесення у своїй роботі в 1894-1900 рр., на які припадає в основному завершення публікації М.Теодоровичем історико-статистичних описів парафій, міст і сіл Волинської губернії, на зламі XIX-XX ст. ВЦАТ перестало задовольняти потреби науковців і краєзнавців. Як зазначає Л.В.Баженов, "місцевих науковців відштовхували від нього вузька конфесійна обмеженість у діяльності й дослідженнях, постійна підконтрольність його з боку єпархіального начальства. Вони вимагали створення широко профільної організації з правом вільного простору в своїй творчості".[52]

На історичну арену краю вийшло — Товариство дослідників Волині, якому судилося піднести краєзнавство регіону на якісно новий науковий щабель. За принципами організаційної побудови, рівнем демократизації, можливостями у здійсненні наукової роботи як на той час Товариство не мало аналогів у Правобережній Україні.[53]

Примітки

1. Баженов Л.В. Дослідження Волині в другій половині XIX на початку XX ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези Міжнародної науково-краєзнавчої конференції / Відп. редактор М.Ю.Костриця. – Житомир, 1993. – С.11-13.
2. Гаврилюк С.В. Початки археологічних досліджень на Житомирщині // Житомирщина крізь призму століть: Науковий збірник / Відп. редактор М.Ю.Костриця. – Житомир, 1997. – С.13-15.
3. Теодорович Н. Несколько слов к читателю // Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1899. – Т.4: Староконстантиновский уезд. – С.922-923.
4. Комашко В. Краткое описание местечка Любомирки Новоград-Волынского уезда // ВГВ. – 1854. - №3; Його ж. Церковь и ярмарка в с.Колоджэно // ВГВ. – 1854. - №52; Його ж. Местечко Краснополье Житомирского уезда // ВГВ. – 1855. - №30; Його ж. Нечто о пчеловодстве в южной части Новоград-Волынского уезда // ВГВ. – 1856. - №3.
5. Манько М.П. Православна церква і становлення історико-краєзнавчих досліджень на Волині // Духовне відродження культури України: традиції, сучасність: Матеріали і тези науково-практичної конференції. – Рівне, 1994. – С.200-202.
6. Михайлюк О.Г. Історія Волині на сторінках газети "Волынские епархиальные ведомости" // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С.382.
7. Баженов Л.В. Аполлоній Сендульський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Волині // Духовне відродження культури України: традиції, сучасність: Матеріали і тези науково-практичної конференції. – Рівне, 1994. – С.76-78.
8. Манько М.П. Стефан Барановський – волинський краєзнавець 2-ї половини XIX ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали Міжнародної наукової краєзнавчої конференції / Відп. редактор М.М.Дарманський. – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, 1994. – С.61-64.
9. Барановский С. Волынцы как переселенцы в Восточную Россию в эпоху Б.Хмельницкого // ВЕВ. 1874. - №18; Його ж. Село Колодно Кременецкого уезда, памятник судеб Волыни при короле польском Сигизмунде I // ВЕВ. – 1873. - №14; Його ж. Воспоминания о прошедшем города Кременца с 1827 по 1868 гг. // ВЕВ. – 1868. - №27.
10. Петров Н. Краткие сведения о православных церквях Волынской епархии, в настоящее время не существующих // ВЕВ. – 1867. - №2-8; Його ж. О народных праздниках в Юго-Западной России // Труды Киевской духовной академии. – 1871. – Октябрь – ноябрь – декабрь. Його ж. Южнорусские легенды // Там само. – 1877. – Март.
11. Батюшков П.Н. Волынь: Исторические судьбы Юго-Западного края. – Спб: Общественная польза, 1888. – 288 с.
12. Баженов Л.В. Академік М.Петров – визначний дослідник регіональної історії Правобережної України // Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції "Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність: - К.: Рідний край, 1995. – Ч.1. – С.57-59.
13. Что сделал П.Н.Батюшков для Юго-Западного края // Волынь. – 1892. - №94.
14. Баженов Л.В. Помпей Батюшков – знавець і організатор досліджень історії Великої Волині // Звягель древній і вічно молодий: Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. Новоград-Волинський, 1995. – С.80-83.
15. Хойнацкий А.Ф. Западнорусская церковная уния в ее богослужении и обрядах. – К., 1871;

Його ж. Очерки из истории православной церкви и древнего благочестия на Волыни. – Житомир, 1878; Його ж. Почаевская Успенская Лавра. – Почаев, 1897.

16. Четыркин Ф. Исторический очерк Волынской духовной семинарии // ВЕВ. – 1878. - №21; 1879. - №20; 1881. - №34; Його ж. Древнее Луцкое Крестоздвиженское братство (1617-1712) // ВЕВ. 1871. - №11; Його ж. Деятельность князя Константина Острожского пользу православия в Юго-Западной Руси // ВЕВ. – 1872. - №8-10; Його ж. Религиозные отношения литовско-польских королей к древней Волыни // ВЕВ. – 1874. - №14-15; 1877. - №1, 3, 5, 7.
17. Силюк А. Микола Теодорович. Бібліографічний нарис // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: Матеріали IX Міжнародної історико-краєзнавчої конференції / Відп. редактор Г.В. Бондаренко. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С.77-79.
18. Теодорович Н.И. историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: Т.I. – Почаев, 1888. – 436 с.; Т.II. – Почаев, 1890. – 697 с.; Т.III. – Почаев, 1894. – 696 с.; Т.IV. – Почаев, 1899. – 934 с.; Т.V. – Почаев, 1903. – 560 с.
19. Теодорович Н.И. Вказана праця. – Т.I. – С.5-39.
20. Силюк А. Вказана праця. – С.78.
21. Теодорович Н.И. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской епархии: В память девятисотлетнего юбилея Волынской епархии. – Почаев, 1893. – 518 с.; Його ж. Город Кременец Волынской губернии: Исторический очерк. – Почаев, 1894. – 70 с.; Його ж. Город Староконстантинов Волынской губернии: Исторический очерв. – Почаев, 1899. – 89 с.
22. Теодорович Н.И. Волынская духовная семинария... с 1796 по 1900 г. – Почаев, 1901. – 1022 с.
23. Lozowiuk I. Bibliografia artykulow naukowych ogloszonych w Wolynskich Eparchialnych wiadomosciach. – Rowne, 1938. - 72 s.
24. Кострица М.Ю., Жилюк С.І. Архієпископ Модест Стрельбицький – випускник Кам'янець-Подільської семінарії // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Науковий збірник / Відп. редактор Л.В.Баженов. – Хмельницький: Доля, 1995. – С.276-278.
25. Дахненко Л.О. Сто років Волинському Єпархіальному Давньосховищу // Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища / Гол. редколегії Б.А.Кругляк. – Житомир, 1993. – С.3-6.
26. Кострица М. Давньосховища Волині //Там само. – С.7-8.
27. Боцяновский В. Волынское церковно-археологическое древнехранилище // ВЕВ. – 1893. – №36.
28. Фотинский О. Краткое описание предметов древности, пожертвованных в Волынское епархиальное древнехранилище по июль 1893 года // ВЕВ. – 1893. - №29-32.
29. Указ Его Императорского Величества Самодержца Всероссийского из Волынской Духовной Консистории от 15 ноября 1893 года №753. Цитується за примірником Циркуляра №15210, що зберігається у приватному архіві М.Ю.Кострици.
30. Волынский историко-археологический сборник. – Почаев, 1896. – Вып.1. – С.5.
31. Лацук Ю. Перші музеї на Житомирщині // Народна творчість та етнографія. – 1992. - №4. – С.30.
32. Волынский историко-археологический сборник. – Почаев, 1896. – Вып. I. (Нумерація кожної статті збірника починається з першої сторінки).
33. Волынский историко-археологический сборник. – Житомир, 1900. – Вып.П.
34. Левицкий О. Рецензия на «Волынский историко-археологический сборник» // Киевская старина. – 1901. – Ноябрь. – С.108.
35. Волынский историко-археологический сборник. – Вып.1. – С.6.
36. Там само. – С.7-8.
37. Василевська С.І. З історії Володимир-Волинського Древнього сховища // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С.408-409.
38. Ульяновський В.І. Краєзнавча діяльність братства ім. Князів Острозьких // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей і повідомлень II-ої Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1988. – Ч.II. – С.210.
39. Волынский историко-археологический сборник. – Почаев, 1896. – Вып.1. – С.8-9.
40. Кострица М. У витоків наукового пізнання краю // Вільне слово (Житомир). – 1995. – 8, 15 груд.
41. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Біліографія. – Хмельницький: Доля, 1995. – С.54-56.
42. ЦДІА України у м.Києві. – Ф.2205. – Оп.1. – Спр.1-433.
43. Баженов Л.В. Вказана праця. – С.54-55.
44. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии. – М., 1900. – 130 с.
45. Фотинский О. Волынь на ХЫ археологическом съезде в г.Киеве // ВЕВ. – 1899. – №32.
46. Дахненко Л. Вказана праця. – С.5.
47. Там само. – С.4.
48. Кострица М., Кондратюк Р. Краєзнавець М.Трипольський і його нарис про Житомир // Житомирський вісник. – 1996. – 19 лип.
49. Кот С.І. Волинське давньосховище: слідами втрачених цінностей // Житомир в історії Волині і України: Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції / Відп. редактор М.Ю.Кострица. – Житомир, 1994. – С.47-50.
50. Дахненко Л. Вказана праця. – С.6.
51. Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського Єпархіального Давньосховища:

п'яти, а інколи й трьох членів з п'ятнадцяти. Тому гостро постало питання про створення дієздатного органу. Криворотченко М.Г. запропонував Укрнауці кооптувати до УКК нових членів. 18 жовтня 1926 року президія Укрнауки затвердила головою комітету Буценка О.І., заступником – Криворотченка М.Г., відповідальним секретарем – Д.В. Зайцева, членами – Волобуєва, Дубняка, Ковалевського, Лазариса, Левицького, Немоловського, Янату, всього – десять осіб.[14] Ускладнювала роботу фактична відсутність голови Комітету, бо затверджений на цій посаді О.І. Буценко, секретар ВУЦВК, участі в роботі не брав. 6 вересня 1927 року УКК обговорив питання про голову і постановив просити Укрнауку вирішити дану проблему.[15]

Комітет краєзнавства працював під безпосереднім керівництвом Укрнауки НКО. Президія Укрнаук розглядала і затверджувала плани Комітету, штати, бюджет, заслуховувала доповіді, звіти. Перший звіт про роботу Комітету за період від 1 червня 1925 р. по 1 квітня 1926 року, за 10 місяців праці, зробив Михайло Григорович Криворотченко на засіданні президії Укрнауки 10 квітня 1926 року. Чітко й аргументовано розкрив суть організаційної та методичної роботи невеликого колективу безоплатно працюючих подвижників. Бо тільки в березні 1926 року було відкрито доволі мізерні кредити: на видавничу справу – жодного карбованця, на наукову – по 66 крб. щомісяця, на пошту й телеграф – 3 крб. на місяць, на командировки – нічого.[16]

А на цей час вже було підготовлено до друку перше число „Вістей Українського комітету краєзнавства" зі стенограмою травневої 1925 року конференції, готувався й щомісячний журнал „Краєзнавство".[17] По обговоренню звіту Укрнаука прийняла рішення про підтримку роботи УКК й направлення в Москву на всесоюзний з'їзд краєзнавства його представника.[18] А 12 грудня 1925 року затвердила „Положення про Український комітет краєзнавства" і цим юридично закріпила основні рішення першої Всеукраїнської краєзнавчої конференції, визначивши мету, основні завдання, структуру, статус УКК.[19]

Справу гальмувала неувага з боку НКО, а отже – держави, до проблем УКК, малочисельність штату (1927 року в апараті УКК залишалося тільки три оплачуваних працівники) та низька оплата праці. М.Г. Криворотченко пропонував Укрнауці звернути увагу на організацію керівництва краєзнавчою працею в Україні, виділити на видання журналу 5000 крб., місцеві організації асигнувати через Комітет, що посилило б не тільки зв'язок з периферією, а й авторитет УКК, і вимагав поставити Комітет у становище, гідне центрального органу.[20]

Укрнаука вжила деяких заходів для поліпшення становища УКК. Був переглянутий його склад, виведені ті, хто усунувся від роботи, кооптовані активні учасники краєзнавчого процесу. На 1 січня 1929 року Комітет налічував 12 осіб: заступник голови – Левицький М.Г., відповідальний секретар – Криворотченко М.Г., члени – Бухін, Волобуєв, Геринович, Дубняк, Зайцев, Ковалевський, Рудницький, Соловей, Ялі, Яната. Президію склали Левицький, Криворотченко, Ялі.[21]

Робота Комітету велася планово й цілеспрямовано. Регулярно відбувалися засідання. 1927 року, приміром, відбулося 18 засідань, одне-два на місяць, розглянуто 99 питань. 30 квітня 1927 року на перше місце було поставлено питання „Про складання п'ятирічного плану дослідних робіт", яке ініціював Держплан, доручено президії підготувати проект.[22] 14 травня М.Г. Криворотченко запропонував учасникам чергового засідання схему плану. Після обговорення було ухвалено „роздати план для ознайомлення і затвердити на наступному засіданні".[23] Планувалася робота не тільки на перспективу. Розглядались поточні плани, плани окремих заходів.

Найважливішим для згуртування краєзнавчих сил Комітет вважав виявлення та облік регіональних дослідницьких осередків. „Комітет дивиться на облік краєзнавчих сил не як на формальний обов'язок, - зазначав М.Г.Криворотченко в передовій статті першого номера журналу „Краєзнавство", - цей облік є завданням великого громадського значення.[24] Ясної картини про кількість краєзнавчих організацій Укрнаука НКО не мала. Не зміг зробити належного обліку оргкомітет по скликанню конференції за кілька місяців свого існування. Ці проблеми залишилися в спадок УКК. На той час усі послуговувалися офіційними даними про кількість краєзнавчих осередків, зафіксованими в довіднику ЦБК: 1925 року в Україні діяло 5 товариств, 11 гуртків у п'яти округах.[25] Ці цифри й сьогодні безапеляційно тиражуються навіть досить поважними виданнями як такі, що не викликають жодного сумніву. Хоча вже 1926 року, звертаючись до УКК по сприяння в підготовці наступного довідника, ЦБК РСФРР визначив, що „дані, наведені в попередньому довіднику, застаріли для наших днів, всуціль є неповними і навіть невірними".[26] Вони насправді далеко не відповідали дійсному стану речей. За нашими підрахунками 1925 року в Україні науково-краєзнавчим дослідництвом займалося 104 музеї, 42 наукових товариства, 85 науково-дослідних кафедр. На цей час тільки в Києві діяло 16 студентських краєзнавчих гуртків, які об'єднували 800 пошуковців. Чернігівський інститут краєзнавства скеровував краєзнавчою працею семи організацій і товариств. На Кам'янеччині, в одному з округів України, функціонувало 5 товариств, 10 гуртків, 267 дослідників. За даними Укрнауки в Україні працювало 3583 науковці, які в різній мірі теж займалися вивченням регіонів. Подекуди центрами краєзнавства ставали бібліотеки (а їх налічувалося 5154, у т.ч. – 4 наукових – Всенародна бібліотека ВУАН, її філія у Вінниці, Харківська та Одеська центральні наукові бібліотеки), вузи та педтехнікуми. Ще 1923 року розіславши близько 130 анкет, Комісія краєзнавства при ВУАН отримала зворотню

інформацію від 87 краєзнавчих осередків.[27] Отже, на час скликання першої Всеукраїнської конференції в Україні діяло більше 350 осередків, які гуртували науково-краєзнавчий актив навколо дослідження та популяризації регіональних проблем.

1925 року Комітет виготовив 3 тисячі примірників обіжника – листа-звернення „До всіх краєзнавчих організацій УСРР та АМСРР", в яких повідомив про рішення першої Всеукраїнської краєзнавчої конференції, склад Комітету, мету і завдання його діяльності і запросив найдетальніші відомості про місцеві осередки, звіти і плани роботи на 1926 рік.[28] До нього додав „Анкету для обліку краєзнавчих організацій" з 16 пунктів. Комітет цікавився повною назвою організації, датою заснування, фундаторами – установами чи особами, районом діяльності, складом організації, зв'язками з іншими краєзнавчими та науковими організаціями, науковими і методичними виданнями, пропагандистсько-інформаційною роботою.[29] У зворотній адресі – Харків, вул. Артема, 29, тел. 41-28 – підкреслювалося: „Наркомос – Український комітет краєзнавства".

Облік наявних краєзнавчих сил був лише передумовою виконання більш відповідального завдання, яке визначила І Всеукраїнська краєзнавча конференція, систематизації й організації належної їх діяльності. Упоратись з таким завданням тільки шляхом розсилки анкет на окрвиконкоми було важко. Тому УКК посилив зв'язок з периферією шляхом листування як циркулярного, так і поточного – персонально задресованого.

До 1 січня 1929 року Комітет направив на місця 5 обіжних листів.[30] Особливо великі сподівання покладав на першого обіжника – звернення „До всіх краєзнавчих організацій УСРР і АМСРР", виготовленого трьохтисячним тиражем. Його супроводжувала записка: „До уповноваженого УКК м. Глухів. Окріно, округметодкому т. Устіменко. Український комітет краєзнавства при цьому надсилає резолюції Всеукраїнської конференції по краєзнавству, анкету, обіжник і інструктивного листа до уповноваженого УКК.

9 лютого 1926 року № 0273/К-36
Відповідальний секретар Лазарис
секретар – Анохін".[31]

Дана записка засвідчує, що всі 3 тис. примірників обіжника посилались не одномоментно, а по мірі виявлення краєзнавчих осередків, створення інституту уповноважених УКК в округах, налагодження з ними контактів. 1925 року на них відповіло й таким чином конституювалося під егідою УКК 126 краєзнавчих організацій.[32]

Про організаційно-методичні можливості поштового зв'язку УКК з периферійними організаціями можна судити хоча б з такого листа:

„Закінчивши операційний рік, Український комітет краєзнавства вважає за потрібне підвести підсумки роботи краєзнавчих організацій і намітити головні точки роботи наступного року.

Рік цей проходив головним чином в організаційній роботі на місцях, і на цей організаційний період в головному можна вважати закінченим – 26 округ мають уже сталі краєзнавчі організації, подекуди охоплюючи цілу округу мережею гуртків і товариств (Кам'янецька округа). Разом з тим старі товариства дбали про поглиблення краєзнавчої роботи, в чому так само цей рік дав багаті наслідки (Поділля – Вінниця, Кам'янець; Волинь – Житомир, Коростень; Полтавщина – Полтава, Лубни; Луганськ та ін.).

Отже нині перед краєзнавчими організаціями стають на весь зріст основні питання краєзнавчої роботи, її змісту й способів переведення.

1. Роботу свою по змозі справляти в бік вивчення конкретних потреб місцевого життя, особливо питань, що прямо або побічно зв'язані з розвитком місцевого господарства.

Для цього краєзнавчі організації повинні увійти в якнайтісніший зв'язок з місцевими плановими й господарчими установами...

2. Посилити плановість роботи, дбаючи про те, щоб плани роботи були цілком реальні і під силу для даної організації.

Плани роботи треба якнайдокладніше обговорювати на загальних зборах організації, в процесі переглядати їх і додавати відповідні зміни, а роботу розподіляти відповідно до кваліфікації, інтересів та фаху окремих членів.

3. Всю краєзнавчу роботу треба віддавати під ширший громадський контроль, а для цього:

а) систематично інформувати про її план і наслідки в місцевій пресі. Про особливо значні наслідки слід подавати відомості і до центральної преси;
б) влаштовувати прилюдні збори своєї організації;
в) виступати з відповідними доповідями в клубах, сельбудах, на нарадах спілкових, наукових, кооперативних, господарських та ін.

Така інформація служитиме найкращою пропагандою краєзнавства і даватиме роботі організації міцну громадську базу.

4. Особливе значення в краєзнавчій роботі чим далі набуває молодь, що вже з школи починає знайомитися з першими кроками краєзнавства, отже краєзнавчим організаціям слід подбати про залучення молоді до систематичної краєзнавчої роботи, привчаючи її до колективних форм дослідчої праці, шляхом втягнення молоді до своєї організації, утворення (де є потреба) окремих секцій молоді та спеціальних гуртків (юних краєзнавців).

5. Зважаючи на значне підвищення інтересу до краєзнавчої роботи серед національних меншостей, що населяють Україну, надалі потрібно в районах з мішаним населенням звернути особливу увагу на охоплення краєзнавчою роботою всіх національних груп (погоджуючи її з Бюром нацмен. окрвиконкомів) і втягування в цю роботу активу цих нацменшостей.

6. Про заходи, що розпочнуть краєзнавчі організації в зв'язку з цим листом, Український комітет краєзнавства прохає своєчасно інформувати його.

17.IX.1927
м. Харків
Український комітет краєзнавства".[33]

Тут – інформація про динаміку краєзнавчого руху за два з половиною роки існування Комітету, і носить вона мобілізуючий характер, бо відображає помітні зрушення, організаційне становлення і зміцнення дослідницьких осередків, завдання, які УКК вважав актуальними на ближчу перспективу, поради щодо планування, популяризації краєзнавства, залучення до пошукової роботи нового поповнення з числа шкільної молоді, власне – програма дій. І в той же час – крок у бік „виробничого" краєзнавства.

Листовний зв'язок особливо посилився з середини 1928 року, відколи Комітет здобув право безкоштовних поштових зносин як для себе, так і підпорядкованих організацій, кореспондентів.[34] На місця були направлені обіжники з питань організації бібліографічної, туристично-екскурсійної роботи, ініціатив вінницьких краєзнавців. Ця форма організаційно-методичного впливу забезпечувала постійну взаємодію краєзнавчого центру та низового активу.

Звичайно, зв'язок з краєзнавчими осередками був би більш ефективним, якби працівники Комітету мали фінансову можливість виїзду в первинні осередки, участі в різних організаційних та наукових заходах на місцях. Однак бюджет 1925-1927 рр. не передбачав видатків на командировки, а 1928-1929 операційного (бюджетного) року вони склали лише 65 крб.[35] І все ж виїзди планувалися (1928 року, наприклад, передбачався об'їзд не менше 10 організацій), і відбувалися. Михайло Григорович Криворотченко – відповідальний секретар, заступник голови УКК, редактор журналу „Краєзнавство", фактичний керівник та організатор роботи Комітету, використовував будь-які можливості, щоб бувати в первинних осередках, брати участь у різних заходах, вивчати стан справ на місцях, давати консультації, рекомендації. У червні 1925 року побував в Одесі на губернській конференції екскурсійно-виставочно-музейних працівників як інспектор Головполітосвіти НКО, знайомився з роботою Комісії краєзнавства, музеїв, краєзнавцями, виступив на конференції, розкриваючи принципи, основні напрями і форми краєзнавчої роботи.[36] У лютому 1926 року зробив маршрутний об'їзд 5 округ, побував у Києві, Чернігові, Житомирі, Полтаві. Працюючи директором Соціального музею в Харкові, Михайло Григорович виїжджав у музеї, архіви, підтримував особисті контакти з краєзнавцями, і цим самим сприяв згуртуванню краєзнавчих сил.

Всі ці заходи дали можливість вже на середину 1927 року мати уповноважених Комітету в усіх округах і створити окружні комітети краєзнавства в 26 округах із 41.[37]

УКК встановив порядок реєстрації товариств і взаємодії з ними. 6 вересня 1927 р., розглянувши повідомлення Конотопського краєзнавчого товариства про роботу і бажання працювати в контакті з Комітетом, прийняв рішення „зареєструвати Конотопське краєзнавче товариство і надіслати картку для обліку". Водночас було доручено президії скласти директивного листа й надіслати разом з анкетами до всіх новостворених організацій.[38] 17 вересня 1927 року було розглянуто протокол Білоцерківського товариства і зареєстровано під егідою УКК.[39]

Велику роль в організації краєзнавчих гуртків, товариств та розгортанні їх роботи відіграв інститут кореспондентів Українського комітету краєзнавства. 21 січня 1927 року Комітет розглянув і затвердив „Положення про мережу кореспондентів Українського комітету краєзнавців". Позиція УКК суттєво відрізнялася від поглядів ЦБК РСФРР і БСРР на роль кореспондентів. Замість почесного членства за певні заслуги, як це зробили російські та білоруські колеги, Комітет давав їм статус працюючих учасників українського краєзнавчого процесу. Тому кількість членів цього інституту завжди змынювалася. 19 лютого 1927 року УКК затвердив перших своїх кореспондентів – Зельдовича, Левандовського, Коваленка, Семенчика, Сухомлинова, Федоренка.[40] Географія цього представництва досить широка – Кам'янецький, Проскурівський та Шепетівський округи, Вінниця, Коростень, Малин, Бердичів, Суми, Харків, Запоріжжя, Ніжин, Полтава, Умань, Конотоп, Маріупольщина, Чугуїв, Сміла, Кременчук, Кривий Ріг, Черкаси. Широко представлена й сільська місцевість: Дмитрук Н.К. – з с. Ходаки, що на Коростенщині, Лутай Ф.К. – з с. Жеребець на Запоріжжі. Якщо на 22 червня 1928 року кореспондентів було 45,[41] то на 1 січня 1929 року – 65.[42] За соціальним станом переважали учителі, були й музейні працівники, агрономи, економісти, державні службовці – працівники окрінспектури наросвіти.

Поступово окреслювалося таке розмаїття організаційних форм краєзнавства, яке ніяк не вписувалося в передбачуваний резолюцією І Всеукраїнської конференції структурний ряд. Переважали гуртки при педтехнікумах, школах, а не в сельбудах і хатах-читальнях, наукові товариства при вузах, музеях. Працювали Київська та Одеська комісії краєзнавства. Виникли й гарно себе зарекомендували Кабінети виучування краю, особливо – у Вінниці при філії Всенародної бібліотеки ВУАН, бюро краєзнавства, краєзнавчі музеї, семінари, курси, з'явились районні краєзнавчі товариства.[43]

За даними УКК на 1 січня 1928 року він мав сталі зв'язки та здійснював організаційне і науково-методичне керівництво 37 товариствами і 30 гуртками в 22 округах, а на 1 січня 1929 року в 32 округах йому підпорядковувались 51 товариство, 658 гуртків, 18810 членів.[44]

Подбав Український комітет краєзнавства й про юридичне оформлення діяльності краєзнавчих осередків, підготувавши типовий статут краєзнавчого товариства і затвердивши його 27 січня 1927 року в спеціальній комісії при НКВС. Слід підкреслити, що примірний Статут до певної міри обмежував діяльність товариств, зводячи її до надання „всебічної допомоги радянському будівництву шляхом виявлення та наукової обробки даних, що торкаються продукційних сил округи

(району) в широкому розумінні цього поняття, поширення відповідних відомостей про свій край, збудження інтересу до вивчення його". Але допускав до членства осіб молодших 18 років, тісно прив'язував роботу окружних, районних товариств до УКК шляхом обов'язкового щорічного подання звіту. Вимога була надто категоричною, пункт 17 статуту передбачав автоматичний розпуск товариства „в разі неподання до Наркомосвіти звіту про діяльність на протязі 3 місяців після скінчення відчитного року".[45] Таким чином, встановлювався суворий контроль з боку УКК за основними напрямами та змістом діяльності, а з боку органів НКВС та адмінвідділів окрвиконкомів – за складом товариства і характером роботи, оскільки щорічно товариство мало передавати списки своїх членів першим, копію звіту – другим.

Надісланий в усі окрвиконкоми статут надав велику допомогу краєзнавчим товариствам в юридичному їх становленні, спрямуванні роботи. До того часу в різних регіонах кожен первинний осередок вирішував цю проблему по-своєму. 12 районних товариств Вінниччини, наприклад, користувалися статутом, підготовленим Кабінетом виучування Поділля Вінницької філії Всенародної бібліотеки ВУАН.[46] Однак реєстрація цих статутів затягнулася майже на 2 роки, бо НКО вимагав, щоби „всі наукові товариства окружного та районного значення остаточно затверджувались по представленню уповноважених Укрнауки". Почалася бюрократична тяганина, скарги. Місяцями, приміром, зволікалася реєстрація статуту Корсунського районного краєзнавчого товариства. УКК звернувся листом до Укрнауки, а її керівництво – за роз'ясненням до НКВС. І лише 20 квітня 1929 року, за кілька місяців до повальних арештів науковців, краєзнавців у справі СВУ, з ЦентрМікосо надійшло роз'яснення за № 340 „Про порядок реєстрації краєзнавчих товариств", яке дозволило реєстрацію Статутів в окрвиконкомах.[47]

Члени Комітету розуміли, що ні облік, ні юридичне оформлення краєзнавчих товариств не забезпечать повноцінного зв'язку та взаємодії Центру і периферії. Для цього потрібна була постійна участь Комітету в житті краєзнавчих осередків. Тільки це могло зробити зв'язок органічним і нерозривним. Оскільки через відсутність фінансування командирування членів УКК з року в рік обмежувалося, великі сподівання покладалися на друкований орган. М.Г. Криворотченко в першому числі журналу „Краєзнавство", у статті „Чергові завдання Українського комітету краєзнавства", зводив його завдання до „об'єднання краєзнавчої думки", визначення актуальних проблем краєзнавчого дослідництва – „що робити і як робити", збору інформації про всю краєзнавчу роботу в Україні, висвітлення досвіду.[48]

Вже 1925 року працівники апарату УКК, головно – М.Г. Криворотченко і О.А. Лазарис, підготували до друку стенограму І Всеукраїнської краєзнавчої конференції та перший номер журнала. Але видання цих матеріалів гальмувалося через відсутність коштів. Хоч дозвіл на друк був даний ще 6 січня 1926 року, зате кредити відкриті лише в квітні 1926 року. Грошей ледь вистачило для оренди приміщення, оплати праці, перших найелементарніших обзаведень. Тому користувалися можливостями інших засобів інформації – журналів „Знання", „Селянський будинок, газети „Народний учитель", де поміщались як інформації про поточну роботу, так і досвід, методичні поради.[49]

На засіданні 8 січня 1927 року УКК ухвалив по інформації Д. Зайцева „приступити до видання періодичного органу в розмірі 2 друкованих аркушів з тиражем в 2000 примірників за поданим програмом". Було створено видавничо-редакційну комісію в складі Дубняка, Криворотченка, Левицького, Немоловського, Янати. Планувалося щомісячне видання часопису. Адресувався він у першу чергу низовим краєзнавчим товариствам, гурткам, музеям, школам, політосвітнім установам, працівникам освіти і культури села. З цією метою намічалося давати статті загального характеру, що вводять „в обсяг питань сучасного краєзнавства в зв'язку з радянським будівництвом", матеріали по методиці краєзнавчої роботи (про форми роботи, програми, анкети, інструкції, рекомендації), хроніку краєзнавчого життя, бібліографію тощо.[50] 19 лютого 1927 року на четвертому засіданні УКК затвердив редакційну колегію в складі Дубняка, Зайцева, Криворотченка, Махова, редактором – Криворотченка М.Г.[51]

З квітня 1927 року Укрнаука дозволила вихід журнала з оговоркою „ніяких дотацій на видавництво не просити". Цього ж року побачив світ перший номер. Він привернув до себе увагу науково-краєзнавчої громадськості і був схвально прийнятий. Редакційна стаття „Чергові завдання Українського комітету краєзнавства" за підписом М.Г. Криворотченка визначила коло завдань. Які мав рішати Комітет, основні напрями роботи всіх краєзнавчих організацій України. К. Дубняк статтею „Вивчення продукційних сил і краєзнавство" привертав увагу до основного на думку тогочасного керівництва УКК завдання – переводу традиційного регіонального дослідництва в русло виробничого краєзнавства. У цьому номері був поданий для використання типовий статут окружного товариства і розмаїта хроніка життя краєзнавчих організацій – вісті з Вінницької, Волинської, Коростенської, Кам'янецької, Лубенської, Ізюмської та Дніпропетровської округ.[52]

Маючи незначні кошти на наукову роботу – 1500 крб. (на видання журналу НКО бюджетних асигнувань не заклав), УКК випустив 1927 року лише 3 номери. Для самоокупності й регулярного виходу журнала потрібно було мати не менше 1500 передплатників. Натомість 1928 року їх було лише 350.[53] Тому багато часу й зусиль йшло на їх залучення. УКК обмінявся об'явами з київськими виданнями, дав пропозиції „Книгоспілці" СГНКУ, Головсоцвихові, Головпрофосвіті, видрукував і поширив 2000 листівок.[54]

З метою популяризації журналу серед учительства УКК на початку 1928 року звернувся

листом до окружних інспектур освіти. У ньому зазначалося: „За останні 2 роки по школах соцвиху досить широко розвивається краєзнавча робота. УКК при Укрнауці ухвалив розіслати безкоштовно по школах соцвиху комплекти журналу „Краєзнавство" за перший рік видання. Зважаючи на обмежену кількість комплектів, Комітет просить дати адреси тих шкіл вашого округу, що в найактивніше провадиться краєзнавча робота, або вже добре організовані шкільні краєзнавчі гуртки. На вашу округу може бути вислано 20 комплектів".[55]

У відповідь помічник окрінспектора наросвіти Кам'янецького округу Карачківський дав список навчальних закладів округу, де краєзнавча робота була поставлена краще. Серед них – Голосківська, Жванецька, Оринінська, Смотрицька, Маківська, Дунаєвецькі № 1, 3, Підлісномукарівська, Новоушицькі № 1, 2, Миньковецька та інші школи.[56]

Особливого успіху з точки зору залучення масового передплатника дана акція, на жаль, не мала. Учительство на той час було не вельми заможною верствою населення. Крім того, свої періодичні краєзнавчі видання в обхід УКК активно популяризувало Центральне бюро краєзнавства. 15 липня 1925 року Кам'янець-Подільське бюро СНР розглянуло обіжника ЦБК за номером 730 про передплату „Известий ЦБК", журналу „Краеведение", довідника „Краеведение в ССР", і з огляду на звернення союзної структури асигнувало зі свого фонду необхідну суму.[57] Та й з самого початку Укрнаука НКО не посприяла передплаті, „оскільки журнал не мав ще досить сформованого змісту". І насправді, журнал потребував кваліфікованого підходу не тільки до змісту, а й до форми розміщення, систематизації, ілюстрування матеріалів. 200 журналів вдавалося продавати, 500 йшло в обмін. Як окупити ще 1000 виданих примірників? Відповіді на це питання шукали колективно. 24 квітня 1928 року на черговому засіданні УКК ухвалили: „Визнати стан журнала за катастрофічний, для дальшого видання потрібна негайна дотація найменше 3000 крб.".[58] Комітет знову адресувався до Укрнауки по дотацію. 1928 року тираж був зменшений до 1000 примірників. Одночасно редколегія працювала над удосконаленням змісту й форми, запровадила відділи – „Загальний", „Методики краєзнавчої роботи", „Шкільного краєзнавства", „Наш край", „Життя краєзнавчих організацій", „Бібліографія", „Керуючі матеріали".

Протягом 1927-1930 років вийшло 28 чисел, об'єднаних в 11 журналів:

1927 року – числа 1, 2, 3
1928 – 1, 2-3, 4, 5, 6-10
1929 – 1-2, 3-10
1930 – 1-5

В умовах безгрошів'я, масових репресій проти науковців та краєзнавців журнал припинив існування, безумовно внісши великий вклад в організаційно-методичне обслуговування краєзнавчого руху в Україні.

Отже, огляд навіть декількох напрямів організаторської роботи ілюструє відчайдушні зусилля Українського комітету краєзнавства очолити, скоординувати український краєзнавчий рух другої половини 20-х - початку 30-х років XX ст., спрямувати його на вирішення актуальних дослідницьких питань. Була проведена й чимала науково-методична робота, що є темою окремої статті. І якби тогочасна суспільно-політична обстановка виявилася більш сприятливою, результати були б набагато вагомішими.

Примітки

1. Тронько П.Т. 70-річчя Українського комітету краєзнавства і завдання дальшого розвитку досліджень з історії рідного краю // VII Всеукр. наук. конф. „Істор. краєзн. в Україні: традиції і сучасність". Ч.1. – К.: Рідний край, 1995. – С.6-7; Його ж. Родовід Українського краєзнавства // Краєзнавство. – 1993. – № 1. – С. 4-7; Його ж. Роль історичного краєзнавства у відродженні духовності, культури багатовікових традицій // Шоста всеукр. наук. конф. з істор. краєзн. – Луцьк, 1993. – С. 6-8; Його ж. 70-річчя Українського комітету краєзнавства: з доповіді на уроч. пленумі в Харкові // Краєзнавство. – 1995. - № 1-4. – С. 5-8; Його ж. Краєзнавство на межі тисячоліть // Краєзнавство. – 2000. – № 1-2. – С. 8-19; Його ж. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. Досвід. Проблеми. Перспективи. – К.: Рідний край, 1994. – С. 7; Його ж. Українське краєзнавство в XX столітті. До 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців. – К., 2000. – С. 23-24; Його ж. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). – К., 2000. – С. 46-50; Його ж. Краєзнавство України: здобутки і проблеми (До III з'їзду Всеукр. спілки краєзн.). – К., 2003. – С. 39-40.
2. Данилюк Ю.З. Український комітет краєзнавства та його діяльність // IV Республіканська наук. конф. з істор. к-ва: Тези доповідей і повідомлень. – К., 1989. – С. 35-37.
3. Віктор Савчук. Український комітет краєзнавства на рубежі 20-30 рр. XX ст. // К-во. – 2000. – № 1-2. – С. 50-57; Його ж. Український комітет краєзнавства очима сучасників, у працях дослідників та мовою документів // Наукові праці КПДПУ. Істор. науки. Т. 7 (9).– Кам.-Под.: Оіюм, 2001. – С. 625-634; Його ж. Краєзнавство Поділля в історії краєзнавчого руху України 20-30 років XX ст. // Краєзнавство. – 2003. - № 1-4. – С. 42-47.
4. Бабенко Л.Л. Участь наукової інтелігенції у створенні та діяльності Українського комітету краєзнавства // Шоста всеукр. наук. конф. з істор. краєзн. – Луцьк, 1993. – С.364-365; Костюкова О.М. Журнал „Краєзнавство" – цінне

джерело вивчення екскурсійно-краєзн. роботи в Україні // VII Всеукраїнська наукова конф. „Істор. кр. в Україні: традиції і суч.", Ч. 1. – К.: Рідний край, 1995. – С. 113-114; Бездрабко В.В. Журнал „Краєзнавство" та його роль у розвитку історичних регіональних досліджень 1920-1930-х рр.: Дис. канд. істор. наук: 070006. – Харків, 1999; Теодорович А.Ю. Д-сть Українського комітету краєзнавства (УКК) в добу українізації // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Зб. ст.) Випуск 6. – К.: „Рідний край", 1999. – С. 66-72.

5. Віктор Прокопчук. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К.: Рідний край, 1995. – 204 с.; Його ж. В.Д. Отамановський – пам'яткоохоронець // Подільська старовина. Науковий збірник. На пошану вченого і краєзнавця В.Д. Отамановського. – Вінниця, 1993. – С. 31-33.; Його ж. Історичне краєзнавство у Волинському воєводстві (1921-1939рр.) // Краєзнавство. – 2003. - № 1-4. – С. 33-41; Його ж К.Г. Черв'як – краєзнавець-музейник, учений // Житомирщина крізь призму століть. Науковий збірник. – Житомир: В-во „Журфонд", 1997. – С. 140-142; Його ж. Трагічна доля волинянина К.Г. Черв'яка – ученого, краєзнавця // Житомирщина на зламі тисячоліть. Науковий збірник „Велика Волинь". Т.21. – Житомир, 2000. – С.348-349; Його ж. Трагічна доля Корнія Черв'яка // Культура України XXI ст.: Діяльність культурологічних закладів у сучасних ринкових умовах. Збірник матеріалів регіональної наук.-практ. конференції. 30.XI. – 1.XII.2001 р. – Київ-Рівне, 2001. – С. 71-74; Його ж. Під егідою Українського комітету краєзнавства. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. – С. 62-119.
6. Вісти. – 1925. – № 125. – 4 червня. – С. 3.
7. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – ФР. 552. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк.86.
8. Там само. – Арк. 34.
9. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі - ЦДАВО України). – ФР. 166. - Оп. 6. - Спр. 8594. - Арк. 51.
10. Там само. – Спр. 600. - Арк. 46.
11. Там само. – Спр. 8595. - Арк. 68.
12. Там само. – Спр. 60. - Арк. 78.
13. Краєзнавство. – 1928. - № 6-10. – С. 94.
14. ЦДАВО України. – ФР. 166. - Оп. 6. - Спр. 600. - Арк. 37.
15. Там само. – Спр. 8594. - Арк. 25.
16. Там само. – Спр. 8595. - Арк. 95.
17. Там само. – Арк. 96.
18. Там само. – Спр. 600. - Арк. 78.
19. Там само. – Спр. 720. - Арк. 100.
20. Там само. – Арк. 77.
21. Краєзнавство. – 1928. - № 6-10. – С. 90.
22. ЦДАВО України. – ФР. 166. - Оп. 6. - Спр. 8595. - Арк. 84.
23. Там само. – Арк. 85.
24. Там само. – 1927. - № 1. – С. 3.
25. Краеведные учреждения СССР. – Л., 1925; Краєзнавство. – 1928. - № 6-10. – С. 91.
26. ЦДАВО України. – ФР. 166. - Оп. 6. - Спр. 8591. - Арк. 11 зв.
27. Там само. – Спр. 8594. - Арк. 27.
28. Там само. – Арк. 60.
29. Там само. – Арк. 60 зв.
30. Краєзнавство. – 1928. - № 6-10. – С. 92.
31. ЦДАВО України. – Ф. 166. - Оп. 6. - Спр. 8591. - Арк. 1.
32. Там само. – Спр. 8595. - Арк. 96.
33. Краєзнавство. – 1927. - № 3. – С. 31-32.
34. Там само. – 1928. - № 6-10. – С. 92.
35. Там само. – С. 96.
36. ЦДАВО України. – ФР. 166. - Оп. 12. - Спр. 3872. - Арк. 26.
37. Краєзнавство. – 1927. - № 3. – С. 31.
38. ЦДАВО України. – ФР. 166. - Оп. 6. - Спр. 8594. - Арк. 25 зв.
39. Там само. – Арк. 24 зв.
40. Там само. – Арк. 42.
41. Там само. – Спр. 8595. - Арк. 71.
42. Краєзнавство. – 1928. - № 6-10. – С. 92.
43. Там само. – 1928. - № 5. – С. 1.
44. Там само. – 1928. - № 6-10. – С. 91.
45. Там само. – 1927. - № 1. – С. 35.
46. Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі. Ч.2. – Вінниця, 1926. – С.11.
47. ЦДАВО України. – ФР. 166. - Оп. 6. - Спр. 8594. - Арк. 1.
48. Краєзнавство. – 1927. - № 1. – С. 3.
49. ЦДАВО України. – ФР. 166. - Оп. 6. - Спр. 8595. - Арк. 9 зв.
50. Там само. – Арк. 36.
51. Там само. – Арк. 42.
52. Краєзнавство. – 1927. - № 1. – С. 24-28.
53. Там само. – 1928. - № 6-10. – С. 93.
54. ЦДАВО України. – ФР. 166. - Оп. 6. - Спр. 8595. - Арк. 84 зв., 87.
55. ДАВО. – ФР. 5. - Оп. 1. - Спр. 552. - Арк. 8.
56. Там само. – Арк. 6.
57. Там само. – ФР. 552. - Оп. 1. - Спр. 38. - Арк. 107.
58. ЦДАВО України. – ФР. 166. - Оп. 6. - Спр. 8595. – Арк. 59.

Summary:
The development of regional geography structures is studied, their influence on the development of historical geography movement of the setting up of state bodies.
Key words: regional geography conference, the committee of regional geography, state structures, public initiative, dynamics, typical statut.

УДК 908(477.44) "19-20"

Гальчак С.Д. (м. Вінниця)

КРАЄЗНАВЧИЙ РУХ НА ВІННИЧЧИНІ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

У статті показаний стан краєзнавчого руху на регіональному рівні, розкриваються його витоки, здобутки особливо в добу незалежності України.

Ключові слова: *суверенна держава, національна свідомість, подвижницька праця, українська школа, поділлєзнавство.*

Майже п'ятнадцять років Україна розвивається як суверенна держава. Незалежна хода нашої Вітчизни набирає сили. Розбудовуючи власну державу, ми глибоко усвідомлюємо, що поруч із створенням міцної, динамічної економіки має йти піднесення національної самосвідомості, відродження духовності й культури. Виняткова роль у розв'язанні цього завдання належить краєзнавству, яке з раннього дитинства зв'язує нас з рідною землею, служить своєрідним містком між минулим і прийдешнім.

З огляду на це самовіддана, подвижницька праця дослідників рідного краю набуває дедалі більшої ваги, стає важливою частиною державотворення. Помітна тут і роль подільських краєзнавців, творчий здобуток яких постійно збагачується.

Наукове вивчення регіону, становлення подільського краєзнавства започатковане в другій половині XIX – на початку XX ст. фундаментальними працями М. С. Грушевського, В. Б. Антоновича, П. П. Чубинського, Ю. Й. Сіцінського, М. С. Симашкевича та інших поділлєзнавців. Особливо значимих результатів досягли той же Ю. Й. Сіцінський, М. Я. Яворовський, В. К. Гульдман (XIX – поч. XX ст.), В. О. Геринович, В. Д. Отамановський, М. І. Білінський (20 – 30-і роки XX ст.), С. К. Гуменюк, В. П. Воловик, Л. В. Баженов, Й. І. Винокур, В. С. Прокопчук, В. О. Савчук, М. М. Кравець (друга половина XX ст.) та інші.

В останнє десятиліття з'явилося декілька грунтовних наукових досліджень, у яких проаналізовано здобутки подільського краєзнавства з часу зародження до наших днів. Це, насамперед, монографії Л. В. Баженова "Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст." [1] та В. С. Прокопчука "Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність".[2]

У своїй праці Л. В. Баженов виділяє ряд основних етапів розвитку поділлєзнавства:

1. Кінець XVIII – середина XIX ст. – зародковий етап (характеризується переважанням у дослідженні краю польських учених, які розглядають Поділля, як територію, що була провінцією Польщі).

2. Середина XIX – початок XX ст. – етап формування і становлення поділлєзнавства (активно вивчаються усі напрями життя краю, з'являється когорта професійних краєзнавців. При цьому здійснюється русифікаторська політика в дослідженні регіону).

3. Початок 20-х – початок 30-х років XX ст. – етап активного розвитку краєзнавчого руху та досліджень у республіці і на Поділлі (його українізація в умовах радянської політичної системи).

4. Початок 30-х – середина 50-х років XX ст. – етап згортання краєзнавства в умовах тоталітарного режиму (під тиском сталінізму всі краєзнавчі установи і товариства ліквідовані або діють формально. У вихорі терору опинилися учені і, насамперед, краєзнавці. Вивчення Поділля здійснюється розрізнено і безсистемно, переважно науково-дослідними закладами).

5. Середина 50-х – середина 80-х років XX ст. – етап відродження і подальший розвиток краєзнавства (поява 26-томної "Історії міст і сіл Української РСР" та інших фундаментальних видань. Праці дослідників і краєзнавців написано заідеологізовано, з позицій офіційної методології радянської держави і науки).

6. Середина 80-х – початок 90-х років XX ст. – етап інтенсифікації, деполітизації і демократизації краєзнавчих досліджень (переоцінка здобутків краєзнавства за попередні часи, активне вивчення раніше заборонених або "забутих" тем з історії Поділля в умовах формування суверенітету назалежної Української держави).

У праці В. С. Прокопчука йдеться про перші кроки у вивченні історії краю, на широкому фактичному матеріалі повідується про розвиток краєзнавства у другій половині XIX – на початку XX століть. Логічно і послідовно, з введенням нового масиву документів, автор аналізує краєзнавство Поділля 20 – 30 рр., показує як його здобутки, так і причини згортання, наводить статистику репресій проти краєзнавців регіону.

Прослідковуючи надбання краєзнавців Поділля 50-х – 90-х років, В. С. Прокопчук наводить імена численних невтомних дослідників, наголошуючи, що саме історико-краєзнавчий рух, ентузіазм його дослідників був першоосновою прийняття заходів державного рівня по збереженню багатої історико-культурної спадщини регіону, зокрема, комплексу Старого Міста в Кам'янець-Подільському, Меджибожі Летичівського району, Ізяславі, Полонному, Старокостянтинові та ін.

Важливою узагальнюючою працею є стаття Л. В. Баженова "Основні наукові школи історико-краєзнавчого вивчення Поділля у XIX–XX ст."[3] Учений виділяє такі з них:

– у першій половині XIX ст. – так звану українську школу в польських історико-краєзнавчих дослідженнях, котра сформувалася під впливом польських поетів і письменників-українофілів і особливо зв'язаних своєю творчістю з Поділлям

М. Гославського, Т. Падури, С. Гощинського, Б. Залеського та інших і яка проіснувала до 1920 року. Публікаціям прошляхетського характеру українською течії в польській краєзнавчій літературі дієво протистояла Київська історична школа одного із фундаторів поділлєзнавства професора В. Антоновича (60-і роки XIX – початок XX ст.);

– у середині XIX – на початку XX ст. – фольклорно-етнографічну наукову школу Кам'янець-Подільської духовної семінарії та Подільську історико-краєзнавчу школу;

– в 20-х роках XX ст. – історико-краєзнавчі школи Є. Сіцінського та В. Отамановського, а також етнографічно-мистецтвознавчу наукову школу В. Гегенмейстера;

– в 60-х – 90-х рр. минулого століття – Подільську археологічну наукову школу професора І. Винокура.

Можна говорити і про школу самого професора Л. Баженова, який десять останніх років очолює Центр дослідження історії Поділля інституту історії України при Кам'янець-Подільському державному університеті.

Кожна із шкіл позитивно позначилася на розвитку історичного краєзнавства, виховала значні постаті учених і внесла вклад у створення фундаментальних праць з історії й народознавства Поділля.

Однак у науковій літературі фактично відсутні праці, в яких узагальнювався б розвиток краєзнавчого руху в окремо взятих регіонах краю, зокрема, в Східному Поділлі, в той чи інший історичний період. Тому у даному дослідженні ставиться за мету проаналізувати розвиток краєзнавства на Вінниччині (Східному Поділлі) в умовах сьогодення, охарактеризувати персональний внесок краєзнавців-вінничан у поділлєзнавство, історичну науку в Україні.

Матеріали дослідження можуть бути використані при написанні праць із проблем українського краєзнавства, сприятимуть пізнанню культури, побуту, традицій, духовних витоків нашого народу.

В сучасних історичних умовах краєзнавчий рух на Вінниччині, як і в усій державі, переживає період піднесення, пошуково-творчої активності, значного посилення інтересу всіх верств суспільства до своєї історії, її першовитоків. Він став реальним інструментом суспільної енергії навколо збереження історико-культурної спадщини і довкілля, глибокого пізнання та всебічного дослідження і вивчення скарбів рідного краю, що дозволяє поглянути на історичне минуле з позицій правди та об'єктивності, зняти завісу недоступності до раніше заборонених тем, відкрити невідомі події та факти минувшини, повернути із забуття імена незаконно репресованих і викреслених з народної пам'яті.

Зростає кількість людей, які за велінням серця, незважаючи на брак фінансової та матеріальної підтримки, ведуть дослідницьку та пошукову роботу, спрямовують свої зусилля на виховання у співвітчизників високого почуття патріотизму, глибокої поваги до власної історії, культури, мови, традицій. Зокрема, на Вінниччині за роки незалежності заявили про себе невтомною працею на ниві краєзнавства понад 150 чоловік – історики, географи, мистецтвознавці, етнографи, філологи, археологи, екологи, викладачі вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, учителі, музейники, архівісти, бібліотекарі, пам'яникознавці, журналісти, студенти, учні.

Різноманітна тематика їхніх досліджень. Так, науковці Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського Сергій Олексійович Гусєв, Іван Іванович Заєць, Віктор Афанасійович Косаківський, викладач суспільних дисциплін Бершадського медичного училища Євген Петрович Паламарчук та директор цього навчального закладу Іван Юрійович Андрієвський, завідувачка сектору археології Вінницького обласного краєзнавчого музею Марина Євгенівна Потупчик стали авторитетними знавцями унікальної археологічної трипільської культури, на пам'ятки якої так багате Східне Поділля, віддають поглибленому вивченню їх кожну вільну хвилину. В результаті науково-краєзнавчий світ збагатився добротними монографіями "Трипільська культура Середнього Побужжя IV – III тис. до н. е." [4] С. О. Гусєва, "Трипільська культура на Поділлі" [5] І. І. Зайця, цікавим дослідженням "Зорі Трипілля"[6] І. Ю. Андрієвського та Є. П. Паламарчука, в якому автори спробували розшифрувати візерунки на керамічних виробах древніх майстрів.

Не менш успішно досліджує поховання ямної археологічної культури та скіфські кургани Подільського Придністров'я завідувач сектору археології відділу охорони пам'яток історії та культури управління культури Вінницької облдержадміністрації Михайло Валентинович Потупчик.

Причетний до важливих в історії археології краю відкриттів – поховання сарматського царя І століття нової ери (с. Пороги Ямпільського району), курганів епохи бронзи (с. Гордіївка Тростянецького району) колишній працівник обласної археологічної інспекції Володимир Петрович Прилипко. В обох похованнях ним знайдено унікальні золоті, срібні, бронзові, керамічні витвори давнього мистецтва, які з успіхом демонструвалися на виставках в музеях України, близького та далекого зарубіжжя.

Ранній залізний вік на Поділлі досліджує завідувач відділу охорони пам'ятників історії та культури управління культури Вінницької облдержадміністрації Борис Іванович Лобай. Присвятив життя вивченню ранньослов'янських пам'яток в краї доцент Вінницького державного педуніверситету Павло Іванович Хавлюк, опублікувавши близько 100 праць. Серед них "Ранньозарубинецьке селище Райки Іллінецького району на Вінниччині", "Сучасний стан черняхівської проблеми на території України і Молдавії" [7] та ін.

Заступник директора Юзефо-Миколаївського цукрокомбінату Козятинського району Павло Федорович Мельник до останніх днів життя (08.04.2002 р.) особливий інтерес проявляв до історії Поділля часів Київської Русі, монголо-та-

тарської навали. На основі зібраних матеріалів прийшов до висновку, що вирішальна битва, в якій були розгромлені золотоординські загарбники, відбулася не на р. Синюсі, а невеликій притоці Південного Бугу Сниводі, що протікає територією Хмільницького та Калинівського районів Вінницької області. [8] Крім того, підготував до друку об'ємне дослідження про населені пункти Козятинського району "На споконвічних перехрестях: Замість малої хрестоматії з краєзнавства" (не опубліковане).

Козацький період в історії Поділля – сфера наукового інтересу старшого наукового працівника Вінницького обласного краєзнавчого музею Лілії Анатоліївни Гальчевської та старшого наукового співробітника музею Гетьманства м. Києва вінничанина Олександра Юрійовича Дана, який опублікував у 2004 р. дві грунтовні праці "Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648 – 1676 рр.)" і "Вінниччина козацька: Історія Вінницького козацького полку" (у співавторстві з В. В. Кривошеєю). Козацька доба періоду Хмельниччини, соціально-економічне становище в Україні та Поділлі наприкінці XVII – початку XVIII ст. – предмет наукового інтересу також доцента Вінницького державного педуніверситету Олексія Карповича Струкевича.

Завідувачка науково-методичного відділу Вінницького обласного краєзнавчого музею Ірина Антонівна Дорош досліджує Поділля часів пізнього середньовіччя та новітні сторінки історії краю, авторка численних краєзнавчих розвідок: "До історії літописного містечка Прилуки", "Боротьба шляхти за земельні володіння у північно-західній частині Брацлавського воєводства на рубежі XVI – XVII століть", "Особливості розвитку феодальної власності на землях Брацлавщини (кінець XIV – початок XVII ст.)" [9] та ін.

Рентні стосунки в приватних маєтках Східного Поділля XVIII – XIX ст., цеховий устрій приватних міст та містечок Брацлавщини у XVIII ст., історію населених пунктів Східного Поділля та родоводи шляхти вивчає головний зберігач фондів – заступник директора Державного архіву Вінницької області Олександр Степанович Петренко. Видав друком нариси з історії с. Луки-Мелешківської. Автор-упорядник збірника документів "Брацлавське намісництво", співавтор-упорядник збірника документів "Ревізійний перепис населення 1795 р.: Брацлавська губернія. Частина перша: Брацлавський повіт".[10]

Надзвичайно широке коло наукових інтересів уродженця с. Дяківець Літинського району члена-кореспондента Національної академії наук України, академіка Української академії історичних наук, доктора історичних наук, професора Олександра Петровича Реєнта: історія України XIX – початку XX століття, історія української революції 1917 – 1920 рр., Другої світової війни, проблеми розбудови України на сучасному етапі. Один із провідних учених-істориків України, заступник директора Інституту історії України НАН України з наукової роботи, заступник головного редактора "Українського історичного журналу", головний редактор збірника "Проблеми історії України XIX – початку XX століття". Автор біля 400 наукових праць, серед них 17 монографій, навчальних посібників для загальноосвітньої та вищої школи, ряду брошур. Особливо плідним для вченого став період незалежності України. В цей час з-під його пера вийшли такі фундаментальні праці як "Робітництво України і Центральна Рада" (1993 р.), "Більшовизм і Українська революція 1917 – 1920 рр." (1994 р.), "Україна на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки)" (1995 р.), "Україна: проблема самоорганізації (начерки новітньої доби)" (1996 р.), "Українська революція і робітництво. Соціально-економічні та політичні зміни 1917 – 1920 рр." (1996 р.), "Українсько-російські переговори в Москві (січень-лютий 1919 р.). Документи" (1996 р., співавт.), "Українська національна ідея і християнство" (1997 р., співавт.), "Українське наукове товариство. 1907 – 1921 роки" (1998 р., співавт.), "У робітнях історичної науки" (1999 р.), "Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр.", Т. 10 (1999 р., співавт.), "Історія України. Навчальний посібник для IX класу" (2000 р.), "Історія України. Навчальний посібник для X класу" (2001 р.), "Історія України. Навчальний посібник" (2001 р.), "Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)" (2003 р.) та ін. У багатьох із них крізь призму історії розглядається й Поділля. За значний особистий внесок у розроблення проблеми Вітчизняної історії нагороджений Почесною грамотою Кабінету Міністрів України. Відмінник народної освіти України. Лауреат премії Президії НАН України ім. М. І. Костомарова, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки 2001 р. за цикл праць "Україна крізь віки".

Один із провідних краєзнавців України, координаторів краєзнавчого руху в державі. У 80-х рр. був членом експертної комісії по пам'ятках республіканського Товариства охорони пам'яток історії та культури. В 1996 р. обраний, а в 2003 р. переобраний заступником голови Спілки краєзнавців України. Як член редколегії взяв участь у підготовці видань "II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців: Матеріали і документи" (1997 р.), "Історичне краєзнавство і культура: Наукові доповіді та повідомлення VIII-ї Всеукраїнської конференції" (У 2-х ч., 1997 р.), "Краєзнавство в Україні: сучасний стан і перспективи" (2003 р.), "III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців: Матеріали та документи" (2004 р.). Член редколегії науково-популярного журналу "Краєзнавство", а також щорічника "Наукові записки Вінницького державного університету імені М. М. Коцюбинського. Історія", що став не лише затвердженим Вищою Атестаційною Комісією України науковим фаховим виданням з історичних наук, але й публікаторською трибуною місцевих літописців рідного краю. Очолює журі секції "Історичне краєзнавство" всеукраїнських конкурсів-захистів науково-дослідницьких праць учнів – членів Малої Академії наук України. За вагомий внесок

у розвиток краєзнавства, збереження національної історико-культурної спадщини О. П. Реєнт удостоєний почесного звання "Заслужений діяч науки і техніки України".

Кооперативний рух на Поділлі в кінці XIX – початку XX ст. досліджує викладач Вінницького кооперативного коледжу економіки і права Валерій Пилипович Рекрут, розвиток освіти цього періоду – викладач Вінницького державного педуніверситету Микола Григорович Вороліс, просвітницько-культурну діяльність – проректор з виховної роботи цього ж вузу Олександр Іванович Криворучко.

Розкрити невідомі сторінки раніше закритої в СРСР теми – повстанський рух на Поділлі періоду національно-визвольних змагань (20-х років XX ст.) – поставили перед собою завдання провідний спеціаліст Державного архіву Вінницької області Костянтин Вікторович Завальнюк і завідувачка відділу новітньої історії Вінницького обласного краєзнавчого музею Лариса Іванівна Семенко, і в цьому досягли певних успіхів. Особливо К. В. Завальнюк, автор книг "Лицарі волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки XX ст.)", "Трагедія отамана Волинця" (у співавторстві з Р. М. Ковалем), "Орел Подільського краю" та ін.

Діяльність місцевих органів влади Подільської губернії в 1920 – 1925 рр. успішно досліджує аспірантка Вінницького державного педагогічного університету Наталія Петрівна Кузьмінець, період НЕПу в краї – науковці цього вузу Олена Олексіївна Лойко та Василь Митрофанович Мазур, проблеми селянства в 20 – 30-х рр. – заступник директора з навчально-виховної роботи Вінницького торговельно-економічного університету Степан Іванович Дровозюк, а також доцент Вінницького державного педуніверситету Олег Анатолійович Мельничук – співавтор монографії "Комітети незаможних селян на Поділлі (1990 – 1993)".

Повномасштабно розповіли у своїх працях про жахливу українську трагедію – голодомор 1932 – 1933 рр., а також голод на Поділлі в 1925, 1946 – 1947 рр., професор Вінницького державного педагогічного університету Ілля Гаврилович Шульга – автор монографічних досліджень "Голод на Поділлі: 1925, 1932 – 1933, 1946 – 1947 рр.", "Гірка правда", начальник відділу формування Національного архівного фонду і діловодства Державного архіву Вінницької області Володимир Іванович Петренко, [11] старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України Валерій Юрійович Васильєв – автор документальної праці "Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та Північний Кавказ. 1932 – 1933 рр." (спільна ред. з Ю. Шаповалом), письменник і кіносценарист Борис Наумович Хандрос – автор документальних повістей "Мор" (присвяченої трагічним подіям в с. Озаринцях і сусідніх населених пунктах Могилів-Подільського району), "Смертні листи" (приурочена аналогічним подіям у с. Сосонці Вінницького району). Тема голодомору стала одним із аспектів науково-краєзнавчих досліджень науковців Вінницького державного педуніверситету професора Петра Семеновича Григорчука, доцента Сергія Леонідовича Калитка, заступника директора Вінницького обласного краєзнавчого музею Катерини Іванівни Висоцької, директора Воронівської загальноосвітньої школи Хмільницького району Миколи Никифоровича Дороша, начальника архівного відділу Липовецької райдержадміністрації Олександра Івановича Рогового, колишнього голови Плебанівської сільської ради Шаргородського району Анатолія Никифоровича Нагребського та ін.

Успішно розробляють ще одну раніше закриту тему – політичні репресії на Поділлі в 20 – 30-х рр. минулого століття – той же В. Ю. Васильєв [співавтор праці "Політичні репресії на Поділлі: 20 – 30 рр. XX ст." (спільно з С. Л. Калитком, П. М. Кравченком, Р. Ю. Подкуром)], доценти Вінницького державного педагогічного університету Павло Миколайович Кравченко та Ігор Васильович Мазило, їхній колега з Вінницького національного медуніверситету Валерій Павлович Лациба (заступник голови обласної редколегії, керівник науково-видавничої групи "Реабілітовані історією"), письменник Віктор Мефодійович Тимчук, журналіст Валерій Іванович Лазаренко, педагог Іван Григорович Паламар, програміст Анатолій Михайлович Малигін. Дослідженням "червоного терору" активно займався нині покійний професор Вінницького національного медичного університету ім. М. І. Пирогова Анатолій Трохимович Давидюк.

Результатом колективних зусиль науковців, краєзнавців і місцевих органів влади став вихід у світ в 2001 р. першого тому "Вінницького мартирологу: Книги пам'яті жертв політичних репресій на Вінниччині (20 – 50 рр. XX ст.)", проведення у м. Вінниці міжнародних науково-практичних конференцій "Політичні репресії на Поділлі в XX столітті" (2001 р.), "Голодомор як засіб політичного терору" (2002 р., 2003 р.), "Доля української інтелігенції у контексті української історії (XX – початок XXI ст.)" (2004 р.).

Не менша увага дослідників історії Східного Поділля прикута до подій Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941 – 1945 рр. Вони, зокрема, стали об'єктом вивчення та наукового інтересу проректора з навчальної роботи Вінницького державного педагогічного університету Анатолія Даниловича Ткаченка, доцента Вінницького інституту регіональної економіки та управління Юрія Олексійовича Ніколайця. Таємниці нацистського об'єкта № 1 на території Вінниччини – ставки А. Гітлера "Вервольф" намагаються розгадати колишній керівник управління Служби безпеки України у Вінницькій області генерал-майор Іван Максимович Загородній, начальник планово-економічного відділу Вінницького виробничого об'єднання "Хімпром" Ярослав Андрійович Бранько – голова Вінницької обласної організації пошуковців-дослідників, бізнесмен Вадим Миколайович Вітковський, журналістка Луїза Олександрівна Білозерова, письменник Микола Олександрович Рябий.

Героїзм вінничан на фронті та у ворожому тилу стали предметом дослідження журналіста Олександра Дмитровича Воронюка, письменника і журналіста Івана Степановича Волошенюка, колишніх працівників козятинської міліції Леоніда Павловича Кривова та Олександра Івановича Тихенького, літинського педагога-пенсіонера Петра Степановича Ткачука.

Пошуку імен полеглих захисників Вітчизни та визволителів Вінниччини з нацистської неволі, увічненню їх пам'яті надають особливої уваги керівник пошуково-видавничого агентства "Книга Пам'яті України. Вінницька область", відповідальний секретар редакційної колегії багатотомних видань "Книга Пам'яті України. Вінницька область", "Книга Скорботи України. Вінницька область" Володимир Іванович Конверський, нагороджений за активну пошукову діяльність по увічненню жертв Другої світової війни Почесною відзнакою Президента України, пошуковці вінничанин Дмитро Дмитрович Александров (цим же активно займалась його нині покійна дружина Ніна Григорівна Александрова), мешканець с. Красне Тиврівського району Іван Іванович Безковайний, освітянин з с. Журавного Літинського району Арсен Іванович Веселюк. Завдяки їхній сподвижницькій праці, пошуку та наполегливості багатьох інших краєзнавців за роки незалежності в області вийшли друком 9 томів книги пам'яті та 3 томи – книги скорботи Вінниччини.

Соціально-економічна історія подільського села періоду 20-х – 60-х років XX століття стала об'єктом уваги доцента Вінницького державного педагогічного університету Івана Мироновича Романюка. Соціально-політичним подіям на Поділлі в минулому столітті присвятили свої дослідження доценти Вінницького національного технічного університету Андрій Іванович Безуглий та Леонід Володимирович Філонов, доцент Вінницького інституту регіональної економіки та управління Наталія Олександрівна Гушинець. Релігійне життя Вінниччини вивчають доцент Вінницького державного педагогічного університету Анатолій Кононович Лисий, уже згадуваний Арсен Леонідович Зінченко – нині професор Київського міжнародного університету, начальник відділу зберігання, обліку та довідкового апарату Державного архіву Вінницької області Олена Миколаївна Галамай, начальник головного управління праці та соціального захисту населення Вінницької облдержадміністрації Віталій Володимирович Давиденко, молодший науковий працівник Вінницького обласного краєзнавчого музею Богдан Миколайович Хіхлач, релігійну сфрагістику – науковий співробітник Інституту історії України НАН України, уродженець м. Немирова Віталій Павлович Перкун, геральдику Поділля – його колега Юрій Костянтинович Савчук, діяльність органів місцевого самоврядування – старший викладач Вінницького інституту регіональної економіки та управління Ольга Федорівна Мельничук і доцент Вінницького державного педуніверситету Олександр Іванович Яременко, книжкову справу на Поділлі – завідувачка бібліотекою Вінницького обласного краєзнавчого музею Тетяна Робертівна Кароєва (Соломонова), історію преси – головний редактор обласної газети "Подолія" Володимир Вікторович Климчук і старший викладач Вінницького державного педуніверситету Ольга Анатоліївна Коляструк, історію ветеренарної медицини в краї – ветпрацівник Станіслав Леонідович Машталір, подвиги вінничан під час виконання інтернаціонального обов'язку в Республіці Афганістан – військовий журналіст Анатолій Григорович Гончар, історію пожежної охорони області – учасник ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС Михайло Микитович Ястремський, топоніміку Поділля – професор Вінницького державного педагогічного інституту Михайло Ананійович Тростогон, суспільно-політичну діяльність молоді на сучасному етапі – доцент Вінницького коледжу менеджменту Дмитро Олександрович Мельников.

Різні аспекти історії Поділля вивчають працівники Державного архіву Вінницької області Володимир Михайлович Верховлюк, Євгенія Павлівна Ковальова, директор Вінницького обласного краєзнавчого музею Людмила Ростиславівна Кароєва, директор інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету доцент Юрій Анатолійович Зінько, доцент Ігор Петрович Мельничук та професор цього ж вузу Олексій Герасимович Лойко, доцент Вінницького національного технічного університету Людмила Прокопівна Громова, журналісти Гурій Юхимович Дробчак, Олександр Микитович Дмитрук, Василь Миколайович Паламарчук, Любов Апполінаріївна Добринська, Ганна Василівна Секрет, бібліограф-краєзнавець Козятинської центральної районної бібліотеки Лілія Павлівна Макаревич.

Історії рідного району присвятили свій краєзнавчий пошук Михайло Федорович Купчишин та Антон Григорович Мичак із Шаргородщини, Василь Тимофійович Огороднік з Оратова, Едуард Петрович Подільський з Погребища, місту Вінниці – Анатолій Михайлович Секретарьов, селищу Чечельнику – Віктор Афанасійович Косаківський, рідним селам – Рахмат Бадретдінов, Анатолій Никифорович Нагребський, Дмитро Іванович Фарисей та ін.

Творчість діячів літератури, культури і мистецтва Вінниччини успішно досліджують професори Вінницького державного педагогічного університету Анатолій Мусійович Подолинний та Борис Васильович Хоменко, письменники Леонід Трохимович Пастушенко, Михайло Миколайович Потупейко, журналісти Сергій Іванович Алексєєв, Віталій Матвійович Барабан, Федір Іванович Бежнар, викладач Тульчинського училища культури Віктор Андрійович Святелик, а працівники Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. К. А. Тімірязєва Галина Миколаївна Авраменко та Олена Григорівна Ніколаєць активно популяризують бібліографію краю.

Дослідженню та вивченню багатого фольклору Східного Поділля віддають весь вільний час

науковий співробітник ІМФЕ Академії наук України уродженець с. Зятківців Гайсинського району Микола Костянтинович Дмитренко, доценти Вінницького державного педагогічного університету Анатолій Федорович Завальнюк та Володимир Іванович Пальонний, народна цілителька Ганна Филимонівна Коваль (с. Велика Стадниця Вінницького району), викладач Барського педагогічного училища Антоніна Іванівна Сторожук, поетеса, уродженка с. Білашок Погребищенського району Валентина Петрівна Сторожук (Буздиган), доцент Вінницького інституту регіональної економіки та управління Світлана Олександрівна Творун, педагог Павло Іванович Ткачук (с. Уладівка Літинського району), керівник аматорського фольклорно-етнографічного ансамблю "Русава" Зоя Зосимівна Чорна (с. Стіна Томашпільського району).

Не з меншим захопленням вивчають етнографію регіону науковці Вінницького державного педагогічного університету Лідія Семенівна Мельничук, Леонід Петрович Зінченко, старший лаборант народознавчого центру кафедри української та зарубіжної культури згадуваного вузу Євгенія Михайлівна Косаківська, музеєзнавець Людмила Серафимівна Лиса.

Питання розвитку культури та мистецтва на Вінниччині поставили в центр краєзнавчого пошуку заслужені працівники культури України директор Вінницького обласного центру народної творчості Тетяна Омелянівна Цвігун та директор Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. К. А. Тімірязєва Василь Федорович Циганюк, доцент кафедри культурології, мистецтва та дизайну Вінницького національного технічного університету Олена Василівна Зінько, доцент Вінницького державного педагогічного університету Алла Михайлівна Тростогон.

Вагомий внесок у дослідження пам'ятникознавства Східного Поділля зробили заступник директора з наукової роботи Музею історії Києва Дмитро Васильович Малаков, вінницький письменник Володимир Семенович Рабенчук, бершадський журналіст Федір Харитонович Шевчук, вінничанин Микола Романович Мудраченко. Без сумніву, їхні напрацювання будуть використані у "Зводі пам'яток історії та культури по Вінницькій області", робота над яким розпочалася і успішно триває.

Однак краєзнавство на Вінниччині носить не лише суто український характер. Останнім часом все зриміше проявляються його інтернаціональні риси. Місцеві українські дослідники, глибоко вивчаючи історичний шлях рідного народу, з великим інтересом ставляться до історико-культурної спадщини, побутових традицій інших народів, усіх національних меншин, доля яких тісно пов'язана з Українською державою. Так, у 2004 р. на двох мовах (українській і чеській) вийшла друком книга Лариси Ярославівни Лановик "Прадідів розчищені джерела", [12] в якій розповідається про минуле та сьогодення чеської громади с. Миколаївки Козятинського району.

Цілий ряд праць присвятила висвітленню холокосту на Вінниччині заступник директора Державного архіву Вінницької області, заслужений працівник культури України Фаїна Аврамівна Винокурова. Серед них "Вінницька область. Катастрофа (Шоа) і Опір: Свідчення євреїв-в'язнів концтаборів і гетто, учасників партизанського руху і підпільної боротьби" (1994 р.), "Євреї Вінниччини в період другої світової війни. Маловідомі документи та нові інтерпретації" (2000 р.) і інші.

Пам'ятники жертвам холокосту у Вінницькій області, єврейські некрополі Східного Поділля, історію вінницької Ієрусалимки в творчості єврейських митців Поділля досліджує завідувачка відділу давньої історії Вінницького обласного краєзнавчого музею Алла Володимирівна Ліпська. Її колега по роботі Вікторія Василівна Колесник – польську проблематику. Зокрема, підготувала до друку біографічний словник "Поляки в історії Вінниччини, Вінниччина в долях поляків".

Сфера наукових інтересів доцента Вінницького державного педагогічного університету Віталія Анатолійовича Тучинського – етнокультурний розвиток молдавської національної меншини Півдня України в XIX – XX ст.

Важливою і невід'ємною формою дослідження рідного краю є географічне краєзнавство. Його основні завдання полягають у вивченні довкілля району, міста чи села, зокрема, місцевого рельєфу, клімату та погоди, рік, озер, боліт, грунтів, рослинності і ландшафтів у цілому, в економіко-геологічному вивченні господарства, населення і природничих пунктів. Таке вивчення сприятиме покращенню екологічних умов і більш раціональному природокористуванню.

Географічне краєзнавство теж успішно розвивається на Вінниччині і має певні здобутки. Так, уродженець с. Будьки Жмеринського району науковий співробітник науково-виробничого кооперативу "Археолог" при Інституті археології НАН України Олександр Степанович Ситник успішно захистив кандидатську дисертацію на тему: "Середній палеоліт Придністровського Поділля". Успішно вивчає геологію і палеонтологію краю старший науковий працівник Вінницького обласного краєзнавчого музею Тетяна Миколаївна Куценко.

Професор Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського Григорій Іванович Денисик спеціалізується на дослідженні фізичної географії, ландшафтів та екології Поділля. Один з організаторів і співавторів видання "Атласу природи Вінницької області" як посібника для шкіл і краєзнавців. Клімат та екологію Поділля, історію метеорології краю досліджував доцент цього вузу Іван Максимович Півошенко. Спеціалізація ще одного доцента вузу Людмили Цезарівни Масловської – дослідження економічної географії та екології Поділля на сучасному етапі.

Природно-заповідний фонд Вінниччини, охорону біологічного розмаїття, моніторинг стану навколишнього природного середовища вивчає і пропагує донедавна начальник Державного управ-

ління екології та природних ресурсів у Вінницькій області, а нині заступник міністра охорони навколишнього природнього середовища України Олена Григорівна Яворська.

Відзначаються невтомністю, активним творчим пошуком чимало інших літописців рідного краю, які живуть і трудяться в різних куточках Вінниччини, ряди яких з кожним роком зростають. В серці кожного з них струменить любов до краси України – Поділля, його багатої історії, бережливе ставлення до традицій та культурної спадщини краю, до відродження і збереження неоціненного скарбу – історичної пам'яті рідного народу.

Отже, в сучасних історичних умовах незалежності України, коли значно посилився інтерес всіх верств суспільства до своєї історії, її першовитоків, краєзнавчий рух на Вінниччині, як і в усій державі, переживає період піднесення, пошуково-творчої активності.

Зростає кількість людей, які за велінням серця, незважаючи на брак фінансової та матеріальної підтримки, ведуть дослідницьку та пошукову роботу, спрямовують свої зусилля на виховання у співвітчизників високого почуття патріотизму, глибокої поваги до власної історії, культури, мови, традицій. Їхній внесок у поділлєзнавство досить відчутний.

Краєзнавчий рух на теренах Вінниччини виступає реальним інструментом суспільної енергії навколо збереження історико-культурної спадщини і довкілля, глибокого пізнання та всебічного дослідження і вивчення скарбів рідного краю, сприяє національно-культурному відродженню, становленню української державності.

Примітки

1. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
2. Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К.: Рідний край, 1995. – 203 с.
3. Баженов Л. В. Основні наукові школи історико-краєзнавчого вивчення Поділля у XIX – XX ст. // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. – Хмельницький, 1995. – С. 334–330.
4. Гусєв С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV – III тис. до н. е. – Вінниця: Антекс-УЛТД, 1995. – 304 с.
5. Заєць І. І. Трипільська культура на Поділлі. – Вінниця: Тезис, 2001. – 184 с.
6. Андрієвський І. Ю., Паламарчук Є. П. Зорі Трипілля. – Вінниця: Тезис, 2002. – 150 с.
7. Хавлюк П. І. Раннъозарубинецьке селище Райки Іллінецького району на Вінниччині // Тези доповідей і повідомлення 17-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1997. – С. 37 – 39; Він же. Сучасний стан черняхівської проблеми на території України і Молдавії // Тези доповідей 18-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1998. – С. 24 – 25.
8. Мельник П. Ф. Місце битви змінити не можна // Подолія. – 1996. – 30 квітня. Він же. На Синюсі чи таки на Сниводі? (Гіпотези місцевого краєзнавця про битву на Сниводі з татарами 1362 р.) // Вісник Козятинщини. – 1998. – 12 вересня.
9. Дорош І. А. До історії літописного містечка Прилуки // Подільська старовина: Науковий збірник. – Вінниця, 1993. – С. 147 – 152; Вона ж. Боротьба шляхти за земельні володіння у північно-західній частині Брацлавського воєводства на рубежі XVI – XVII століть // Подільська старовина. – Вінниця, 1998; Вона ж. Особливості розвитку феодальної власності на землях Брацлавщини (кінець XVI – початок XVII ст.) // Подільська старовина. – Вінниця, 2002.
10. Петренко О. С. Лука-Мелешківська: Нариси історії села. – Вінниця: Універсум-Вінниця, 1999. – 338 с.; Він же. Брацлавське намісництво. – Вінниця: Велес, 2001. – 328 с.; Він же (у співавторстві з Ю. Легуном). Ревізійний перепис населення 1795 р.: Брацлавська губернія. – Частина 1: Бершадський повіт. – Т. 1. – Вінниця: Консоль, 2003. – 284 с.
11. Петренко В. І. Голодомор 1932 – 1934 років – геноцид народу України // Трагедія голодомору на Вінниччині 1932 – 1933 рр.: [Бібліогр. покажч.] / Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва. – Вінниця, 2003. – С. 7 – 20; Він же. Голодомор 1932 – 1934 рр. – злочин проти українського народу // Наукові записки. Історія / ВДПУ ім. М. Коцюбинського. – Вип. 6. – Вінниця, 2003. – С. 67 – 75; Він же. Голодомор 1932 – 1934 років в Україні як засіб політичного терору // Актуальні проблеми внутрішньої політики [Адміністрація Президента України, Головне Управління з питань внутрішньої політики, Національна академія державного управління при Президентові України]. – К., 2004. – Вип. 1. – С. 124 – 136.
12. Лановик Л. Я. Прадідів розчищені джерела. – Вінниця: Тірас, 2004. – 144 с.

Summary:

The regional geography movement in Vinnytsia region under the conditions of Ukraine's independence. The article envisages the conditions of the regional geography movement at the regional level, outlines its early stages and achievements especially in the periods of Ukraine's independence.

Key words: *sovereign state, national consciousness, sacrifice work, Ukrainian school, Podillia geography.*

УДК 908 (477.6) "19" (092)

Бут О.М., Добров П.В. (м. Донецьк)

МАЛОВІДОМІ ІМЕНА В КРАЄЗНАВСТВІ: КАДРИ ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ ПІД ЖОРНАМИ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ

Лауреати премії ім. Дм. Яворницького діляться думками з приводу непоправних втрат в Донецькому регіоні під час сталінських репресій.

Ключові слова: ***Хрущовська відлига, реабілітація, жертви тоталітаризму, репресії, вітчизняна історіографія.***

За півстоліття з початку "Хрущовської відлиги" немало було зроблено в Радянському Союзі і його складовій частині – УРСР по десталінізації суспільно-політичного життя, реабілітації значної кількості жертв тоталітаризму. З 1990 р. розгорнулася широкомасштабна робота офіційних органів по перегляду справ репресованих за часів Радянської влади. Комісії по реабілітації ще й сьогодні працюють при обласних Радах народних депутатів.

Значною підмогою комісіям по реабілітації в плані надання огласи, оприлюднення імен багатьох невинно постраждалих стали публікації журналістів, вчених, а також спогади свідок подій і родичів репресованих. Неперевершене значення мають комісії при обласних державних адміністраціях, роботу яких націлює Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" на чолі з академіком НАН України, Героєм України П.Т.Троньком. Плідно такі редакційно-наукові комісії працюють при Донецькій та Луганській обласних державних адміністраціях, починаючи з 1993 р. Вони залучили до наукових досліджень з подальшим оприлюдненням проведеної роботи таких провідних фахівців, як доктори історичних наук, З.Г. Лихолобова, В.Ф. Литвиненко, Р.Д. Лях, А.О. Климов, В.М. Нікольський та ін. За цей час вийшло з друку немало публікацій різноманітного суспільного звучання.

Важливою подією в вітчизняній історіографії взагалі і особливо в краєзнавстві стала презентація фундаментального видання "Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах" в ряді областей України, включно Донецьку і Луганську. [1]

Але, як правило, їх незначний за чисельністю наклад мабуть не дозволяє довести до широкого загалу в нашому суспільстві про багатьох земляків, про їх внесок в розвиток економіки, культури, науки і освіти. Прикро, але багато імен так і залишилися після реабілітації жертв тоталітаризму невідомі навіть працівникам державних і відомчих музеїв, вони не війшли до історії міст і сіл, підприємств і закладів.

Завдання даної публікації – привернути увагу до маловідомих імен з історії нашого краю, інженерно-технічних кадрів важкої промисловості. Не дивлячись на ряд публікацій вище зазначених авторів, дослідникам ще треба багато зробити, щоб об'єктивно висвітлити і велич завдань, намічених правлячою партією з соціально-економічних перетворень, і труднощі на шляху їх реалізації. Джерельною базою для написання статті стали малодосліджені архівні документи, нове осмислення більш ранніх публікацій, присвячених розвитку Донецького басейну та діяльності кадрів промисловості.

29 жовтня 1937 р. в Кремлі керівництво Комуністичної партії і Радянського уряду влаштувало прийом керівного складу і стахановців металургійної та вугільної промисловості. В понеділок, 1 листопада в обласній газеті "Социалистический Донбасс" на першій сторінці було дано детальний звіт про важливу подію в столиці країни. Привертає увагу тост Й.В.Сталіна: "Тост у меня будет несколько своеобразный и необычный. У нас принято провозглашать тосты за здоровье руководителей, шефов, за вождей, за наркомов. Это, конечно, неплохо. Но кроме больших руководителей, есть еще руководители <u>средние и малые</u> (виділено авторами). Их этих руководителей малых и средних, имеются у нас десятки тысяч. Они скромные люди, они не лезут вперед, их почти незаметно. Но было бы слепотой не замечать их. Ибо от этих людей зависит и судьба нашего хозяйственного руководства". Під овації і вигуки "ура", як повідомлялося в звіті про прийом, "вождь всіх народів" завершував проголошувати тост.

Дивує, що в цьому примірнику газети вміщено повідомлення "В Донецкой областной прокуратуре". З нього читачі дізналися, що "Донецкое УНКВД выявило и арестовало группу врагов народа, бывших работников треста "Буденновуголь". Все были участниками контрреволюционной троцкистско-бухаринской организации... эта группа привела трест к глубокому прорыву". [2] Справа в тому, що як з'ясується декількома днями, заарештовану групу виявлених чекістами ворогів народу складали визначені Й.В.Сталіним "руководители средние и малые".

Слідом за повідомленням обласної прокуратури про "досягнення" співробітників УНКВС, газети і радіо "Сталіно-Донбас" щоденно, з 2 по 5 листопада повідомляли про засідання виїзної сесії колегії обласного суду в палаці культури Будьонівського району м. Сталіно. Відкрите судове засідання, ініціатором якого став обласний прокурор Р.А. Руденко, розглядало справу "734 по звинувачуванні у злочинах, передбачених ст. 54-2, 54-4, 54-7, 54-11 Карного кодексу УСРР групи інженерно-технічних працівників тресту "Будьоніввугілля". Серед них керуючий трестом С.П. Володарський, головний інженер тресту В.І. Мирясов, помічник головного інженера тресту Й.Л. Ште-

ренсон, в.о. головного інженера ш. 9 Капітальна Д.Й. Ярославцев, головний інженер цієї шахти М.О. Проциков, головний механік цієї шахти С.П. Толстиков та начальник видобувної дільниці №1 (з найбільшим навантаженням для виконання державного плану вуглевидобутку) І.М. Шишков.[3] Всі вони звинувачувалися в приналежності до буцім-то контрреволюційної право-троцкістської організації, за завданням якої проводили активну контрреволюційну діяльність, націлену проти політики ВКП(б) і Радянського уряду.

Привертає увагу повідомлення прокуратури ще й тому, що це була проголошена в засобах масової інформації перемога облуправління НКВС вперше в провідній для Донбасу галузі промисловості. До цього рапорти співробітників держбезпеки йшлися стосовно працівників сільського Господарства керівників сільських районів. З призначенням на посаду обласного прокурора Р.А. Руденка пішла ціла низка "відкритих" судових процесів де за правило, головним державним звинувачем виступав сам облпрокурор. Пояснення цьому дослідники, на наш погляд, доречно вбачають у завзятому виконанні облпрокурором директиви ЦК ВКП(б) за підписом Й.В. Сталіна від 4 серпня 1937 р. про проведення в 2-3 районах відкритих процесів над шкідниками в сільському господарстві.[5]

Слідство за розпорядженням начальника УНКВС старшого майора безпеки Д.М. Соколинського після узагальнень, отриманих "традиційним" методом зізнання, довело не тільки антирадянський, а й диверсійно-шкідницький характер групи інженерно-технічних працівників "Будьоніввугілля".[6] Звідси і виникла так звана "Будьонівска справа". Головним підсудним виступав С.П. Володарський.

Народився Семен Павлович 19 листопада 1904 р. в селі Ново-Фастово Київської губернії. За національністю – єврей, із робітників, член ВКП(б) з 1924 р. Після закінчення гірничого факультету Сталінського індустріального інституту його залишили працювати викладачем. Потім працював інженером Донецької дослідницької станції рудоуправління, помічником завідуючого шахти №1 "Петровка", завідуючим відділом механізації Гришинського рудоуправління і завідуючим шахтою ім. Чувиріна. З 1929 – знову в Сталіно. Це – завідуючий відділом механізації і раціоналізації Будьонівського рудоуправління.[7] Тут у нього і склалася ідея диспетчеризації вугільних шахт.

Наукове обґрунтування диспетчеризації С.П.Володарський доводив практично, працюючи завідуючим шахтою №8 ім. Саркісова, інженером промислової групи Сталінської контрольної комісії – робітничо-селянської інспекції при міськвиконкомі. А з 1932 р. – він інженер виробничо-технічного управління тресту "Сталінвугілля".

Завдяки наполегливості молодого інженера все більше стало прихильників диспетчеризації – принципово нової, автоматизованої системи управління життєдіяльністю підприємства, яка в змозі допомогти подолати серйозні збої у вугільному Донбасі. На І Донецькій обласній конференції КП(б)У влітку 1932 р. серйозну турботу викликало недовиконання державного плану видобутку вугілля на одну третину, що перевищувало 4 млн. тон. Головні причини полягали в нераціональному використанні вугледобувної техніки, в слабому запровадженні прогресивних карташевських лав та єпифановських штреків.[8] Це і спонукало комуніста інженера Володарського звернутися з доповідною запискою до першого секретаря новоутвореного Донецького обкому партії І.О. Акулова. В записці доводилося, що самим важливим в диспетчеризації є корінна перебудова всього комплексу управління шахтою. На відміну від діючої анархістської організації праці і управління виробництвом, куди була залучена більшість інженерно-технічного персоналу, пропонувався чіткий плановий графік.[9] Наскільки по-державному важливою була пропозиція Семена Павловича свідчить розподіл інженерів і техніків. В цілому у вугільній промисловості Донбасу з 913 інженерів та 1293 техніків в апаратах трестів, рудоуправлінь та шахт була зайнята левова частина. А на шахтних дільницях, основній ланці, де вирішувалася доля державного плану, відповідно нараховувалося лише 68 та 322 спеціаліста.[10] Головне навантаження на шахтах припадало таким чином на практиків, теоретичний рівень яких бажав набагато краще.

Запропоновані пропозиції С.П. Володарського складали систему оперативного керівництва та безперервного контролю, а диспетчерська служба ставала дійсним штабом шахти. Значна кількість інженерно-технічних кадрів таким чином звільнялась від другорядних повноважень, їх доцільніше було використовувати безпосередньо в шахті.

Першою шахтою, де за рішенням обкому партії започаткували нову систему управління виробництвом стала шахта "Бутівка" Сталінського рудоуправління.[11] Сам ініціатор часто відвідував підприємство, цікавився справою диспетчеризації. Однак керівництво шахти нехтувало новаторську систему. Тому в березні 1933 р. бюро обкому ВКП (б) змушено було запропонувати керуючому рудоуправлінням Є.Т.Абакумову звільнити завідувача шахтою "Бутівка" Т. Ізвекова і рекомендовано призначити на його місце С.П. Володарського.[12]

Інженерне керівництво невдовзі вирішило проблему освоєння проектної потужності шахти-новобудови.

Приклад "Бутівки" доводив високий економічний ефект нової системи управління. Не дивно, що в 1934 р. було диспетчеризовано 23 шахти вугільного Донбасу.[13] Про ефективність новації свідчив досвід шахти №5-6 ім. Димитрова (м. Гришино). Середньодобовий вуглевидобуток з переходом на диспетчерську систему управління шахтою зріс майже в 4 рази. Близько до таких результатів мали ще 12 великих шахт, які опікував начальник Донецької станції диспетчеризації в кам'яновугільній промисловості С.П. Володарський. Так складався авторитет молодого новатора. Він був бажаним на багаточисельних нарадах, семінарах партійного й господарського активу. Його публікації з'являлися на сторінках періодичних видань.

8 травня 1936 р. згідно наказу Наркома важкої промисловості Союзу РСР в зв'язку з розукруп-

ненням тресту "Сталінвугілля" керуючим новоутвореного тресту "Будьоніввугілля" став С.П. Володарський. [I4]

Не просто довелося Семену Павловичу в одному із найбільш складних в гірничо-геологічному відношенні об'єднанні вугільних підприємств. Але не пройшло і півтора років, як після трагічно загинутого Наркомтяжпрома Г.К.Орджонікідзе новопризначений нарком Л.М. Каганович підписав наказ про звільнення С.П. Володарського з посади керуючого трестом. В наказі недоліки в роботі тресту в більшості трактувалися як злочинно-халатні. Цього вистачило правоохоронним органам – прокуратурі та облуправлінню НКВС сфабрикувати справу "ворога народу". Комуніста, самого молодого із керуючих вугільних трестів, батька 4 малолітніх дітей обвинувачували в "активній участі в контрреволюційній троцкистсько-бухарінській організації, завданням якої являлося здійснення злочинної, антирадянської, шкідницької диверсійної діяльності, направленої на підрив економічної і воєнної могутності СРСР, прискорення воєнного нападу на Радянський Союз, сприяння іноземним агресорам в загарбанні території і розчленуванні СРСР, повалення Радянської влади і відновлення в радянському Союзі капіталізму і влади буржуазії".[15] Далі закидалося, буцім-то за завданням керівництва право-троцкистського підпілля в Донбасі і "Головвугілля" з метою підриву господарської могутності й обороноздатності СРСР С.П.Володарський (разом з іншими 6 керівниками тресту) проводив руйнувальну шкідницьку роботу на шахтах тресту "Будьоніввугілля".

За яких обставин "вибивалися" зізнання, як фабрикувалися "докази", засвідчили один із засуджених і доживший до реабілітації І.М. Шишков та слідчий УНКВС разом з експертом у справі – це тортури і залякування, залякування і тортури.[16] Закінчилася "Будьоновська справа" засіданням виїзної сесії спеціальної колегії Донецького обласного суду 2-5 листопада 1937 р. приміщенні будинку культури Будьоновського району м. Сталіно судова колегія винесла страшний вирок. Всіх підсудних за винятком І.М. Шишкова, засудили до розстрілу. І.М. Шишкову винесли вирок – 25 років позбавлення волі.[17] Він дожив до реабілітації після багаторазових звертань в 1955 р. Відносно інших засуджених на чолі з С.П. Володарським, то лише 31 липня 1957 р. за протестом прокуратури УРСР на вирок Донецького обласного суду від 2-5 листопада 1937 р. було відмінено вирок і припинено справу керівників тресту "Будьоніввугілля" за відсутністю складу злочину. [18]

Серед "ворогів народу", заарештованих і засуджених до страти були ініціатор роботи металургії без державної дотації орденоносець Г.В. Гвахарія – директор Макіївського заводу. Така ж доля спіткала директорів: Ворошиловського металургійного заводу І.М. Крайнєва, Єнакіївського металургійного заводу Р.І. Пучкова. Привертає увагу мужність і самопожертва останнього. Зовсім недавно до арешту на ім'я Романа Івановича приходили привітання від керівників галузі, області з великими трудовими перемогами металургів – достроковим при високій якості продукції виконанням річного плану 1936 р. по всьому металургійному циклу. Як вдалому господарнику йому довелося розповісти про успіхи трудового колективу, турботу за соціальне положення та здоров'я в січні 1937 р. при обговоренні і прийнятті Конституції УРСР. [19]

І хоч Р.І. Пучков не визнав звинувачень в антирадянській діяльності, його 10 грудня 1937 р. Військова Колегія Верховного Суду СРСР засудила до страти. Лише 15 вересня 1956 р. добре ім'я Романа Івановича було відновлено. [20]

Тільки наприкінці 1938 р. масовий терор пoслабшав, залишаючи кривавий слід, понівечені людські долі, дітей-сиріт, які були вимушені протягом багатьох років носити тавро "нащадків ворогів народу", підірване народне господарство. До 1939 р. господарський комплекс був доведений до хаотичного стану. Особливо це стосувалося вугільної промисловості, кадри якої зазнали справжнього розгрому. На заключному етапі "великого терору" в Донбасі список жертв сталінізму поповнили імена здібних господарських керівників, відомих заслугами в справі радянської індустріалізації Союзу РСР. Серед них керуючі трестами "Свердловвугілля" О.О. Рогов, "Донбасантрацит" – І.Й. Зубков, директори Луганських заводів ім. 20-річчя Жовтня – В.І. Таран, ім. Артема – В.К. Веїнов, ім. Якубовського – А.С. Сушков та ін.

На початку другої п'ятирічки газети і радіо на всю країну часто-густо розповідали про успіхи трудового колективу шахти 322 "Голубівки". Навіть багато нефахівців цікавилося так званими "карташовськими лавами", де за ініціативою гірничого інженера завідувача шахти Костянтина Карташова широко використовувалася не тільки нова технологія вуглевидобування, а йшла щоденна позмінна госпрозрахункова робота на кожній ділянці. [21] В роз'ясненні суті роботи по-новому, в мобілізації шахтарів на виконання серйозних планових завдань активну роль відіграв парторг ЦК ВКП(б) шахти Олександр Рогов. Трудовий колектив шахтарів успішно подолав п'ятирічний план вуглевидобутку, а його керівники отримали особисті нагороди держави – орден Леніна.

З утворенням у 1935 р. нового вугільного тресту "Свердловвугілля" керуючим було призначено О.О. Рогова. На вугільних підприємствах почали приділяти першочергову увагу впровадженню графіків циклічної роботи видобувних ділянок, застосуванню металевого кріплення, раціонального використання устаткування і матеріалів. Одночасно з поля зору не випадали проблеми житлового будівництва в місті Свердловську, селищах Шарапкине, шахти ім. Свердлова та ін.

При всілякій підтримці нового керуючого трестом розширилася мережа побуту і відпочинку шахтарів. Це і міський палац культури, а при кожній шахті – клуби і бібліотеки, медичні установи. Про успіхи і негаразди постійно стала сповіщати газета «За стахановские темпы». Предметом особливої гордості стала повсякденна боротьба шахтарів за досягнення 10-ти тисячного щодобового вуглевидобутку трестом.

І ось в листопаді 1938 р., перебуваючи черговий раз у відрядженні в Москві О.О. Рогова

було заарештовано. Слідчі НКВД звинуватили в участі в контрреволюційній правотроцькістській організації, що займалася в Донбасі "підривною антирадянською діяльністю". Це була друга хвиля чорного смерчу над вугільним Донбасом, викликаний арештом і засудженим до розстрілу начальника комбінату "Донбасвугілля", депутата Верховної Ради Союзу РСР першого скликання І.О. Фесенка.[22] Не зважаючи на стійку поведінку під час допитів (а це були знані "фахівці заплічних справ" Луб'янки, Бутирки в Москві, а після етапу – в луганському тюрподі УНКВС, не зважаючи на категоричну відмову визнати себе винним, О.О. Рогова засудила Особлива нарада при НКВС СРСР. Вирок від 11 жовтня 1939 р. – 8 років таборів.[23] Йому та той час було всього 35 років. Лише через 17 років, в червні 1955 р. його було звільнено. Але тільки після особистого відвідання Генерального прокурора СРСР Р.А. Руденка за недоведеністю звинувачення Олександра Олександровича було реабілітовано. Йому через деякий час довелося працювати і начальником шахти, і заступником керуючого трестом

Як виявилося в другій половині 50-х років XX ст. були безпідставними судові вироки в багатьох інших справах інженерно-технічних працівників робітників Донбасу. Серед них головні інженери трестів: "Куйбишеввугілля" О.О.Богомолов, "Макіївввугілля" А.Й.Бірман, "Постишеввугілля" Л.М.Монін, "Лисичанськвугілля" М.С.Шейкін, керуючий трестом "Сергоувугілля" Л.Я. Висоцький, машиніст врубмашини шахти №12 м. Брянки П.Б. Агібалов, головні інженери тресту "Донпромвугілля" М.П. Спіранський, шахти ім. Дзержинського Р.П. Уманський, завідувач шахти 8-а ім.Сталіна Я.А.Ільяшенко та ін. Така ж доля спіткала всіх без винятку керівників вугільних трестів сучасної Донецької і Луганської областей, а також двічі в 1937 та 1938 рр., керуючого складу комбінату "Донбасвугілля". Обезкровлення керівництва всіх ланок управління і виробництва в Донбасі нанесло великої шкоди народному господарству республіки, всього Союзу.

Жалкує, що дослідники не з'ясували кількісних втрат кадрів народного господарства. Перші спроби історико-статистичного дослідження дають можливість розглянути співвідношення репресованих за характером обвинувачень.[24] Тут і контрреволюційна агітація, і шпигунство, і диверсії, і шкідництво та інше, як ми бачили на прикладі т.зв. Будьонівської справи. До того ж, як довіряти статистиці НКВС? Це по-перше. І нарешті, подруге, більшість із жертв сталінських репресій залишаються поза увагою сучасних керівників підприємств, учбових й культурних закладів, голів виконавчої влади і місцевого самоврядування Донецької і Луганської областей. Як бачимо, краєзнавцям доводилося і ще, думається, немало зусиль потребується довести про тих, хто самовіддано служив справі розвитку рідного краю, щоб не було серед них маловідомих імен.

Література

1. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Донецька область. /Голова редколегії (голова П.Т. Тронько); редколегія тому (голова В.М. Демиденко). – Кн.1. – Донецьк, 2004; Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3-х книгах. / Головна редколегія (голова П.Т. Тронько); редколегія тому (голова В.В. Просін). – Кн.1. – Луганськ, 2004.
2. "Социалистический Донбасс", 1937, 1 нояб.
3. Державний архів СБУ (м. Донецьк). – Спр.6459. – 2Ф. – Т.5. – 32.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф.1. – Оп.6. – Спр.440. – Арк.7.
5. Бут А.Н., Добров П.В. "Экономическая контрреволюция" в Украине в 20-30-е годы XX столетия: от новых источников к новому осмыслению. – Донецк, 2000. – С.233.
6. Державний архів УСБУ в Донецькій області. – Спр.6459. – 2Ф. – Т.1. – Арк.1.
7. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф.326. – Оп.1. – Спр.832. – Арк.22.
8. Там само. – Спр.3. – Арк. 198, 199, 205.
9. Там само. – Спр.50. – Арк. 91.
10. Там само. – Спр.40. – Арк. 13, 14.
11. Бут А.Н., Бут А.А. "Буденовское дело"// Взгляд (Донецк), 1995. – №17. – С.5.
12. ДАДО – Ф.326. – Оп.1. – Спр.49 – Арк. 6.
13. Бут О.М., Бут Г.О. Будьонівські вороги (Донбас): міфи та дійсність // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 1997, №1/2 – С.110.
14. "Социалистический Донбасс", 1936, 21 травня.
15. Державний архів УСБУ в Донецькій області. – Спр.6459. – 2Ф. – Т.5. – Арк. 24.
16. Там само. – Т.2. – Арк. 13-27, 62.
17. Там само. – Т.5. – Арк. 70, 70 звор., 71; "Социалистический Донбасс", 1937, 5 нояб.
18. Державний архів УСБУ в Донецькій області. – Спр.6459. – 2Ф. – Т.5. – Арк.167.
19. "Социалистический Донбасс", 1937, 3 январ.
20. Державний архів УСБУ в Донецькій області. – Спр.16248. – 2Ф. – Арк.13, 75.
21. Державний архів російської економіки. – Ф.7566. – Оп.1. – Спр.496. – Арк. 4, 33, 37.
22. Державний архів УСБУ в Донецькій області. – Спр.6660. – 2Ф. – Арк.266.
23. Державний архів УСБУ в Луганській області. – Спр.3747-р. т.1. – Арк. 210.
24. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х-1950-ті рр.) Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 159, 160, 162.

Summary:

Some little known names in the regional geography: persinnel of hard industry in the Donetsk basin, victims of Stalin repressions.

Key words: Khrushchov's time of the than, victims of the totalitarian policy, repressions, native historiography.

II

РЕГІОНАЛЬНІ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 930.25 (477.54)

Іванська Т. В. (м. Харків)

ЗБЕРІГАЧІ НАРОДНОЇ ПАМ'ЯТІ

Дослідник торкається надзвичайно важливої проблеми в історико-краєзнавчому русі, зокрема розкриває участь у ньому архівних працівників Харківщини.

***Ключові слова:** скарбниці пам'яті, товариство, архіви, фонди, краєзнавство.*

Серед барвистого розмаїття професій є професія «архівіст», або як її називали в давнину, «архіваріус». Ці два слова мають спільний корінь «архів». Саме з нього починається минуле, сучасне і майбутнє всього людства.

«Архів» у перекладі з грецької і латинської є урядовий будинок, "присутствене" місце. Виникнення архівів пов'язано з появою писемності та утворенням держав. Писані документи офіційного і приватного характеру набули поширення вже в період Київської Русі. Вони зберігалися в скарбницях при князівських дворах, боярських садибах, монастирях і церквах. У XVI ст. центральні і місцеві урядові установи мали власні сховища документів, а на початку XVIII ст. архіви було відокремлено від поточного діловодства установ і передано під нагляд службових осіб-архіваріусів. Так починала зароджуватися архівна справа в Україні.

Одним з давніх і найвідоміших архівів України є Державний архів Харківської області. У жовтні 2005 року він відзначатиме 125-річницю заснування. Історія архіву бере початок з 1880р., коли членами історико-філологічного товариства Харківського університету було створено Харківський історичний архів. Очолив його видатний історик і етнограф, професор Харківського університету Д.І.Багалій. Основу архіву складали справи ліквідованих установ Лівобережної та Слобідської України, зібрання приватних осіб.

У статусі обласного архів працює з 1932 р., а 1941р. він отримав назву Державного архіву Харківської області, яка зберігається за ним і сьогодні.

Під час Другої світової війни найцінніші документи архіву в кількості 40 тис. справ і науково-довідковий апарат були евакуйовані до Златоуста, решта фондів і справ залишилася у Харкові. У роки німецької окупації міста велика кількість документів вивезена до Німеччини або була знищена. Це документи Харківського університету, медичного інституту, дореволюційних установ тощо.

Сьогодні Державний архів Харківської області, за кількістю і значенням документальних матеріалів, є одним з найбільших обласних архівів в Україні. В його архівосховищах, площа яких складає 3837 м^2 , зберігається 4674 фонди, які налічують близько 2,5 млн. справ, що охоплюють період з 1739 до 2003 рр. Серед цих документів є і унікальні: родословні книги дворян Харківської губернії, у тому числі і відомого українського письменника Г.Квітки-Основ'яненка, лист російського композитора М.Глинки, автограф Л.Толстого та інше. В архіві зберігається також 35054 одиниці фотодокументів. Документи відображають політичне, економічне, соціальне і культурне життя Харківщини. Все це багата історична спадщина українського народу.

Роботу архіву забезпечують 67 співробітників, переважно жінки. Це спеціалісти, що закінчили історичний факультет Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна чи Московський історико-архівний інститут. Всі вони є по-справжньому відданими архівній справі.

Чим же займається архів? Основними напрямками роботи архіву є забезпечення зберігання і обліку документів, надання методичної допомоги районним і відомчим архівам, науково-довідкова розробка фондів, створення науково-довідкового апарату, виконання запитів тематичного і соціально-правового характеру, які надходять від органів державної влади і управління, народних депутатів України, від установ, організацій та окремих громадян України та зарубіжних держав.

Активну участь беруть фахівці архіву в популяризації історичних документів. Колективом архіву готуються статті та збірки документів, які публікуються в газетах, організовуються тематичні виставки документів, проводяться радіо- і телепередачі.

В архіві працює читальний зал і науково-довідкова бібліотека, в якій є унікальні друковані видання XIX ст., література з історії Харківщини. Користувачі архіву – люди з різних сфер діяльності: науковці, викладачі і аспіранти багатьох вузів, робітники культури, краєзнавці, студенти. На підставі архівних документів та за допомогою працівників читального залу вони готують монографічні і дисертаційні дослідження, статті, публіцистичні виступи.

В архіві проходять практику студенти історичного факультету Харківського національного університету, Харківської державної академії культури та інших вищих учбових закладів.

Summary:
The scientist takes up very significant points in the regional geography movement. In particular he shows the participation of archive staff of Kharkiv region.
***Key words:** treasures of memory, society, archives, funds, regional geography.*

УДК 908 (477.41)

Набок Л.І. (м. Переяслав-Хмельницький)

ТРУБІЗЬКИЙ ФОРПОСТ

Автор досліджує проблеми середньовічної історії України, розкриває питання порубіжної землі.

Ключові слова: бастіонна система, замок, фортеця, топографія, російсько-японський кордон.

З 1585 землі навколо Переяслава, а також місто стає у власність українського шляхтича, київського воєводи Костянтина-Василя Острозького. Враховуючи важливе стратегічне значення міста як центру видобутку поташу та виробництва селітри, князь відновлює старовинні укріплення. Збудована на трикутному мисі між Альтою і Трубежем тогочасна Переяславська фортеця поєднувала у собі місцеві традиції дерев'яного земляного укріплення давньоруських часів, з відмінними рисами бастіонної системи, які з'явились в Переяславі наприкінці ХУІ столітті у зв'язку з широким застосуванням у військових діях гармат. Зміцнення оборонних споруд переяславської фортеці та обхідного граду, які проводилися сином Острозького Янушем та Янушем Заславським на початку ХУІІ століття, організовувалось таким чином, щоб не руйнувати, а використовувати попередні укріплення, збільшуючи їх потужність. Територія замку складала 700 сажнів 2 аршина (1500 м). Згідно описів тут знаходилась резиденція воєводи, пороховий склад, поташ, зберігалися запаси провіанту, арсенал війська. Окрім свити старости, перебували і військові найманці – 200 поляків та 300 німців (1620 – 1647 рр.).

Захист фортеці забезпечували два бастіони, або їх ще називали на Україні "розкати". Північна в'їздна брама, через яку ходили на посад, власне у місто, була посилена поляками невеличким бастіоном, яку захищав равелін. У фортеці протягом 17 століття існували будівлі різноманітного призначення: будинки воєводи, військових людей, обслуги старости, три церкви: Михайлівська, Миколаївська, Успенська. Остання слугувала виключно для релігійних потреб гарнізону. В залежності від того, якого віросповідання були військові, Успенська церква у 17 столітті відносилась то до православної конфесії – за часів Острозького, то до католицького ордену єзуїтів – при старостах переяславських Янушу Заславському, Лукашу Жолкевському, Олександру Конецпольському і знову стала православною після 1648 року.

Замок мав двоє воріт: внутрішні і зовнішні. Перші ворота – Спаські – з'єднували „нижнє місто", тобто посад із замком, і знаходились посередині валу (де був малий бастіон), а другі виходили до Трубежа близько Михайлівської церкви, відтак і називались Михайлівськими.

Посад, або „нижній город" займав площу близько 80 гектарів і також був оперезаний захисним валом, що утворював колоподібний багатокутник – захід – північ – схід. На валах спорудили оборонні башти – одно- та двоярусні. У баштах були влаштовані бійниці та встановлені гармати, яких, за описами, місто мало в різні часи від 16 до 20. Особливо зміцнені були в'їзні башти з двостулковими брамами. Посад мав три брами, від яких пролягали шляхи: один на Київ (північ), другий – на Золотоношу, Гельмязів та Чигирин (південь – захід) та третій – на Яготин, Пирятин, Миргород (схід).

Північну в'їзну браму „нижнього міста" захищав від прямого артилерійського вогню також равелін – трикутне земляне укріплення з ровом, через який був прокладений міст.

Ровам у Переяславі відводилась значна оборонна роль у зв'язку з природним низинним розташуванням. Вони залишились ще з давньоруських часів і при Острозькому лише були розчищені. Рови прокладені були перед валом „нижнього міста" на заході й півночі, а також перед валом фортеці, на півночі у середині посаду. Рови були проточними, тому що з'єднували Трубіж з Альтою. Отож фортеця і місто були ніби на островах. Велике штучне озеро, яке утворювалось біля стін Переяслава, було серйозною перешкодою на шляху ворога, а саме зі східної, південної, західної сторін. Для захисту від ворожої кінноти із зовнішнього боку рову встановлювалися рогатини та надовби.

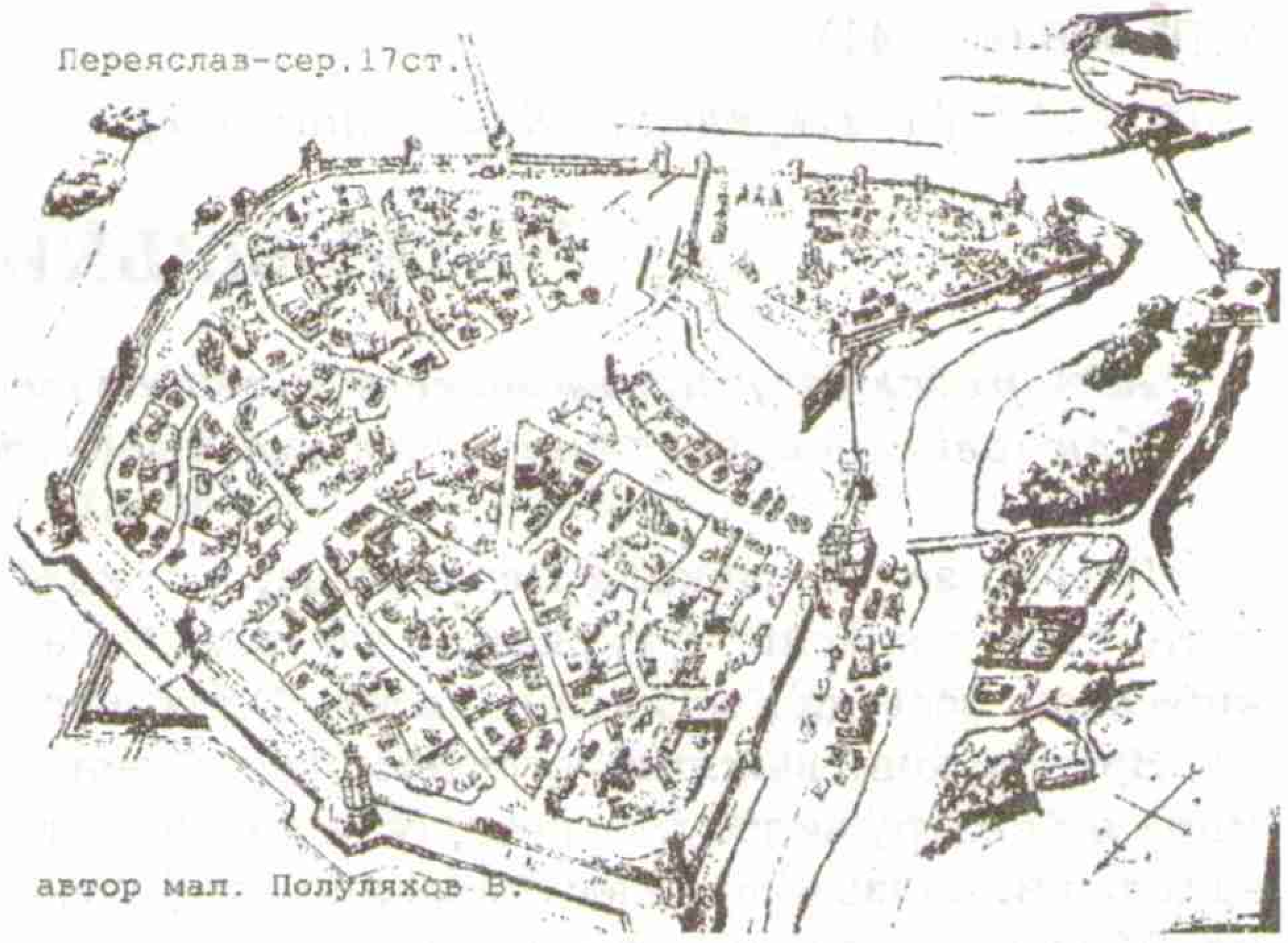
Мости з'єднували місто із зовнішнім світом. Відомо, що на той час Переяслав мав два мости через річки. Один – довгий – стояв у східної брами і перетинав давнє річище Трубежу в тому місці, що і сучасний. Але складався з двох прольотів: це була дорога через Підварки на Яготин, Пирятин. Другий – Альтицький – вів до греблі млинової і шляху на Золотоношу. Топографічне розташування Переяслава – на земляному мисі, який оточували заболочені заплави річок, – зумовлювало необхідність додаткового захисту підступів до міста. Тому його жителями була збудована гребля через Трубіж, а від неї гать через луки до Гори: так заплава Трубежа доходила до природного підвищення. Одночасно гребля використовувалась для господарських потреб городян – на ній було збудовано кілька водяних млинів (один з яких належав ще Острозьким і був згодом подарований Успенській військовій церкві, другий – переяславському полковнику Павлу Тетері, третій належав магістрату). Через греблю йшла дорога на Золотоношу. Тому підступи до неї захищали два невеликих укріплення.

Переяслав XVII століття являв собою осередця козаччини і тут було станцьовано реєстрове військо, але польський наступ спричинив появу у вільному місті (адже мав Магдебурзьке право) так

званих "непослушних козаків", що виокремлювались з "послушних міщан". Покозачені переяславці не хотіли визнавати польської влади, запроваджували на своїх землях новий лад. Вже під час першого козацького повстання 1591- 1593 рр. під проводом К. Косинського,,... козаки здобули силою прикордонне містечко і замок Переяслав, вбили доценту багато шляхти і місцевого люду разом з тамтешнім намісником, захопили майно, рушниці, гармати, гаківниці і все, що там було, а замок і місто повністю спалили... "[4]

Відома участь переяславців у повстанні 1630 року під керівництвом Тараса Федоровича (Трясила), отамана Івана Сулими 1936 року, а також повстаннях 1637-38 рр., врешті Переяславу судилось стати головним містом Лівобережної України в період національно-визвольної боротьби українців 1648-1654 років. Богдан Хмельницький використовував фортецю, як головне пристановище артилерії свого війська. Адже Переяслав дістався, так би мовити, «у спадок» від Польщі в гарному стані: добре укріплена фортеця, багатий на провіант, а навкруги топі, болота, ліси. Поруч переправа через Дніпро. Усі ці чинники створювали сприятливі умови для того, щоб почувати себе тут у цілковитій безпеці. Тому військо Хмельницького після кожної битви привозило сюди весь свій арсенал пушки, гармати, порох. Так в "Актах Юго-западной России" зазначається, що на початку 1649 року гетьман наказав вивезти з Переяслава за Дніпро "пушки і пороховий та олов'яний скарб". По Зборівським поході артилерія повернулася до Переяслава у вересні 1649 року. Дослідник козаччини Іван Крип'якевич у своїх "Студіях над державою Богдана Хмельницького" відмітив, що не відомо, чи був у Хмельницького другий гарматний парк. Військо Хмельницького гарматників нараховувало до 300 чоловік. Гетьман мав свої пушки числом – 30, та у переяславському полку було десь 85-102 пушки різного калібру, мідяні та чавунні. [5] Через Михайлівську браму весь цей арсенал легше було передислоковувати по Трубежу і далі Дніпром. Козаки ретельно слідкували за збереженням військової таємниці щодо їх зброї, і, коли в місто приїжджали посли та посланці, або купці – чужинці, то нікого не підпускали до валів, та бійниць, де стояли гармати. Хто порушував буцай трохи встановлену дистанцію, того жорстоко карали.

Головними архітектурними домінантами переяславського посаду середини 17 століття були 4 храми: Воскресенський, Спаський, Покровський, Троїцький (усі на той час дерев'яні). Між ними, перед малим бастіоном, був утворений великий майдан, а навколо розташовувались житлові квартали неправильної конфігурації, які утворювали мережу кривих вулиць та провулків. В центральній частині міста підносився Воскресенський храм – головний полковий храм української православної шляхти та козаків. Поруч нього містились дворища полковників, сотників. Ближче до Ковальської брами – Покровська церква, поруч – будинки полковників

Мировича, Сулими, Мокієвського. Навколо Спаської церкви – резиденції гетьманів Хмельницького, Сомка, Самойловича, Мазепи і його крамниці, а також цеховики, зокрема кравці та шевці. Під валом близько Альти розташовані були кузні. Що до догляду козаками фортечних укріплень протягом 1648 р. і до кінця XУII століття, то ніяких відомостей поки що немає.

За переяславською угодою 1654 року було визначено, що воєвода московський зі своєю залогою має право стояти лише у Києві. Але вже за новою угодою 1657 року, воєвод було накинено ще у п'ять міст куди попав і Переяслав. В умові з Юрієм Хмельницьким 1659 року, що також відбулась у Переяславі, воєводам і залогам московським визначено бути у Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаву і Умані. [6] Переяславська фортеця була штатною і тому сюди на постійно стали ратні люди Олексія Михайловича (стрілецький голова Федір Іртіщев (Ртіщев) – 1660 р., воєвода Вердеревський – 1666 р, які до певного часу ніякої проблеми у місті не створювали. Влада залишалась в руках козацького полковника. Царськім стрільцям місце для постою визначили у фортеці. Таким чином російський гарнізон був ізольований від місцевого населення і водночас розташований всередині міста. В цитаделі були всі необхідні умови для розташування і прожиття військових, кількість яких сягала до 500 чоловік.

Протягом 18 століття Переяславська фортеця продовжувала відігравати значну роль в історії України (пригадаємо повстання 1666 року під керівництвом Максим Хоменка).

З 1667 року місто фактично знаходилось на російсько-польському кордоні. У Переяславі відкрили прикордонну митницю, яка тримала під контролем стосунки жителів Лівобережної України з сусідньою Польщею. Значення Переяславської фортеці посилювалось ще завдяки тому, що вона прикривала Києво-Печерську фортецю з південного флангу від можливого нападу кримських татар. Також Переяславська фортифікаційна споруда була зручним транзитним об'єктом через який переправляли зброю в землі, які на ту годину належали низовому запорізькому козацтву. [2]

При такому розкладі Переяслав міцно утримував головні позиції в політичному житті Гетьманської України та стратегічних планах Російської імперії на Лівобережжі. Фортеця продовжувала бути штатним військовим гарнізоном, тому в 20-х роках 18 століття стрілецький полк був замінений регулярною військовою частиною. Стосовно солдат переяславського гарнізону слід відмітити те, що вони не були однорідною масою. Серед них, поруч зі звичайними рядовими існували і такі, що володіли всілякими ремеслами. Згідно з іменним списком 1734 року у переяславській фортеці мешкало 38 кваліфікованих артилеристів, а комендантами були: капітан Юрій Крефт – 1701 р., майор Коховський – 1716 р., майор Херасков – 1732 р, прем'єр майор Фон-Фок – 1786 р. [7, 8]

На початку XVIII століття міська фортеця, не зазнавши серйозних змін, продовжувала і далі укріплюватись. У середньовіччі будівництво підземних ходів було звичайним і майже необхідним явищем. Майже всі тогочасні міста – фортеці будувалися з розгалуженою мережею підземних сховів, тунелів, ходів тощо, але їх існування у Переяславі досить цікаве явище. Не слід забувати, що місто низинне, і ґрунтові води у деяких місцинах можна дістати на глибині 6 метрів. І все ж місто мало підземні сполучення. Хто і коли будував ці підземні лабіринти невідомо, оскільки це являлося суворою таємницею. І, хоча легенди пов'язують існування ходів і в цитаделі, та сполучення замкових церков з усіма церквами міста збереглись до XX століття як свідки лише ходи, що з'єднували Вознесенський монастир з Покровською, Воскресенською церквами та північний хід до Київської брами. Узагалі це логічно, що сполучались саме так. Адже Покровську церкву (1709) змурували як храм – фортецю й одна з її абсид мала призначення сторожової вежі, з якої спостерігали за рухом на Дніпрі. Воскресенська – була головним полковим храмом козаків і мала чималі скарби. Можливо ходи вели і до яких інших воріт, але це невідомо, бо ніхто їх розвідкою не займався. За легендою був хід у замок. Це також доволі ймовірна версія, адже за переказом ходи виходили "Аж до Дніпра". Можливо, біля Михайлівської церкви ходи виходили до самого Трубежу і це давало змогу його течією швидко дістатись головного річища. За свідченням очевидців, які вже в XX столітті малими дітьми лазили ними, ці ходи йшли від Вознесенського собору в трьох напрямках: перший – на захід, до Альти, де стояла Покровська церква; другий – на північ, до валу убік Закиєвобрамського передмістя; третій – на схід, до Воскресінської церкви. По цих напрямках, як свідчення, спостерігаються і досі підземні провали. Ходи були овальної форми зі старанно викладеної цегли, яка настільки міцна, що навіть ломом її важко інколи розбити. Частинка ходів збереглась на території монастиря, але ця таємнича загадковість переяславської старовини ще недостатньо вивчена й повинна бути включеною до чергових планів археологічних досліджень. Єдино, що є достовірним, це те, що викладені вони були з цегли, яка вироблялась на цегельні переяславського Вознесенського монастиря, який почав діяти наприкінці 17 століття. Місцевою цеглою спорудили Покровську (1709 р.) та Вознесенську церкви (1698 р.), відповідно коштами полковника Миновича та гетьмана Мазепи.

Після переходу під владу Росії, Переяслав став порубіжним містом, а фортеця відігравала роль оборонної вже не тільки від нападу татарської кінноти, а й військ польських, шведських, які використовували артилерію і вели військові дії за новими тактиками. Переяславська фортеця потребувала модернізації згідно нових військових уніфікацій, адже польські і шведські війська використовували артилерію і вели військові дії за новими західноєвропейськими тактиками. Перша відома реконструкція проводиться після завершення військових дій на Україні 1709 р. За наказом Петра I у Переяславі будується новий земляний ретраншемент цитаделі у вигляді неправильного семикутного бастіону з малими бастіонами на кутах. При цьому були поновлені і старі укріплення. Роботи вели полонені шведи.

У 1727 році Захарій Зибін зафіксував проведені роботи на плані, а саме оборонну огорожу фортеці – земляний вал з бруствером, валгангом, апарелями, з великими бастіонами і равеліном з напільної сторони. Також інженер-майор де Кулонг (Деколонг) під час інспектування фортець в Україні, розробив проект і склав кошторис Переяславської фортеці. Відповідно до плану були збудовані нові приміщення цейхгаузу, порохові склади. З 1738 по 1740 рік тривали роботи по реконструкції відповідно до норм нової європейської фортифікації під керівництвом Данила де Боскета, згідно з якими посилена була не тільки близька міць фортеці, а й віддалена, яка стала актуальною при введенні нарізної артилерії. Частину укріплення звернену до міста з північної сторони спорудили ламаною лінією і укріпили трьома великими бастіонами: два по кутах зі сходу та заходу, один поміж їх ближче до східного. Ці бастіони зробили п'ятикутними з фасами та флангами, між середнім та кутовими поновили два равеліни чотирикутної фігури з чотирма фасами і розташували так, що вихідні кути кожного звернені один до куртини, а другий у поле. Зі сходу по берегу Трубежа були два бастіони теж п'ятикутні. Від одного був проведений бруствер до самої річки, перпендикулярно до фортеці. З південного сходу також два бастіони і ломана лінія між ними – куртина. Середній бастіон чотирикутний. На півдні навпроти устя Альти, зробили п'ятикутний бастіон. На південно-західному боці по Альті звели один бастіон, від якого вал з'єднувався з валом великого міста. Із заходу один бастіон залишили п'ятикутним. Поновили усі малі бастіони і між ними ламаною лінією по валу "нижнього міста" створили куртину. Тоді до Переяслава була надіслана значна кількість робітників, і головним чином, це були українські реєстрові козаки. Форпостні

роботи розглядалися царськими урядовцями як обов'язкова повинність, яку козаки малі виконувати. Тому з Канева були відправлені на удосконалення редутів 753 козака, для інших робіт – 161 козак, на вдосконалення форпостів – 292 козака, а на удосконалення редуту в самому місті Переяславі – 55 козаків. У тому ж 1738 році з Чернігівського полку відправили на фортифікаційне будівництво в Переяславі – 254 реєстрових козака. Навіть були прислані козаки Київського реєстрового полку. Про грандіозність і складність земляних робіт свідчать рапорти переяславських комендантів про численні утечі мобілізованих козаків з будівництва. [2, 3]

Коли Росія перемогла Туреччину в 1774 році і кордони відійшли далеко на Південь, фортеці Лівобережної України взагалі втрачають оборонне значення і у 80-х роках 18 ст. перестають діяти як військові об'єкти. Окрім того, в 1793 році відбувся перший розподіл Польщі і Правобережна Україна увійшла до складу Росії, Переяслав перестав бути прикордонним містом. Утримувати і доглядати Переяславську фортецю стало недоцільно, тому 31 березня 1797 року надійшов указ імператора Павла I її скасувати.

У 1806 році вали фортеці були віддані на відкуп селітряним заводчикам, а у 1812 році поступили у приватну власність князя Кочубея. Відсутність належного догляду за валами призвела до їх швидкого руйнування і подальшого розрівнювання, закриті були рови. При переплануванні міст на початку 19 століття вали і бастіони остаточно зносять. На цих пустках оселяються євреї.

Сліди колишніх укріплень зафіксувались у назвах вулиць: Замкова, Кріпосна, Косогірна, Мала Підвальна і Велика Підвальна, Київобрамська, Верхній Вал, Ламана, Валовий Перекат, провулки Гористий, Кривий. Унаслідок тривалого перебування у фортеці російського гарнізону та ведення усіх документів російською мовою в побуті закріпилась назва району „Крепость". Досліджувати оборонні вали й бастіони зараз дуже складно, тому що їх переважно зруйновано, і не стільки часом та природою, а більше від рук людських. У зв'язку з тим, що на Лівобережній Україні інші фортеці взагалі не збереглись, залишки Переяславських фортечних укріплень, що були започатковані ще в давньоруські часи, визнані археологічними пам'ятками й охороняються законом.

Література

1. Арандаренко М. Альбом «Атлас карт и видов к запискам о Полтавской губернии», 1851 г.
2. Васильєв М. Г. З історії будівництва Переяславської фортеці у 18 сторіччі. Переяславська земля і світ людини. – Київ – Переяслав-Хмельницький, 1998 р. – 286 ст.
3. З архіву Київського губернського правління. 1882 р. – Вып. 1. – С. 121
4. Івангородський К. Переяславська земля в етносоціальних процесах на середньому Подніпров'ї в кінці XV – першій половині XVII ст. наукові записки з української історії// Збірник наукових статей. – Випуск 13. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – С. 166-173
5. Крип'якевич Іван. Студії над державою Богдана Хмельницького//ЗНТШ. – Т. 151. – Львів, 1931. – С. 111-150
6. Л. Ч. Україна після 1654 р//ЗНТШ. – 1899. – IV. т. – 30с. 18 с. 14-67
7. Терлецький Н. К материалу для истории переяславской Успенской церкви//Полтавские епархиальные ведомости. – №11.01.06. – 1887. – С. 411-425
8. Харламов В. "Расписной список Переяслава 1701 г." С. 105-106//Тези всеукраїнської конференції "Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури". – Переяслав-Хмельницький. – 21-25 вересня 1992 р. – 184 с.

Summary:
The author envisages the problems of medieval history of Ukraine, covers the problems of boundary land.

Key words: *bastion system, castle, fortress, topography, Russian-Polish boundary.*

УДК 392 (477.5) "18-19"

Жам О.В. (м.Переяслав-Хмельницький)

ДОРОЖНІЙ ПОБУТ НАСЕЛЕННЯ КИЇВЩИНИ XIX – ПОЧ. XX СТОЛІТЬ

У статті досліджуються етнографічні та етнологічні аспекти регіональної історії XIX – поч. XX ст.

***Ключові слова:** мандрівки, Християнські обереги, етнографічні дослідження, традиційно-побутова культура, історичне минуле.*

Дорожній побут українців – складне за структурою та змістом явище традиційної культури, комплекс, який містить кілька послідовних взаємопов'язаних етапів: підготовка до подорожі, виряджання подорожуючих з дому, перебування в дорозі, повернення.

Залежно від мети подорожі їздили /ходили/ поодинці чи групами, регулярно, періодично чи зрідка, в дорозі перебували короткий або ж тривалий час. Групами або так званим "гуртом", як правило, мандрували заробітчани і прощани, а поодинці – здебільшого у приватних справах. Причому, перші направлялися переважно в одне й те саме місце, відправлялися в ту саму пору року, а то і в один і той самий день, як, скажімо, на прощу, і в дорозі перебували не один день. Приватні поїздки були в основному не регулярними, короткотривалими, і мали на меті вирішення нагальних потреб або ж просто відпочинок, пов'язаний зі зміною звичного середовища місцеперебування.

До будь-якої подорожі, навіть буденної та близької, готувалися дуже відповідально і ретельно. Заздалегідь шили спеціальний дорожній одяг чи просто одягали чисте, іноді нове, вбрання, лагодили легкі чоботи чи якесь інше зручне взуття, запасалися продуктами, що довго не псувалися, старанно вимивалися, адже вірили, коли вирушити в дорогу чистим, то буде вона легкою, а подорож вдалою. Найбільш скурпульозно готувалися до тих мандрівок, які передбачали довготривалу відсутність подорожуючого вдома. Відправляючись у далеку дорогу, намагалися провідати могили предків, отримати благословення батьків, попрощатися з родичами та знайомими, вислухати напутнє слово хрещених батьків, помиритися, як була з ким сварка. Бувало, що перед від'їздом постилися і сповідувалися, ставили свічки святому Миколаю, якого вважали помічником у дорозі, а також тим святим, дні яких припадали на період запланованої подорожі. Часом взагалі замовляли церковну службу чи молебен. Останнє здебільшого стосувалося заробітчан та прочан.

В дорогу з собою брали продукти харчування: – хліб, сало, цибулю, часник, овочі, фрукти, крупи, запас води, змінний одяг, лікувальні засоби.

Важливе, хоча і опосередковане значення, відігравали під час мандрівки окремі дорожні речові атрибути. Згідно до народних уявлень вони в комплексі з магічними обрядодіями, спеціальними текстами, замовляннями, мали силу впливати на долю подорожі. Щоб заручитися підтримкою небесних сил, з собою в дорогу брали християнські обереги: іконку, ладанку, свячену воду, громичну свічку, молебник тощо. Обов'язковим атрибутом подорожуючих похилого віку був ціпок. У досліджуваний період він виконував виключно практичну функцію, хоча попереднє його побутування часом носило магічне забарвлення (згадаємо чумацьких ватажків, кобзарів і т.д.)

Особливо зважали на прикмети, які передували початку подорожі. На першому місці серед них були так звані віщі сни. Вважалося за недобре, коли напередодні мандрівки снилися: пошкоджена дорога (розмита, обірвана), перехрестя, багнюка, зруйнований міст, перевернутий віз, туман, простоволоса жінка в білому вбранні на шляху, кінь, що збелебенився і т.п. А коли бачили уві сні рівну пряму дорогу, ще й знаходили підкову на ній – то був вірний знак, що мандрівка виявиться вдалою. Окрім сновидінь напередодні подорожі також звертали увагу на поведінку домашніх тварин (собаки, коня, вола), крик птахів (сови, сороки), вигляд нічного неба, зважали на те, кого зустрінуть по дорозі першим (священика, цигана, злидаря, чужинця, вагітну жінку, вдову, заможнього чоловіка), а також на такі суто дорожні прикмети, як перехожого з пустими відрами, змію, що переповзла шлях, чи кота, який перебіг дорогу. Іноді бувало так, що навіть лишалися вдома чи переносили на деякий час поїздку через погану прикмету. Адже вірили, якщо необачно відправитися в подорож, – проігнорувати дорожні прикмети, не попрощатися з рідними, не отримати благословення, – то в дорозі неминуче трапиться якесь нещастя. Важко сказати, наскільки перераховані вірування містять раціональне зерно, проте безсумнівним є одне – наші предки свято вірили, що дотримання звичаєвих кодексів, за якими вони зорганізовували свій дорожній побут, допоможе оберегти подорожнього в дорозі від усього лихого, незнано-ворожого, яке очікувало на нього на перехідному етапі від місця відправлення до місця прибуття. У виконанні цих охоронних функцій і полягає практичність дорожніх традицій українців.

Кульмінаційним моментом виїзду у дорогу було прощання з близькими, домівкою, селищем. Прощалися неодноразово. Перший раз – в хаті, вдруге – біля воріт, а найбільш близьких людей проводжали до околиці села. Суворо заборонялося прощатися на порозі, оскільки це місце спілкування з предками роду. Тому на порозі годилося

трохи затриматися і подумки попросити благословення пращурів.

З різними членами родини прощалися порізному, залежно від того статусу, який вони мали в сім'ї. До батьків підходили на благословення, старенським цілували руку, коханих обіймали, малим дітям наказували слухати старших, іншим тиснули руку. Перед тим, як вийти з хати, подорожуючі хрестилися до образів на покуті, просили вибачення у всіх присутніх, коли „щось не так зробили", чи когось образили. Потім всі, хто знаходилися в оселі, присідали на кілька хвилин – „щоб усе добро сідало". Прощаючись востаннє, проводжаючі зичили „щасливої дороги" подорожуючому, примовляючи при цьому: „Йди (їдь) з Богом", на що той відповідав: „Бувайте здорові". Багатослівних, а, особливо, слізних прощань, як правило, уникали, щоб не наврочити і „не заплакати дорогу". Найбільш забобонні особи старалися вийти з хати „непоміченими", тобто не як звичайно через вхідні двері, а задніми, так, ніби вони і зовсім не покидали оселі. Це мало забезпечити швидке і благополучне повернення подорожуючого додому. Як тільки подорожуючий з проводжаючими (чи сам) виходили з дому, то відразу причиняли двері, і за ним (а також за конем, транспортним засобом) виливали воду – „щоб дорога не курила". В окремих випадках при цьому били старий посуд: рахуючи черепки, дізнавалися, як скоро відсутня особа повернеться додому. Здебільшого розбивали на вдачу старі горшки, миски заробітчани.

Найкращим часом для відправлення в дорогу вважався ранок гарного погожого дня. Подорожі в другій половині дня – „по обіді" – народом засуджувалися. Від таких мандрівок – „нічних походеньок" – чекали неприємностей, несподіванок, і зверталися до них лише в разі крайньої необхідності. Вибірково підходили до вибору дня тижня для початку подорожі. Традиційно найкращим днем для цього вважалася суббота. У далеку дорогу рекомендувалося вибиратися в четвер. Народна мудрість застерігала від подорожей у понеділок – „у понеділок роботи не починай і в дорогу не вирушай".

Мандруючи селом, подорожуючі намагалися пройти повз церкву, навіть, коли це було не по дорозі: спинялися на хвилину, коли дозволяв час, заходили в середину, коли ж ні – просто хрестилися на маківки. Обов'язково прощалися з усіма зустрічними.

Особливими урочистостями відзначалися проводи новобранців, молоді, яка відправлялася на навчання, осіб, що від'їжджали на постійне місце проживання в іншу місцевість. Їх часто проводжали вулицею, кутком, всім селом. Це дійство супроводжували музика, співи, танці. Специфічними були також збори і виїзд у дорогу рибалок, мисливців, торгівців, візників, заробітчан і т.д. Не менш самобутніми та оригінальними були окремі обрядові виїзди. Та оскільки вони не є предметом даного дослідження, то в цій статті не розглядаються.

В дорозі поводилися надзвичайно обачно. Із зустрічними вели себе чемно, одночасно і привітно, і обережно. Щоб щасливо повернутися додому, в дорозі регулярно молилися і намагалися не грішити. Єдиною християнською забороною, яку дозволялося порушувати під час подорожей, особливо тривалих, було недотримання постів, адже постування в дорозі могло негативно відбитися на фізичному стані подорожуючого. Рекомендувалося на час подорожі не вживати спиртного, зважати на добрі і погані прикмети, уникати спинятися в місцях з дурною славою, а також „не ловити гав", тобто бути уважним. Щоб якось розрадити себе в дорозі та не задрімати, мандруючі співали, грали на музичних інструментах, жартували, розповідали різні бувальщини. Остерігаючись різного роду небезпеки, подорожуючі в дорозі ставали надзвичайно побожними. Насамперед це проявлялося у частому зверненні до святих з молитвами. Однією з найбільш поширених серед них була наступна: „Збережи мене, Господи, раба Божого..., в дні, і в часи, і в получаси, повсякчас і помилуй від ворога і супостата, від летучого і від повзучого, від чоловічої, і від жіночої статі. Захисти мене, Матір Божа, Пресвята Богородиця, своєю ризою від землі і до неба. Слава тобі, Господе (тричі), і Сину, і Святому Духу. Амінь." Молитву повторювали тричі.

Енергетичну підтримку мандрівникові „забезпечували" також рідні та близькі йому люди, що лишилися вдома. Вони часто згадували його, уникаюли лаяти і згадувати неприємні випадки, з ним пов'язані, молилися за відсутнього, оберігали його речі від пошкодження, а особливо викрадення злими людьми з метою наврочення подорожуючому.

Проходить час. Настає момент, коли подорожуючий всіма силами тягнеться до дому – повертається.

Як вертають з дороги до дому, то поспішають скоріше дійти. З наближенням до села, навпаки, зупиняються, щоб спочити, привести себе в порядок: переодягтися, помитися – „очиститися" – щоб не занести до села нічого „нечистого". Задля цього намагаються вертатися біля водоймища. Найкращим вважалося при поверненні перебрести, переїхати мостом, перейти кладкою якусь воду. Повернувшись, йшли просто до своєї хати і вже згодом провідували рідних, зустрічалися із знайомими, відвідували церкву. З собою привозили хоча б незначні подарунки для рідних та близьких, інших тішили оповідками про свої мандри. В особливих випадках для відзначення повернення влаштовували бенкет.

Таким чином, дорожні звичаї в загальній системі традиційно-побутової культури українців посідають важливе місце як важлива сфера повсякденного життя народу. Разом з іншими чинниками вони несуть велику інформацію про особливості світогляду української нації, її духовну і соціальну культуру.

Ми зупинилися лише на окремих моментах дорожніх традицій українців, переважно на їх функціонально-побутових аспектах. Це лише невелика частина звичаєвих кодексів, за якими наш народ зорганізував свій дорожній побут.

Сформувавшись у далекому історичному минулому, окремі дорожні традиції існують і сьогодні з дещо трансформованим змістом. Як багато інших архаїчно-символічних обрядодій, вони втратили своє початкове значення і в сучасному дорожньому побуті все більше тяжіють до чисто демонструючих акцій та використовуються як розважальна програма.

Сьогодні настав час пильніше придивитися до дорожніх традицій нашого народу і віднайти в них те раціональне зерно, що, можливо, зможе емоційно та енергетично забезпечити добробут подорожуючих (про все інше сучасна транспортна інфраструктура подбала) і відкриє по-новому українцям у всій своїй красі БЕЗМЕЖНИЙ ВІЧНИЙ СВІТ ШЛЯХУ.

Summary:

Some ethnographic and ethnological aspects of regional history of the XIXth – the early XX centuries are studied in the article.

Key words: travelling, Christian symbolic things, ethnographic research, traditional and domestic culture, historical past.

УДК 284 (477.85) "19"

Бабенко Л. Л. (м. Полтава)

ПРОТЕСТАНТСЬКІ ГРОМАДИ БУКОВИНИ: РЕПРЕСІЇ ТА ПЕРЕСЛІДУВАННЯ 40-50-Х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ

Автор зупиняється на антирелігійній політиці радянської держави, висвітлює деформації та викривлення її.

***Ключові слова:** антирелігійна політика, релігійні процеси, опозиційні течії, сучасні тенденції, законодавство.*

Антирелігійна політика радянської держави впродовж XX століття унеможливила об'єктивне дослідження діяльності жодної з існуючих конфесій, в тому числі й протестанських. Упереджене ставлення до них було властиве не тільки владним структурам, але й широкій громадській думці, яка перебувала в полоні негативних стереотипів, сформованих комуністичною пропагандою.

Сучасна історична наука в Україні поступово долає існуючі прогалини у знаннях про релігійні процеси минулого, визначає їх уроки та прогностичні принципи для створення конструктивної моделі стосунків держави і релігійних конфесій. Свідченням цього є поява наукових праць Л. Алексєєвої, О. Бажана, В. Барана, Ю. Данилюка та інших. [1,2,3]. Вони розкривають проблеми релігійного дисидентства в Україні й інших республіках СРСР, діяльність опозиційних течій в середовищі Російської православної церкви та протестантських громад тощо. Спробою комплексного аналізу політики радянської держави щодо протестантських церков в Україні 40-70-х років XX століття є дисертаційне дослідження Ю. Вільхового [4]. Однак, автор зосередився на вивченні церков ЄХБ, АСД і п'ятидесятників, не виділяючи при цьому регіональної специфіки предмету дослідження.

На наш погляд, вивчення регіональних аспектів та розширення конфесійної палітри проблеми державно-церковних відносин дасть змогу не тільки об'єктивно висвітлювати становище протестантизму в Україні в часи державного атеїзму, але й може сприяти вкрай бажаному міжконфесійному порозумінню на рівні регіонів і держави в цілому.

Чернівецька область, яка є складовою частиною Північної Буковини, унікальна за своєю поліетнічністю (73 національності) та поліконфесійністю (23 релігійні напрямки). Вона посідає 25 місце серед інших областей України за розмірами території та кількістю населення і при цьому 8 місце за кількістю і 2-ге (після Закарпатської області) за густотою релігійних організацій [5, с.121].

Трансформаційні процеси, що формують сучасні тенденції розвитку протестантизму в регіоні, мають позитивний зміст на відміну від повоєнних років. Період двох повоєнних десятиліть суміщав у собі форсовані соціалістичні соціально-економічні перетворення з ідеологічним вихованням і перевихованням місцевого населення. Останнє передбачало ліквідацію релігійних пережитків у будь-яких їх проявах, оскільки вони вважалися суттєвою перешкодою на шляху до ідейно-політичної монолітності радянського суспільства. Утвердження засад радянської системи на Буковині здійснювалося апробованими у попередні десятиліття методами. Головним елементом респресивного антирелігійного механізму залишалися спецслужби (НКДБ – до березня 1946 р., МДБ – до березня 1953 р., МВС – до березня 1954 р., з 13 березня 1954 р. – КДБ).

Їх органи тісно співпрацювали з апаратами уповноважених у справах РПЦ та релігійних культів, які займалися відстежуванням і регулюванням релігійного руху в областях. На посади уповноважених призначалися здебільшого колишні або діючі офіцери спецслужби, які мали досвід оперативної роботи в галузі "боротьби з контрреволюційним духовенством". Характерним документом у цьому контексті є рапорт уповноваженого в справах релігійних культів у Чернівецькій області М. Яценка голові Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР. У ньому автор скаржився на неможливість вирішити проблему невідкладного санаторного лікування: "Я доповідаю, що моя хвороба безумовно пов'язана з тим, що я впродовж 25 років працював у органах ОДПУ-НКВС-МДБ, безпосередньо виконуючи оперативні функції і скориставшись лікуванням лише три рази. В Чернівцях, у тому числі в Управлінні МДБ, на період літньо-осіннього сезону путівку в санаторій дістати неможливо [6, арк. 32].

Між цими структурами було налагоджене взаємне інформування з питань, що стосувалися будь-яких аспектів релігійного життя. Управлінню НКДБ-МДБ-КДБ направлялися сигнали про підозрілі зв'язки, пересування, зустрічі керівників і членів протестантських громад, котрі передавалися в оперативну розробку, виявлена друкована продукція, що йшла врозріз з радянським законодавством про культи, а також копії періодичних звітів та інформацій органам влади. У ході слідства співробітники спецслужби долучали до справ звинувачуваних довідки уповноважених, які характеризували ту чи іншу течію протестантизму. Ось як, наприклад, характеризувалася секта п'ятидесятників у 1951 році: "В

силу своєї антидержавної діяльності в Раді не реєструється. В 1945 році повного обєднання з легальною громадою євангельських християн і баптистів (ЄХБ) не відбулося. Окремі п'ятидесятники легалізувалися, інші – від об'єднання категорично відмовилися, треті – об'єдналися формально і продовжують нелегальні збіговиська.

Відомо, що п'ятидесятники застосовують надумані, виснажливі, фанатичні форми відправи релігійних треб (до знесилення трясуться, розмовляють на незрозумілих мовах, займаються пророцтвом). Були кілька випадків психічних розладів. Крім цього п'ятидесятники проводять руйнівну роботу серед віруючих легальних общин і вербовочну роботу по втягуванню в свою секту відсталої частини населення. Уповноважений володіє даними, що п'ятидесятники у своїх пророцтвах пророкують зміну існуючого радянського ладу, саботують проведення колективізації та інших заходів Радянської влади на селі" [7, арк 199].

Довідки стосувалися і окремих уточнень щодо побутуючих назв протестанських об'єднань. Так, коли у 1958 році у чернівецьких чекістів виникли сумніви з приводу незнайомої їм назви "міліоністи", уповноважений у довідці з грифом "Управлінню КДБ для оперативного використання" зазначав, що це місцева народна назва секти єговістів. На території інших областей їх можуть іменувати інакше, але між ними не існує ніякої різниці. При цьому він додає, що "секта явно бузувірського характеру, ворожа до заходів компартії" [8, арк. 1,2]. Такого роду кліше успішно застосовувалися слідчими і в процесуальних документах.

Виконавча влада для припинення небажаних акцій релігійного характеру спиралася й на міліцію та прокуратуру, які мали пильнувати дотримання норм радянського законодавства в галузі релігії і санкціонувати застосування запобіжних заходів щодо представників різних конфесій. Прикметно, що співробітники правоохоронних органів, за незначним винятком не приховували неприязного, а то й відверто ворожого ставлення до віруючих, особливо сектантів, не розуміли їх психології і щиро дивувалися їх відданості вірі. Як згадує Георгій Вінс, у одному з таборів на Північному Уралі, де він відбував покарання, начальник табору йому прямо заявив: "Краще якби ти був злодієм чи вбивцею, ніж віруючим"[9, с. 7].

Стан релігійного руху на Буковині не міг не турбувати органи радянської влади. Вони отримали регіон з густою мережею протестантських громад, які традиційно існували ще з часів румунської юрисдикції. "Найбільш ураженими сектантством" районами у звітних документах названі Новоселицький, Кельменецький, Хотинський, Садгірський, де "в кожному селі в середньому від 10 до 30 чоловік" були членами тієї чи іншої релігійної громади [10, арк. 24]. Мало місце їх існування й у інших районах.

Найбільш поширеними течіями християнського протестантизму на Буковині були євангельські християни-баптисти, адвентисти сьомого дня, п'ятидесятники та їх місцеві різновиди – суботники і трясуни, єговісти (міліоністи), молокани, назареї, інокентіївці. Як і в цілому по Україні, головною умовою вільного існування була їх легалізація через реєстрацію в органах влади. Держава вдалася до штучного інтегрування найчисельніших течій для виявлення і фіксації їхньої церковної мережі, що викликало нові розколи та посилення ортодоксальних настроїв, формування опозиції до світської влади та керівнитцва зареєстрованих релігійних центрів.

Не обминула ця ситуація і Чернівецьку область. Адмінстративний тиск щодо членів зареєстрованих і незареєстрованих громад викликав справедливе обурення і скарги віруючих на адресу уповноваженого у справах релігійних культів у області, і останньому іноді доводилося погоджуватися з оцінкою дій місцевих керівників як незаконних. Так, старший пресвітер громад ЄХБ Голик повідомляв, що в селі Давидівка Сторожинецького району голова сільської ради викликав пресвітера І.П. Штифуряка і вимагав, щоб той перед кожним зібранням оголошував йому тему проповіді та її зміст, на кожному богослужінні "мав бути присутнім хтось із партійних людей і слухати, з інших сіл нікого не повинно бути". У селі Добринівці Заставнівського району громада ЄХБ отримала під молитовний будинок напівзруйноване приміщення, витратила на його ремонт 4 273 карбованці. Однак, 21 квітня 1957 року районний суд ухвалив передати будинок на протязі двох днів місцевому колгоспу під дитячий садок, а райвиконком визнав це рішення "потрібним і доцільним" [11, арк.1.4,5,13].

Мали місце й інші факти підміни антирелігійної агітації грубим адмініструванням. Зокрема, в селі Окно Заставнівського району та в місті Чернівці траплялися випадки затягування в комсомольську організацію віруючої молоді. Коли донька обласного пресвітера ЄХБ Голика відмовилася від пропозиції стати комсомолкою через релігійні переконання, особисті та своїх батьків, вчитель Лазарюк, він же комсорг школи, заявив: "Не важливо, що твої батьки віруючі, нам важливо, щоб увесь клас став до випуску комсомольським" [12, арк 6].

Упродовж другої половини 40-50-х років Рада у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР розробила ряд інструкцій та інших директивних документів, які суттєво обмежували свободу діяльності протестантських конфесій. Насамперед це стосувалося чисельного зростання об'єднань протестантів, виховної роботи з молоддю, поширення друкованої релігійної літератури та рукописів тощо. Але найбільших переслідувань зазнавала ортодоксально налаштована частина віруючих внаслідок суворого дотримання четвертої заповіді "не убий" та шостої – "пам'ятай день суботній", який за радянським законодавством був робочим.

Цілий ряд директив та вказівок розробило й керівництво НКДБ УРСР у 1944-1945 рр., які стосувалися конкретних оперативних заходів по

контролю, нейтралізації, розкладу та ліквідації протестантських формувань. Це, зокрема, орієнтування від 13 березня 1944 року "Про діяльність церковників на Україні в період окупації і про становище їх на визволеній території в даний час," директива від 26 січня 1944 року "Про посилення агентурно-оперативної роботи по розробці різноманітних сектантських організацій," директива від 27 березня 1945 року "Про недостатню роботу обласних УНКДБ по ліквідації і розпуску різноманітних сектантських центрів" та інші. Один з розпорядчих документів НКДБ від 18 серпня 1945 року наказував негайно "через уповноважених у справах релігійних культів при облрадах депутатів трудящих вилучити всі наявні в сектантських общинах різних напрямів печатки і штампи як виготовлені в період окупації, так і в останній час і категорично заборонити ними користуватися для будь-яких цілей". Співробітникам спецслужб стало відомо, що сектантський актив використовує печатки для виготовлення документів, котрі дають можливість ухилятися від військової служби, а також проїзних документів для "налагодження антирадянських зв'язків з сектантським підпіллям". Тож оперативникам належало брати в "активну агентурну розробку" тих осіб, що робитимуть спроби придбати штампи і печатки чи отримати дозвіл на їх виготовлення [13, арк. 98-99].

Однак, як показала повсякденна практика, співіснування органів місцевої влади і протестантських громад Чернівецької області, адміністративно-правові заборони та оперативні попереджувальні заходи не давали бажаного скорочення, а в найближчій перспективі – повного припинення діяльності протестантських церков. Тому влада вдалася до перевіреного методу антирелігійної боротьби – репресій.

Обласне управління НКДБ відразу після визволення області від фашистської окупації розгорнуло масштабні арешти членів та керівників протестантських об'єднань. Як засвідчує вивчення архівно-кримінальних справ, найчисельнішу групу серед репресованих протестантів становили адвентисти-реформісти, єговісти та п'ятидесятники, причому перші арешти припадають уже на 1944 рік. Наприклад, 30 жовтня Новоселицьким райвідділом НКДБ до кримінальної відповідальності притягувалися жителі села Бєлоуци І.Гарбуз, В. Рудий, М. Мельник, Д. Думитращук, Н. Качурко. Як зазначено в постанові на арешт, пресвітер секти баптистів І.Гарбуз "проповідував, що віруючі не повинні працювати, нікуди не ходити і не виїжджати". На молитовному зібранні, яке тривало з 19 по 22 жовтня, були присутні 60 осіб дорослого населення, що паралізувало сільськогосподарське виробництво: "...у фонд Червоної армії хліб не здавався, особи, зобов'язані з'явитися у військкомат, не з'явилися". Тому, члени релігійного обєднання виглядали саботажниками [14, арк. 2, 168].

Увага спецслужб була передусім прикута до громад незареєстрованих течій, існування яких вступало в протиріччя з діючим законодавством. Це давало можливість трактувати наявну мережу релігійних об'єднань як "нелегальне антирадянське підпілля". Саме таку оцінку отримали адвентисти-реформісти Буковини. Заарештований у 1947 році старший пресвітер Чернівецької області Степан Москалюк, виклавши деякі факти організаційного становлення своєї церкви, сприяв тим самим слідчим у конструюванні схеми такого підпілля. На допиті він повідомив, що відновлення організацій адвенстистів на Буковині почалося з 1945 року, коли до Чернівців приїздив керівник адвентистів-реформістів на території Молдавії та Чернівецької області Терентій Чирков. Саме він призначив обласний керівний центр: окрім Москалюка місіонером Чернівецького поля став С.Миленко з підпорядкуванням йому адвентистських громад Чернівецького, Садгірського, Кіцманського і Вашківецького районів, а місіонером Хотинського поля, до якого належав і Кельменецький район – Т.Телеман. Між тим відсутність реєстрації не дозволяла їм скликати легальні збори та проводити організаційну роботу [15, арк. 1, 49-50, 220].

Надання власного помешкання для проведення таємних молитовних зборів теж інкримінувалося як суттєве звинувачення, поглиблювало провину членів протестанських громад. Так, у справі керівника громади п'ятидесятників села Рідківці Садгірського району Івана Зайця неодноразово акцентується увага на тому, що його дім перетворився на "осередок нелегальних антирадянських сектантських зборищ, де виголошуються проповіді антирадянського змісту" [16, арк. 1, 6, 59, 212, 213].

Подібним чином розцінювалося і поповнення громад новими членами. Місіонерська діяльність, відповідно до термінології слідчих, називається "систематичною вербовкою нових членів", тим самим набуваючи кримінального характеру. У процесуальних документах неодмінно наголошувалося, що активне проповідування "антирадянських релігійних переконань" користувалося успіхом лише у "відсталої частини населення", а для заохочення її вступу в секти широко практикувалася матеріальна допомога або винагорода, як у випадку з єговісткою Марією Войняк з села Іванівці Кельменецького району [17, арк.58].

Одна з найголовніших причин конфлікту опозиційних протестантських течій з владою полягала у відмові від виконання військової повинності згідно з їх віровченням. Прикметно, що чимало їх представників на Буковині зазнали аналогічних переслідувань ще за часів румунської окупації. Наприклад, В.Д. Литван у 1941 році був засуджений румунським судом на 10 років примусових робіт за ухиляння від мобілізації [18, арк. 11].

Арештованим у другій половині 40-х – на початку 50-х років здебільшого інкримінувалася відмова брати в руки зброю впродовж 1944-1945 рр., відразу після вступу Червоної армії на територію Буковини. Слідство, наприклад, встановило, що внаслідок антивоєнної агітації керівника громади п'ятидесятників села Шубранець Садгірського району Івана Жовнерюка більше десяти

юнаків відмовилися йти на військову службу [19, арк. 167]. Єговіст Георгій Синько в 1944 році категорично відмовився служити в армії. В суді винним себе визнав, але при цьому пояснив, що він "ніяких законів радянської влади не визнає і підкоряється тільки законам своєї віри", за що й отримав 25 років виправно-трудових таборів [20, арк. 134]. Не лише відмова від служби в армії, але й будь-яка пропаганда пацифізму тягнула за собою звинувачення з боку слідчих у "підриві обронної міці держави".

Не меншу напруженість у стосунках опозиційних течій з державою каталізувала четверта заповідь "пам'ятай про день суботній". Пошанування останньої адвентистами-реформістами, п'ятидесятниками утримувало їх від вступу в колгоспи, "де змушують працювати в суботу". У свою чергу, не уникнувши колективізації, віруючі намагалися явочним порядком відстояти право на день молитви. На такі випадки миттєво реагували місцева влада і правоохоронні органи. Коли 17 липня 1949 року в селі Михайлівка Кельменецького району близько 30 осіб сектантів не вийшли на роботу, комісія у складі уповноваженого райкому партії, голови та секретаря сільської ради і голови колгоспу склала про це акта. Інцидент розгорівся у жниву пору й, на думку керівництва, загрожував невиконанням плану хлібозаготівель, бо інші колгоспники за прикладом сектантів теж не вийшли в поле. Вже 29 липня були заарештовані керівник громади п'ятидесятників М.Г.Лучик та активні її члени М.І.Катринін, І.Х.Грушевський, а згаданий акт, як і характеристики сільради на підслідних, були долучені до кримінальної справи. У звинувачувальному висновку знайшло місце і речення з акту: "В розпал збирання хліба не виходили на роботу, саботуючи заходи радянської влади"[21, арк.164,167-169, 185].

Численні приклади діянь та висловлювань "антирадянського змісту", здебільшого тенденційного характеру, з боку членів протестантських об'єднань наводили свідки. Зокрема щодо п'ятидесятників села Білоусівка Сокирянського району В.С.Мадригана і С.Є.Дорофея один із свідків з очевидним ентузіазмом перераховує чимало гострих висловлювань та оцінок на адресу колгоспної дійсності, серед них і фаталістичне пророцтво власної перспективи: "Радянська влада обирає суди для того, щоб судити людей за кожну дрібницю.- Прийде такий час, коли й нас будуть судити за те, що ми читаємо Євангеліє"[22, арк.161,162-162 зв.].

Влада, окрім конфіскації майна засуджених сектантів згідно з вироком, активно застосовувала штрафні економічні санкції. Заарештована у складі великої групи членів громади свідків Єгови села Новоселиця Євдокія Ткач за рішенням суду від 16 вересня 1947 року мала сплатити "штраф за несвоєчасне виконання держпоставки" її батьком за попередній рік. Замість 119 кілограмів зерна по плану і 114 кілограмів недоїмки, вона змогла здати всього 96 кілограмів, тому суд призначив штраф у подвійному розмірі ринкової ціни боргу – 7730 карбованців.Майно було негайно описано [23, арк.301].

Між тим віруючі єговісти належали до найбідніших верств буковинського села. Часто при здійсненні обшуків у помешканнях заарештованих чи виконанні приписів суду про конфіскацію майна виконавці змушені були складати акти на зразок включеного до справи Миколи Рогозняка: "Ми, що нижче підписалися співробітники КДБ в присутності понятих склали акт про те, що при арешті майна, яке особисто належить Рогозняку і підлягало б опису і накладенню арешту, не виявилося" [24, арк. 15].

Конфлікт єговістів з державою знаходився також і в площині громадсько-політичного і культурного життя. Вони не брали участі у виборах до місцевих і верховних рад республіки і СРСР, не ставили підписів під державними документами, не відвідували публічних лекцій, зборів, культурних заходів тощо. Пояснення цього висловив на допиті Микола Шумейко з села Щербинці Новоселицького району: "...не голосував на виборах тому, що я свій голос віддав Богу, а будь-яка влада є Божою і Богом, а не людьми вона повинна обиратися" [25, арк. 66]. У довідках-характеристиках з виробництва на заарештованих М. Бабинського, А. Ковтун, О. Кушнір в цілому позитивних (дисципліновані, виконують норми виробітку), водночас зазначалося, що в громадському житті вони ніякої участі не беруть. Зрозуміло, що держава не могла дозволити залишатися поза її ідеологічним впливом значній кількості громадян регіону, особливо, враховуючи пріоритет проповідницької і місіонерської діяльності у віровченні єговістів. За організацію "теократичних" шкіл і курсів у січні 1947 року були заарештовані керівник єговістських громад Кельменецького району Федот Герман та ще семеро його єдиновірців [26, арк. 2,26, 53].

Непокоїв і дратував владу й зміст проповідей єговістів, який відволікав від оптимістичного погляду в майбутнє. Як антирадянські трактувалися слідством ідеї про близький кінець світу, битву Армагеддон, у якій переможе Бог і будуть знищені "невірні безбожники", побудову теократичної держави тощо. Ще більшу небезпеку становило поширення єговістських друкованих і рукописних матеріалів. Вилучені під час арешту в 1957 році у Софії Белей матеріали, стали предметом наукової експертизи, що практикувалося чекістами досить широко. Науковці Чернівецького університету, проаналізувавши вилучені матеріали, прийшли до висновку, що вони "войовниче" спрямовані проти матеріалістичного розуміння дійсності; за містичною облонкою приховується антирадянська спрямованість; заходи радянської влади трактуються як "диявольське заманювання в тенета", а наші дні характеризуються як "наближення останнього часу" [27, арк. 159-162].

Значно зросла практика порушення кримінальних справ за заявами громадян. Адвентист-реформіст Сидір Карвацький потрапив під арешт після того, як оперуповноважений УКДБ Хо-

тинського району 30 січня 1959 року прийняв усну заяву від громадянки "Х". Вона заявила, що їй особисто відомі злочинні дії керівника секти Карвацького, який "читав біблію, проповіді, говорив, що не можна порушувати божі заповіді і не боятися, якщо за це посадять у в'язницю". Крім цієї у справі фігурують ще три заяви односельців, в тому числі від вчительки місцевої школи села Клішківці, яка повідомляє, що діти сектантів по суботах не відвідують школу [28, арк. 1-5, 15-16, 22-26, 37-38].

Незважаючи на вжиті суворі репресивні заходи, ліквідувати густу мережу незареєстрованих протестантських громад органам держбезпеки не вдалося. 26 жовтня 1957 року всім начальникам УКДБ надійшла директива та орієнтування "Про вплив церковників і сектантів на молодь". У документі констатувалося, що в комітет держбезпеки продовжують надходити дані про активізацію антирадянської і місіонерської діяльності "церковно-сектантських елементів", наявність організаційних нелегальних ланок різних релігійних формувань, їх активну роботу "по поширенню реакційної ідеології серед населення і втягування в секти і в громади нових осіб, особливо молоді". При цьому пропонувалося організувати проведення активних чекістських заходів "по виявленню керівних ланок" цих угруповань, головну увагу звернути на якнайшвидше просування "до керівництва церковно-сектантських ланок досвідченої агентури органів КДБ і придбання нової агентури, здатної забезпечити попередження подальшої активізації їх діяльності по обробці молоді". Передбачалося також активізувати компрометацію керівного складу і активу церковно-сектантських формувань в очах віруючих через пресу, радіо, публічні лекції, популяризувати листи громадян, які порвали з релігією [29, арк. 167-170].

Не повинні були залишатися осторонь й уповноважені у справах релігійних культів. Інструктивний лист уповноваженого Ради в справах релігійних культів при Раді міністрів УРСР від 16 лютого 1960 року радив "активно, але тонко, непомітно підсікати позиції релігійних організацій. Робити це треба так, щоб не давати приводу для обгрунтованих скарг і протестів, не дозволяючи грубого адміністрування, тобто бути максимально гнучким" [3, с. 365].

Отже, короткий аналіз одного з аспектів релігійної ситуації 40-50-х років на Буковині дає можливість зробити деякі висновки: встановлення радянської влади в регіоні супроводжувалося здійсненням антирелігійної політики, яка не враховувала регіональних особливостей, що склалися історично; радянська влада поспішала уніфікувати атеїстичні цінності на всій території республіки; в області існувала розгалужена мережа протестантських громад та їх конфесійне розмаїття, які сформувалися задовго до встановлення радянської влади; специфіка їх існування у повоєнні десятиліття полягала у продовженні тісних організаційних зв'язків з аналогічними громадами Румунії та Молдавії; статистика свідчила, що кількісно громади протестантських церков переважали в адміністративних районах з більшістю етнічного румуно-молдавського населення; здебільшого культурно-освітній рівень членів громад перебував на дуже низькому рівні, значна їх кількість не володіла російською та на належному рівні українською мовами (під час допитів заарештованих сектантів слідчі вдавалися до послуг перекладачів); незважаючи на жорстокі переслідування, переважна більшість віруючих залишалася непохитною у вірі; продовжувалася перевірена в умовах довоєнного періоду практика інтенсивного використання спецслужб у боротьбі з релігією; на території Чернівецької області пік неприхованих репресій припадає на 40-50-ті роки XX століття; вони спрямовувалися головним чином проти незареєстрованих органами виконавчої влади протестантських громад п'ятидесятників, адвентистів-реформістів, єговістів, котрі кваліфікувалися як антирадянське підпілля; на наш погляд, можна виділити три етапи репресій двох повоєнних десятиліть: 1)1944 –1945рр. – репресії викликані головним чином антимілітаристськими діями і агітацією; 2)друга половина 40-х – початок 50-х років – спровоковані реакцією опозиційних протестантських громад на соціально-економічні та політичні заходи радянської влади; 3)середина – друга половина 50-х років – внаслідок посилення місіонерської діяльності, поширення релігійної літератури та інших друкованих матеріалів з критикою богоборчої політики держави; репресивна діяльність органів держбезпеки скеровувалася директивними документами комуністичної партії, органів виконавчої влади в центрі і на місцях, керівництва НКДБ – МДБ – КДБ УРСР та СРСР.

Джерела та література:

1. Алексеева Л. История инакомислия в СССР. Новейший период. – Вильнюс – Москва: Весть, 1992. – 352с.
2. Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. – Київ: Рідний край, 2000. – 332с.
3. Баран В.К. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1996. – 448с.
4. Вільховий Ю. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-70-х років XX століття)// Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. – Київ, 2003. – 20с.
5. Докаш В., Лагодич М. Релігійна мережа Буковини: стан та основні тенденції змін (1991-2004рр.)//Науковий вісник Чернівецького університету. – Збірник наук. праць. – Чернівці, 2004. – С.120-124.

6. Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧО). – Ф.Р-623, оп.2, спр.52.
7. Архів Управління Служби безпекиУкраїни в Чернівецькій області (далі архів УСБУ). – Спр.П 6598.
8. ДАЧО. – Ф.Р-623, оп.2, спр.124.
9. Винс Георгий. Евангелие в узах. – Б.М., 1991. – 230 с.
10. ДАЧО. – Ф.Р-623, оп.2, спр.132.
11. ДАЧО. – Ф.Р-623, оп.2, спр.55.
12. ДАЧО. – Ф.Р-623, оп.2, спр.53.
13. Державний архів Служби безпеки України (далі ДА СБУ). – Ф.9, справа 89.
14. Архів УСБУ в Чернівецькій обл. – спр. П-6332.
15. Там само. – Спр. П-6687.
16. Там само. – Спр. П-6598.
17. Там само. – Спр. П-6326.
18. Там само. – Спр. П-5821.
19. Там само. – Спр. П-5610.
20. Там само. – Спр. П-5437
21. Там само. – Спр. П-5144.
22. Там само. – Спр. П-6331.
23. Там само. – Спр. П-5213. У 2-х томах. Т.1.
24. Там само. – Спр. П-5315. У 4-х томах. Т.1.
25. Там само. – Спр. П-5765.
26. Там само. – Спр. П-5142.
27. Там само. – Спр. П-5237.
28. Там само. – Спр. П-5103. У 2-х томах. Т.2.
29. ДА СБУ. – Ф.9, спр. 237.

Summary:

The author covers the antireligious policy of the Soviet State and describes its deformations and distortions.

Key words: *antireligious policy, religious processes, epositional trends, modern tendencies, legislation.*

УДК 908 (477.54) "18-19": 070-054.74

Гнезділо О.С. (м. Харків)

ХАРКІВСЬКА РЕКЛАМА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ. – ПОЧАТКУ XX СТ. (за матеріалами "Харківських календарів")

Порушуються оригінальні аспекти соціально-економічної історії України, форми і методи діяльності краєзнавчих структур.

***Ключові слова:** селянська реформа, статистичний комітет, рекламна продукція, страхові товариства та агентства.*

Після селянської реформи розпочався швидкий розвиток промисловості Слобожанщини. 1861 рік – хронологічний початок розвитку вітчизняного капіталізму. Наприкінці XIX ст. Харків став крупним залізничним вузлом, промисловим, торговим, науково-освітнім центром України і всієї Російської імперії. У місті скупчилася велика кількість промисловців і торговців, яким в умовах великої конкуренції було необхідно привертати увагу потенційних клієнтів. Значний зріст грамотності населення Харкова також вплинув на розширення потоку споживачів різної продукції і послуг.

Разом із розвитком міста відбувався стрімкий розвиток рекламної діяльності у Харкові. Починаючи з шестидесятих років XIX ст. простежується збільшення кількості рекламних об'яв у Харківських періодичних виданнях.

До 1865р. існувала монополія на розміщення рекламних оголошень у офіційній газеті "Харьковские губернские ведомости". Після виходу "Временных правил о печати" інші газети та журнали отримали право друкувати приватні об'яви. У цих періодичних виданнях почали з'являтися рекламні повідомлення про продажі, найм, навчання, гастролі акторів та ін.

У даному дослідженні розглядаються рекламні оголошення, опубліковані у виданні Харківського губернського статистичного комітету – довідкових книгах "Харківський календар".

1862р. Харківський губернський статистичний комітет розпочав видавати "Пам'ятні книжки". До 1868р. вийшло сім книжок, але у цьому виданні рекламних повідомлень ще не було.

Перші випуски "Харківського календаря" були приватним виданням, а з 1873р. їх видавництвом займався Харківський губернський статистичний комітет. У цьому виданні почали публікувати приватні рекламні об'яви.

У "Харківському календарі на 1870 рік" були розміщені 22 об'яви найрізноманітныших товарів і послуг. Це, наприклад, реклама Харківського агенства російського страхового від вогню товариства, магазину іноземних вин і гавайських сигар Лемера, виробників землерийних машин – фірми "Белино Фредерих и Ко", послуг харківського нотаря Трушева та ін.

Такі оголошення ще мають достатньо простий вигляд, у них відсутнє графічне зображення рекламної продукції і, хоч, для набору тексту використовуються декілька різних гарнітур шрифтів, не завжди у тексті виділяється більш важлива інформація. Так, в об'яві контори Харківського агенства Трієстського товариства Ацієнда Асикуратріче використано 7 гарнітур шрифтів і більш за все в очі впадає напис "Ациенда Ассикуратриче", а не інформація про те, що ця контора займається страхуванням транспорту і вантажу. [1].

Але у вказаному календарі є оголошення, в яких можна побачити спробу використання дизайнерських прийомів подання тексту. Наприклад, у рекламній об'яві торгового будинку "Шатунова и Губенко" важливу інформацію розміщено за діагоналлю аркуша і заключено у рамку: "рекомендует огромный выбор бриллиантов, золотых и серебрянных изделий..." А текст реклами: "Переплетчик Н.Переплетчиков" на аркуші розміщений не вертикально, а горизонтально і набраний дуже крупним шрифтом. Такий прийом подання інформації у "Харківських календарях" використовувався й у наступні роки. Але навряд було зручно читати такі об'яви.

Кількість рекламних оголошень у "Харківських календарях" постійно змінювалося: 1873р. – 28 об'яв, 1875р. – 107, 1881р. – 19, 1885р. – 40, а у календарі на 1880р. об'яви відсутні.

Стійке збільшення кількості рекламних повідомлень простежується у календарях початку 90-х років XIX ст. У цей період у Харкові вже існує багато промислових підприємств, магазинів, банків, торгових будинків, об'яви яких розміщуються у цих довідниках на обкладинках, перед основним текстом або після нього: на кольорових вставках зеленого, жовтого або червоного кольору. Очевидно, інший колір паперу використовувався для привертання уваги до реклами.

Якщо у календарях перших років видання частіше зустрічаються рекламні об'яви іноземних фірм і магазинів ("Берлинский магазин", "Гамбургский магазин", "Англо-французский бульвар", "Главное депо американских швейных машин Рудольфа Л.Коха") [2, 3], то у дев'яності роки XIX ст. з'являється велика кількість реклам місцевих заводів, фабрик, фірм, банків і магазинів ("Товарищество Гельферих – Саде","Главный склад табачной фабрики Кушнарева", "Главное депо и магазин Енуровского" та інш. [4].

Більша частина рекламних оголошень займала у "Харківських календарях" цілий аркуш, іноді два, три і навіть чотири аркуші. Так, у "Харківському календарі" на 1875 рік об'яву Харківського земельного банку розміщено на чотирьох аркушах, але зустрічається і розміщення великої кількості об'яв на одному аркуші, коли подаються відомості не Харківських фірм, магазинів або складів, а підприємств інших міст Харківської губернії. Наприклад, у календарі 1894 року розміщено 13 рекламних об'яв магазинів і складів м.Сум. [3].

Деякі об'яви публікувалися у "Харківських календарях" протягом декількох років без зміни форми і змісту. Наприклад, реклама фірми "По-

лотна Жирардовской фабрики". А реклама літографії і типографії Карла Счасні у календарі на 1870 рік включала перелік робіт і послуг, які могла представити ця фірма. Там вказано, що послуги "предназначены для коммерческого сословия и для всех судебных и присутственных мест". Ця інформація знаходиться у центрі тексту об'яви і її обрамлено у прямокутну рамку. [1]. У календарі на 1873 рік значиться вже "печатня" Карла Счасні "состав которого увеличен приобретением с политехнической выставки усовершенствованных машин литоргафических скоропечатных". Цю інформацію розміщено у колі. Також подається і додаткова інформація: "Скорость в исполнении и умеренная цена". [3].

Наведений приклад свідчить також про швидкий розвиток засобів виробництва даного виробника.

Повідомлення страхових товариств, агенств і контор займають значну частину рекламного простору "Харківських календарів". Якщо у 70-ті – 80-ті рр. XIX ст. це рекламування послуг щодо страхування майна від вогню, транспортування вантажу [3], то у дев'яності роки XIX ст. з'являються оголошення про страхування капіталів [4].

Небагато у Харківських довідкових книгах можна побачити рекламних оголошень фірм і магазинів, які належали жінкам-підприємницям. Але у календарі на 1875 рік є чотири таких об'яви: "Ножная и инструментальная торговля Баллиной", "Магазин Заблудиной (взуття, шпалери, карнизи),"Магазин вдови Джигарциз" (взуття) і "Моды и платья госпожи Шелле" [3].

У "Харківських календарях" періоду 70-х – 80-х років XIX ст. часто публікуються об'яви фірм і приватних підприємців – виробників рекламної продукції (вивісок, рекламних об'яв, візиток, плакатів та ін.). Наприклад: "Опатлек – вывесочный живописец", "Гравер Азерсон", "Печатная Яковлева" [5]. У календарях пізнішого періоду таких об'яв майже немає.

Графічні зображення рекламної продукції у Харківських календарях з'являються на початку семидесятих років XIX ст. Так, у рекламі "Англо-французского базара" є зображення швацької машини [2].

Деякі малюнки у рекламах виглядають не дуже естетично і, навіть, можуть визвати усмішку. Наприклад, у рекламній об'яві зубного лікаря Вагнера з обох боків тексту розміщене зображення однієї молодої дами, але з лівого боку вона має поганий вигляд через відсутність зубів, а з правого – квітучий (мається на увазі після відвідування зубного лікаря Вагнера). У центрі цієї об'яви намальовано вставну щелепу [2].

У календарях періоду дев'яностих років XIX ст. – початку XX ст. знаходиться велика кількість рекламних об'яв з графічним зображенням рекламної продукції. Ці малюнки були гарної якості. В основному це гравюри, які зображають різні станки, парові машини, оптичні прилади, тобто продукцію, що призначена для промислових підприємців і виробників сільськогосподарської продукції. Причому, механізми для сільськогосподарських робіт показано в процесі роботи, а люди, які на них працюють мають вигляд не наших селян, а фермерів Заходу.

Слід також зазначити, що виготовлення таких гравюр обходилося замовнику рекламних оголошень недешево.

На початку XIX ст. у рекламних об'явах «Харківських календарів» з'являються і фотографічні зображення рекламної продукції. Так, у календарі на 1900 рік у рекламі виробника ламп і ліхтарів Добромислова розміщено фотозображення лампи, на рекламній об'яві Харківського акціонерного товариства «Новая Бавария» – фотографію з видом залізничної станції «Нова Баварія» і контори цього товариства [6].

Аналіз рекламних об'яв у вказаних довідкових виданнях показує, що така інформація була розрахована на заможних харків'ян, які мали змогу підписатися на ці книги, або їх купити, а також придбати розрекламовані у календарях товари (одяг та взуття іноземних або місцевих виробників, коштовності, колоніальні товари та ін.) і скористатися запропонованими послугами банків, страхових товариств тощо.

На відміну від «Харківських календарів», у місцевих газетах досліджуваного періоду доволі рідко можна зустріти рекламні об'яви про продукцію, товари і послуги, призначені для власників великих фабрик, заводів, банків і торгових будинків. Реклама у газетах розрахована не тільки на заможних харків'ян, а і на інші стани міського населення.

Рекламні об'яви, опубліковані у «Харківських календарях» другої половини XIX – початку XX ст. відображають процес розвитку підприємництва у Харкові. Реклама сприяла становленню індустріального суспільства, пропагувала нові знаряддя виробництва, впровадження новітніх технологій, а також сприяла підвищенню культурного рівня населення. Розвиток Харківської реклами допомагав становленню Харкова як великого промислового, торгового, освітнього і культурного центра.

На початку XX ст. реклама у періодичних виданнях стала високорозвиненою сферою рекламної справи. Якісний рівень подання об'яв до «Харківських календарів» був також доволі високий як за формою, так і за змістом.

Примітки

1. Харьковский календарь на 1870 год. – Х.: Тип. Счасни, 1869. – 352 с.; прил.38с.
2. Харьковский календарь на 1873 год. – Х.:, 1872. – 560 с.
3. Харьковский календарь на 1875 год. – Х.: Тип. Гинзбурга и Кудрика, 1874. – 489 с.; прил. 88с.
4. Харьковский календарь на 1894 год. – Х., 1894. – 922 С.; прил.50 с.
5. Харьковский календарь на 1874 год. – Х.: Тип. Счасни, 1873. – 514 с.; прил. 38с.
6. Харьковский календарь на 1900 год. – Х., 1899. – 466 с.; прил. 100 с.

Summary:

The article deals with the original aspects of ecological history of Ukraine, forms and methods of regional geography structures.

Key words: peasants reform, statistic committee, publicy production, pemporary companies and agencies.

III

ДО 60-РІЧЧЯ ВЕЛИКОЇ ПЕРЕМОГИ

УДК 94(477) "1941-1945"

Тронько П.Т., академік НАН України

ВНЕСОК НАРОДУ УКРАЇНИ В ПЕРЕМОГУ НАД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ

Відомий і авторитетний учений історик України із сучасних позицій висвітлює трагічні сторінки історії українського народу, показує його героїзм і самопожертву в ім'я своєї вітчизни.

Ключові слова: фашизм, антигітлерівська коаліція, самовіддана праця, великі битви, героїзм партизанів і підпільників, історіографія.

60-річчя Перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною український народ зустрічає як одне з найголовніших і найдорожчих національних свят.

Ми свято бережемо образ Великої Перемоги – від Брестської фортеці і Сталінградської битви до штурму рейхстагу, від перших загиблих на кордоні бійців і офіцерів до постаті воїна-визволителя з дитиною на руках, що гордо височить у ТРЕПТОВ-парку в Берліні. І чим далі віддаляють нас події від вікопомного дня Перемоги, тим величнішим постає значення подвигу нашого народу, який розгромив фашизм і спас людство від коричневої чуми.

У вогненні дні війни народ України перебував у стані Антигітлерівської коаліції, засвідчивши свою відповідальність перед історією, світовим співтовариством і нащадками. Ми самоутвердилися в світі як геополітична реальність, відстоявши право на життя і зробивши свій історичний вибір. Майбутнє української землі, її майбутню свободу визначили честь і слава воїнів, самовіддана праця мільйонів співвітчизників, працівників фронту і тилу. Битва за визволення України, що тривала впродовж 680 днів і ночей, стала однією з найвидатніших сторінок світової воєнної історії і однією з найславетніших сторінок в українській історії.

60 років тому назад, 28 жовтня 1944 р. в ході Карпатсько-Ужгородської операції завершилося визволення всієї етнічної української території від німецько-фашистських загарбників.

Відзначаючи нині ювілейні дати, пов'язані з боротьбою народів СРСР проти фашизму, прогресивна громадськість України не тільки віддає належне поколінню воєнної епохи, його беззавітній відданості Батьківщині, ратному і трудовому подвигу, а й нагадує про величезний вклад українського народу у Перемогу, про відвернення смертельної загрози не тільки для нашої Вітчизни, а й світової цивілізації.

Сьогодні багато говориться про переосмислення вітчизняної історії, про її нове бачення, нові підходи. Нове бачення полягає не в тому, щоб паплюжити героїв і події Великої Вітчизняної війни, паплюжити пам'ять про подвиг народу, як це подається в деяких публікаціях, а в тому, щоб донести до сьогоднішнього і майбутніх поколінь правду про війну, про мужність і героїзм народу, який вистояв і переміг у битві з нацизмом. Очорнення минулого, як і замовчування фактів, які сьогодні є "невигідними" з погляду політичної кон'юнктури – це злочин перед історією. Молоді люди, які вступають у життя, які не пережили страшного воєнного лихоліття і не знали, що таке війна, мають знати минуле в усій його складності та неоднозначності.

Війна проти німецького фашизму була визвольною, священною. Священним був кожний день цієї війни – і дні важких оборонних боїв, і дні переможного наступу. Ніщо не могло похитнути всенародну, священну любов до рідної землі і готовність захистити її навіть ціною власного життя.

Україна, як відомо, взяла участь у Другій світовій війні з вересня 1939 р., коли частини Червоної армії перейшли радянсько-польський кордон і вступили до Західної України і Західної Білорусії. Не вдаючись до детального аналізу оцінок походу Червоної армії в Західну Україну, можна стверджувати, що об'єктивно він мав визвольний характер. Ці події створили сприятливі умови для об'єднання народу Західної та Наддніпрянської України. Рішення Народних Зборів Західної України, що відбулися у Львові в жовтні 1939 р., делегатом яких я був, про возз'єднання всього українського народу в єдиній державі, стали справжньою історичною подією.

Возз'єднанням українських земель був зроблений важливий крок на шляху до консолідації української нації, і про цей акт історичної справедливості повинні знати і сучасне і майбутні покоління[1].

Україна була головним об'єктом німецького плану "Дранг нах Остен" 1941 року. З перших днів віроломного нападу гітлерівців запеклі бої точилися на українській землі. Україна була центральною ділянкою європейського театру воєнних дій. Найбільші випробування лягли на плечі бійців і офіцерів діючої армії, які день за днем стримували фашистську навалу. За весь воєнний час червоноармійську форму одягнули понад 7 млн. громадян України, а це становило 23 відсотки особового складу Збройних Сил СРСР[2]. Для когось перший бій був і останнім, а дехто, отримавши кілька поранень, щоразу повертався у стрій, пройшов війну від початку і до кінця. Виявом справжнього патріотизму став добровільний вступ до лав народного ополчення, винищувальних загонів, які разом з регулярними частинами прийняли на себе удар агресора у перші місяці війни.

Стікаючи кров'ю, завдаючи ударів по ворогові, воїни Червоної армії трималися до останнього. На

кістках солдатів – героїв і страждальців 1941-1942 років – створювалися передумови Перемоги. На території України відбувалася майже половина стратегічних операцій, проведених у роки Великої Вітчизняної війни. Свобода України виборювалась у битвах під Москвою, Сталінградом, під час оборони інших міст-героїв, на Курській дузі, в битвах за Дніпро, на всіх фронтах, кувалась самовідданими зусиллями працівників тилу.

Осягаючи з висоти десятиліть фактори Перемоги, не можна не віддати належне величезним організаційним заходам керівництва держави, що стала жертвою нападу гітлерівської Німеччини і у стислі терміни зуміла перебудувати народне господарство на воєнні рейки, створити могутній військово-промисловий потенціал на сході, підпорядкувати "все для фронту, все для перемоги". Лише з України вже в перші місяці війни було перебазована на схід 550 промислових підприємств, майно і худобу тисяч колгоспів, радгоспів, МТС, десятки наукових і навчальних закладів, осередків культури, історичні цінності, виїхало майже 3,5 млн. жителів республіки — кваліфікованих робітників і спеціалістів, науковців, творчої інтелігенції, які віддали свої трудові й інтелектуальні зусилля в розвиток воєнного й економічного потенціалу нашої Вітчизни.

З усіх регіонів, захоплених Німеччиною та її сателітами під час Другої світової війни, чи не найбільш постраждала Україна, ставши незахищеною жертвою зажерливих німецьких експансіоністів, об'єктом небаченого ще в її історії кривавого терору, грабіжницького розбою, нещадної експлуатації населення.

За масштабами великих битв війни ми інколи забуваємо про мільйони наших співвітчизників, які залишилися на зайнятій ворогом території й випили до дна гірку чашу окупаційного режиму. Примусове вивезення на роботи з України до рейху 2,4 млн. осіб, переважно молоді, жорстока експлуатація цивільного населення, геноцид, економічне пограбування, повне ігнорування національних почуттів і традицій – все це випало на плечі нашого багатостраждального народу.

Незважаючи на вкрай жорстокі репресивні заходи окупантів, наш народ розгорнув рух Опору. Частина населення України боролася з окупантами в партизанських загонах і підпільних організаціях. В 1941-1945 рр. у партизанських загонах і з'єднаннях, підпільних партійно-комсомольських організаціях боролось проти ворога близько одного мільйона чоловік, з яких майже половина загинули.

В пам'яті народній назавжди закарбувалися подвиги партизанів із з'єднань С. Ковпака, О. Федорова, О. Сабурова, М. Малікова й інших. Підпільні комсомольські організації "Молода гвардія", що діяла в Краснодоні, "Партизанська іскра", що діяла на Миколаївщині, "За Радянську Україну", створена з ініціативи 16-річної Майї Самсики в Запорізькій області та тисячі інших народних месників і підпільників у неймовірно складних умовах окупаційного режиму зривали економічні, політичні та воєнні заходи окупантів. Світ не бачив таких масштабів руху Опору на окупованих ворогом територіях. На жаль, сучасна молодь навіть не знає прізвищ видатних партизанів і підпільників, або знає їх діяльність у спотвореному вигляді.

"Партизани, – писав Олександр Довженко, – наша слава, наша гордість. Партизани – це ті сини України, перед якими зніматимуть шапки цілі століття, якими будуть пишатися цілі покоління і будуть складати про них билини і пісні. Це безсмертний символ вічності нашого дорогого і чесного народу"[3].

Україна зберігала стратегічне місце протягом усієї війни. На її території відбулися найбільш успішні наступальні операції. В січні 1943 р. — жовтні 1944 р. на українській землі було проведено 11 стратегічних і 28 фронтових операцій. Важливе місце за складністю і унікальністю операцій в історії Другої світової і Великої Вітчизняної війн посідає форсування Дніпра, визволення Києва та подолання гірських масивів Карпат. У 1943-1944 рр. на українській території зосереджувалося майже половина частин діючої Червоної армії. В Українській кампанії брали участь шість фронтів, Чорноморський флот, три флотилії. Мільйони солдатів та офіцерів билися за Україну в 30-ти загальновійськових, 6 танкових, 7 повітряних арміях, 8 кавалерійських корпусах. На українських фронтах діяло 8 гвардійських армій[4].

У нескінченних битвах радянські воїни набували бойового досвіду. В горнилі війни кувалася військова майстерність наших полководців. Серед них було чимало синів українського народу – командувачі фронтів та армій А. Гречко, А. Єременко, К. Москаленко, П. Жмаченко, Р. - Малиновський, І. Черняхівський, П. Рибалко, Лелюшенко і багато інших.

Вогненним смерчем пронеслася війна по українській землі. Ще тривала війна, а вже було намічено програму відбудови народного господарства. Нині не прийнято говорити про патріотичне піднесення, соціалістичне змагання, новаторські почини і рухи – мовляв, робилося все це за вказівкою партії. Але жодна сила не могла примусити працювати людей так, як вони це робили з власної волі в тяжкі часи воєнного лихоліття протягом усієї війни. У славний літопис трудових справ золотими буквами вписана відбудова столиці України і її центральної магістралі – Хрещатика, зруйнованих індустріальних центрів, заводів і фабрик, затоплених шахт, комунальних підприємств.

Період війни ознаменувався не тільки титанічними військовими зусиллями, трудовими звершеннями, а й важливими суспільними процесами. З Другої світової війни Україна вийшла у новій якості – вона стала соборною, об'єднавши в одній державі етнічні українські землі, стала суб'єктом міжнародного права. Наприкінці війни Україна стала настільки помітним чинником Антигітлерівської коаліції, що завдяки цьому здобула право бути країною-фундатором Органі-

зації Об'єднаних Націй, активним членом десятків міжнародних організацій.

В літературі останнього десятиріччя все більше зосереджується увага на викритті білих плям історії і менше йдеться саме про героїзм і мужність народу, який став на захист своєї рідної землі. Особливій ревізії піддається радянська епоха і її доленосний період – Велика Вітчизняна війна. У багатьох академічних виданнях, вузівських і шкільних підручниках, художніх творах, кінофільмах, через засоби масової інформації ці роки подаються як період суцільних репресій, "тоталітаризму і диктатури", "гулагів", "голодоморів" тощо. Події Великої Вітчизняної війни висвітлюються у викривленому вигляді, замовчується або відкидається вирішальний внесок Радянського Союзу в Перемогу над фашизмом та історичне значення самої Перемоги, часто спотворюються складові Перемоги — героїзм воїнів і трудівників тилу, патріотизм і дружба народів Радянського Союзу.

Такий підхід не має нічого спільного з принципами наукової та історичної правди, закриває дорогу новим поколінням до знання правди минулого нашого народу, веде до формування нігілістичного ставлення до життя та діяльності старших поколінь своєї Вітчизни, деформує духовність. Важливо відновити у суспільстві почуття справжнього патріотизму як найважливішої духовної і соціальної цінності.

Понад 10 млн. людських життів приніс український народ на вівтар визволення і незалежності. Поряд зі старшим поколінням на захист рідної землі стала молодь. Молодість нашого покоління була обпалена страшною війною, густо полита кров'ю, слізьми і потом мільйонів юнаків і дівчат. За участь у Великій Вітчизняній війні близько 2,5 млн. українців нагороджено орденами і медалями, за виняткову мужність понад 2 тис. патріотів (в основному молодь) удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Тричі Героєм Радянського Союзу став І. Кожедуб, двічі Героями – 32 патріоти[5]

Гостра полеміка в суспільстві довкола ОУН-УПА висуває на порядок дня аргументоване, підтверджене документами висвітлення цієї проблеми. Зважений і неупереджений підхід дозволить перенести цю проблему з політичної в наукову площину, а об'єктивне висвітлення буде сприяти примиренню і взаєморозумінню, встановленню нормальних стосунків у суспільстві, зміцненню зв'язків між минулим, сучасністю і майбутнім, дозволить реабілітувати учасників збройних формувань, які дійсно, зі зброєю в руках, воювали проти гітлерівських загарбників і гинули в цій боротьбі як герої, і піддати осуду тих, хто зі зброєю в руках боровся проти Червоної армії, як це було в битві під Бродами влітку 1944 року дивізії СС "Галичина" з наступаючою Червоною армією.

В радянській історіографії міцно вкоренилася дещо суб'єктивістська тенденція стосовно проблем, пов'язаних з відкриттям другого фронту, наданням союзниками матеріальної допомоги СРСР. Ми повинні віддавати належне всім членам Антигітлерівської коаліції. Зрозуміло, що без могутнього "першого фронту на сході" відкриття "другого фронту на заході" було б неможливим. Другий фронт до кінця війни так і залишався другим фронтом. Загальні втрати ворога на радянсько-німецькому фронті в 4 рази, а за кількістю вбитих і поранених – у 6 разів перевищували ті, яких він зазнав на західноєвропейському і середземноморському театрах воєнних дій.

Перемога в роки Великої Вітчизняної війни стала одним з вирішальних етапів на шляху створення суверенної української держави. Травень 1945 р. і серпень 1991 р. – день проголошення незалежності України – ці дві вікопомні події назавжди закарбувалися на скрижалях історії. Без жовтня 1944 р., без Перемоги у травні 1945 р. не постала б у наш час вільна, суверенна, незалежна Українська держава.

Священним покликанням повоєнних поколінь є збереження історичної пам'яті в нашому суспільстві, створення глибоко правдивого наукового і художнього літописів безсмертного подвигу народів нашої країни у Великій Вітчизняній війні. На часі є створення повноцінного, на основі широкого кола архівних джерел, наукового дослідження "Україна в роки Другої світової війни". Обов'язок дослідників — чесно і правдиво відтворити події та факти, показати все переплетіння трагедії і подвигу, смерті і безсмертя, а оцінки нащадки зроблять самі з висоти свого історичного досвіду.

Для створення повноцінного літопису Великої Вітчизняної війни важливим є збір спогадів учасників війни, до якого необхідно залучити школярів і студентів. Патріотичному вихованню молоді необхідно надати державний статус, для чого необхідно опрацювати національну програму патріотичного виховання молоді з урахуванням історичного досвіду, який забезпечив нашу Перемогу. Потрібно здійснити перегляд навчальних програм і посібників з історії України періоду Великої Вітчизняної війни в плані розкриття участі українського народу в боротьбі проти окупантів.

Зустрічі молоді з ветеранами, відновлення і створення музеїв бойової і трудової слави, цикли передач по радіо і на телебаченні, пошук прізвищ загиблих у боях за Батьківщину – це наш реальний внесок у виконання Закону України "Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.".

"Ніхто не забутий, ніщо не забуте" — такий всенародний заклик-клятва, що зазвучав одразу після закінчення війни, ось уже більш як піввіку живе і втілюється у наукових дослідженнях, художніх творах, у пам'ятниках і меморіалах. Понад 28 тисяч братських і поодиноких могил, близько 50 тисяч пам'ятників, споруджених вдячними нащадками — вічне свідоцтво того, якою ціною була здобута Перемога. До того часу, коли не похований останній захисник Вітчизни, не відзначені всі пам'ятні місця ратних і трудових

зверщень народу – ми не можемо сказати, що все зробили для увічнення пам'яті полеглих, подвигу народу в роки Великої Вітчизняної війни.

Минають роки, але назавжди на скрижалях історії залишаться імена тих, хто в грізний час встав на захист рідної землі, хто в нелегкому двобою ціною власного життя відстояв споконвічне право людини на свободу і життя. У нинішній і прийдешній час молоде покоління народу України покликане з патріотичним ентузіазмом вивчати і перейматися безсмертним подвигом своїх попередників.

З кожним днем все менше залишається серед нас ветеранів Великої Вітчизняної війни. Посивілі і знесилені ранами минулих боїв, недостатньо забезпечені в нинішніх кризових умовах економіки, вони прагнуть передати сучасній молоді дух оптимізму, життєстійкий характер, знання й досвід, любов до нашої матері-України. Подвиг і приклад ветеранів повинні пронизувати все наше життя, бути критерієм всіх наших рішень, вчинків і дій, основою патріотичного виховання підростаючого покоління. Наш святий обов'язок – вчених і краєзнавців – перед світлою пам'яттю загиблих за волю рідної Вітчизни, полягає в тому, щоб зберегти через дослідження пам'ять про безсмертний подвиг нашого народу, Перемогу в роки Великої Вітчизняної війни і передати пам'ять про нього сучасним і прийдешнім поколінням.

Примітки

1. Тронько П.Золотой сентябрь. – Держава. – 2004. – 30 апреля– 6 мая.
2. Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертовність. Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997. – С.561.
3. ДовженкоО. Україна в огні. – К., 1990. – С. 253.
4. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняних війнах (1939-1945 рр.) – Т.12. – К., 1999. – С.113-115.
5. Тронько П. Згадаймо всіх поіменно. З історії боротьби комсомольців і молоді України проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. – К., 2001. – С.216.

Summary:

The famous, competent scientist-historian of Ukraine in view of the modern tendencies shows the tragic pages of the history of the Ukrainian people, their heroism and self-sacrifice for their Motherland.

Key words: fascism, anti-fascist coalition, dedicated work, great battles, heroism of partisans, historyography.

УДК 94 (477.73) "1941-1945"

Шитюк М.М., Горбуров Є.Г. (м. Миколаїв)

НІМЕЦЬКІ АРХІВИ ПРО ОКУПАЦІЮ І ВТЕЧУ НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬК З МИКОЛАЇВЩИНИ (серпень 1941 – березень 1944 років)

Дослідники зупиняються на маловивчених сторінках регіональних подій, висновки та оцінки здійснюють на основі зарубіжних архівів.

***Ключові слова:** фашистська адміністрація, німецька розвідка, контрнаступ, військові повідомлення, відбудова, евакуація.*

У воєнному архіві Національної народної армії Німеччини є чимало документів, що стосуються подій Другої світової війни. Серед них є зведення, інформації, довідки про бойові дії військових частин фашистської Німеччини в серпні 1941 року та в березні 1944 року на території Миколаївської області, про стан економіки Миколаївщини, діяльність фашистської адміністрації в період тимчасової німецько-фашистської окупації області, евакуація закладів окупантів з Миколаєва.

Документи, що вмістились на 150 сторінках, розповідають про дії 2-ї та 6-ї сухопутних армій, дають інформативні дані, а також щоденні повідомлення. Архіви містять карти Миколаївської області в серпні 1941, а також, під час відступу в березні 1944 року, службові повідомлення про обговорення економічних питань в Миколаєві, повідомлення про введення в дію на території області есесівського полку „Адольф Гітлер" і італійських військових частин, особисті листи керівників СС і поліції Миколаєва, в яких дається інформація про стан справ в області, про те, як виконували свої обов'язки начальник СС і начальник поліції. Слід зауважити, що в німецьких архівах, війська СРСР називаються „ворог", „противник". Тому на сторінках статті радянські частини будуть виступати як ворожі. Вперше вводяться до наукового обігу нові джерела, що дадуть можливість глибше побачити, які здійснювалась окупація області та як відбулося вигнання окупантів з її території.

Вже на початку червня 1941 року німецька розвідка повідомляла, що на стапелі в Миколаєві знаходиться лінійний корабель, довжиною 270 м, будується великий корабель, що є авіабазою або авіаносцем, також 3 крейсери типу Кіров. Один з них на стапелі і два на спорядженні. Знаходиться резервна авіаескадриля з 108 літаків. Тут же повідомлялось, що розвідка берегового укріплення є надзвичайно тяжкою. Миколаїв – головна будівельна верф на Чорному морі, що захищена укріпленнями на море. Біля Очакова знаходиться база підводних човнів. Дані про гармати та їх калібри, основані на повідомленнях, які дуже тяжко перевірити. Не випадково інформатор писав, що дані можуть лише претендувати на правдивість, але не обов'язково повинні бути прийняті[1].

13 серпня 1941 року німецька розвідка з Миколаєва повідомляла про те, що з заводу №198 (Чорноморський суднобудівний завод) до Маріуполя відбуксовані повністю збудовані кораблі:

1 крейсер тоннажністю більше 10 000 тонн;

2 малих крейсери по 5000 тонн, один з них повинен бути завершений в кінці 1941 р., інший – в 1942 р.;

3 підводних човни, два з яких повинні були вступити в дію в 1941 році;

1 канонірка.

У своєму зверненні розвідка пропонувала знищити караван суден, ще до досягнення відкритого моря. Крім цього, в донесенні давалась детальна інформація про будівництво різних типів суден та пропозиція якнайшвидшого використання суднобудівних заводів після захоплення Миколаєва.

У донесенні по заводу ім. 61 Комунара німецькі шпигуни повідомляли про наявність обладнання на заводі, про евакуацію в тил ворога станків, техніки, про стан недобудованих крейсерів. Тут ще говорилося про евакуацію шкіряного заводу. В кінці донесення стверджувалось, що інформація надана двома конструкторами заводу, один з них – керівник великого відділу, інший – майстер[2].

В оперативному зведенні 11 армії за 3 серпня 1941 року повідомлялось про захоплення великих ворожих сил в районі південно-західніше Новоархангельська і північніше Первомайська, та про допомогу, яку надав угорський мотоциклетний корпус. 1 танкова група закрила відступ ворожого війська і силами 14 армійського корпусу 3 серпня перед обідом взяла м. Первомайськ. При цьому була затримана велика кількість великої рогатої худоби, свиней сільськогосподарських інструментів і тракторів, що намагалися перевести за Дніпро.

4 серпня, група армії „Південь", куди входив кавалерійський румунський корпус, підійшов західніше Кривого Озера. Було встановлено зв'язок з 17 армією, куди входив угорський мотоциклетний корпус, що знаходився біля Первомайська[3].

1 танкова група 11 армії оточила ворога біля Первомайська і почала просуватись в південно-східному напрямку.

52 армійський корпус 17 армії перекрив дорогу на Миколаїв, Кіровоград.

5 серпня передовий загін 3-ї румунської армії захопив В. Врадіївку, продовжуючи знищувати

ворога. Нічні спроби ворога прорватися були придушені. Противник намагався забезпечити оточеним частинам повітряний коридор і вступив в сухопутний бій, прикриваючись бомбардувальниками та винищувачами.

Наказ про продовження наступу 11 армія отримала 6 серпня. Ворог, що напередодні відступив великими силами напав на північний фланг 54 армійського корпусу, але його атаки в запеклих боях були відбиті. Бійці армії, знищуючи ворога, ведуть бої за плацдарм через річку Південний Буг під Вознесенськом.

Перед наступаючими частинами були поставлені такі завдання:

- 54 армійський корпус не допускає прориву ворога, відкинутого північною групою на південь і захоплює залізничну колію в районі Вознесенськ;
- 4-й румунський армійський корпус знищує ворога, що тримається на лінії ДОТІВ[4];
- 3-тя румунська армія очищає від ворога територію південно-східніше Кривого Озера до Південного Бугу і перегороджує дорогу перед Вознесенськом.
- Італійський експедиційний корпус з дивізією „Пазубно" і частинами, що є в розпорядженні корпусу досягає Кривого Озера. Шлях подальшого просування на Курячі Лози;
- 4 авіакорпус буде підтримувати оборонні бої 54 армійського корпусу шляхом збройної розвідки і нападати на стоячі цілі перед наступаючим флангом армії. Крім того, наступати на Вознесенськ і місця наводки мосту через Південний Буг.

Розвідці ставилося завдання дізнатися, де ворог відходить. В повідомленні за 6 серпня, що 3-тя румунська армія просувалась півніше і південно-східніше Кривого Озера, Угорський швидкохідний армійський корпус просунувся далі на південь 1 мотобригадою досягнув Первомайська. 14 армійський корпус 16 танкової дивізії знаходився північно-східніше Костянтинівської висоти, північніше Трикрат, оточивши Костянтинівку. Оточений противник стоїть перед знищенням. Взято полон головнокомандуючого 6-ої російської армії. Число полонених за 6 серпня збільшилося рівно на 10 000 чоловік.

16 танкова дивізія захопила Вознесенськ[5].

Угорський мотоциклетний корпус 8 серпня закріпився на Південному Бузі від Колоскова до Констянтинівки. В повідомлені за 10 серпня говориться, що 11 армія переслідує ворога по всьому напрямку на Миколаїв. Передовий загін 14 армійського корпусу досягнув залізничної лінії Одеса-Веселинове.

3 румунська армія просувалась в напрямку до Південного Бугу в районі Доманівки та на північний захід від неї.

48 армійський корпус першої танкової групи південніше Бугу прорвався на південь і силами 16 піхотної дивізії, просуваючись на Миколаїв, досяг Арнаутне.

Станом на 11 серпня 14 армійський корпус 11 армії захопив перехід через Тилігульський лиман в 3-х кілометрах західніше Ташино зупинив і розбив там ворожі кавалерійські колони.

14 армійський корпус 16 піхотної дивізії прорвався в напрямку на Миколаїв і взяв після бою Михайлово і Сухий Єланець.

Станом на 12 серпня передовий загін 11 армії знаходився в 10 км західніше Миколаєва. 11 армійський корпус дійшов Бугу південніше Вознесенська. Італійська дивізія „Пазубіо" дійшла Бугу на кордоні Веселиново. 16 піхотна дивізія і 16 танкова дивізія наступала з району Нової Одеси в східному напрямку[6].

Вечірнє повідомлення групи армій „Південь" від 12.08.1941 року вказувало на те, що перед 11 армією ворог даремно намагався забезпечити переправу запекло воюючих між Миколаєвом і Новою Одесою. Ворогом залишена зброя, перебіжка дрібних підрозділів вказує на явища розкладу військ ворога.

Ворог залишив 5 літаків, 54 гармати до 21 см., 9 протитанкових гармат, 5 мінометів, 30 кулеметів, 2 польові кухні, 32 вантажні машини, 2 легкові автомашини, 1 похідну радіостанцію, 17 тракторів, 7 гусеничних тракторів, 91 іншу машину, 1 стереотрубу, парашути, багато коней, велику кількість артилерійських боєприпасів, крім того, було полонено 1291 чоловіка[7].

Перед першою танковою групою ворог відходить до Миколаєва сильними колонами на схід. Певно для прикриття відступу він вперше захищається на лінії Нова Одеса – Новопетрівське. Введені для зломлення опору в дію 130 і 164 мотострілкові дивізії. Південніше Інгулу ворог чинить опір в Новому Бузі, на який наступають окремі частини 16 танкової дивізії.

Північніше Миколаєва, під Новою Одесою і східніше ворог чинить сильний опір і при цьому встановлює в великій кількості міни[8].

У повідомленні за 13 серпня говорилося про те, що перед правим флангом першої танкової групи ворог вперто захищався на лінії Нова Одеса – північно-західніше колгоспу Петровського, ведучи місцевий контрнаступ. Біля Нової Одеси ведеться тяжкий артилерійський вогонь. На східному березі Інгулу 16 танковій армії вдалося ворога, що чинив опір, відкинути через Полтавку на 20 км на південно-захід. У Новому Бузі і Новополтавці ворог вперто тримається проти есесівського полку „Адольф Гітлер". На схід від залізничного вокзалу Новий Данциг (Виноградовка) виявлено аеродром з 15 винищувачами, а також по обидві сторони 20 танків. На схід від Інгулу взято в полон 527 військовополонених 5 кавалерійської дивізії, 161 гармату, 35 танків, 582 автомашини, захоплено і знищено 6 літаків[9].

54 армійський корпус 11 армії знаходився в 15 км західніше Миколаєва, 75 піхотна дивізія підійшла до самих Криничок. 30 і 11 армійський корпус в переслідуванні ворога захопив більше 20 км території.

Угорський мотоциклетний армійський корпус приступив до прориву на Миколаїв, воюючи південніше Троїцького і Сухого Єланця проти ворога, який чинив упертий опір[10].

У районі Миколаїв-Трихати-Кринички ворожі сили намагаються забезпечити берегову переправу шляхом запеклого опору ар'єгардів. Через Буг відбувається рух ворожої техніки.

Головні сили 9 ворожої армії, що складалась з 9 стрілецьких дивізій, розбитої 11 армією, відійшли на схід. Захоплено залізничний вузол в 5 км східніше Миколаєва 16 танковою дивізією. В Новому Бузі і Новополтавці ворог ще тримається. Есесівський полк виводиться через Первомайськ-Арбузинку-М.Братське на Новоіванівку-В.Сербулівку-Єланець. Есесівський полк „Адольф Гітлер" отримав завдання зробити розвідку через Єланець до лінії Сухий Єланець – Новопетровське. В 18.00 10 серпня розвідувальний батальйон дійшов до Єланця, що залишився вільним від ворога. Есесівський полк по наказу Армії „Південь" був зупинений і залишається в районі Іванівни – В.Сербулівки – Єланець. Нове завдання для есесівського полку „Адольф Гітлер" надійшло 11.08 1941 р. в 22 годині 45 хв. Воно було таким: есесівський полк готується прослідкувати за воюючими частинами 16 танкової дивізії через Новий Буг. Завдання – прорватись через Явкино-Засілля-Новий Буг до залізничної дороги і дороги Миколаїв-Херсон[11].

Проте 12 серпня в 00 год. 43 хв. наказ було відмінено по радіо, і есесівський полк залишився на старій позиції. О 12 год. 30 хв. есесівський полк разом з розвідувальним батальйоном виступає через Ольвіополь на південь, досягнувши Антонівки. Далі розвідувальний батальйон через Антонівку-Новополтавку слідує на Явкино.

3-й батальйон бере на себе охоронні частини 1-го батальйону і готує наступ на Новий Буг. Розвідувальний батальйон появляється в Новополтавці, зайнятій ворогом і просувається на південь через Дмитрівку-Полтавку. Перший батальйон нападає на Новополтавку, досягає Явкино і просувається далі на Засілля, якого досягає о 19 год. 15 хв.

2 батальйон після обіду просувається на Новополтавку південніше відрізку Єфінгар-Піски[12].

Охоронні частини 3-го батальйону просуваються приблизно на 3,5 км західніше Нового Бугу. В Новому Бузі ворог чинить сильний опір при підтримці багаточисленних середніх і важких батарей.

16 танкова дивізія досягнула після обіду залізничного вузла в 6 км на схід від Миколаєва.

Протягом дня повторювались повітряні напади великих ворожих сил на шляху руху есесівського полку „Адольф Гітлер", командуючий пункт якого розмістився в селі Софіївка, в 9 км на захід від Нового Бугу.

14 серпня есесівському полку „Адольф Гітлер" був наданий наказ разом з 16 танковою дивізією брати участь у нападі на місто Миколаїв[13].

14 серпня 54 армійський корпус і 72 піхотна дивізія 11 армії підійшли до Миколаєва. 30 армійський корпус досягнув Південного Бугу під Ковалівкою. 3 румунська армія розмістилася між Вознесенськом і Ковалівкою. Південніше Вознесенська стоїть італійська дивізія Пазубіо, яка готова до переправи через П.Буг. 16 танкова армія прорвалась у Миколаїв. Есесівський полк „Адольф Гітлер", що слідував за 16 танковою дивізією, підійшов до лінії Явкино. Угорський мотоциклетний армійський корпус вів боротьбу північно-східніше Новопетровського[14].

Ввечері 54 армійський корпус зустрів сильний опір ворога в укріпленнях північно-західніше Миколаєва. Спроби прориву ворога, оточеного в районі Криничок і на сході Нечаяного в північно-західному напрямку, ліквідовані.

30 армійський корпус після того, як було зломлено затятий опір ворога під Трихатами, весь фронт переслідування досягнув П.Бугу.

Станом на 14 серпня німецька розвідка повідомляла, що 3 кораблі водотоннажністю по 3000 т направляються з Миколаєва в Одесу, 1 транспортний корабель і 6 ботів південніше Миколаєва направляються на Південь. Було взято в полон 200 військових, 8 літаків, 2 з них збиті і 6 знищені на землі, 5 гранатометів, 4 станкових кулемети, 1 чотирьохствольна установка-кулемет, 1 зенітна гармата, 49 вантажних машин, 5 легкових машин, 14 тракторів. Для захисту відступу ворог спорудив безперервну оборонну лінію Нова Одеса-Новий Буг. Сила опору залежно від місцевих керівників різна. Лінія оборони була прорвана в різних місцях, взято в полон близько 400 полонених. Частини ворога намагаються прорватись на схід через Інгул біля Пісків, Новоданцига і Грейгово. Біля с.Піски здалися в полон розбиті ворожі частини без командирів. Захоплені Новополтавка і Новий Буг[15].

15 серпня 54 армійський корпус 14 армії весь день вів бої північніше Очакова і передовим загоном захопив Анчекрак, а 72 піхотна дивізія прорвалась до Варварівки.

Понтонний міст біля Миколаєва зруйновано відступаючими частинами ворога. 73 піхотна дивізія 11 армії знищувала ворожі частини, що траплялися на її шляху. 48 армійський корпус 1 танкової армії оточив ворожі війська, що знаходились між Бугом і Інгулом відбиваючи всі спроби прориву. 2-га угорська бригада знаходиться в 3 км північніше Гур'ївки, а 1 мотобригада взяла Кандибіно. Есесівський полк „Адольф Гітлер" зімкнувся з 16 танковою дивізією і частинами під Бармашово і Явкино забезпечує охорону з півдня і південного сходу.

11 армія після знищення залишків ворога на П.Бузі в районі Варварівки розмістилася південніше Вознесенська. Миколаїв ще знаходився в руках ворога.

Частинами, що просувались до Очакова, досягли Комбурлеївки[16].

Вечірнє оперативне повідомлення за 15 серпня давало інформацію про те, що 1 танкова армія продовжувала наступ на противника в Миколаєві і досягла угорським розвідувальним мотоциклетним корпусом з півночі лінії Гур'ївка-Кандибіно, просунулась на східний берег Інгулу і досягла південно-східної околиці Миколаєва. Спроби про-

рватись через Інгул на схід і південний схід на лінії Піски – ст. Кульбакіно були відбиті. Противник, що прорвався з Херсону в спину німецьким військам, що знаходились на схід від Миколаєва, був знищений в контрнаступі.

Ранкове повідомлення 16 серпня давало інформацію про те, що 48 румунський корпус, що знаходиться біля Миколаєва вперто бореться проти спроб ворога прорватись. У зв'язку з захопленням плану радіозв'язку стало відомо, що 26 кавалерійська, 223, 253, 273 стрілкові дивізії підпорядковані Одеському військовому округу. Протягом дня було взято в полон 8545 військових, серед них командир 253 стрілецької дивізії. Захоплено трофеї: 29 гармат, 35 протитанкових гармат, 2 танки, 45 вантажних машин, 1 поїзд з боєприпасами, 57 коней. Втрати ворога – за день – 800 чоловік знищено. Вперше в повідомлені є інформація про значні німецькі людські втрати, хоча втрати ворога більші. У вечірньому повідомленні говорилось про те, що 50 піхотна дивізія прорвалася в напрямку до Очакова і знаходиться головною колоною в 15 кілометрах північніше міста. 48 армійський корпус першої танкової армії веде тяжкі бої проти сильної ворожої оборони в східній частині Миколаєва. Спроби прориву на схід і контратаки зі східного напрямку продовжуються. Оточення і знищення ворога північніше Миколаєва продовжується[17].

Угорський мотоциклетний армійський корпус перейшов у наступ по лінії дороги Миколаїв – Новоданциг.

У районі Миколаєва йдуть тяжкі бої проти ворожих спроб прориву. Захоплено в полон 1 генерала і 2552 військових, 5 літаків на землі знищено. В бою під Миколаєвом розбито 962 стрілецький полк червоних, при цьому 200 чоловік вбито.

Полонений солдат парашутно-десантних військ повідомив, що 16 серпня в 03 годині ранку він з парашутом разом з 150 чоловіками і 10 молодшими сержантами в цивільному був викинутий з літака. Мета десанту – знищення мостів. Наступні літаки повинні скинути для десанту підривні засоби. Полонений стверджує, що такі групи часто закидались.

У ранковому повідомлені 11 армії групи „Південь" говорилось, що фортеця Очаків місцями сильно укріплена. Очікується місцевий захист. Напружена робота на аеродромі Очаків, захист якого за повідомленнями полонених посилюється артилерією.

17 армія повідомляла, що після падіння Миколаєва в місті ще йдуть бої в окремих будинках. У східній частині Миколаєва наступ більш сильних ворожих частин з сходу, півночі і заходу на нашу бойову групу. Тяжкі бої ідуть у Засіллі[18].

У вечірньому повідомленні говорилось, що бої за Миколаїв закінчені. 48 армійський корпус 16 танкової дивізії 1 танкової групи захопив Миколаїв. Західний берег Інгулу очищений від ворога. Німці діляться враженнями про місто та верф Миколаїв. Частини 50-ї піхотної дивізії 11 армії дійшли до с. Федорівки і знаходяться в 10 км північніше Очакова. 72 піхотна дивізія після знищення оборони мосту захопила мостову переправу Миколаєва і створила з одним батальйоном плацдарм, міст зруйновано.

У телеграмі начальнику тилу армії „Південь" за 18.08.1941 року говорилось, що 50 піхотна дивізія 11 армії знаходиться на підступах до Очакова, захоплює повільно позиції під сильним ворожим артилерійським вогнем. 48 армійський корпус переслідував на схід і південний схід відступаючого ворога по лінії Миколаїв-Засілля-Новопетрівка[19].

У вечірньому повідомленні розвідки говорилось про ворожий повітряний наступ з Очакова на 54 армійський корпус, що ведеться безперервно. Ворожий крейсер перед Миколаївкою східніше Очакова дав декілька пострілів і зник у південному напрямку. Інший військовий корабель знаходився між островами Березань і Аджияскою.

Було знищено частини ворога під Снігурівкою, при цьому взято в полон 750 чоловік.

В боях за Миколаїв, крім військовополонених, розбито 76, 94, 154, 218, 264 ворожі стрілкові дивізії[20].

19 серпня повідомляється про те, що 50-піхотна дивізія 11 армії продовжувала атаку проти дуже захищеного Очакова. Ворог намагався під сильним вогнем берегової і корабельної батареї як можна довше утримати Очаків. 48 корпус і 16 танкова дивізія першої танкової армії провела заходи запобігання по знищенню промислових і портових споруджень.

20 серпня 50 піхотна дивізія 54 армійського корпусу підійшла берегом і знаходиться в 8 км північно-східніше Очакова. Сильний вогонь ворожої артилерії як з військових, так і з озброєних торгових суден вівся по німецьких військах. 16 танкова дивізія поставила під охорону всі промислові і портові споруди в м. Миколаєві.

Частина есесівського полку „Адольф Гітлер" завоювала під Снігурівкою невеличкий плацдарм через Інгулець.

21 серпня продовжувався сильний артилерійський вогонь з укріпленого Миколаєва. 22 серпня 50-та піхотна дивізія після жорстокого бою проти тяжкої берегової артилерії, воєнно-морських сил і мінних полів взяла фортецю Очаків. Тяжкі втрати ворога – 800 полонених[21].

23 серпня начальник повідомлень командування 11 армії підполковник Освальд оглянув верф Миколаїв і телеграфував у Берлін, що вона була зруйнована росіянами в великих масштабах. В непошкоджених транспортних цехах знаходиться велика кількість сучасних акуратно запакованих станків, відправка яких руськими не могла бути здійснена. Необхідно використати механізовану рятувальну команду[22].

У повідомленні в Берлін про захоплену сировину в Миколаєві від 19 вересня 1941 року говорилось:

Залізо і сталь

Феррохром – 6 тонн

Ферромарганець – 30 тонн

Ферромолібден – 6 тонн
Феррокрамній – 10 тонн
Залізо необроблене – 4000 тонн
Залізо лом – 10000 тонн
Сталь необроблена – 5350 тонн
Титанова руда – 40 тонн

Кольорові метали
Сировина
Алюміній (чистий) – 4 т.
Мідь (електроліт) – 87 т.
Мідь (неочищена) – 1 т.
Латунь – 77 т.
Цинк (чистий) – 2 т.
Ртуть – 6 кг.

Второсировина
Алюміній (чистий) – 10 т.
Алюміній (зв'язаний) – 13 т.
Мідь (чиста) – 27 т.
Латунь – 231 т.

Напівфабрикати
Алюміній (зв'язаний) – 40 т.
Мідь – 22 т.
Латунь – 235 т.

Промислові масла і жири
Льняне масло (оліфа) – 18 т.
Деревне масло – 14 т.
Парафін – 3 т.
Столярний клей – 24 т.

Каміння і грунти
Азбест (волокно) – 282 т.
Графіт – 90 т.
Плавлений кварц – 5 т.
Слюда – 0,1 т.

Шкіра
Бичі шкури – 5950 шт.
Кінські шкури – 200 шт.
Телячі шкури – 100 шт.
Овечі і козячі шкури – 2850 шт.
Інші шкури – 29000 шт.
З них 1000 – свинячі.
Текстильна сировина
Конопля – 12 т.
Повстина – 2 т.
Шерсть – 60 т.
Шерсть відходи – 2 т.
Бавовник – 358 т.
Відходи бавовни – 264 т.
Шерсть тварин – 0,1 т.
Лісоматеріали
Дуб – 2600 м^3.
Пробкова кора – 7 т.
Мінеральне масло
Автомобільне і карбюраторне пальне – 22 м^3.
Авіаційне пальне – 5 м^3.
Тракторне пальне – 460 м^3.
Дизельне паливо – 754 м^3.
Рідке паливо – 4418 м^3.
Мастило – 87 м^3.
Мастило очищене -258 м^3.
Мастило для циліндрів – 76 м^3.
Веретене масло – 15 м^3.
Дьогтьове масло – 1 м^3.
Осьове масло – 1 м^3.
Трансформаторне масло – 1 м^3.
Турбінне масло – 29 м^3.
Машинне масло – 68 м^3.
Керосин – 254 м^3.
Бензол – 1 м^3.
Технічний вазелін – 4 м^3.
Збройне масло – 2 м^3.
Асфальт – 15 м^3.
Гуми – 80 т.
Корабельні канати – 30 т.
Дзеркальний чавун (12-14 % зміст марганця) – 40 т.
Кишки
Коров'ячі кишки – 229400 м.
Пузирі свиней і корів – 20000 шт.
Пузирі биків – 15000 шт.
Баранячі пузирі – 25000 шт.
Свинячі кишки прямі – 12000 шт.
Свинячі кишки круглі – 70000 м[24]

У звіті командування 11армії та 4 економічної групи з 25.08.1941р. по 22.09.1941р. говорилось:

Захопивши Миколаїв, 4 економічна група була поставлена перед завданнями, що не відносяться до сектору сільського господарства. Якщо на території області всі зусилля були спрямовані на збір врожаю, то 4 економічна група вирішувала такі питання, як відновлення електропостачання та водопостачання в місті, харчування населення, відновлення ремесла і промисловості. Стан промислових підприємств, верфі вимагав значних відновлювальних робіт.

З чотирьох турбоагрегатів силою 3000 кВт лише один був в порівняно доброму стані. З його допомогою можна було давати струм, щоб забезпечити електроенергією заклади, лікарні, млин, хлібопекарні, насосні станції. Незабаром було відновлено і другий турбоагрегат, що дав можливість подавати струм в енергетичні установки, відновив роботу трамвая. Проведена значна робота по виявленню працівників, що працювали в установах і підприємствах до війни. Так, російські директори були призначені на електростанцію, телефонний зв'язок, трамвай.

Проводилась робота по відновленню водопроводу, так як під час бомбардування були сильні пошкодження, відновлення яких коштувало багато часу і праці. Щоденно в місті переробляється 30 тонн зерна, яке перемелюють і перетворюють на хліб. В місті створено 25 розподільчих пунктів, куди поступає хліб. Щоденно жителі Миколаєва отримують по 350 г хліба по ціні 1 крб. за 1 кг. М'ясо і жири в місто не поставляються. Овочі поставляються щоденно на розподільчі пункти для покупців.[25]

Миколаївська область є сільськогосподарська, використовується і управляється сільськогосподарським керівником, займає територію в 40000 км^2. В цій області працює 410 сільськогосподарських керівників, 46 техніків і 38 перекладачів, крім того, тимчасово працює 2500 російських військовополонених. Область поділена на 16 сільськогосподарських районів. У мирний час в області, як повідомляло командування 4 економічної зони, працювало 9000 тракторів, що виконували 80% оранки, нині лише 2,5 тисячі тракторів знаходяться в робочому стані, відсутні пальне і мастильні матеріали[26].

З перших днів господарювання в Миколаєві німці створили біржу з відділу для чоловіків і для жінок.

Адмірал фон Боденер, як особливий уповноважений флоту повідомляв в Берлін про стан верфі, де говориться, що верф в цілому зруйнована, за винятком декількох цехів, що можуть бути використані для інших цілей, наприклад, як ремонтні майстерні. Сталеливарний завод військової верфі готовий до експлуатації.

У повідомленні говориться про можливість переводу робітників-спеціалістів у Німеччину. З 30000 працівників верфі можна відправити 3000 хороших металістів, 600-800 інженерів, приблизно 2000-3000 досвідчених техніків та приблизно 2000-3000 домашніх працівниць. Запущені в дію 3 млина, маслозавод і фабрика газованої води[27].

У той же час стверджувалося, що постачання військ за рахунок врожаю проблематичне. Відчувається недостатня кількість м'яса, мало свиней і коней. Молочні ферми працюють, але відсутні бідони та інший матеріал. Існують великі труднощі в відправці сільгоспродуктів з колгоспів на залізницю.

Начальник СС поліції Миколаєва Пауль Ціммерман повідомляв Генріха Гімлера в листі від 9 червня 1943 року про те, що бандитів майже немає, миролюбне населення перетворює Миколаїв на справжній тил.

В лютому 1944 року був розроблений план евакуації німецьких військ з Миколаєва.

Вищою ступінню терміновості евакуації були:

Лазарети.

Санітарні склади.

Ветеринарні лазарети.

Заклади служби постачання (флот, авіація, війська).

Верфі (спеціалісти).

Військовополонені.

Управління військової економіки (спеціалісти і висококласні машини).

Німецька лікарня.

Другою ступінню є:

1. Працюючі у всіх категоріях німецькі жінки-службовці.

2. Не закріплені за окремими категоріями німецькі заклади і фірми

3. Підпорядковані різним категоріям сторожові і патрульні команди і добровольці для охорони біженців.

До третьої ступені евакуації відносилися всі, хто не був охоплений першою і другою ступенями[29]. З початком евакуації по наказу коменданта знищувати ненавантажені секретні документи і секретні акти, верфі, оборонні підприємства, всі життєво важливі військові і цивільні підприємства постачання.

Після закінчення евакуації в Миколаєві висаджуються вулиці, споруди, в останню чергу знищуються мости всі без виключення. Далі німецькі архівні документи містять перелік об'єктів і обладнання, яке потрібно евакуювати, а також найменування військових частин і з'єднань, що відступали з Миколаївщини.

Примітки

1. Военний архів Національної народної Армії Німеччини. – Фонд. WF. – Спр. 03/5692 – Арк.5.
2. Там само. – Арк. 9.
3. Там само. – Арк. 10.
4. Там само. – Арк. 12.
5. Там само. – Арк. 15.
6. Там само. – Арк. 19.
7. Там само. – Арк. 20.
8. Там само.
9. Там само. – Арк. 21.
10. Там само. – Арк. 24.
11. Там само. – Арк. 29.
12. Там само. – Арк. 31.
13. Там само. – Арк. 40.
14. Там само. – Арк. 41.
15. Там само. – Арк. 45.
16. Там само. – Арк. 46.
17. Там само. – Арк. 48.
18. Там само. – Арк. 50.
19. Там само. – Арк. 52.
20. Там само. – Арк. 54.
21. Там само. – Арк. 59.
22. Там само. – Арк. 61.
23. Там само. – Арк. 70.
24. Там само. – Арк. 73-75.
25. Там само. – Арк. 82.
26. Там само. – Арк. 87.
27. Там само. – Арк. 89.
28. Там само. – Арк. 91.
29. Там само. – Арк. 96-97.

Summary:

The scientists outline some pages of the local events which are researched little; points out conclusions and appreciation based on the foreign archives.

Key words: *fascist administration, German reconnaissance, counter-offensive, military announcements, reconstruction, evacuation.*

УДК 94 (477) "1944-1960"

Дудник В.М. (м. Київ)

ВІДБУДОВА ПІДПРИЄМСТВ ПРОМИСЛОВОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ ПІСЛЯ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У праці у світлі нових бачень порушуються питання, які досі обходились українською історіографією, зокрема участь держав в обмеженні вільного ринку.

Ключові слова: *повоєнне життя, промислова кооперація, „вільний ринок", економічна політика, дрібне підприємництво.*

Друга світова війна стала трагедією і суворим випробуванням для народів світу, що опинилися у її вирі. Доля України була особливо тяжкою, внаслідок не лише прямих величезних людських і матеріальних втрат, а й вторинних, які на десятки років визначили складні і суперечливі політичні, економічні, соціальні процеси в українському суспільстві. Разом з тим, варто зазначити, що попри величезну кількість праць присвячених даній проблемі, широке коло питань ще чекають на об'єктивне дослідження і висвітлення. Проблематика налагодження повоєнного життя людей, труднощів відбудови дрібного підприємництва, ролі кооперативних підприємств при цьому ще чекають на своє об'єктивне опрацьовування.

У роки нацистської окупації до розряду гостродефіцитних потрапили такі товари широкого застосування, як сірники, тютюн, гас, мило, одяг, взуття тощо. У квартирах міських мешканців не вистачало ліжок, стільців, шаф, столів. Ковдри, постільна білизна, матраци стали предметами розкоші для багатьох людей.[1] Необхідність вирішення цих нагальних проблем ускладнювали бойові дії на фронті, який мав свої пріоритети у питаннях матеріально-технічного постачання. До проблем забезпечення життєдіяльності людей у тилу долучалися державні органи влади, адміністрації установ та організацій, трудові колективи підприємств і артілі промислової кооперації.[2] У 1944 р. витрати по цій системі становили 65 млн. крб.[3] Це дало можливість на кінець Другої світової війни відбудувати і знов організувати 2150 артілей промислової кооперації, 425 – ліспромкооперації, 440 - кооперації інвалідів.[4]

Процес відновлення виробничих потужностей йшов по наростаючій. В містах Дніпропетровщини протягом 1944-1945 рр. стали до ладу 180 артілей і 429 ремонтних майстерень, де працевлаштувалося понад 7 тис. осіб.[5] Побутовим обслуговуванням мешканців Херсону займалися 51 майстерня.[6] В таких галузях, як випікання хліба, пивоваріння, виробництво м'ясних та молочних продуктів, крохмалю до кінця війни було введено в експлуатацію від 50 до 70% довоєнних виробничих потужностей.[7] Велика увага приділялася видобутку солі.[8]

Кількісні виробничі показники підприємств та промкооперації свідчили про вагомі успіхи, але не могли приховати у роботі істотні недоліки,[9] які зводилися до незначних обсягів продукції, її обмеженого асортименту і низької якості.[10] Технічне оснащення артілей, промкомбінатів, механізація виробничих процесів, сировинна база залишалися слабкими і гальмували розвиток виробництва.[11] У Вінницькій області, не дивлячись на наявність достатньої кількості сировини підприємства не виготовляли будматеріали, тару тощо. Промислова кооперація Харківської області до кінця 1945 р. не змогла відновити виробництво замків, примусів, лампових ґнотів, шпагату, гумових виробів. На Дніпропетровщині, маючи сировину та устаткування, не виготовляли столових ножів, чавунного посуду та замкових виробів.[12] На Тернопільщині артілі не вирішували проблеми виробництва мила, ремонту меблів.[13]

Якість продукції промкооперації залишалася вкрай незадовільною. Взуття, яке випускали у Львові, не можна було носити у погану погоду через слабке кріплення підошов.[14] У містах Дніпропетровщини виготовлялися неякісні пічні прилади, в Одесі – столові і трикотажні вироби, у Вінниці – господарське мило. Після закінчення війни велику кількість товарів в республіці підприємства продовжували випускати без технічних стандартів, а контроль за якістю продукції на більшості із них фактично був відсутнім.[15]

Часто артілі виконували план випуску валової продукції за рахунок порушення встановленого асортименту. У багатьох містах вони були малопотужними і не мали можливості слідкувати за ним. Серйозним недоліком у їх роботі ставали малі обсяги випуску продукції для потреб житлового і комунального господарства: залізних виробів, пічних приладів, інструментів, фарб, крейди, вапна та ін. У Тернопільській області за увесь 1944 р. лише 2 артілі випускали будівельні матеріали.[16]

Не приділялося належної уваги зниженню собівартості продукції, яка нерідко маючи низький ґатунок, надзвичайно дорого коштувала і була недоступною для споживача. Одна із львівських артілей продавала табуретки по 39 крб., за пошиття демісезонного пальто брала 261 крб., пошив чобіт з матеріалу споживача - 110 крб.[17]

У 1944 р. окремі постанови про відродження і розвиток художніх промислів в Україні прийняли Рада промислової кооперації, РНК УРСР та ЦК КП(б)У. Вже у другій половині року продукцію дали 36 артілей Укрхудожпромспілки. У київській артілі художньої вишивки співробітниці працювали за малюнками відомої майстрині

П. Власенко.[18] Традиції культури українського народу у виготовленні побутових речей тоді пропагувалися всіма засобами. У місцевій промисловості фарфоро-фаянсовий трест налагодив масовий випуск різноманітного посуду, прикрашеного українським орнаментом. До роботи залучили майстрів народного розпису професора А. Середу, художницю О. Дмитрієву. 30 тис. одиниць майолікового посуду виготовив Васильківський завод, 45 тис. одиниць чайного посуду Мархлевський завод відправив до військових шпиталів.[19]

Залишається незаперечним той факт, що протягом війни міське населення знаходилося у скрутному становищі і не могло вирішити самотужки проблеми забезпечення власних потреб у речах першої необхідності. У післявоєнний час органи державної влади мали більше можливостей вирішувати в комплексі питання постачання населення товарами широкого вжитку та поліпшення діяльності підприємств, які їх випускали. 17-18 жовтня 1945 р. у Києві відбулася республіканська нарада працівників місцевої промисловості, промислової кооперації та кооперації інвалідів, учасники якої обговорювали шляхи подальшого розвитку виробництва товарів широкого споживання.[20] Через тиждень, 25 жовтня 1945 р., РНК УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову, яка зобов'язала НКМП УРСР, Укоопраду, виконкоми рад, обкоми, райкоми, міськкоми партії вжити заходи до найшвидшого відновлення підприємств місцевої промисловості та промислової кооперації, повсюдної механізації виробництва, створення власної енергетичної бази, організації масового випуску товарів широкого споживання високої якості і необхідного асортименту, максимального використання для цього місцевої сировини та відходів підприємств союзної і республіканської промисловості.[21] Планувалося, що використання пільг, наданих підприємствам місцевої промисловості та промислової кооперації, рішенням РНК УРСР від 22 серпня 1945 р. дозволить збільшити випуск виробів широкого споживання у наступному році не менше ніж у 2,5-3 рази.[22] Хоча до списку дефіцитних товарів відносилися металеві вироби, будівельні матеріали, житлове устаткування, одяг, взуття, вже зростав попит на фарфоро-фаянсові, пластмасові, лакофарбові вироби, письмове та канцелярське приладдя, музичні інструменти.[23]

Випуском товарів масового використання займалося багато підприємств, відкриваючи цехи так званого „ширпотребу", але в першу чергу від них вимагалося виконання плану випуску основної продукції і при цьому керівники не несли відповідальності за виробництво предметів широкого вжитку. В Сталінському районі Одеси в другій половині 1946 р. підприємства союзної промисловості виконали план випуску товарів першої необхідності на 65%, обласного – 67%.[24]

Значним гальмом у розширенні системи промислової кооперації була її організаційна структура. Адже вона через Українську кооперативну промислову раду підпорядковувалася Головному управлінню у справах промислової та споживчої кооперації при РМ СРСР.[25] Система кооперації в умовах панування державної власності була нерозвиненою. Кооперативні підприємства зосереджувалися переважно в обласних центрах. З 30 артілей лісопромислової кооперації Одеської області 21 знаходилася у 1946 р. в обласному центрі і випускала 92,9% загальної кількості продукції. 70% підприємств кооперації інвалідів Дніпропетровщини розташовувалися у Дніпропетровську. У той же час у 150 районних центрах УРСР не було жодної артілі промислової кооперації.

Хоча осередком існування приватної ініціативи та підприємницької справи залишалася саме промислова кооперація, де хоч якось виявлялися ознаки впливу законів економічного розвитку суспільства, та в умовах тоталітарної влади і суспільної власності вони мали вигляд слабкий і спотворений. Держплан і Укооппромрада гальмували діяльність артілей, нав'язуючи їм асортимент та кількість продукції, яка не мала попиту або не відповідала потребам ринку.[26] Відсутність юридичної бази для розвитку середнього підприємництва при радянській владі призвели до того, що артілі не були юридично оформлені та захищені.[27] Якщо державні підприємства централізовано постачалися сировиною, обладнанням та устаткуванням, матеріально-технічне забезпечення артілей відбувалося через приватні ринки.[28]

Держава всіляко обмежувала „рецидиви" вільного ринку, щоб не допустити конкуренції з боку інших форм власності. Кооператорам залишалися найменш оплачувані роботи, виробництво великої кількості товарів за низькою собівартістю,[29] що робило підприємства малопотужними і не конкурентноздатними.[30] До того ще артілі отримували сировину низького ґатунку, а зобов'язані були випускати продукцію за якістю однакову із промисловими підприємствами. Наприклад бавовну в Україну відправляли, як правило, низьких сортів, але норми затрат сировини на прядиво Держпостач СРСР установлював нарівні з підприємствами Міністерства легкої промисловості СРСР, котрі отримували бавовну високих сортів. В результаті цього вихід прядива з однакової кількості бавовни по легкій промисловості СРСР у першому кварталі 1950 р. досягав 95%, а по Укоопраді – 74%.[31] Артілі промислової кооперації намагалася у свою чергу укладати договори на виробництво продукції великих розмірів, навіть, дрібнотонажного самохідного та несамохідного флоту, рейкового кріплення, скатів, телеграфних гаків, траверзів із штифтами, журнально-газетних кіосків, барж вітрильного флоту.

У кінці п'ятирічки економічна політика союзних та республіканських властей викликала важке становище артілей Західної України. Більшість з них мали на кінець 40-х років від'ємний баланс, який утворився протягом попередніх років внаслідок високої собівартості продукції і виробничих відрахувань податку з обігу. В артілях сума зароблених коштів вияви-

лася меншою ніж сума відрахувань, що за постановою РМ СРСР від 18 травня 1949 р. не давало права на кредитування. Ровенська артіль „Побутпраця", 18 працівників якої у електрозварювальному, ковальському, столярному та хімічному цехах займалися виготовленням та ремонтом металевих виробів домашнього ужитку, на балансі 1 січня 1949 р. мала збиток 64,4 тис. крб. Галицька швейно-взуттєва артіль „Перемога", де працювало 38 людей - 5 тис. До числа боржників належала бориславська артіль „25 років промкооперації", яка виробляючи харчові продукти та добуваючи сіль, залишилася винна державі 245,4 тис. крб. Загалом трудові колективи артілей працюючи і випускаючи продукцію кілька років, заборгували державі 1,7 млн. крб.[32] Такий стан негативно відбивався на виробничій діяльності, гальмував впровадження нових технологій, розширення та розвиток виробництво.

Завдання збільшення виробництва товарів, розширення їх асортименту, підвищення якості продукції необхідно було починати із створення власної сировинної бази. Проблеми її забезпечення для підприємств промислової кооперації союзні і республіканські власті розв'язували порізному, чим створювали додаткові перешкоди і труднощі. 8 серпня 1949 р. РМ СРСР ухвалила постанову, якою було припинено децентралізовану заготівлю сировини для системи промислової кооперації. До забороненої номенклатури увійшли сортове залізо, тканини, шкіра, цукор, борошно, олія, зерно. На підприємствах текстильно-трикотажного, харчового, швейного напрямку почалися збої виробництва. Артілі систематично простоювали через нерегулярне постачання бавовни, запаси якої в Україні не були накопичені.[33]

У Сталінській області, де на кінець 1946 р. щоквартальні ресурси відходів підприємств-виробників тонкого листового і дрібного сортового металу сягали 3,5 тис. тон, питома вага продукції промислової кооперації з них у загальній кількості по області складала лише 2,2%. У Харківській області вона ледве сягала 4,9%, Ворошиловградській – менше 1%. Для виконання плану випуску посуду артілями республіки протягом року надійшла лише половина необхідної кількості алюмінієвого листа. Навіть в артілях, де фонди на алюміній виділялися повністю, наприклад для литого посуду, то тільки 40% з нього складав харчовий, а решта отоварювалася технічним, непридатним для використання в харчовій сфері. Гострим залишався дефіцит чорних металів. Щоб збільшити їх фонди для виробництва товарів широкого споживання у червні 1949 р. артілям промислової кооперації союзних республік РМ СРСР дозволила проводити розробку територій, які знаходилися за межами металургійних заводів, звалищ металобрухту підприємств незалежно від їх відомчого підпорядкування.[34]

На початку п'ятирічки ставилося завдання розширити виробництво трикотажних тканин, швейних виробів, довести потужність підприємств промислової кооперації по так званому англійському прядінню до 19 тис. веретен і ввести в експлуатацію 16 апаратів по вігоневому. У 1946 р. намічався випуск 950 тис. тон прядива, що на 60% мав забезпечити випуск бавовняних тканин і трикотажних виробів власною сировиною підприємства промислової кооперації УРСР.[35] Однак протягом всієї п'ятирічки відчувалася напруга з постачанням бавовни артілям текстильно-трикотажної галузі, вони вступали з року в рік без перехідних залишків сировини, а перебої з постачанням викликали тривалі, систематичні простої. Крім того, сировина виділялася лише 5-го та 6-го сортів, в результаті чого продуктивність прядильного устаткування знижувалася на 25-30%. З продукції такої якості неможливо було випускати панчішно-шкарпеткові вироби, трикотажну білизну, жакардові ковдри. Їх виробництво на певний час припинилося, почалися простої обладнання.[36] Невиконання плану поставок виробів Укрхудожпромспілки пояснювалося лише тим, що Міністерство торгівлі СРСР не забезпечило підприємства тканинами.[37]

Промислова кооперація потерпала від дефіциту шкірсировини, яка відчувалася багато років після війни, а потім голоду 1947 р., аж доки у колгоспах та радгоспах республіки не було відновлено поголів'я худоби. Щоб розширити сировинну базу для виробництва взуття почали організовувати масове виробництво гумових підошов.[38]

Разом з тим слід зазначити, що артілі промислової кооперації змушені були використовувати для виробництва товарів широкого споживання місцеву сировину, приміром лозу, рогозу, вапняки, крейду, глину, каолін, фарбувальні руди.[39] Через відсутність необхідної кількості фондів сировини підприємства промислової кооперації часто не виконували план, тому 15 жовтня 1949 р. РМ УРСР ухвалила постанову про подальше розширення власної сировинної бази.[40]

Долаючи труднощі об'єктивного та суб'єктивного характеру трудові колективи артілей вирішували питання підвищення технічного рівня виробництва, поліпшення організації виробничих процесів. В артілях, які випускали гумові вироби, було освоєно випуск нових фігурних безшовних іграшок, м'ячів, щіток для миття рук. У взуттєвих артілях оволоділи клейовим методом кріплення підошов, для чого встановили 400 пресів. Харківська артіль ім. Шмідта та ворошиловградська „Червоний шкіряник" організували виробництво взуття методом гарячої вулканізації. У текстильних артілях запровадили поліпшену обробку прядива, що дозволило з низьких сортів бавовни виготовляти хустки та верхній трикотаж. У галантерейному виробництві освоїли виготовлення дощових та сонячних парасоль. На кінець п'ятирічки було розширено асортимент посріблених металевих галантерейних виробів: портсигарів, пудрениць, табакерок, збагачено і поліпшено вибір дзеркал.[41]

Не дивлячись на виконання плану по виробництву валової продукції протягом п'ятирічки

підприємства промислової кооперація УРСР виготовляли обмежений асортимент товарів широкого вжитку, їх недостатню кількості. По промисловій кооперації УРСР з 45 основних товарів широкого попиту план 1946 р. був виконаний по 19 найменуваннях. Серед відстаючих перебували Ворошиловградська, Вінницька, Львівська та Чернігівська області. Артілі промислової кооперації систематично не виконували план виробництва столових приладів, господарського посуду, ліжок, клямок, ґудзиків, гребінців.[42] Із 40 видів продукції, які запропонувала РМ УРСР випускати артілям Херсона у 1950 р., вони могли випускати лише 8.[43]

Поряд з урізноманітненням продукції кооператорів на кінець п'ятирічки ставилося завдання підвищити її якість. Незважаючи на те, що в офіційному порядку радянські органи влади проголошували курс на вирішення зазначеного питання, артілям держава створювала умови, що знижували клас їх продукції. Так, постановою Ради міністрів СРСР виділених Укоопраді на 1950 р. тканин на пошиття плащів, для верхньої частини відводився коверкот, а для підкладки – шотландка. При цьому Головзбут Міністерства легкої промисловості СРСР відмовився надати необхідну тканину і замінив шотландку ситцем.[44]

Зростаючі потреби населення диктували поступальний розвиток виробництва товарів широкого споживання. До списку тих, на які збільшувався попит все частіше входили грамплатівки,[45] хутряні вироби,[46] пральні машини,[47] машини для натирання підлоги,[48] інші побутові прилади та механізми. На початку 1950-х років постало питання про виготовлення виробів з дорогоцінних металів у зв'язку із збільшенням попиту населення на них.[49] Поліпшення матеріального становища людей підвищувало попит на різні товари, які з успіхом могла випускати кооперативна промисловість, нарощуючи свою виробничу базу. Її підприємства тільки протягом 1950 р. освоїли 193 нових види виробів, на які існував підвищений попит населення. Але протягом п'ятирічки кооператорам не вдалося вирішити проблеми реалізації товарів. 9 листопада 1946 р. Рада міністрів УРСР та ЦК КП(б)У ухвалили постанову, в якій зазначалося, що кооперативні підприємства та організації втратили зв'язок із споживачами, припинили продаж промислових товарів через власну торгівельну мережу, а їх діяльність не відповідала потребам радянського ринку. За офіційно визначеними проблемами проступали більш глибокі причини: державні підприємства мали свої пільги і пріоритети у централізованому фінансуванні, постачанні сировиною і обладнанням, їх продукція мало нижчу собівартість, її легше було реалізувати через налагоджену державну торгівельну мережу. В той час артілі змушували використовувати відходи державних заводів як сировинну базу для виробництва, в якому часто переважала ручна праця.[50] Збитки кооператорів викликали відсутність зацікавленості у поліпшенні якості товарів, збагаченні асортименту продукції, гальмуванню розширення виробництва. Якщо в період 1943-1944 рр. кількість артілей збільшилася втроє,[51] то протягом всієї п'ятирічки систематично зменшувалася. Особливо відчутний наступ почався у 1947 р. ЦК КП(б)У і Укрпромрада проводили політику „організаційно-господарського укріплення дрібних нерентабельних підприємств", за рахунок чого відбувалася їх концентрація і спеціалізація. Фактично реалізовувалася стратегія згортання системи промислової кооперації як прямого економічно сильнішого конкурента для державних підприємств. В той час, коли дефіцитом були найнеобхідніші побутові предмети, артілі, які могли їх виготовляти, закривалися повсюди. У 1950 р. в структурі промислової кооперації залишилося 26 промрад, 69 промспілок і 1828 артілей.[52] Спеціально створена для контролю інспекція старшого інспектора в справах промислової і споживчої кооперації при РМ СРСР по УРСР провела в артілях за 1950 р. 33,5 тис. перевірок і ревізій, зняла з виробництва 175 найменувань продукції. Лише у Рівненській області у 1949 р. її працівники передали до прокуратури 34 справи, кваліфікуючи свої дії як боротьбу з приватником, приватнопідприємницькою діяльністю, злочинністю і шахрайством.[53] Тенденція згортання кооперативного руху після війни дійшла логічного закінчення на початку 1960-х рр.[54]

Таки чином, після закінчення бойових дій в Україні підприємства промислової кооперації стали важливими виробниками товарів широкого споживання, які йшли на задоволення потреб населення і фронту. Вони повинні були продовжувати роботу по війні, виконуючи виробничі плани, розширюючи асортимент та підвищуючи якість продукції. Але соціалістичний спосіб господарювання зміцнював свої позиції шляхом пригнічення кооперативного руху, цілковитого знищення елементів дрібного підприємництва. В результаті збільшення обсягу робіт на державних підприємствах суттєво постраждали показники діяльності установ місцевої промисловості. Великі обсяги виробництва однотипної продукції широкого вжитку з низькою якістю формували радянську модель масової культури споживання і побуту.

Примітки

1. Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф. Р-137, оп. 1, спр. 2210. – Арк. 40.
2. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р-221, оп. 3, спр. 3. – Арк. 19; Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). – Ф. Р-122, оп. 2, спр. 105. – Арк. 12.
3. Підсумки першого року відбудовних робіт на Україні і наші чергові завдання. Доповідь Голови РНК УРСР і Секретаря ЦК КП(б)У тов. М.С. Хрущова на засіданні партійно-радянського активу м. Києва. 13.10.1945. - Радянська Україна. – 1945. – 19 жовтня.

4. Про заходи по збільшенню виробництва товарів широкого вжитку і продовольчих товарів підприємствами місцевої промисловості, промислової кооперації та кооперації інвалідів УРСР. Постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У. 5.10.1945. – Радянська Україна. – 1945. – 26 жовтня.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). – Ф. 828, оп. 1, спр.21. – Арк. 1.
6. Державний архів Херсонської області (далі ДАХО). – Ф. Р-731, оп. 6, спр. 9 – Арк. 67.
7. Підсумки першого року відбудовних робіт на Україні і наші чергові завдання. Доповідь Голови РНК УРСР і Секретаря ЦК КП(б)У тов. М.С. Хрущова на засіданні партійно-радянського активу м. Києва. 13.10.1945. Радянська Україна. – 1945. – 19 жовтня.
8. Донецкая область в годы ВОВ. 1941-1945 гг: Сборник документов и материалов. – Донецк, 1980. – С. 208.
9. ДААРК. – Ф. Р-137, оп. 1, спр. 2253. – Арк. 96.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 30, спр. 257. – Арк. 77.
11. ДААРК. – Ф. Р-1527, оп. 1, спр. 26. – Арк. 38.
12. Про заходи по збільшенню виробництва товарів широкого вжитку і продовольчих товарів підприємствами місцевої промисловості, промислової кооперації та кооперації інвалідів УРСР. Постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У. 5.10.1945. Радянська Україна. – 1945. – 26 жовтня.
13. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. Р-1833, оп. 1, спр. 6. – Арк. 8.
14. 14 ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 30, спр. 256. – Арк. 10.
15. Там само. - Оп. 23, спр. 3572. – Арк. 2.
16. ДАТО. – Ф. Р-1833, оп. 1, спр. 6. – Арк. 8.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 30, спр. 257. – Арк. 11.
18. Відновили свою роботу артілі худ. вишивки. – Радянська Україна – 1944. – 2 лютого; Укрхудожпромспілка відбудовується. – Радянська Україна – 1944. – 31 травня.
19. Український фарфоро-фаянсовий трест. – Радянська Україна. -1944. – 1 квітня
20. Єнін І. Більше товарів широкого вжитку. – Радянська Україна. – 1945. – 16 жовтня.
21. Про заходи по збільшенню виробництва товарів широкого вжитку і продовольчих товарів підприємствами місцевої промисловості, промислової кооперації та кооперації інвалідів УРСР. Постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У. 5.10.1945. – Радянська Україна. – 1945. – 26 жовтня.
22. Єнін І. Більше товарів широкого вжитку. - Радянська Україна. – 1945. – 16 жовтня.
23. ЦДАВО України. - Ф. 2, оп. 8, спр. 1084. – Арк. 106.
24. Державний архів Одеської області (далі - ДАОО). – Ф. Р-9, оп. 3, спр. 350. – Арк. 107, 108.
25. ЦДАВО України. - Ф. 2, оп. 8, спр. 1060. – Арк. 2.
26. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 30, спр. 132. – Арк. 6.
27. Там само. - Оп. 23, спр. 3572. – Арк. 2.
28. Там само. - Оп. 30, спр. 257. – Арк. 14.
29. ЦДАВО України. - Ф. 2, оп. 8, спр. 1060. – Арк. 17, 21-24.
30. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 3572. – Арк. 5.
31. ЦДАВО України. – Ф. 2, оп. 8, спр. 1061. – Арк. 16.
32. Там само. - Спр. 1095. – Арк. 126, 129, 131, 159.
33. Там само. - Спр. 1060. – Арк. 82.
34. Там само. – Арк. 76.
35. Єнін І. Більше товарів широкого вжитку. - Радянська Україна. – 1945. – 16 жовтня.
36. ЦДАВО України. – Ф. 2, оп. 8, спр. 1060. – Арк. 66, 82.
37. Там само. - Спр. 1069. – Арк. 70 -71.
38. Єнін І. Більше товарів широкого вжитку. - Радянська Україна. – 1945. – 16 жовтня.
39. ЦДАВО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 3572. – Арк. 1 зв.
40. Там само. - Оп. 8, спр. 1060. - Арк. 70.
41. Там само. - Спр. 1069. – Арк. 72.
42. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 3572. – Арк. 1 зв.
43. ДАХО. – Ф. Р-731, оп. 6, спр. 9. – Арк. 50.
44. ЦДАВО України. - Ф. 2, оп. 8, спр. 1060. – Арк. 57.
45. Там само. - Спр. 1085. – Арк. 88.
46. Там само. - Спр. 1069. – Арк. 72.
47. Там само. - Спр. 978. – Арк. – 23.
48. Там само. - Спр. 1109. – Арк. 5.
49. Там само. - Спр. 1068. – Арк. 103-104.
51. Там само. – Ф. 828, оп. 1, спр. 95. - Арк. 41; ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 3572. – Арк. 1.
52. ЦДАВО України. – Ф. 828, оп. 1, спр. 95. – Арк. 9
53. Там само. – Спр. 103. – Арк. 1.
54. Там само. – Ф. 4967, оп. 1, спр. 116. – Арк. 32; Там само. – Спр. 180. – Арк. 9, 39-40.
55. Там само. – Ф. 828, оп. 1, спр. 742а. – Арк. 141; Там само. – Спр. 743. - Арк. 90-91; Там само. – Спр. 760. – Арк. 222-223.

Summary:
This work in view of new trends reveals the questions which haven't been treated by his historyography lately, the participation of the state in the limitation of the free market in particular.

Key words: *the life after the war, industrial cooperation, "free" market, economical policy, small business.*

УДК 94 (477.43) "1941-1944"

Слободянюк П.Я. (м. Хмельницький)

ПАРТИЗАНСЬКО-ПІДПІЛЬНА БОРОТЬБА НА ПОДІЛЛІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Автор порушує проблеми антифашистського опору, розкриває його різноманітні форми та методи, з'ясовує мало досліджені сторінки цієї проблеми.

Ключові слова: партизансько-підпільний рух, організована боротьба, диверсійні дії, підпільний обком партії, Червона Армія.

Народна партизансько-підпільна боротьба проти німецько-фашистських окупантів розпочалася з перших днів окупації і охопила всю зайняту ворогом територію України. Її розмах не мав аналогів у світовій історії.

Партизани і підпільники при підтримці місцевого населення в тилу ворога здійснювали бойові операції, нападали на ворожі гарнізони, поліцейські дільниці, дезорганізовували і підривали своєю діяльністю самі основи окупаційного режиму.

Особливо великих масштабів партизансько-підпільна боротьба розгорнулась на волино-подільських землях.

Дослідження антифашистської боротьби загалом і партизансько-підпільного руху в Україні в роки другої світової війни є досить актуальною проблемою, поскільки не знайшла належного висвітлення в науковій літературі. Не дивлячись на те, що партизансько-підпільна боротьба масово охоплювала волино-подільські землі, вона загалом залишається білою плямою в регіональній історії Поділля. Ці проблеми частково висвітлюються у книгах Г.Горобця, С. Ковпака, О. Федорова, Г. Кузовкова, А. Одухи, С. Олексенка, В.Кучера [1] у збірнику документів "Поділля в роки Великої Вітчизняної війни", окремих науково-довідкових виданнях та ін. [2].

Важливим джерелом у дослідженні партизанського руху на території області є архівні документи, що зберігаються в Державному архіві Хмельницької області, зокрема Ф. П-1941, Підпільні організації і партизанські формування Хмельницької області в період Великої Вітчизняної війни. У фонді зберігаються 618 одиниць зберігання документів, що висвітлюють становлення, розвиток та бойову діяльність підпільних організацій, партизанських загонів та з'єднань.

У фонді зберігаються звіти командирів партизанських загонів та з'єднань, зокрема партизанського з'єднання ім. Михайлова, звіт про діяльність Кам'янець-Подільського підпільного обкому КП(б)У під керівництвом С.Олексенка [3].

Важливим джерелом в дослідженні партизанського руху та підпільних організацій є щоденники підпільника К.Косарського та командира партизанського загону ім. Чапаєва Протоцького [4].

Документи фонду містять інформацію про боротьбу з ворогом дітей та підлітків (діяльність Кам'янець-Подільської патріотичної групи Поворіна) [5].

Засилалися партійні, комсомольські працівники, співробітники НКВС, які проходили спеціальні короткотермінові курси. Забезпечувалися необхідними документами, зброєю. В Кам'янець-Подільській області було організовано 93 таких партизанських груп і загонів чисельністю 805 чоловік, з них: комуністів – 115, комсомольців – 230. На підпільну роботу послано 95 чол. Це дало можливість створити підпільні організації у 37 районах області [6]. Хоча залишений для підпільної роботи ОК КП(б)У свого завдання не виконав [7].

Для організації підпілля в тилу окупантів Кам'янець-Подільський ОК КП(б)У підібрав і залишив на підпільну роботу: Лаврова М.Л. – першим і Маркелова Ф.Л. – другим секретарями ОК КП(б)У, які до війни працювали першими секретарями Михампольського і Красилівського РК КП(б)У та Холодюка І.Н. – третім секретарем, який був головою Красилівського райвиконкому. Також було організовано 9 підпільних РК КП(б)У з числа керівників цих же або сусідніх районів. Всього на підпільну роботу було залишено 21 чол., більшість з яких загинули, пропали безвісті [8].

В липні-серпні 1941 р. виникла Славутсько-Шепетівська партизансько-підпільна організація під керівництвом військового лікаря фашистського концтабору „Грос-лазарет" Ф.М. Михайлова, яка за короткий час створила підпільні організації у Полонському, Грицівському, Берездівському районах.

Після загибелі Ф.М.Михайлова в кінці 1942 р. підпілля очолив вчитель с.Стригани Славутського району А.З. Одуха. В його партизанському загоні було понад 80, а потім 160 чол., в основному в'язнів „Грос-лазарету" та місцевих патріотів [9].

Ведучи жорстокі бої та здійснюючи диверсійні операції на Славуччині, а потім на Житомирщині під командуванням О.М.Сабурова у складі з'єднання І.І.Шитова, загін А.З. Одухи 17-18 вересня 1943 р. формується у Кам'янець-Подільське партизанське з'єднання ім. Ф.М. Михайлова зі зростаючим бойовим складом від 430 до 2642 бійців. До з'єднання входило 11 партизанських загонів: ім. Ф.М.Михайлова (ком-р К.М. Гаврилюк, 255 бійців), ім. У.Кармелюка (ком-р С.С. Лагутенко, 352 бійці), ім. М.С.Хрущова (ком-р Г.К. Тимчук, 10 бійців), загін Божевського (474 бійці), ім. В.І.Леніна (ком-р М.І. Воцило, 244 бійці), ім. О.М.Суворова (ком-р К.Я. Ахновський, 197 бійців), загін Перова (128 бійців), ім. М.І. Калініна (ком-р О.П. Мель-

ник, 106 бійців), ім. М.І. Кутузова (ком-р М.Ф.Старинець, 30 бійців), ім. М.О. Щорса (ком-р Д.Д. Костянтинов, 27 осіб. Всього у з'єднанні за списками пройшли 4919 бійців [10].

Агентура партизан діяла у великих установах і військових частинах ворога: Кам'янецькій, Славутській, Ляховецькій, Шепетівській, Дунаєвецькій, Проскурівській, Меджибізькій, Михампільській поліції, Шепетівському козачому полку, на ст. Гречани, багатьох підприємствах і окупаційних установах.

Серед бійців з'єднання виділялися талановиті розвідники, агентурні резиденти Іван Мазульов, (псевдонім Степан Дяденко), Іван Нішенко, Станіслав Швалленберг, Микита Гончаров, юні партизани-розвідники Валя Котик, Степан Кащук, Коля Трухан та ін. [11]. Більше тисячі громадян, з них 400 чол. воювали в загонах, решта – боролись в підпіллі [12].

Бойові та диверсійні дії з'єднання проводило на території Кам'янець-Подільської області та суміжних районах Рівненської, Житомирської, Тернопільської областей.

З'єднання здійснило 948 бойових та диверсійних операцій, підірвало 287 ворожих ешелонів, 2 залізничні станції, 49 шосейних мостів, спалено 28 складів, 15 електростанцій, 14 заводів [13].

Було вбито і взято в полон понад 16 тис. фашистів і поранено 10880 гітлерівців на території Хмельницької, Житомирської, Рівненської, Тернопільської, Волинської областей.

З'єднання втратило 25 чол. вбитими, 290 було поранено, 61 – пропали безвісті [14].

Звання Героїв Радянського Союзу отримали Одуха А.З., Іванов О.Г., Петров М.І.

Захоплено багато трофейної зброї, майна, транспортних засобів, особливо в боях на Славутчині, Шепетівщині, Рівненщині, звільненні Ізяслава, Острога, Ямполя, Ляхівець, Шепетівщині та ін. [15].

З 5 травня 1943 р. в Кам'янець-Подільській області партизанський рух очолив депутат Верховної Ради СРСР, секретар підпільного обкому КП(б)У, начальник обласного штабу партизанського руху Олексенко Степан Антонович. Йому були підпорядковані 3 з'єднання О.М.Сабурова, 5 партизанських загонів, зведених у з'єднання під командуванням І.І. Шитова, чисельністю 579 чол. 22 липня 1943 р. із цього з'єднання виділені загони "За Батьківщину", ім. І.Богуна та ім. О.Пархоменка і на їх базі сформоване з'єднання ім. Г.К. Жукова під командуванням І.Е. Скубка, чисельністю майже 2 тис. бійців. 5 грудня 1943 р. на базі 3 партизанських загонів цього з'єднання створюється відокремлене Кам'янець-Подільське з'єднання партизанських загонів (850 чол.) під командуванням С.А. Олексенка. До лютого 1943р. чисельність з'єднання зросла до 1739 осіб [16].

З 7 лютого 1944 р. розпочалась бойова діяльність Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання ім. Г.І. Котовського, що сформувалось з чотирьох партизанських загонів з'єднання С.А. Олексенка: ім. Г.Котовського, ім. М.Хрущова, ім. М.Щорса та "За Батьківщину" (ком-ри В.Г.Васильєв і І.С.Трофимчук, В.І. Ренов, Й.П. Потєшкін, О.М. Загравний). У з'єднанні воювало 923 бійців.

З'єднання вело жорстокі нерівні бої на Поліссі та на Станіславщині, 24 березня 1949 р. влилось у Червону Армію. З'єднання знешкодило 53 ешелони, 558 вагонів, знищило літак, 10 танків, 34 автомашини, залізничний і 5 шосейних мостів [17].

У бойовому складі з'єднання воювали 9 партизанських загонів: "За Батьківщину" (ком-р І.Я. Шишко), ім. О.Пархоменка (ком-р М.М. Чеботарев), ім. М.Фрунзе (ком-ри П.Я. Бугаєнко, К.Т. Шакун), ім. К.Ворошилова (ком-р О.С. Ярошевич), ім. М. Калініна (ком-р А.А. Ніжинський), ім. В.Молотова (ком-ри Я.Г. Борилюк, Н.А. Кузовков), ім. Б.Хмельницького (ком-р М.Ф.Госюнський), ім. У. Кармелюка (ком-р І.М. Єфремов), загін „Іскра" (ком-р В.Г.Барановський), а також окрема диверсійна група (ком-р Л.А. Пірковський).

Всього у з'єднанні в березні 1944 р. воювало 1709 чол., з них 1292 українців, 216 росіян. З'єднання захопило і утримувало до приходу Червоної Армії Славуту, Плужне, Ізяслав, Остріг.

Тільки з 5 грудня по 10 березня 1944 р. з'єднання провело 195 бойових операцій та диверсій, знищено 31 ворожий ешелон, 340 вагонів із живою силою і технікою, зруйновано 19 залізничних і шосейних мостів [18].

У Проскурові боротьбу з нацистами очолив колишній секретар Чернівецького РККП (б)У М.А. Храновський. Він у вересні 1941 р. разом з однодумцями об'єднав підпільні групи у Проскурові в підпільно-партизанську організацію [19].

На території Кам'янець-Подільської області діяли партизанські загони, які не входили до складу з'єднань, дивізій чи бригад. Серед них з травня 1942 р. по квітень 1944 р. партизанський загін ім. В.І.Чапаєва (ком-р Бабінський), з січня 1943 р. по липень 1943 р. загін "Народний месник" (ком-р М.А.Храновський), з липня 1943 р. по березень 1944 р. загін ім. В.Н.Боженка (ком-ри П.А. Заплатинський, С.М. Березовський), з листопада 1943 р. по березень 1944 р. – загін ім. С.А.Ковпака (ком-р Ф.Ю.Сидоренко), з грудня 1943р. по травень 1944 р. – загін ім. В.І.Чапаєва (ком-р М.Т. Тоскалюк), з січня 1944р. по березень 1944 р. – загін ім. М.О. Щорса (ком-р О.Ф. Клименко) [20].

Підпільні організації і групи діяли в Проскурівському, Михалпільському, Чорноострівському, Віньковецькому, Миньковецькому, Чемеровецькому, Новоушицькому, Вовковинецькому, Староушицькому, Барському, Деражнянському, Ярмолинецькому, Летичівському, Солобковецькому, Смотрицькому, Дунаєвецькому, Городоцькому, Меджибізькому, Красилівському, Сатанівському районах.

Підпільні друкарні діяли у Чемерівцях, Проскурові, Барі, Чорному Острові та інших містах. З жовтня 1943 р. активну участь в організації

партизанського підпілля брав Ніколюк Іван Корнійович, він же Житняк Семен Федорович (кличка "Голубка"). До війни працював першим секретарем Дунаєвецького РК КП(б)У, очолив у червні 1943 р. підпільний обком партії і обласний штаб партизанського руху. Новоствореним підпільним обкомом партії і облштабом партизанського руху було організовано 13 партизанських загонів з 896 бійцями. Штаб працював самостійно без зв'язку з ЦК КП(б)У до січня 1944 р. [21].

Загони під командуванням Ніколюка І.К. підірвали 7 ешелонів, знищено більше тисячі гітлерівців, 86 угорців, 47 румунів, 87 поліцаїв, 15 гестапівців, зрізано 180 км. телеграфних дротів та ін. [22].

Командирами підпільно-партизанських груп і загонів штабу НіколюкаІ.К. були: М. Давидов – у Чорному Острові, М. Данілов – у Віньківцях, І.Міносян – в Дунаївцях, Медвєдєв – в Деражні, Вуйлов – в Новій Ушиці, Гурський – в Солобківцях, С. Козловський – у Вовковинцях. На початку 1943 р. підпільна група Ніколюка І.К. в Проскурові потерпіла провал, частина її учасників була заарештована і розстріляна. Серед них брати Семен і Микола Волкотруби, Побережний В.І., Холодюк Д.М., Твердохліб Є.Н., Ткачук Є.М., ТрембовецькаМ., Демиденко О., Ченаш М. та ін. [23].

Проскурівським підпіллям було створено три партизанських загони чисельністю 352 бійці, а також 5 диверсійних груп. Підтримували зв'язки зі штабом Олексенка С.А. [24].

Диверсійно-підпільними групами проскурівських патріотів було проведено 589 диверсійних актів, зіпсовано 196 паровозів, пущено під укіс 22 ворожих ешелони, при цьому вбито і поранено понад тисячу фашистів, знищено 37 танків, 16 літаків, 44 автомашини, звільнено від відправки до рейху більше 1000 юнаків і дівчат, відправлено до партизанів 250 чол. [25].

У боротьбі проти фашистів в області брали участь понад 20 тис. чол., 37 партизанських загонів об'єднаних у п'ять партизанських з'єднань. Тільки з'єднаннями І. Шитова, А. Одухи, І. Скубка (потім Кота) і С. Олексенка було проведено 1272 бойових і диверсійних операцій, знищено 613 ешелонів, бронепоїзд, 539 паровозів, 5443 вагонів з живою силою, технікою і боєприпасами, 335 залізничних платформ, 211 залізничних і шосейних мостів, 2 залізничних станції, вбито 59879, поранено 14792 і взято в полон 411 німецьких солдат і офіцерів. Власні втрати склали за неповними даними: вбитими 327, пораненими 374, 75 партизанів пропали безвісті [26].

29 січня 1944 р. обласний штаб партизанського руху утворив обласний партизанський госпіталь в с. Стригани Славутського району, призначив його начальником партизана-диверсанта, інваліда Л.Ушанка, головним лікарем І.Романова. Виділив 5 парокінних підвід, 25 голів ВРХ, 20 т. хліба, 20 т. фуражу, а також необхідне обладнання, інвентар тощо. За січень-лютий 1944 р. в госпіталі лікувалося понад 300 поранених [27].

Дуже часто партизанські формування вступали в бій з націоналістичними загонами ОУН-УПА. Зокрема, в одній з таких сутичок 12 травня 1944 р. партизанами А.З. Одухи біля с. Коломʼє на р. Горинь була розбита націоналістична група, з понад 350 вояків якої було вбито 127 чол., 28 взяли в полон [28].

В зв'язку з виходом з Кам'янець-Подільської області в рейд до Коломиї Станіславської області 18 березня 1944 р. залишки партизанського руху і обком КП(б)У свою діяльність припинив [29].

28 березня 1944 р. партизанські загони і підпільні організації з'єдналися з Червоною Армією.

Примітки

1. Горобець Г.Т. Партийное подполье на Украине (1941-1944 гг.). – М.: Мысль, 1969; Ковпак С.А. Від Путівля до Карпат. – К.: Дніпро, 1962; Федоров О.Ф. Підпільний обком діє. – К., 1964; Кузовков Г. Дихання народної битви. – М., 1965. – 264 с.; ОдухаА., Рудківська О. Шляхами партизанської слави //Радянське Поділля. – 1967. – 6 січня; Олексенко С. Біля партизанського багаття: (Спогади командира Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання). //Сільські вісті. – 1969. – 5, 6, 8, 9, 10 квітня; Кучер В.І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1944). – К., 1974.; Бугай Е.М., Макухин М.Е. Из кагорты мужественных: Сборник очерков и зарисовок. – Львов: Каменяр, 1978. – 279 с., ил.
2. Поділля в роки Великої Вітчизняної війни. Зб. докум. – Львів, 1969; Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945): Наук.-довід. вид. /Авт.-упор.: О.Б.Бажан, А.В.Кентій, В.С.Лозицький та ін.; Редкол.: В.А.Смолій та ін. – К.: 2001; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського союзу 1941-1945 рр. В трьох томах. – К., 1969; Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К.: УРЕ, 1976; Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. – Львів: Каменяр, 1972.
3. ДАХмО, Ф. П-1941, оп. 1, спр. 17; ДАХмО, Ф. П-1941, оп. 1, спр. 7; ДАХмО, Ф. П-91, оп. 1, спр. 93; ДАХмО, Ф. П-1941, оп. 1, спр. 93.
4. ДАХмО, Ф. П-1941, оп. 1, спр. 70; ДАХмО, Ф. П-1941, оп. 1, спр. 160.
5. ДАХмО, Ф. П-1941, оп. 1, спр. 95.
6. Україна партизанська... – С. 248.
7. Отчет и другие документы о работе подпольного обкома КП(б)У и облштаба партизанского движения под руководством Николюка И.К. //ДАХмО. Ф. П-1941, оп. 1, спр. 3, арк. 42.
8. Отчет о деятельности подпольных организаций КП(б)У, партизанском движении в Каменец-Подольской области в период временной немецкой оккупации (1941-1944гг.) //

ДАХмО. Ф. П-1941, оп.1, спр.7, арк.4-6.
9. Отчет о боевой деятельности соединения им. Ф.М.Михайлова //ДАХмО. Ф.П-1941, оп. 1, спр. 17, арк.
10. Україна партизанська... – С. 113.
11. Отчеты о боевой деятельности соединения им. Ф.М.Михайлова //ДАХмО, Ф. П-1941, оп. 1, спр. 17, арк. 136-137.
12. Там само. – арк. 179.
13. Там само. – арк. 114.
14. Отчет о боевой деятельности соединения им.Ф.М.Михайлова // ДАХмО, Ф. П-1941, оп.1, спр.17, арк. 314,316.
15. Там само. – арк. 308-317,484.
16. Отчет о работе Каменец-Подольського подпольного обкома КП(б)У, облштаба партизанського движения и соединения партизанских отрядов под руководством Олексеенко С.А. //ДАХмО Ф. П-1941, оп. 1, спр. 1, арк. 17.
17. Україна партизанська... – С. 127-128.
18. Там само. – С. 122
19. Отчет о деятельности подпольных организаций КП(б)У, партизанском движении в Каменец-Подольской области в период временной немецкой оккупации (1941-1944 гг.) // ДАХмО. Ф. П-1941, оп.1, спр.7, 152 арк.
20. Україна партизанська... – С. 217-218.
21. Отчет и другие документы о работе подпольного обкома КП(б)У и облштаба партизанского движения под руководством Николюка И.К. //ДАХмО. Ф. П-1941, оп.1, спр.3, арк. 3-90.
22. Там само, арк. 26.
23. Там само, арк. 22, 78.
24. Отчет о деятельности подпольных организаций КП(б)У, партизанском движении в Каменце-Подольском. Области в период временной немецкой оккупации (1941-1944 гг.) // ДАХмО. Ф.П-1941, оп.1, спр.7, арк.76-80.
25. Там само. – арк.26
26. Отчет о работе Каменец-Подольского Подпольного обкома КП(б)У, облштаба партизанского движения и соединения партизанских отрядов под руководством Олексенко С.А.// ДАХмО. Ф. П-1941, оп.1, спр.1, арк.28-30
27. Отчет о работе Каменец-Подольского подпольного обкома КП(б)У, облштаба партизанського движения и соединения партизанських отрядов под руководством Олексеенко С.А.// ДАХмО. Ф. П-1941, оп.1, спр.1, арк. 300-303.
28. Отчет о боевой деятельности соединения им. Ф.М.Михайлова //ДАХмО. Ф.П-1941, оп.1, спр. 17, арк. 303-306.
29. Там само, арк. 287.

Summary:

The author broaches problems of the antifascist resistance, shows its different forms and methods, envisages the pages of this problem which aren't investigated in full.

Key words: *the partisan secret underground movement, organised struggle, diversion actions, undergrounded regional Party Committee, th Red Army.*

УДК 94(477) "1941-1945": 351.74

Вавринчук М.П. (м. Хмельницький)

ОСНОВНІ НАПРЯМИ І ЗАВДАННЯ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ УКРАЇНИ У БОРОТЬБІ З ФАШИСТСЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Оригінальна розвідка присвячена ще малодослідженим сторінкам боротьби проти фашистських загарбників. Автором вводяться нові корпуси документів, до яких доступу дослідники не мали.

Ключові слова: *органи держбезпеки, групи таємності, оперативно-тактичні завдання, контррозвідувальна діяльність, агентурні групи, історична справедливість.*

Роль органів державної безпеки у Великій Вітчизняній війні дотепер належно не оцінена історичною наукою. І це закономірно. Колізії і динаміка протиборства спецслужб – беззприкладного за своєю масштабністю, трагізмом та героїзмом, відомі лише вузькому колу професіоналів. До того ж, в основному, лише в якості практичних методик чи виховного матеріалу [9, с. 9–13].

Розгляд проблеми в історичному контексті, у всій сукупності чинників, що впливали на діяльність органів держбезпеки, саме в цьому і полягає новизна та практична цінність даного дослідження, дозволяє об'єктивно висвітлити ті сторінки історії нашої держави, куди єдиним нерозривним смислом вписані і світлі, і трагічні події часу.

До останніх можна віднести і політичні репресії в суспільстві, армії й органах держбезпеки, і трагедію виселення кримських татар, і не менш трагічний розгром національно-визвольного руху на теренах Західної України, і переселення з нажитих місць українських сімей, що проживали у прикордонні. Всі ці події, до яких причетні і органи державної безпеки, ще чекають своїх вдумливих й об'єктивних дослідників та їх безпристрасно виважених оцінок.

Вивчаючи документи, що багато років були приховані від громадськості грифами таємності, а в даний час передаються в державні архіви для вивчення широким загалом, переконуєшся, що роль органів держбезпеки в історії нашої держави можна об'єктивно оцінити лише за умови її розгляду в історичному контексті, насамперед, у контексті Великої Вітчизняної війни, що стала суворим випробуванням і серйозною школою оперативної майстерності і для українських контррозвідників.

Хоч у наукових працях (зокрема, Дорошенка І.А., Коровіна В.В., Нікітченка В.Ф., Сєчкіна Г.П.) висвітлено роль органів держбезпеки періоду Великої Вітчизняної війни, зокрема, необхідність направлення в тил противника спеціально підготовлених формувань, особливості боротьби оперативних груп [2, 3, 4, 5], проте фундаментальних досліджень цих проблем в Україні недостатньо, а кількість монографій і статей про діяльність органів держбезпеки у роки Вітчизняної війни на території нашої держави досить обмежена.

Готуючись до розв'язання війни, нацисти створили величезний, широко розгалужений розвідувальний і контррозвідувальний апарат, укомплектований тисячами кваліфікованих фахівців, що набули великого досвіду підривної роботи під час завоювання країн Європи. В травні–червні 1941 року підрозділи Абверу і спеціально підготовлені агентурні кадри були передислоковані до частин вермахту, готових до вторгнення в СРСР. Вони мали як оперативно–тактичні завдання в прифронтовій смузі (розвідка, диверсії, терор у Червоній Армії, на транспорті, промислових об'єктах), так і завдання стратегічного характеру (дії в глибокому тилу, включаючи Урал, Кавказ, Середню Азію). Ці основні німецькі сили таємної війни нараховували більше **130** органів спецслужб та **60** спеціальних шкіл для підготовки агентури [3, с. 11; 4, с.67].

Перший удар фашистських орд прийняли на себе прикордонники. Ні чисельна перевага ворога, ні жорстокий артилерійський вогонь, ні бомбардування – ніщо не могло зламати волю прикордонників. Жодна застава по всьому фронту без наказу не залишила позиції. Найкривавіші бої в перші дні війни вів 21 загін Західного прикордонного округу. Його бійці покрили себе невмирущою ратною славою в боях із гітлерівськими полчищами на українській землі [5].

Вже в перші дні війни, відповідно до обстановки на фронтах, вдосконалювалася система контррозвідки. 30 червня 1941 року вищим органом влади в країні став Державний Комітет Оборони. Наркомат державної безпеки, органи військової контррозвідки і Наркомат внутрішніх справ, самостійні державні органи в мирний час, були об'єднані в єдиний Наркомат внутрішніх справ (НКВС).

Перед ним були поставлені непрості бойові завдання із широкими напрямками роботи:

- контррозвідувальний захист Червоної Армії, всебічне сприяння у проведенні бойових дій проти німецько–фашистських військ, боротьба з проникненням шпигунів, диверсантів і терористів до діючих військ;
- боротьба з підривною діяльністю розвідки гітлерівської Німеччини в тилових районах країни;
- контррозвідувальне забезпечення демонтажу, евакуації та розгортання в тилових районах оборонних виробництв;
- організація і проведення широкої розвідувально-диверсійної та контррозвідувальної роботи в тилу противника;
- формування і контррозвідувальне забезпечення партизанських загонів;

– контррозвідувальне забезпечення необхідних умов для нормального функціонування тилу [9, с.10].

Безпосереднім виконанням поставлених завдань керували Розвідувальне і Контррозвідувальне Управління НКВС СРСР, 4-і відділи НКВС республік та Управлінь НКВС областей, особливі відділи НКВС.

Важкою ціною співробітникам органів держбезпеки давався бойовий оперативний досвід жорстокого протистояння зі спецслужбами гітлерівського рейху. Лише в перші півтора року Великої Вітчизняної війни із **майже 600** закинутих за лінію фронту оперативних груп НКВС на Велику землю повернулось лише **близько 30-ти** [6, с. 74].

Роботі по підготовці і закиненню в тил ворога оперативних груп в першому періоді війни органи державної безпеки України приділяли особливу увагу. Тільки в липні 1941 року НКВС УРСР сформував і направив в тил три партизанські полки, а до березня 1942 року було підготовлено і переправлено **150** спеціальних формувань та **148** оперативних груп [2, с. 31].

У січні 1942 року в НКВС СРСР, а у березні – НКВС УРСР, були створені 4-і Управління, які координували бойові дії у ворожому тилу.

Ними виконувались завдання по створенню в основних населених пунктах, захоплених противником, нелегальних резидентур і забезпеченню надійного зв'язку з ними, відновлення зв'язку з найбільш цінною агентурою, що залишилась на тимчасово окупованій території, проникнення в розвідувальні й адміністративні органи ворога, підбір і закинення агентів на окуповану територію, звідки вони переправлялися в Німеччину та інші європейські країни, підготовка й закинення в тил ворога розвідувально-диверсійних груп та забезпечення з ними надійного зв'язку, укомплектування розвідувально-диверсійних груп, агентів-одинаків та кур'єрів зброєю, боєприпасами, засобами зв'язку та документами прикриття.

Основним інструментом, за допомогою якого Четверте Управління НКВС боролося з ворогом, була знаменита Окрема мотострілецька бригада особливого призначення НКВС СРСР, відома під скороченою назвою ОМСБОН. Фактично ця військова частина була першим в нашій країні "спецназом".

Основу командного складу бригади складали викладачі та слухачі Вищої школи прикордонних військ і Вищої школи НКВС, інших навчальних закладів НКВС СРСР. Поповнення особового складу бригади здійснювалося протягом усіх років війни. Крім кадрових співробітників держбезпеки, її бійцями ставали партизани і добровольці. Загальна чисельність воїнів бригади перевищила **10 тис. 500 осіб** [6, с. 75].

В роки Великої Вітчизняної війни органи державної безпеки перекинули за лінію фронту і впровадили в агентурну мережу ворога, органи та школи німецької розвідки сотні своїх агентів, від яких отримували цінні відомості про підривну діяльність. За лінію фронту були переправлені спеціально підготовлені оперативні групи, які стали опорними пунктами для розгортання розвідувально-диверсійної та контррозвідувальної роботи у ворожому тилу.

Багато розвідувально–диверсійних груп виросли у великі, добре законспіровані формування, що відіграли значиму роль у розгортанні всенародної боротьби в тилу ворога. Загалом в роки Великої Вітчизняної війни у ворожому тилу вели роботу **2 тис. 222** спеціальні оперативні групи, близько **95** із яких були підготовлені органами державної безпеки України [2, с. 53].

Діяльність оперативних груп у ворожому тилу в роки Великої Вітчизняної війни показала, що успіх їх розвідувально–диверсійних та контррозвідувальних дій забезпечували, головним чином, командири–професіонали, люди, які грунтовно знали тонкощі оперативної роботи, опиралися на активну і широку підтримку місцевого населення, вміли у складних і важких умовах приймати єдино правильні рішення.

Найбільше відзначились оперативні групи "Переможці", "Місцеві", "Мисливці", "Ходоки", "Соколи", очолювані досвідченими співробітниками органів держбезпеки, нині Героями Радянського Союзу Медвєдєвим Д.М., Ваупшасовим С.А., Прокоп'юком М.А., Мирковським Є.І., Орловським К.П., Прудниковим М.С. [9, с. 49].

У сфері розвідувальної діяльності органи держбезпеки спрямували свою роботу на добування і передачу командуванню Червоної Армії розвідінформації про плани фашистського командування, дислокацію, чисельний склад і озброєння з'єднань і частин противника, пункти розташування його штабів, аеродромів, баз та складів з пальним, зброєю і боєприпасами, місця будівництва оборонних споруд, вивчення режимних, політичних і господарських заходів німецько–фашистського військового командування та окупаційної адміністрації, а також про політичну обстановку на тимчасово окупованій території.

В ході контррозвідувальної діяльності у ворожому тилу органами держбезпеки встановлювались місця дислокації ворожих розвідувально–диверсійних і контррозвідувальних органів та шкіл, їх структура і чисельний склад, система підготовки агентів, виявлялись ворожі агенти, що готувались до закинення або були закинуті в наш тил, способи їх зв'язку з розвідцентрами, запроваджувалися жорсткі заходи по захисту партизанських загонів від проникнення ворожої агентури та посібників німецьких окупаційних властей.

Основними напрямками диверсійної діяльності співробітників були створення перешкод у роботі залізничного та автомобільного транспорту, виведення з ладу військових і промислових об'єктів, штабів, частин і з'єднань, знищення складів зі зброєю, боєприпасами, пальним, продовольством та військовим майном, пошкодження ліній та вузлів зв'язку, електростанцій та інших об'єктів, що мали військове значення.

Складні та відповідальні завдання в роки Великої Вітчизняної війни лягли на співробітників органів держбезпеки, які працювали в радянсько-

му тилу. Спільною постановою ЦК і Ради Народних Комісарів, прийнятою в перші дні війни, співробітникам органів державної безпеки було поставлене завдання зосередитись на всебічній допомозі Червоній Армії, посиленні охорони тилу від підривної діяльності агресорів, рішучій боротьбі із шпигунами, диверсантами, дезертирами і розповсюджувачами панічних чуток.

З перших днів агресії противник масово переправляв свої парашутні десанти та окремих диверсантів у прифронтову смугу. З метою налагодження цілеспрямованої роботи по її очищенню, урядом була прийнята постанова "Про заходи по боротьбі з парашутними десантами і диверсантами у прифронтовій смузі".

В НКВС УРСР була створена спеціальна оперативна група, яка виконувала організаційні функції та здійснювала загальне керівництво цією роботою. При міських і районних відділах (відділеннях) НКВС для знищення парашутних десантів і диверсантів противника були сформовані винищувальні батальйони чисельністю по 100-200 осіб, оперативне керівництво якими здійснювали органи державної безпеки [6, 7, 8].

Підрозділи НКВС УРСР забезпечували охорону заводів, електростанцій, мостів, ліній зв'язку, сприяли евакуації матеріально–виробничих цінностей із загрозливих районів. Оперативники, спільно з винищувальними батальйонами, ліквідовували парашутні диверсійні групи ворога, а також окремих агентів. За червень–липень 1941 року тільки в чотирьох областях України органами держбезпеки було затримано **49** агентів-парашутистів і **26** шпигунів-сигнальників [3, с. 24].

Здійснювались активні контррозвідувальні заходи по перебазуванню військових і промислових об'єктів, установ та організацій із західних районів держави на Схід, евакуації мирного населення, зміцнювалася агентурна мережа на підприємствах оборонної промисловості.

У зв'язку з тим, що гітлерівська розвідка особливо активно переправляла агентурні групи та поодиноких агентів в райони великих залізничних вузлів і станцій, значна відповідальність у справі їх своєчасного виявлення і захоплення лягала на транспортні органи державної безпеки. З цією метою на великих залізничних вузлах і станціях організовувалися так звані оперативні загороджувальні загони. До їх складу включалися співробітники транспортних органів державної безпеки, працівники залізничної міліції, бійці військ НКВС та підрозділів Червоної Армії.

Співробітники органів держбезпеки на транспорті надійно забезпечували таємність залізничних перевезень важливих військових і народногосподарських вантажів, безпеку слідування спеціальних потягів. Особливо значима робота проводилась під час підготовки крупних стратегічних операцій, коли здійснювалось масове інтенсивне перебазування військ і техніки у таємниці від ворога.

В результаті розшукових та агентурно-оперативних заходів, проведених органами держбезпеки на транспорті в роки війни, було затримано **256** агентів-парашутистів і ліквідовано **226** шпигунсько-диверсійних резидентур противника. [3, с. 30]

Значну роботу органи державної безпеки здійснювали і на звільненій від ворога українській землі. Під час окупації агресори розгорнули широку мережу сил і засобів спеціальних органів – розвідувальні, контррозвідувальні і диверсійні підрозділи військової розвідки (абверкоманди), органи таємної поліції (гестапо), служби безпеки (СД), жандармерії, підрозділів румунської та угорської контррозвідок.

Відступаючи, вони залишали в тилах наших військ диверсійно–розвідувальні і бандитсько–терористичні групи, окремих шпигунів і диверсантів для проведення так званої "малої війни" – вчинення диверсій на головних комунікаціях військ, військових і промислових об'єктах, вбивств командного складу Червоної Армії, співробітників місцевих органів влади та правоохоронних органів.

З цією метою фашистська розвідка завчасно створювала бази з озброєнням, боєприпасами, вибухівкою та продовольством.

Співробітники органів державної безпеки виявляли агентуру спецслужб противника, захоплювали їх документи, ліквідовували склади зброї та диверсійної техніки для залишеної на осідання "п'ятої колони". Про розмах такої "малої війни" красномовно свідчать факти: лише за період визволення України контррозвідники розкрили **4 тис. 822** агентів німецьких, румунських та угорських спецорганів, а всього протягом 1941–1944 років в Україні – майже **7 тисяч** [4, с. 71].

Поряд з антидиверсійною роботою, органи державної безпеки в роки війни вели з тилових районів крупні оперативні радіоігри з ворожими розвідцентрами, що виростали у широкомасштабні контррозвідувальні операції, в ході яких вирішувались завдання стратегічного і тактичного характеру.

Найбільш значимою була триетапна радіогра, котра велась з 1942 року й до закінчення війни під кодовими назвами "Монастир", "Кур'єри" та "Березино". Завдяки цій радіогрі оперативниками було перехоплено **25** розвідників–диверсантів, 13 радіостанцій, значну кількість зброї, боєприпасів і продовольства, більше **2 мільйонів** рублів, що направлялись фашистами в Україну і Білорусію для організації розвідувально–підривної діяльності [3, с. 29].

Всього за період Великої Вітчизняної війни наші контррозвідники, при активній підтримці оперативних груп з числа територіальних підрозділів органів державної безпеки, знешкодили близько **45 тис**. агентів і диверсантів фашистської Німеччини [6, с. 42].

Війна стала суворим випробуванням для всіх народів колишнього СРСР. Від приниження й рабства їх врятувала Перемога. І дотепер важко переоцінити вклад у неї органів державної безпеки, які взяли гору в жорсткому протистоянні зі спецслужбами фашистського рейху. За це було заплачено високу ціну – тільки в боях за визволення України

протягом 1943–1944 років героїчно загинуло **3 тис. 400** військових контррозвідників [9, с.11].

В окремих наукових колах, в тому числі професіоналів–контррозвідників, побутує думка, що ця ціна могла б бути значно меншою, якби органи держбезпеки в результаті сталінських репресій не втратили перед війною найбільш досвідчені і цінні кадри. Ця проблема лише частково досліджена науковцями і потребує подальшої розробки. Потребує в ім'я історичної справедливості, в ім'я тих, хто поліг на полях битв Другої світової смертю героїв, так і не одержавши визнання нащадків в силу різної політичної кон'юнктури.

Тільки деяким з них повернули добре ім'я та честь, як це, зокрема, сталося у випадку з Ріхардом Зорге. Лише завдяки випадково переглянутому фільму перша особа держави зацікавилася його долею та ініціювала вивчення його діяльності, в результаті чого легендарному розвіднику, який один із перших повідомив про дату початку війни фашистської Німеччини з Радянським Союзом, було віддано останню шану – посмертно присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу.

Однак більшість з них так і залишилася у когорті невідомих героїв, яких фактично вдруге поховали, на цей раз в архівних справах із грифами обмеження доступу. До них належить і вже згадуваний мною командир оперативної групи "Мисливці", наш земляк із с.Самчики Старокостянтинівського району Герой Радянського Союзу Микола Архипович Прокоп'юк [1].

Інтербригади республіканської Іспанії, оборона Москви, бойові операції партизанського з'єднання під його командуванням на територіях окупованих України, Польщі та Чехословаччини; участь у спеціальних операціях у повоєнній Німеччині – лише цей короткий перелік подій і масштабних завдань, які випали на його долю протягом 10 років (1937–1947 р.р.), дає змогу оцінити той титанічний ратний труд, який М.А. Прокоп'юк вклав у боротьбу з фашизмом і захист рідної Вітчизни.

В силу специфіки обраної професії його ім'я було відоме лише вузькому колу професіоналів. Тільки в останні роки минулого століття деякі розрізнені відомості про нього з'явилися у спогадах колишніх командирів партизанського руху в Україні і Польщі та працівників органів держбезпеки, скупі біографічні дані викладені в "Энциклопедии секретных служб России" (М., 2003) тощо.

Однак фрагментарні згадки про Миколу Архиповича не відображають об'єктивний і цілісний портрет нашого земляка. Людини героїчної і трагічної долі. Людини, котра всім своїм життям довела свою відданість Батьківщині та обраній справі, і все своє життя відчувала, що з нею обходяться несправедливо. І тільки тому, що його рідний брат ще перед війною був безвинно репресований і страчений.

Така гірка правда того часу, що творився тодішньою безжальною і несправедливою владою. І, як на мій погляд, цю несправедливість не розвінчують, а лише примножують огульні звинувачення на адресу всіх без винятку співробітників держбезпеки з боку деяких недалеких осіб.

Тому, задля історичної й людської справедливості, слід наполегливо вивчати "білі" сторінки історії та інформувати про них громадськість. Результати таких історичних розвідок стануть і даниною пам'яті тим, хто поліг на полях битв Другої світової, і плацдармом, який обов'язково використають сучасники й нащадки у виховній роботі та благородній справі захисту безпеки суверенної і незалежної України.

Примітки

1. Вавринчук М.П., Шевченко В.С., Людина з легенди. // Історико–біографічний нарис про Героя Радянського Союзу М.А.Прокоп'юка. Хмельницький, – 2005.
2. Дорошенко І.А., Коровін В.В., Боевые подвиги советских чекистов в годы Великой Отечественной войны. – М.: ВКШ КГБ СССР – 1965.
3. Коровін В.В., Органы государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). – М.: ВКШ КГБ СССР – 1985.
4. Нікітченко В.Ф., Чекисты Украины в период Великой Отечественной войны. – М.: ВКШ КГБ СССР –1971.
5. Сєчкін Г.П., Граница и война. Пограничные войска в Великой Отечественной войне советского народа 1941–1945 гг.. М.: Граница, 1993.
6. Деятельность органов государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. //Сборник документов и материалов. – М: РИО – 1964.
7. Советские органы государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 г.г. – М: РИО – 1981.
8. Советские органы и войска государственной безопасности в Великой Отечественной войне. / /Сборник докладов юбилейной научно–практической конференции, посвященной 40-летию победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941–1945 г.г. М.: РИО – 1986.
9. Україна в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років і роль органів держбезпеки у її визволенні від фашистських загарбників. // Матеріали науково-практичної конференції. – К. – 2000

Summary:

The original research is devoted to some aspects of struggle against fascist occupators which is less investigated. The author introdeces some new documents, to which the researchers didn't have an access.

***Key words:** security, top secret signature stamp, operative and tactical tasks, secret service activity, secret agents, historical justice.*

IV

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ XX СТ. В СВІТЛІ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 314(477) "15-20"(091)

Андрощук О.В. (м. Київ)

ДЕМОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА XVI–XXI СТ. КРІЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Автор торкається проблем „малої батьківщини", досліджує її історію на прикладі тривалого часу, акцентує увагу на історіографії питання.

***Ключові слова:** Мала батьківщина, історична доля, топоніми, населений пункт, трагедія села.*

Історія "малої батьківщини" завжди викликає особливий інтерес дослідників, обумовлений нерідко певними особистісними моментами: бажанням зберегти, передати наступникам інформацію про те рідне, близьке, що увійшло в життя кожного "за правом народження". Останніми роками історики та краєзнавці активно працюють над написанням нарисів, хронологічних оглядів, досліджують сферу культури та фольклор окремих регіонів, міст і сіл України. За останні 10-12 років лише по Вінницькій області опубліковано понад 30 різноманітних праць про минуле населених пунктів і районів.[1] У сусідній Хмельницькій області впродовж 90-х років вийшли друком історичні нариси про села Бабине, Кременчуки, Зіньків, Чабанівку, Лисець тощо.[2] Викладений в таких дослідженнях матеріал не тільки сприяє якнайповнішому відтворенню історії краю, але й слугує справі навчання та виховання підростаючого покоління, підняття культурно-освітнього рівня населення.

Попри неповторність історичної долі кожного населеного пункту у ній знайшли відбиток найсуттєвіші тенденції минулого українського села, як особливого життєвого середовища. Готуючи цей нарис, автор поставив за мету відстежити та проілюструвати крізь призму історії пересічного подільського села визначальні тенденції у демографічному розвитку сільських поселень в Україні впродовж XVI – XXI ст. В якості об'єкта дослідження обрано демографічну картину поселення, яке автор ототожнює із своєю "малою батьківщиною" – село Горбівці Літинського району Вінницької області. Відсутність належної джерельної бази не дозволяє послідовно, повною мірою розкрити особливості та динаміку демографічних процесів, що відбувались у селі впродовж його історії. Для того, щоб певним чином компенсувати нестачу інформації по Горбівцях, автор вважає доцільним залучити дані з історії сусідніх населених пунктів, регіону в цілому, враховуючи схожість основних тенденцій їх розвитку.

Впродовж кількох століть існування село зберегло свою первинну назву (попри численні кампанії перейменувань населених пунктів в радянську добу). Цим найменуванням поселення, очевидно, завдячує рельєфу місцини, на якій воно розташоване. Варто відзначити, що список населених пунктів України містить ще одне поселення з такою ж назвою – село Горбівці Глибоцького району Чернівецької області. На сьогодні автор не має достатніх підстав трактувати факт існування однакових назв інакше, як простий збіг. На користь останнього опосередковано свідчить також те, що в сучасній поселенській мережі України існує більше десятка інших населених пунктів із спільнокореневими топонімі – Горб, Горби, Горбів, Горбки, Горбова, Горбове, Горбок, що походять від особливостей рельєфу місцевості.[3]

Розташоване на заході Вінницької області село Горбівці цілком можна вважати типовим історичним поселенням Подільського краю. Засноване в середині XVI ст. поселення мало характерні для подільських сіл вигляд та історичну легенду. З часу заснування й до середини XIX ст. Горбівці перебували в державній власності, складаючи разом із сусіднім селом Лисогіркою окреме Горбовецьке староство. З приєднанням Подільського краю до Російської держави староство було передане в довгострокову (до 1848 р.) оренду М.Єловицькому.[4] Пізніше власниками та орендарями горбовецьких земель були Г.Васанкіна, Ф.Тіфенбах, П.Гудзь та інші.

Здавна в селі існував православний храм. Архівні документи та народна пам'ять зберегли відомості про три церковні будівлі у Горбівцях. Першою, за легендою, була Хресто-Воздвиженська церква. Згодом, в 1753 році було збудовано Свято-Василівський храм, який проіснував до середини XIX ст. В 1855 році на кошти держави і місцевої громади було споруджено Свято-Троїцьку церкву: цегляну, п'ятикупольну, з різьбленим іконостасом і дзвіницею у двох передніх банях. Пізніше храм зазнав деяких перебудов (залишився лише центральний купол).[5] Рішенням виконкому Вінницької обласної ради народних депутатів від 20 квітня 1961 року храм було закрито, а в середині 80-х років за розпорядженням владних структур церковна будівля була зруйнована. На місці храму довгий час зберігались руїни і залишки стін висотою близько 2 м. На початку 90-х років церкву відбудовано на старому місці, проте вона втратила свій первісний вигляд.

За твердженням відомого подільський краєзнавця Ю.Сіцинського, навчання грамоті в селі Горбівці велося ще з 60-х років XIX ст. В одному з документів 1868 року згадується про засновану місцевою громадою школу, де навчалося 26 учнів.[6] В даний час у селі працює школа І-го ступеня.

З 20-х років XX ст. у Горбівцях проводилась культурно-освітня робота. На 1925 р. тут діяли лікнеп, хата-читальня, невеличка бібліотека.[7] В різний час за приміщення для клубу слугували кімната в школі, будівля контори колгоспу тощо. В 1980-х роках відкрито сільський Будинок культури.

Після такого короткого історичного екскурсу, який слугує додатковим доказом "звичайності"(типовості) досліджуваного поселення, звернемось до головного об'єкту нашої розвідки – соціально-демографічних процесів, які відбувались у Горбівцях впродовж їх історії. До визначальних характеристик будь-якого населеного пункту, окрім назви та території, належить чисельність мешканців, які складають його населення. Водночас характер соціально-демографічних процесів в населеному пункті яскраво свідчить про успіхи та проблеми в його розвитку, а тенденції змін числа мешканців безпосередньо окреслюють перспективи подальшого існування.

Вірогідною датою заснування села слід вважати 1557-1558 роки. У люстрації Хмельницького старости 1565 року знаходимо згадку про те, що на той момент в селі проживало 7 родин, які оселились тут сім років тому. Документ зафіксував імена перших мешканців Горбовець – Ванко, Каспер, Тиміш, Дмитро, Лаврін, Хома, Сава. Усі вони впродовж 13 років з часу заселення користувались пільгами щодо сплати податків. Окремо варто згадати Олександра Коротка (Korothko, Horodko).[8] Він, а згодом і його сини (Федір, Юрій, Петрушко, Радул, Яків та Данчух), виконували кінну службу на користь Хмільницького замку.[9]

На думку історика М.Крикуна на середину XVI ст. Летичівський повіт, до якого належало село, був найменш густонаселеним на Поділлі. На 1578-1583 рр. в ньому нараховувалось 338 поселень. У кінці XVI – першій половині . кількість поселень на Поділлі значно зросла в результаті широкого освоєння населенням слабо залюднених земель. Лише протягом 1584-1600 рр. на території тогочасного Летичівського повіту зявилось 102 нові поселення.[10] З часом темпи виникнення поселень зменшились. У другій половині XVII ст. про заснування нових поселень на Поділлі не могло бути й мови, через великі потрясіння, які спіткали його населення. Значна кількість поселень в той час настільки обезлюдніла, що залишила по собі лише назви. За підрахунками дослідників впродовж 1648-1699 рр. на Летичівщині зникло 120 з 566 населених пунктів.[11] Певним підтвердженням сказаному слугують дані обрахування помешкань в поселеннях Подільського воєводства у зв'язку з подимним податком 1661 р. В документах зроблено запис про земянина Камя'нецького староства М.Горбовського, який під присягою засвідчив, що село Горбівці цілком розорене (малось на увазі, що його мешканці не мають можливостей платити податки і виконувати визначені повинності).[12]

Архівні матеріали засвідчують, що більшість населення Горбовець складали українці, православні за віросповіданням. У селі проживали також євреї. Перепис єврейського населення Летичівського повіту Подільського воєводства, проведений в 1784 р., зафіксував дані про те, що у Горбівцях проживало 14, а за наступним переписом (1787 р.) – 11 осіб єврейської національності. Судячи з усього єврейське населення було інтегроване в сільське середовище, оскільки в документі відсутня характерна в таких випадках згадка про корчму, як місце осідку єврейського населення. Так в характеристиці сусіднього села Вінниковець окремим рядком згадано Вінниковецьку корчму, де мешкало 6 євреїв.[13]

На демографічну ситуацію в краї впродовж XVIII-XIX ст. відчутно впливали епідеміологічні захворювання (чума, холера, віспа, скарлатина тощо). За свідченнями Й.Ролле, страшна епідемія чуми лютувала на Поділлі з серпня 1770 р. до лютого 1771 р. Особливо поширилась епідемія у Камянці (30 тисяч померлих), Барі (12 тис.), Меджибожі (загинуло 6 тис. городян та 13 навколишніх сіл). Впродовж XIX ст. кількома хвилями прокотилась краєм епідемія холери. Найвища смертність від цієї хвороби в 1853 і 1855 рр. була зафіксована у Літині та Літинському повіті, до якого з кінця XVIII ст. належали Горбівці.[14]

Наступна побічна згадка про чисельність горбівщан та їх майнове становище стосується початку XIX ст. Є.Сташевський у монографії "История докапиталистической ренты на Правобережной Украине (в XVIII – перв. пол. XIX в.)" подає відомості про вісім господарств халупників (селян, які мали у власності лише хижку та город) у Горбовецькому старостві на 1810 р.[15] Проте джерела не дають можливості визначити, яка саме частина з цих господарств розташовувалась власне у Горбівцях.

Першу точну вказівку на чисельність мешканців у Горбівцях знаходимо у "Відомості про становище селянських господарств Подільської губернії Літинського повіту", складеній 28 травня 1868 р. Документ вказує на наявність в селі 49 дворів і 140 мешканців.[16] До 1 січня 1869 р. чисельність державних селян у Горбівцях зросла до 142 осіб.[17] Наведені вище цифри означають чисельність наявних у селі осіб чоловічої статі, а не загальне число мешканців. Підтвердження цьому – "Люстрационный акт Подольской губернии Литинского уезда Овсяницкой волости селения Горбовец", складений 1872 р. У документі, зокрема, зазначалось: "К первому числу июля месяца 1872 года числится в селении по 10-й народной переписи ревизских мужеского пола душ 142". Вказаного року в Російській імперії була проведена реформа, яка передбачала наділення землею колишніх державних селян. Проведенню реформи в селі і мав сприяти вище згаданий люстраційний акт. Після остаточного поземельного облаштування селян, кількість мешканців чоловічої статі у Горбівцях дещо зросла і становила 185 душ. Це зростання, зокрема, відбулося внаслідок наділення землею в межах Горбовець 17 відставних і безстроково відпускних солдатів.[18] Число дворів зросло до 55. Потрібно зауважити, що даний "Люстраці ний акт" має велику цінність ще й тому, що в ньому поіменно перераховано всіх голів родин і вказано розмір отрима-

ного земельного наділу (див. Додаток).

У третьому томі "Географічного Словника Царства Польського та інших слов'янських країн", виданого у Варшаві в 1882 р., подано відомості про те, що у Горбівцях проживало 208 мешканців.[19]

З кінця XIX ст. інформація про чисельність жителів Горбовець все частіше з'являється на сторінках архівних джерел, у публікаціях. Дані обстеження волостей і поселень Європейської Росії, проведеного установами статистики в 1885 р., зафіксували в Горбівцях 55 дворів і 401 мешканця.[20]

У дослідженні В.Гульдмана знаходимо конкретну вказівку на повний склад населення Горбовець. Село в цей час ввійшло до складу Багринівської волості і нараховувало на 1893 р. 66 дворів і 503 мешканці. Ще троє осіб проживало на Горбовецькій фермі (на панському дворі).[21] Таким чином з часу заснування і до початку XX ст. спостерігається стійку тенденцію зростання людності у Горбівцях.

Автором знайдено дві публікації, що містить інформацію про кількість населення у Горбівцях в 1901 р. При цьому їх данні дещо різняться. В "Описании Литинского уезда", підготовленому А.Швенцоном, вказується, що в селі нараховувалось 115 дворів і 639 жителів (292 чоловіки і 347 жінок).[22] Водночас, у відомому описі приходів і церков Подільської губернії Ю.Сіцинського читаємо наступне: "Население Горбовец состоит из крестьян-малороссов, занимающихся земледелием, а также работами на свекло-сахарных заводах. Все они православные, числом 298 мужчин и 351 женщина, католиков только одна женщина, а евреев 7 мужчин и 7 женщин".[23] Розходження в цифрах, наведених в джерелах, є незначними і можуть пояснюватись, на наш погляд як різним ступенем поінформованості авторів (видається, що певну перевагу тут має відомий своїми працями з історії Поділля Ю.Сіцинський), так і різним часом отримання безпосередніх відомостей з місць.

Протягом наступних двох десятиліть тенденція зростання населення Горбовець зберігалася. В 1905 році А Крилов нараховував у селі 124 двори і 726 мешканців.[24] Через чотири роки число жителів сягнуло 785 осіб. Документи столітньої давності відтворюють структуру населення пересічного подільського села за релігійною та віковою ознаками. Більшість мешканців сповідували православ'я, а 17 осіб були іудейського віросповідання. За віковою ознакою картина була наступною: дітей шкільного віку – 78, з яких 31 дитина мала можливість відвідувати церковно-приходську школу.[25] За два наступні роки (1909-1911 рр.) число жителів зросло до 797 чоловік.[26]

Подільська земська управа в 1916 р. провела обстеження поселень краю на предмет поширення в них різноманітних ремесел та промислів. Цього разу губернські статисти нарахувала у Горбівцях 212 дворів, де мешкало 908 осіб (299 чоловіків та 609 жінок).[27] Це найвищий з виявлених нами показників чисельності мешканців у Горбівцях впродовж їх історії. Очевидна диспропорція у статевій структурі можливо пояснювалась тим, що чоловіче населення було залучене до служби та забезпечення діючої армії, оскільки тривала Перша світова війна. За підрахунками дослідників, впродовж 1896-1924 рр. коефіцієнт природного приросту населення в Україні був загалом досить високим і складав 2 % на рік. Щоправда на Поділлі цей показник був дещо нижчим від інших регіонів.[28]

Буремні події Першої світової війни, революцій та переворотів, перебування іноземних військ наклали відбиток на життя подільського села. Нерідко село опинялось в епіцентрі політичних "землетрусів" та військових "вихорів". За цих умов, селянин, як персонаж відомого радянського кінофільму, намагався пристосуватись до нових політичних обставин, нової влади, зберегти за собою найсвятіше, що мав – землю. Політична нестабільність в Україні, яку Поділля впродовж 1918-1920 років відчувало особливо гостро, не лише не сприяло зростанню числа мешканців в селах, але й спричинила помітні втрати. Вище наведене може слугувати поясненням того, що на початок 20-х років у Горбівцях нараховувалось на пів-сотню менше жителів ніж десятиліття тому. В Державному архіві Вінницької області є дані про те, що на 1921 р. у Горбівцях проживало 759 осіб (381 чоловік і 379 жінок).[29]

Потрібно відзначити, що впродовж XX століття село належало до Літинського повіту, а згодом – до однойменного району, за виключенням кількох років в середині 20-х, коли Горбівці входили до Межирівського району Вінницької округи. Після укрупнення районів, проведеного в 1962 році, село деякий час (до 1.01.1965 р.) входило до складу Калинівського, а згодом – Вінницького (до 8.12.1966 р.) районів. Останні експерименти у сфері територіального устрою істотно ускладнили життя мешканців Горбовець та кількох сусідніх сіл. Справа в тому, що після укрупнення районів, проведеного в 1962 р., новим райцентром стало місто Калинівку. Вибір було зроблено не зовсім вдало з огляду на конфігурацію нового адміністративно-територіального утворення: частина сіл колишнього Літинського району (Дяківці, Горбівці, Початинці, Дубова, Івча) опинились віддаленими від нового райцентру більш як на 100 км. Склалась ситуація, коли для того, щоб потрапити до районного установ та організацій мешканцям згаданих сіл потрібно було їхати через обласний центр, іншого шляху не було. Дорога займала чимало часу і, враховуючи інтенсивність транспортного руху в той час, супроводжувалась значними труднощами.[30]

З 20-х років бере відлік новий етап в житті українського села. Він нерозривно пов'язаний із встановленням в державі повного політичного контролю більшовицько-комуністичної партії, якій вдалося нав'язати українському селянству вигідні для неї форми господарювання, культури, побуту, моралі. Для селянства цей період позначений спалахами надій і трагедіями розчарувань, пов'язаний з долями безвинних жертв колективізації, індустріалізації, голоду, а також пропагандистськими показниками небачених досі злетів та досягнень.

На сторінках довідника "Населені місця Поділля", виданого у Вінниці в 1925 р., зустрічаємо відомості про те, що в Горбівцях у цей час проживало 809 мешканців.[31]

Наступні кілька років ще спостерігається зростання чисельності мешканців села. Відносний добробут, що прийшов до селян в короткий період НЕПу, створив для них умови не лише активної господарської та підприємницької діяльності, але й демографічного відтворення. Матеріали "Бюлетня Вінницького окружного статистичного бюро" за 1927 р. засвідчили незначний прогрес в демографічних показниках по Горбівцях. У цей час тут постійно проживало 826 мешканців (385 чоловіків і 441 жінка).[32]

Відтворення статистичних показників по селу за 30-ті роки виявилось доволі складним. Зазначимо лише, що такі події як колективізація, голод (партійні документи свідчать, що на початку 1933 р. голодом було охоплено 15 сіл Літинського району, серед яких Горбівці, а також сусідні Вінниківці, Багринівці, Дубова)[33], меншою мірою репресії (останнє стосується лише даного населеного пункту) спричинили важкі наслідки для демографічного розвитку села. Дані про кількість населення за 1940 р. є цифровим підтвердженням наведених гіпотетичних висновків. У річних звітах колгоспів за 1940 р. відзначалось, що в Горбівцях нараховувалось 176 дворів (в 1927 р. їх було 214), де мешкало 673 жителі. Ще більш красномовною є демографічна картина у сусідньому селі – Вінниківцях: число дворів тут у порівнянні з 1927 р. зменшилось з 89 до 317, а чисельність жителів – з 1561 до 654 осіб.[34]

Справжньою соціальною катастрофою для українського села стала Друга світова війна. В роки війни загинуло 43 уродженці Горбовець, які зі зброєю в руках захищали країну. У відповідному томі "Книги Пам'яті України" фігурують імена сорока чотирьох загиблих горбівчан.[35] Проте одна людина – Андрощук Арсень Якович (прадід автора цих рядків), потрапив до списку загиблих помилково. Рідні отримали похоронку, але чоловік уцілів, повернувся в рідне село і прожив до 1961 р. Всього ж по Горбовецькій сільській раді на повернулось з фронту 177 чоловік.

Вартий згадки ще один фактор демографічних змін – міграції населення. В передвоєнний та перші повоєнні десятиліття відчутний вплив на демографічну картину села справили організовані переселення. Згодом їм на зміну прийшли стихійні індивідуальні переїзди, в яких були задіяний значний людський потенціал. Саме ці обставини зумовили формування чисельної "горбовецької діаспори" – вихідців з села, які в першому та другому поколіннях проживають сьогодні на теренах колишнього СРСР від Червонограда до Владивостока, від Мурманська до Севастополя.

В повоєнний період демографічні перспективи українського села значною мірою визначались численними адміністративно-територіальні перетвореннями, реформуванням структури колгоспного виробництва, ініціативами, спрямованими на стирання різниці між містом і селом, спробами реалізувати програму розвитку перспективних населених пунктів тощо. Зокрема, в ході здійснення на практиці ідеї розвитку перспективних сільських поселень відповідну роботу було проведено на рівні районів. Так у Літинському районі на 1965-1967 рр. до переліку перспективних потрапило лише 15 із 47 сіл. Горбівці увійшли до цього списку.[36] Це дозволило на якийсь час затримати процес деградації соціально-побутової та соціально-культурної сфери населеного пункту: було збудовано дороги, Будинок культури, торгівельний центр, житлові та виробничі споруди. Певну позитивну роль відіграла та обставина, що Горбівці з 1950 р. залишались центральною садибою укрупненого колективних господарств і центром однойменної сільської ради. За чисельністю населення Горбівці загалом відповідали параметрам середнього українського села. В 1970 р. у сільській місцевості на один населений пункт припадало 685 мешканців).[37]

Проте для багатьох подільських сіл експерименти влади мали негативні наслідки. За даними довідника адміністративно-територіального поділу, тільки впродовж 1972 – 1986 рр. на Вінниччині зникло (було об'єднано з іншими населеними пунктами, включено у смугу міських поселень, знято з обліку у зв'язку з переселенням мешканців) 36 сільських населених пунктів.[38]

Відзначимо, що зникнення сіл було вже похідним явищем, оскільки йому передувало масове зникнення в тих селах людності. Жорсткі деформації традиційного середовища життєдіяльності села, постійні міграційні процеси зумовили сталу тенденцію до зменшення чисельності сільського населення, скорочення чисельності працездатного люду на селі.[39] Горбівці почали поступово втрачали потенціал свого розвитку. В 1972 р. в селі залишилось 638 мешканців.[40]

В наступні роки статистика по окремому селу підтвердила загальну тенденцію, що простежувалась у регіоні. За 10-річний період між двома всесоюзними переписами населення (1979 і 1989 рр.) сільське населення Літинського району скоротилось на 5,8 тис. осіб. За відсутності даних по Горбівцях наведемо показники в цілому по Горбовецькій сільській раді (об'єднувала Горбівці, Вінниківці, Соколівку та Антонівку). Якщо в 1979 р. тут проживало 1399 чоловік, то в 1989 р. вже 1116 осіб. Населення сіл зменшувалось головним чином за рахунок виїзду молоді до міських поселень і смертності людей похилого віку.[41] Загалом же на Вінниччині на початок 1991 р. серед сільського населення помирало на 6,6 чоловік більше, ніж народжувалось.[42] Усе наведене зумовило вимирання сіл, нездатних до самостійної соціальної реанімації. Таким чином, сучасне соціально-демографічне становище подільського села є наслідком як тих віддалених у часі негараздів, так і ближчих до нас прорахунків та помилок державної політики по відношенню до українського села.

На початку 90-х торкаючись проблем українського села журналісти "Урядового кур'єра" писали: "Колись велелюдне і щедре на пісню село вичахло, як вогнище без хмизу". Сказане авторами стосовно одного конкретного села – Олександрійського Вільнянського району Запорізької області – цілком правомірно екстраполювати на

загальну ситуацію в українському, і зокрема, подільському селі на початок XXI ст.[43]

Скорочення чисельності населення, зниження тривалості життя і стрімке падіння народжуваності, негативний баланс міграційних процесів впродовж 90-х років XX – початку XIX ст. дали підстави науковцям визначити ситуацію як демографічну кризу.[44] Ці процеси є істотно пом'якшеними в середовищі міського населення і відповідно загостреними в сільському ареалі. Впродовж 1959-2001 рр. сільське населення скоротилось на третину, а чисельність сільських мешканців у віці 60 років і старше за цей період зросла на 52 %. За цей час сільське населення Вінницької області скоротилось з 1769 тис. до 953 тис. осіб.[45] Впродовж 1989-2001 років населення Літинського району зменшилось на 4,7 тис. чол., головним чином саме за рахунок скорочення числа сільських мешканців (на 4,4 тис. чол.).

Висновок з описаного очевидний: українське село вимирає. Вимирає воно не лише на Поділлі, але й по всій Україні. Зазначена тенденція отримала сумне підтвердження по Горбівцях. На січень 2000 р. в селі проживало 381 чоловік, а в 2004 р. – 348 осіб. По сусідніх селах картина ще гірша. Колись багатолюдні Вінниківці (в 1909 р. тут проживало 1839 мешканців) на сьогодні перетворились на групу хаток, які ледве виглядають з прірви бездоріжжя, бур'янів та запустіння. В селі на початок 2004 р. залишилось лише 322 мешканці. У селі Соколівка, що входить до Горбовецької сільської ради, за чотири роки населення скоротилось з 145 до 136 мешканців, переважну більшість серед яких складають особи похилого віку. В Антонівці сьогодні проживає лише 39 осіб.[46] Особистий архів автора.

Список домогосподарств-власників с.Горбовець, наділених земельними ділянками згідно "Люстраційного акту" 1872 р.

№ п/п	Имена домохозяв-собственников, наделенных земельными участками	Число наличных душ	Сколько во владении каждого земли			
			Усадебной и огородной	Пахотной	Сенокосной	Итого
	А. Бывшие государственные крестьяне.					
1.	Прокофий Васильев Борщевский	3	2,48	9,22	3,55	15,25
2.	Иван Васильев Борщевский	9	4,11	13,84	5,31	23,26
3.	Никифор Сидоров Бегун	5	1,15	9,22	3,55	13,92
4.	Ефим Сидоров Бегун	6	1,26	9,22	3,55	14,03
5.	Трофим Сидоров Бегун	3	0,82	4,61	1,77	7,20
6.	Григорий Евдокимов Бегун	6	1,42	9,22	3,55	14,19
7.	Сидор Степанов и Ефим Антонов Олейники	5	1,53	9,22	3,55	14,30
8.	Влас Максимов Саврей с племянниками и Сидор Иванов Андрущук	5	1,26	9,22	3,55	14,03
9.	Григорий Григорьев Олейник	3	0,63	4,61	1,77	7,01
10.	Кирило и Феодосий Ефстафиевы Борщевские	8	2,00	11,53	4,43	17,96
11.	Павел Петров Теклюк	4	1,65	6,92	2,66	11,23
12.	Емильян Кирилов Думка	3	0,60	4,61	1,77	6,98
13.	Феодосий Иванов и Антон Иванов Сивницкие	7	1,50	9,22	3,55	14,27
14.	Демьян Демьянов Шевчук	3	0,66	4,61	1,77	7,04
15.	Селиверст, Фома и Григорий Федеровы Шелесты	7	2,40	9,22	3,55	15,17
16.	Андрей Яковлев Черный	3	1,58	6,92	2,66	11,16
17.	Иван и Матвей Романовы Черные	5	2,31	13,84	5,31	21,46
18.	Филипп Трифонов Теклюк	5	1,39	9,22	3,55	14,16
19.	Агафия Антонова Поддубчакова	–	1,15	4,61	1,77	7,53
20.	Григорий и Семен Ивановы Адаменки	4	2,41	11,53	4,43	18,37

20.	Григорий и Семен Ивановы Адаменки	4	2,41	11,53	4,43	18,37
21.	Селиверст Иванов Пасечник	4	1,13	9,22	3,55	13,90
22.	Евдоким Самоилов Андрощук, братья Григорий, Павел Карповы Андрущуки	7	2,11	13,84	5,31	21,26
23.	Михаил и Феодосий Романовы Андрущуки	4	1,54	9,22	3,55	14,31
24.	Василий Иванов Андрущук	3	1,26	4,61	1,77	7,64
25.	Лаврентий Иванов Овчарук	1	0,50	4,61	1,77	6,88
26.	Емельян Петров Осьмушка	2	0,42	4,61	1,77	6,80
27.	Онуфрий Евдокимов Бегун	1	1,20	4,61	1,77	7,58
28.	Никифор Васильев Бас	5	1,04	6,92	2,66	10,62
29.	Яков Семенов Бас	5	3,00	6,92	2,66	12,58
30.	Павел Иванов Бас	4	0,74	6,92	2,66	10,32
31.	Осип Иванов Белый	2	0,54	4,61	1,77	6,92
32.	Потап Григорьев Средницкий	1	0,65	4,61	1,77	7,03
33.	Демьян Селиверстов Теклюк с братом	2	1,08	4,61	1,77	7,46
34.	Павел Онуфриев Шевчук	3	0,53	4,61	1,77	6,91
35.	Семен Евтихиев Адаменко	5	1,06	6,92	2,66	10,64
36.	Никита Афанасиев Кручек	1	0,44	4,61	1,77	6,82
37.	Арсений Михайлов Коваль	4	1,04	4,61	1,77	7,42
38.	Петр Игнатьев Шевчук (из Лысогорки)	3	0,54	4,61	1,77	6,92
39.	Нестор Федосиев Адаменко	1	0,57	4,61	1,77	6,95
40.	Максим Савов Фуртик	1	0,62	2,31	0,89	3,82
41.	Демьян Васильев Теклюк	1	1,00	2,31	0,84	4,2
42.	Кондрат Прокофиев Борщевский	2	1,51	4,61	1,77	7,89
43.	Федор Яковлев Видай	2	0,89	4,61	1,77	7,27
44.	Ананий Андреев Богндарь с братьями	3	0,58	4,61	1,77	6,96
45.	Иван Петров Осьмушка	4	1,19	4,61	1,77	7,57
46.	Демид Якимов Овчарук	3	0,86	4,61	1,77	7,24
	Б. Приписавшиеся к сельскому обществу отставные и безсрочно отпускные солдаты из местных государственных крестьян					
47.	Николай Романов Черный	5	2,57	4,61	1,77	8,95
48.	Федосий Пантелеймонов Саврей	3	1,24	2,30	0,88	4,42
49.	Федосий прокопиев Борщевский	3	1,20	2,31	0,88	4,39
50.	Никита Григорьв Пасечник	2	1,12	–	3,05	4,17
51.	Василий Иванов Адаменко	1	0,85	–	3,10	3,95
52.	Леонтий Федоров Сабчук	1	1,00	–	3,00	4,00
53.	Осип Самойлов Андрущук	1	2,19	–	–	2,19
54.	Анна Григорьва Гуменнюкова	1	0,97	–	–	0,97
55.	Матрена Ефимова Басова	1	1,00	–	–	1,00

*Таблиця складена за матеріалами "Люстрационного акта Подольской губернии Литинского уезда Овсяницкой волости селения Горбовец" (1872 р.). ДАВО. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 7-13.

Таким чином, проведене історико-краєзнавче дослідження стосовно одного з сільських населених пунктів Поділля засвідчило на конкретному матеріалі провідні тенденції та особливості демографічних процесів в українському селі впродовж XXI-XXI ст. Водночас наведені вище матеріали, на думку автора, послугують справі привернення уваги громадськості та владних структур до проблеми збереження історичних поселень України.

Примітки

1. Гусєв О.В., Гусєв С.О. Історія Літина. З найдавніших часів до початку XX ст. – Вінниця, 2004. – С.5.
2. Логвина В. До створення на Хмельниччині обласної і районної книг з серії "Історія міст і сіл України" // Краєзнавство. – 1999. – № 1-4. – С. 52.
3. Класифікатор об'єктів адміністративно-територіального устрою України. В 3 т. – К., 1997. – Т. 3. – С. 956.
4. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. 9. – Каменец-Подольский, 1901. – С. 576.
5. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. 9. – Каменец-Подольский, 1901. – С. 576.
6. Державний архів Вінницької області (Далі – ДАВО). Ф. 201. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 105.
7. ДАВО. Ф. П-18. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 87.
8. Архив Юго-Западной России. – Ч.VII. – Т. 2. Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1890. – С. 157.
9. Zrodla dziejove. Tom V. Lustracye Krolewszczyzn ziem Ruskich Wolynia, Podola I Ukrainy z pierwszej polowy XVII wieku– Warszawa, 1877. – S. 43.
10. Крикун М.Г. Динаміка чисельності поселень Подільського воєводства в XVI-XVII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1985. – Вип. 11. – С. 59.
11. Крикун М.Г. Там само. – С. 60.
12. Архив Юго-Западной России. – Ч.VII. – Т. 2. Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1890. – С. 520.
13. Архив Юго-Западной России. – Ч.V. – Т. 2. Перепись еврейского населения в 1765-1791гг. – К., 1890. – С. 439, 569.
14. Гусєв О.В., Гусєв С.О. Історія літина. З найдавніших часів до початку XX ст. – Вінниця, 2004. – С.50.
15. Сташевський Е. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине (в XVIII – перв. пол. XIX в.). – М., 1968. – С. 264-265.
16. ДАВО. Ф. 201. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 104, 105.
17. ДАВО. Ф. 201. Оп. 1. Спр. 27.
18. ДАВО. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 5-6.
19. Slovnik geograficzny Krolestwa polskiego I innich krajow slowianskich. – Т. 3. – Warszawa, 1882. – S. 123.
20. Волости и важнейшие селения Европейской России. Поданным обследования, произведенного статистическими учреждениями по поручению статистического совета. – Вып. 3. Губернии Малороссийские и Юго-Западные. – СПб.,1885. – С. 272.
21. Населенные места Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1893. – С. 21.
22. Описание Литинского уезда Подольской Губернии. Составил А.Швенцон. – СПб.,1901. – С.28-29.
23. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. 9. – Каменец-Подольский, 1901. – С. 576.
24. Крылов А. Населенные места Подольской губернии. – К.-СПб., 1905. – С. 135.
25. Начальное народное образование в Подольской губернии. 1908-1909 учебный год. – Каменец-Подольский, 1910. – С. 176-177.
26. Подольский Свято-Троицкий православный народный календарь (месяцеслов) на 1912 год. – Каменец-Подольский, 1911. – С. 114.
27. Кустарные промыслы Подольской губернии. – К. 1916. – С. 254-255.
28. Хоменко А. Населення України 1897-1927 рр. Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17 грудня 1926 р. – Харків, 1927. – С. 12, 18-19.
29. ДАВО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 6.
30. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГО України) Ф.1. Оп.31. Спр. 2583. Арк.. 86, 87.
31. Населені місця Поділля. – Вінниця, 1925. – С. 44-45.
32. Бюлетень Вінницького окружного статистичного бюро. – 1927. – № 2. – С. 52.
33. Воронцов О., Подкур Р. Голодомор на Поділлі (1932-1933 рр.) // Літинський вісник. – 1993. – 25 вересня.
34. ДАВО. Ф. Р-2355. Оп. 2. Спр. 8. Арк. 17-18.
35. Книга Пам'яті України. Вінницька область. – Т.4. – К. 1994. – С. 48-55.
36. ДАВО. Р-2700. Оп. 6. Спр. 2069. Арк. 13.
37. Тимченко С.М. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959-1989. – Запоріжжя, 1995. – С. 156.
38. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1987 р. – К., 1987. – С. 469.
39. Панченко П.П. Сторінки історії України XX ст.: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги) – К., 1995. – С. 38.
40. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К.,1972. – С. 407.
41. Скільки ж нас? // Радянське життя. – 1989. – 23 лютого.
42. Панченко П.П. Сторінки історії України XX ст.: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги) – К., 1995. – С. 119.
43. Плач за малим селом // Урядовий кур'єр. – 1991. – вересень (№ 25-26).
44. Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки. – К., 2003. – С. 4.
45. Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки. – К., 2003. – С. 8, 61.
46. Особистий архів автора.

Summary:
The author points out some problems of "small Motherland", investigates her history during a long-term period, pays attention to the historyography in question.

Key words: *small Motherland, historical fate, toponymies, populated area, tragedy of the village.*

УДК 94(477) "1932-1933":314:156.5

Бажан О.Г. (м. Київ)

ЖИВА ІСТОРІЯ ПРО УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОКОСТ 1932-1933 РОКІВ

Дослідник з оригінального боку повертається до традиційної історії України 30-х рр. XX ст. досить аргументовано відтворює історичний фон цієї проблеми, фокусує увагу на малодосліджених сторінках.

Ключові слова: Більшовицький уряд, продовольча політика, „Українські націоналістичні елементи", арешти, куркульство, операції ДПУ.

Можна цілком погодитись з твердженням журналіста Тимура Литовченка, який в одному з чисел журналу "ПіК" охарактеризував стосунки українського селянства з радянською владою у вигляді синусоїди з амплітудою, яка поступово згасає[1]. Дійсно, гасло "Земля-селянам!" забезпечило широку підтримку селянських мас більшовицькій партії в ході жовтневого перевороту 1917 року. Проте найближчим часом запровадження урядом Леніна політики воєнного комунізму призвело до масового селянського руху опору.

Перехід до нової економічної політики на початку 1920-х років аж ніяк не передбачав миттєвих радикальних змін у взаєминах між радянською владою та селянством. Більшовицький уряд не збирався відмовлятись від політики насильницького розшарування села, підтримки бідняцько-незаможницьких верств. Хибні політичні міркування та доктрини правлячого режиму яскраво простежуються в період голоду 1921-1923 років, коли ведучи боротьбу за продовольчі ресурси представники нової влади розпалювали соціальну ворожнечу між селянською біднотою та селянами-власниками. Через природні катаклізми (посуху, неврожай) переважна більшість українських селян була не в змозі сплачувати фіксований податок, який за розміром мало чим відрізнявся від величини продрозкладки часів "воєнного комунізму". Прикметно, що й процедура стягування продподатку здійснювалась за допомогою тих самих "воєннокомуністичних" методів та засобів.

Грабіжницька продовольча політика уряду породила нову хвилю селянських виступів, які в документах надзвичайних органів отримали назву "політичний бандитизм". На ліквідацію селянських заколотів (на території УСРР діяли десятки потужних збройних повстанських формувань різної політичної орієнтації) були задіяні сили регулярної армії, спеціальних військ ДПУ а також міліції. Тільки з використанням арсеналу різноманітних військових і карально-репресивних методів боротьби з повстанством таких як заручництво, інститути десятихатників і відповідачів, арешти, ув'язнення, розстріли, органам держбезпеки вдалось приборкати селянські вистури, що охопили майже всі регіони тогочасної УСРР

Чергове загострення стосунків правлячого режиму з селянством спостерігається наприкінці 1920-х років, коли комуністичне керівництво проголошує курс на індустріалізацію (комплекс заходів із прискореного розвитку промисловості), що мав здійснюватись головним чином за рахунок перекачування коштів із сільського господарства: спочатку завдяки "ножицям цін" на промислову і сільськогосподарську продукцію, а згодом на підставі рішення XVI конференції ВКП(б) (квітень 1929 р.) – шляхом продрозкладки. У же взимку 1927-1928 років селяни виступили проти штучно створюваного владою перепаду у цінах на промислові та сільськогосподарські товари, який відбирав у них до половини прибутків від реалізації продукції на ринку. Відмова селян за безцінь продавати сільськогосподарську продукцію породила в країні хлібозаготівельну кризу. Серед шляхів подолання кризи партійно-державним керівництвом СРСР було обрано силовий варіант, який було озвучено генеральним секретарем ЦК ВКП(б) Й. Сталіним під час його відрядження до Сибіру у січні 1928 року. У виступах перед місцевим партійно-радянським активом Сталін зажадав "від куркулів продажу хліба по цінах, встановлених державою".

Конкретна програма дій, спрямована на досягнення державних завдань щодо поставок хліба, передбачала застосування репресій проти "спекулянтів, куркулів та інших дезорганізаторів ринку і політики цін" та запровадження низки фінансових заходів, націлених на викачування з села грошової маси (виконання постанови ВУЦВК і РНК УСРР "Про самообкладання людності для задоволення її громадських потреб" від 2 січня 1928 р., реалізація "позики зміцнення сільського господарства", одночасне стягнення заборгованості з різних платежів: с/г податку, страхових зборів, насіннєвих позик).

У ході "битви за хліб" значна роль відводилась органам ДПУ. У травні 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову, в якій надзвичайним органам рекомендувалось "посилити роботу з активно виступаючими антирадянськими елементами на селі (колишні поміщики, колишні поліцейські, попи, куркулі) застосовуючи до них репресії...4. У зв'язку з посиленням активності ворожих інтелігентських груп, а також організаційним оформленням окремих угрупувань у місті та селі (монархічні елементи, сіоністи, українські націоналістичні контрреволюційні елементи) ДПУ посилити роботу з групами, що ведуть активну

антирадянську роботу, проводячи при цьому необхідні арешти, попередньо повідомляючи в ЦК питання, що стосуються цілих груп "[2].

Превентивні арешти "антирадянських елементів", вжиття термінових заходів ЦК КП(б)У у травні 1928 р. щодо "посилення роботи й апарату спостереження ДПУ на селі, забезпечення достатньої гнучкості його стосовно своєчасної інформації про всі настрої та наявну антирадянську діяльність на селі"[3] не змогли призупинити масштабні акції протесту українських селян проти сталінського аграрного курсу. За підрахунками керівника ДПУ УСРР В. Балицького, оприлюднених на листопадовому (1928 р.) пленумі ЦК КП(б)У, протягом року в республіці відбулось 150 масових виступів селян[4].

Згуртування та самоорганізація українського селянства стали предметом спеціального розгляду в центральному апараті ДПУ УСРР 23 листопада 1928 року. Особливе занепокоєння органів ДПУ викликало сплеск національних почуттів українців, заклики до боротьби з існуючим режимом та "ураженість бандитизмом" 13 округів України.

Незважаючи на застосування різноманітних санкцій від штрафів до цілковитої конфіскації майна селян, проведення широкомасштабних каральних операцій ДПУ УСРР у серпні та листопаді 1928 року проти "найбільш злісних куркулів-перекупників" забезпечити успішне виконання плану хлібозаготівель та фінансових кампаній сталінському керівництву та його емісарам в Україні Л. Кагановичу, В. Молотову, С. Косіору так і не вдалося. У зимові місяці 1928-1929 рр. хлібозаготівельна криза в СРСР знову повторилася. Навесні 1929 року хлібозаготівлі набувають таких самих брутальних форм, що і у попередні роки.

Гостра продовольча ситуація в країні змусила Й. Сталіна повернутися до звичних із часів громадянської війни воєнно-комуністичних методів управління економікою. Курс на остаточне згортання непу знайшов своє обґрунтування в статті генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна "Рік великого перелому" (звідси назва економічної політики), надрукованій 7 листопада 1929 року в газеті "Правда". Торкаючись в статті питання про кошти для подолання технічної відсталості й створення високо розвинутої промисловості. Сталін висунув завдання досягти фантастично високих темпів промислового зростання. Гігантський стрибок в індустріалізацію, на думку Сталіна, мала забезпечити колективізація сільського господарства. У зв'язку з цим, під впливом сталінського оточення сталася зміна поглядів на терміни, форми й методи соціалістичних перетворень на селі, що відбилися в рішеннях листопадового (1929) пленуму ЦК ВКП(б), який проголосив курс на здійснення суцільної колективізації. Створення протягом короткого терміну суцільних колективізованих селянських господарств на думку Сталіна, в недалекому майбутньому дозволить владі набагато легше відчужувати результати праці селян.

Утвердження колгоспного ладу партійно-державною верхівкою країни проводилось під гаслами "загострення класової боротьби" та "ліквідації куркульства як класу". Під масову кампанію з розкуркулення союзним та республіканським керівництвом протягом 1929-1930-х років було підведено значну нормативну базу. Йдеться про ряд постанов ВУЦВК і Раднаркому УРСР "Про заходи щодо розкуркулення селян" від 3 липня 1929 року, "Про ознаки, які визначали селянське як куркульське" від 13 серпня 1929 року, постанови ЦВК і РНК СРСР "Про ліквідацію оренди землі і боротьбу з куркульством" від 1 лютого1930 року, "Про єдиний сільськогосподарський податок на куркулів від 28 грудня 1930 року. Крім того, 30 січня 1930 року вище політичне керівництво країни ухвалило таємну постанову "Про заходи в справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації", за якою власники господарств, що підлягали ліквідації, поділялися на три категорії: 1.Контрреволюційний куркульський актив, що чинив опір колективізації, якого пропонувалось терміново заарештувати.2.Найбільш заможні селяни, яких з сім'ями пропонувалось виселити у віддалені райони країни.3.Власники менш економічно міцних господарств, яких пропонувалось переселити в межах району на нові земельні ділянки поза колгоспними ланами.

На виконання секретного рішення ЦК ВКП(б) на початку лютого 1930 року в Україні при окрвиконкомах та сільрадах почали створюватись спеціальні комісії по ліквідації куркульського елементу, які відразу зосередились на розробці конкретного плану "наступу на куркуля" в тій чи іншій сільській місцевості. Таким чином, місцеві органи влади перебирали на себе право "боротьби з куркульством", застосовуючи при цьому надзвичайні (конфіскація майна), адміністративні (примусове виселення за межі місця проживання) заходи. В директивних партійних документах на окрвиконкоми було покладено не тільки підготовка інструкцій про порядок виселення "контрреволюційних елементів", а й розробка календарного плану виселення, маршрути слідування виселених. В свою чергу райвиконкоми брали на себе зобов'язання виконувати всі розпорядження окружного відділу ОДПУ по доправленню "куркулів" та членів їх сімей на збірні пункти, конвоюванню, охороні і транспортуванню "розкуркулених" у віддалені райони країни.

До грандіозної операції по виселенню селян долучились й органи ДПУ, які на своєму засіданні 30-31 січня 1930 року обговорили заходи щодо здійснення депортації та "ліквідації куркульства як класу"[5]. "Зачистку" сільської місцевості від "куркуля" колегією ОДПУ було запропоновано здійснити негайно в зимовий період, адже досвід боротьби з повстанцями 1920-х років довів, що в розпал зими селянам нікуди податися або втекти. З метою зниження ризику одночасного охоплення різних регіонів селянськими виступами, плани розкуркулення були вивірені територіально: спочатку внутрішні округи, в ос-

танню чергу прикордонні.при цьому за короткий час – до 10 березня 1930 року з теренів України було депортовано близько 92-х тисяч осіб.

Часто-густо процес розкуркулення суперечив положенням відповідних постанов партійно-державного керівництва країни. Окрім головних мотивів розкуркулення (систематичне наймання селянами-власниками робочої сили, здача, а також наймання робочої худоби і техніки, наявність до моменту колективізації механічних машин, заняття торгівлею, лихварством) у хід йшли інші надумані звинувачення на адресу заможних й менш заможних селян. В ході суцільної колективізації сільський актив почав розправлятися з усіма невдоволеними, з гострими на язик, з особистими недоброзичливцями, розкуркулювались і виселялись ті селяни, які вважались неблагонадійними. Таким чином, план розкуркулення виконувався і за рахунок середняцьких та бідняцьких верств населення. Арешти й реквізиції на початку 1930-х років дуже нагадували українським селянам ще незабуту епоху "воєнного комунізму".

Застосування надзвичайних заходів у хлібозаготівлях на початку 1930-х років (повернення до продрозверстки), експропріація селянських засобів виробництва стали причиною голодомору в Україні в 1932-33 роках, що забрав життя за різними підрахунками від 3 до 7 мільйонів українських селян. Відтворити велетенську катастрофу українського народу 1932-1933 років для сучасного покоління дозволяють не лише документи, що містяться в архівосховищах України, але й свідчення тих, хто вижив в часи голодного лихоліття.

Про жахливі і трагічні, правдиві та викривальні сторінки минулого йдеться у спогадах ветерана праці Винниченко(Сердюк) Любов Опанасівни (друкуються нижче), яка в трирічному віці відчула на собі кістляву руку голодної смерті. Любові Опанасівні не тільки вдалось вижити, а й пронести через усе життя свідчення своїх батьків та родичів про безчинства радянської влади під час розкуркулення та про найстрахітливішу трагедію в історії людства.

Винниченко (Сердюк) Любов Опанасівна
(1930 р.н.)

Мій дідусь – Ніколаєнко Сергій Іванович (1870- 1946) та бабуся Наталя Іванівна, які походили з бідних селянських сімей "розжилися" тільки в часи непу. Обробляли своїми руками 10 десятин землі. Спромоглися придбати лобогрійку, молотарку. Проте в 1930 році на господарство дідуся місцева влада наклала великий податок. Якщо за першим разом якось вдалось розрахуватись з державою, то вдруге платити було нічим. Подібна ситуація ніяк не вразила представників місцевої влади. В рахунок боргу з хати було знято оцинковане залізо, вилучено весь запас продовольства, який передбачався на всю зиму. Добре, що дідусь завчасно передбачив методи боротьби з боржниками приховав у полі частину врожаю. Коли розпочалася "зачистка" села Тимки (тепер Оржицького району Полтавської області) від "куркульського елементу" дідуся, бабусю, мою матір Настю Сергіївну (батько Сердюк Панас Маркович тоді перебував в трудармії) разом з двома дітьми Сонею і Любою (я народилась в 1930 р.) вигнали з хати. Сільські активісти вивезли всю нашу сім'ю за 8 км від села на місце де колись існував хутір і перекинули прямо в сніг. Так як існував суворий наказ для односельчан " Куркулів Ніколаєнків нікому в оселю не брати!" змусило мою родину обживати пустуючу хатинку без вікон та дверей. Мама розповідала, що для мене як наименшої в сім'ї за дитяче ліжко слугувала свиняче корито. До того часу поки дідусь не почистив закинутий колодязь топили сніг. З прихованого в полі зерна варили куліш. Щодня до нас навідувались куратори з сільської ради. Все дивувались " Чому не померли?" Адже ні в хаті, ні в каструлях при обшуці не знайдено жодної крихти хліба. Перевірки тривали упродовж 2 місяців, потім "інспектори" перестали навідуватись. Поки старші члени родини будували нове помешкання у вигляді землянки дідусеву хату продали з торгів, якомусь бідняку. Сподіватись на допомогу найближчих родичів теж не приходилось. Брат дідуся Григорій Іванович помер до колективізації. Родичі по батьковій лінії Сердюки теж були розкуркулені і вивезені за Урал. Восени 1932 року зібрали гарний урожай картоплі. Однак скористатись ним так і не судилось. Прийшли активісти, які завалили землянку заодно забрали весь наш врожай. Поневірялись по родичам та чужим людям. Жили в землянках, ночували по людським сараям. В скрутну годину нам допомагала дідусева племінниця Маруся Бігун (спогади її доньки подаються нижче – О. Б.), яка інколи потайки від чужих очей приносила нам глек молока. Життя було нестерпним. У зв'язку з чим дідусь прийняв рішення виїхати з села Тимки. Після довгих поневірянь опинились наша родина у с. Загребелля Оржицького району Полтавської області. Під час голоду в 1933 році мама забрала свої та бабусині коштовні сережки та хрестики відвезла до Києва і там обміняла їх на декілька хлібин. Мама розповідала мені, що коли вона поверталася зі столиці, несучи у мішку хліб, кругом буяла природа, а уздовж дороги лежали мертві люди. Раптом їй дорогу перетнув високий чоловік і став просити хліба. Мама відламала шматок хліба і пригостила незнайомця. Не встигла матуся зав'язати мішок, як чоловік миттю проковтнувши хліба, знову кинувся до неї. Мама злякалася, кинула мішок і почала втікати. Проте знесилений від голоду чоловік упав і швидко помер... Наша сім'я Ніколаєнків вижила у ті страшні роки завдяки маминій двоюрідній сестрі Бігун Марії Григорівні, хай земля їй буде пухом, завжди допомогала чим могла. Батько Сердюк Опанас Маркович писав з трудармії, що помирає з голоду. Мама сушила паслін і посилала батьку посилочки. Рідні розповідали, що від голоду помер дідусів брат Трохим Іванович Ніколаєнко.

Бігун Марія Федосіївна, (1924 р.н .)

"Народилася у 1924 р.н. у с. Тимки Оржицького району Полтавської області, де й проживала під час колективізації та голодомору. Хоча навесні 1933 року мені було 9 років , але я добре пам'ятаю як до нас в оселю прибули так звані "буксири". Нишпорили у хаті, клуні, сараї. Забрали геть усе, що було їстівного. Добре, що батьки прикопали трішки картоплі. Крім того, усю нашу родину виручала корова. За відсутності продуктів харчування люди почали вмирати. Кількість померлих досягла такої величини, що місцева влада змушена була створити спеціальну похоронну бригаду, яка їздила селом і збирала "мертвяків". Потім трупи доставляли до цвинтаря і скидали у загальну яму. Пригадую як ми з однолітками біля контори натрапили на лежачого чоловіка 30-35 років. Він був наскільки знесилений, що навіть не міг говорити, а лише ворушив губами. В цей час під'їхала похоронна команда. Почали радитися, що робити з "живим трупом". Один з похоронної бригади колгоспник Олексієнко в упереміпіку з нецензурними словами промовив : "Кидай на віз до мертвяків!" Дитяча цікавість змусила нас супроводжувати підводу аж до кладовища. Коли до загальної ями скинули усі трупи, знову серед похоронної команди постало питання : "Що робити з напівживим чоловіком?". Все той же Олексієнко крізь лайку скомандував: "Кидайте у яму." За декілька хвилин яму було засипано.

Не стерти з пам'яті також й інший епізод з далекого та трагічного 1933 року. В часи голодомору до нас в хату завітав хлопчик 10-11 років. Ми як раз снідали . На столі – кисляк, картопля, деруни. До столу запросили й юного гостя. За столом хлопчина розповів, що він з сусіднього села Савинці, в якому теж лютує голод. Від голодної смерті у нього вже помер батько та брат. Залишились матуся та молодший братик. На прощання моя мама дала йому з собою 4 картоплини. Полишивши наш будинок, вже на вулиці, хлопчик накинувся на картоплю. У нього відразу стався заворот кишок. Через 2 години прямо на вулиці хлопчик помер...Всього у селі Тимки у ту трагічну пору вимерло 2/3 жителів."

Про часи Українського голокосту поділилась своїми спогадами і родичка Любов Панасівни Винниченко – Гончаренко Оксана:

"Про страшні часи голодомору та сталінські репресії розповідала мені мати Дарина Григорівна, яка народилася 1908-го року в селі Тимки Оржицького району на Полтавщині. Батько її був одним із тих українських хліборобів, котрі годували хлібом не тільки Російську імперію, але й інші країни світу. Велика родина (батьки й семеро дітей) жила небідно, бо все в господарстві було зроблено й вирощено своїми руками. В кінці 20-х років землю і все нажите добро відібрала у них жорстока сталінська влада. Болісно сприйняли це батьки і невдовзі потому померли, а більшість дітей, зневірившись у нових порядках, покидають село а разом з тим надію – займатися хліборобською справою.

У цей скрутний час усміхнулася доля осиротілій Дарині Григорівні: полюбила й одружилась з Іваном Гончаренком, майбутнім письменником. Саме тоді, 1928-го року, як він потім розповідав, його вірші в лубенській районній газеті помітили Павло Усенко та Терень Масенко і поета-початківця викликають вчитися до Харкова.- Тож Іван Гончаренко поїхав до тодішньої столиці України, а його молода дружина ще деякий час працювала у колгоспі та, відчуваючи, що в неї буде дитина, вирішує їхати до чоловіка. І ось у сукні, перешитій із спідниці, та в чоботях, бо іншого взуття не було, приїжджає до Харкова.

Там молоде подружжя живе в гуртожитку на Клочківці в одній кімнаті із студентами, маючи лише невеличкий столик та ліжко за ширмочкою. Молоду сільську жінку здивувало місто. *(Бувало згадує Дарина Григорівна)* – іду по вулиці Сумській, а на будину ЦК портрети Сталіна і Кагановича, аж на два поверхи на великих полотнах намальовані. Іду і думаю. Боже! Які ж ми маленькі проти цих вождів, чи ми вже нічого не варті, чи такі, як пилинка.

Скрізь кажуть, що індустрія йде, що так будується країна, і всі з села пішли вже на цю індустрію: і дівчата, і хлопці. Дехто із чоловіків приїжджав. Так сестрин чоловік приїхав: «Де б мені працювати, щоб в село посилати гроші, щоб вижила жінка моя з трьома дітьми?» ***(Це був Яків, чоловік Ганни)***

Коли народилася донечка Наталочка (1930р.) виділили маленьку кімнатку на сьомому поверсі при гуртожитку на вулиці Чернишевського. Я й раділа, що окрема кімнатка. Але що ж? Ліфту не було, а підніматися з маленькою дитиною на сьомий поверх важко, бо поверхи високі: паралельно сходам – зали, де іде навчання. А ще біля нашої кімнатки – кухня й умивальник для студентів, тому постійний гамір, брязкіт і метушня не давали спокою дитині. То я й кажу Вані:

– Тобі кращу не могли дати кімнату?

– Так він сміється й каже:

– Ти що? Це ж добре, бо у вікно видно Петровського! ***(Г.І. Петровський – Голова ВУЦВК, всеукраїнськтй староста).***

Дійсно, з нашого вікна було видно: садиба, огороджена кам'яним муром, і там в саду граються діти. Казали, що там єсть і прийомні діти. Ну що ж мені з того, що я бачу Петровського садибу, що він там живе? Мені ж дуже важко було, а це ще захворіла дитина – запалення вушка, і в мене трапилось запалення вуха, то обоє й плачемо у кімнаті. Дивився Ваня на наші муки, а потім каже: "Так ти знаєш що – їдь у село!" Купили ми для дитини лозову люльку, і він мене відправив до своїх батьків на Полтавщину. Якраз у них була лошиця, батько Ванін виїхав за мною на станцію Гребінка й привіз мене із цією люлькою лозовою у село Яблунів. Це був 1931-ий рік, точно, бо я ще груддю годувала дитину. Зайшла в хату, подивилась -щось так бідненько все. Нікого не було: мати пішла до лікаря із хворими зубами ***(Дарина Григорівна називала све-***

кора та свекруху батьком і матір'ю). Мотрона, сестра чоловіка, кудись пішла.

Виходжу на вулицю, а люди там кажуть:"- Чого ж ти приїхала, коли тут голодовка, тут же голодують люди і дуже погано! Тепер оце кінчають і розбирають навіть індусів.*(Називали індусами тих, хто не йшов у колгосп. Так, значить, у цих одноосібників забирали вже останнє все).

Он повезли усе від сусідів. Так забрали навіть буряки із погреба, і в коробці була чи гречка, чи щось таке – усе забрали." Ну я й зажурилася, що тут люди голодують, хоч ще пухлих людей не було. Це ще тільки люди кажуть, що дуже голодують – забирають у них усе.

А вночі почула, що когось десь вивозять і люди голосять і плачуть. А я в хатинці (мала кімната) сплю і дитина біля мене, кормлю її груддю. Плачуть... Думаю, що ж воно і вночі такий неспокій, і місяць світить надворі, і зорі сяють, а люди поділились: одні стали такі якісь злі, а другі – чи не мають ніяких прав, чи що воно таке. Ну як я, значить, одну ніч пожурилась, вийшла на вулицю, а всі, хто мене побачить, кажуть: "Їдь скоріше звідсіль! Тут таке робиться! Вивезли оце Сергієнка, із хутора взяли, кинули у яр його, а тоді ще кудись подалися. Мабуть по інших хуторах".

Ну добула я до вечора. Полягали спати. Коли вночі ідуть якісь люди, дуже багато, у хату. Я почула тільки, що кажуть:"Так де ж вона?" А хто ж це, думаю, "вона"? Це я, чи хто? Там Мотрона, мати і батько у великій хаті (велика кімната). Чую голос: "Гукайте її." Я тоді якось так злякалась, що це ніч і мене з дитиною кудись можуть вивезти. Відчинили двері до мне і так грубо:"Іди! До сундука веди свого!" А я стою, взяла жакетик, але в сорочці і так незручно, та злякалась і йду до них. Питають:

Де твій сундук?" Повела їх в хижину, така комірчина була, і думаю: що ж мені робити, і що від мене хочуть. Один сідає біля мене й каже:

– Показуй, де твоє золото! А я кажу:

– Так в мене золота немає.

– А в батька твого?

– Так (кажу) треба було іти до батька, коли він був живий. Зараз і батька немає і нічого ніде немає.

Чую мати просить: "Та не займайте її." Він наче не чує, наказав викладати все із сундука, і сам почав щось там крутити, розгортати. А я ж переживала дуже, що мені сестра Ганна *(вона жила із сім'єю тут же у Яблуневі)* принесла синів костюм та сказала:"Нас уже розкидали, так на хоч костюм передаси Михайлові на Донбас, він уже там працює, влаштувався". Так мені так шкода, що цей хлопець, що риється в моїх речах, забере цей костюм, то я його так закрутила в якусь лахманину та й кинула знов у сундук. А він посидів, посидів та каже:"Ну ладно, складай усе!" Це був Цокотилю. В селі жила Цокотилка баба. Так мені сказали, що то рився її син в моєму барахлі.

А в хаті чоловіки були і кричали: "А що ж ти думаєш, Мотроно, і в тебе можем пошукать!" Я вже потім на ранок питаю: "А хто вони такі?" Мені сказали:"Це багато із Яготина і ще звідкільсь приїхали люди, які розкуркулюють." То що ж розкуркулювать, як я вже бачу, що тут вони забирають у бідних навіть. У середняків усіх, особливо хто не хотів іти у колгосп, то в тих усе забирали. Забирали в кожному дворі усе, їздили по хуторах. На ранок кажу:

– Треба мені їсти щось та й дитину годувати і як мені поїхати?

А батько каже:

– Я ще піду у мельницю, там мелять, та достану крупи. Так ми наваримо каші та й поїдеш.

Повернулась Дарина Григорівна туди, на вулицю Чернишевського, де було видно садибу Петровського. В місті ставало все важче з продуктами, завели продуктові карточки. Хотіла дуже працювати, бо які ж заробітки у чоловіка-студента. Згодом їй вдається влаштувати донечку в ясельну групу дитячого садка при будинку письменників "Слово", а потім і сама там працює після закінчення кількамісячних курсів вихователькок.»

Примітки

1. Литовченко Т. Останній бій за Леніна і царя-батюшку // Політика і культура. – 2004. – №3. – С. 31.
2. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК- ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С.268-269.
3. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.4. – Арк. 51-52.
4. Там само. – Спр. 306. – Арк. 44.
5. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Док. и материалы. Т.2 (ноябрь 1929-декабрь 1930). – М., 2000. – С. 151-155.

Summary:

The scientist shows the history of Ukraine as a tragedy of the 30s of the XX century, covers in detail historical background of this problem, pays attention to the pages which have not been investigated in full.

Key words: *Bolshevik's government, provision politics, "ukrainian national elements", arrests, landowners, operations of State Policy Management.*

УДК 792 (477) “18019: 070

Половинчак Ю.А. (м. Київ)

ПОХІД ПРОТИ УКРАЇНСТВА НА МЕЖІ XIX – XX СТ.: ГАЗЕТА „КИЕВЛЯНИН" ПРО УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР

У статті висвітлюються проблеми розвитку національної культури в умовах царизму. На основі чисельного фактичного матеріалу розглядаються проблеми розвитку українського театру.

Ключові слова: російська адміністрація, антиукраїнська політика, цензура, репертуар, театральна критика.

Газета “Киевлянин”, заснована у 1864 році відомим російським істориком В.Я.Шульгіним, була покликана послідовно насаджувати російську культуру в краї. Її редакція стояла на позиціях охоронно-монархічної ідеології і була виразником русифікаторської політики царизму.

Питання місця газети “Киевлянин” у суспільно-політичному житті знайшло своє відображення у історіографії. Полеміка діячів українського національного руху з авторами “Киевлянина” заклала підвалини наукового дослідження проблеми. У працях М. Грушевського, В. Антоновича, К. Михальчука, В. Науменка було висвітлено роль газети “Киевлянин”[1] у боротьбі царизму з українською національною ідеєю. Першою спробою проаналізувати та узагальнити ставлення російської адміністрації та громадськості до українства стала книга “Українське питання”[2], укладена авторами журналу “Украинская жизнь”[3].

Науковці радянського періоду досліджували публікації газети “Киевлянин” у контексті історії непролетарських партій Росії[4]. Практично поза увагою залишалась антиукраїнська політика царизму та втілення її на сторінках російських охоронних видань. Лише окремі аспекти проблеми знайшли своє відображення у критико-біографічних дослідженнях, присвячених корифеям українського театру[5]. Розвідки сучасних істориків висвітлюють позиції газети “Киевлянин” щодо суспільно-політичних рухів на Україні початку XX ст[6]. Водночас більш пильної уваги заслуговує ставлення “Киевлянина” до розвитку національної культури, і, зокрема, сценічного мистецтва. Аналіз публікацій видання дозволить повніше дослідити історичне тло, на якому відбувалось становлення українського театру, з’ясувати реакційну роль “Киевлянина” у його розвитку.

Національне питання “Киевлянин” розглядав як питання “єдності і цілісності імперії, теперішнього і майбутнього Росії”[7]. Газета вкрай негативно ставилася до “українофільського сепаратизму”, який вбачала навіть у прагненні українців до культурного самовираження. На думку видання, за культурними домаганнями стояло прагнення до “автономії і фактичного відокремлення від Росії”. Наступним кроком “українських сепаратистів” “Киевлянин” вважав територіальні претензії на “першопочаток, ядро колишньої Московської держави”[8]. Саме тому видання відстоювало необхідність злиття усіх народів імперії “в одну компактну масу”[9]. “Киевлянин” активно підтримував заходи царизму, спрямовані на “обрусіння” українських земель. Навіть обговорення таких питань як статус української мови чи розвиток національної літератури видання вважало безглуздим. Газета не визнавала сам факт існування окремого українського народу і наполягала на недоцільності і шкідливості будь-яких проявів його духовного життя.

В останні десятиліття XIX століття[10] важливим чинником розвитку українського національного руху стало театральне мистецтво. Успіх українських труп у 80-х роках М. Садовський пояснював “стихійною любов’ю до свого рідного театру” українського народу, що “задихався під ярмом обрусительної політики”[11]. Сценічне мистецтво стало не лише засобом самовираження нації, а і відповіддю на культурні потреби українців. Саме тому російська адміністрація вбачала у розвитку національного театру загрозу для “підвалин російської держави і права”. Корифеї української сцени у своїй творчості були змушені постійно долати перепони у вигляді офіційних заборон і обмежень[12].

Часто між українськими п’єсами і глядачем ставали резолюції російських цензорів: “разрешать к представлению считать неудобным”. І. Франко зазначав: цензура, дотримуючись упертого шаблону, що все українське може бути лише мужицьке, довгі роки не пускала на сцену ані української драми з життя інтелігенції, ані костюмованих драм з української історії[13]. Чиновники пильно слідкували, щоб на сцену потрапляли лише п’єси, у яких “зміст чи дух не відгукувався тенденціями українофільської партії”[14].

Повз недремне цензурне око не могли пройти історичні драми, які нагадували б про колишні “вольності” українського народу і його боротьбу за національне визволення. З гіркотою повідомляли про це у своїй “Записці” Першому Всеросійському з’їзду сценічних діячів[15] у 1897 р. І. Карпенко-Карий та П. Саксаганський. “Слова “запорожець”, “козак”, “рідний край” – жупел[16] для цензури”, – писали вони[17]. Заборонялися також українські п’єси, героями яких були представники освіченого стану – інтелігент, поміщик чи службовець. М. Старицький у своїй доповіді російським театральним діячам зазначав, що підозріливе і вороже ставлення адміністрації і цензури викликали твори навіть з купецького і міщанського побуту, “якщо тільки у них фігуру-

вав сюртук"[18]. Подібне ставлення "тружеников на пользу обрусения" Л. Старицька-Черняхівська[19] пояснювала переконанням чиновників у тому, що інтелігент, який розмовляє українською – це "видимий сепаратист-українофіл!"[20].

І. Карпенко-Карий та П. Саксаганський наголошували, що заходи російської цензури зробили репертуар українських труп "легковажним і одноманітно-шаблонним". Драматурги вбачали причину такого становища не у відсутності талановитих авторів, а у надмірно прискіпливому ставленні цензорів до українських творів. Обмеженням проблематики української драматургії культивувався духовний провінціалізм, стримувався процес розвитку національного мистецтва. Цій меті служила і цілеспрямована політика цензурних відомств, які, забороняючи талановито написані драми, пропускали на сцену "багато найбездарніших викрутасів і компіляцій літературних клоунів"[21]. Так, за сприяння цензури на українській сцені насаджувалась "малоросійщина" – примітивні псевдонародні вистави "співців малоросійського побуту"[22]. За свідченням І. Мар'яненка[23], українську сцену дискредитували "ремісницькі трупи" таких антрепренерів як Суходольський, Суслов, Сабінін та ін.[24]. З проявами "гопачного театру" боролися українські театральні критики.

Свої міркування щодо якості українського сценічного мистецтва періодично оприлюднював і "Киевлянин". Одним із перших "благородну місію" боротьби з "сумними явищами у малоросійській літературі"[25] взяв на себе театральний критик газети І. Александровський. Прискіпливий інтерес до українських вистав він пояснював уболіванням за розвиток театрального мистецтва. Про нещирість співробітника "Киевлянина" може свідчити те, що вистави представників "малоросійщини" жодного разу не привернули до себе його увагу. Мішенями "критичних заміток", як правило, ставали корифеї українського театру.

Більшість публікацій "Киевлянина", присвячених українському сценічному мистецтву, були написані у поблажливому та іронічному тоні. Їх автори[26] старанно культивували ставлення до "малоросійської сцени" як до мистецтва другого сорту. Так, наприклад, схвальний відгук про трупу П. Саксаганського супроводжувався ремаркою про те, що вона "вигідно вирізняється серед малоросійських труп"[27]. У іншій замітці Александровський іронізував з "новоявленого малоросійського драматурга Ванченка". Найкумеднішим та "примітним для малоросійської драматургії" він назвав присудження п'єсі Ванченка "Катерина" премії на конкурсі драматичних творів у Львові[28]. Сумнівним вважав "Киевлянин" і "захват малоросійських критиків" від творів Лесі Українки. Визнання її найкращою серед сучасних малоросійських поетів, на думку видання, не могло бути "особливо принадним"[29].

Певною об'єктивністю відзначались лише рецензії "Киевлянина" на реалістичні п'єси І. Карпенка-Карого. Прихильно театральний критик зустрів комедію "Сто тисяч". Її основними достоїнствами він назвав "влучно схоплені особливості малоросійського селянського побуту", а також відсутність зайвих персонажів і "розпатякувань"[30]. "Відрадним явищем серед п'єс нинішніх малоросійських драматургів" назвав Александровський і драму І. Карпенка-Карого "Наймичка". Поряд з цим істотним її недоліком, на думку критика, стала відсутність "жодної вказівки на причини існування в селі описаної сваволі щодо людської особистості". Сам оглядач цілком у стилі "Киевлянина" вбачав такі причини в тому, що "дівчина-сирота... потрапляє на службу до корчмаря-еврея, який її експлуатує, перетворивши на в'ючну тварину.."[31].

І. Александровський схвально відгукнувся про те, що І. Карпенко-Карий "майже повністю у своїх п'єсах відмовився від гулянок, пісень і танців і замість них показав глядачу живі картини народного життя без ефектних прикрас і нещирих сліз"[32]. У той же час будь-яка спроба драматурга вийти за межі зображення українського села викликала уїдливі випади з боку газети. Показовою можна вважати рецензію "Киевлянина" на історичну п'єсу І. Карпенка-Карого "Бондарівна". Цей твір був розцінений як "досить слабка спроба зобразити в драматичній формі один із епізодів епохи Богдана Хмельницького". Основні недоліки п'єси оглядач "Киевлянина" вбачав у тому, що в ній "багато говорять про козацьку звитягу на полі бою, але говорять шаблонно". На значення історичної, на думку Александровського, "драма претендує даремно"[33]. З приводу іншої історичної п'єси "Лиха іскра поле спалить, сама щезне", "Киевлянин" іронізував: "п'єса не додасть лаврового листу в драматичний авторський вінок Карпенка-Карого. Вона написана білим віршем, а зшита білими нитками"[34]. Недоцільність написання українським драматургом історичних творів Александровський мотивував тим, що "важко сказати щось нове у цьому плані після гоголівських повістей"[35].

Не міг "Киевлянин" оминути увагою драму М. Старицького „Богдан Хмельницький". Вона була написана ще у 1887 році, але визнана цензурою "неудобною" для друку, а тим більше для сцени. М. Старицький був змушений пом'якшити політичну гостроту і зосередити увагу на розгортанні особистої драми головного героя. П'єса отримала дозвіл цензури лише у 1897 році у третій редакції. На київській сцені у 1899 р. драма "Богдан Хмельницький" у постановці українського драматичного товариства під керівництвом П. Саксаганського і М. Садовськогоі мала великий успіх[36]. Щоправда "Киевлянин" з цього приводу мав власну думку. Видання вважало, що М. Старицький "не виявив таланту", необхідного, щоб охопити одним поглядом епопею війни Хмельницького. Оглядач газети заявив, що масив матеріалу поглинув автора, і в результаті вийшло „щось досить мізерне, а часом і прямо сміхотворне". Загалом п'єсу було названо "історичною локшиною", яка написана білим віршем та приправлена "ро-

мантичною канителлю і словечками, яких ніхто, ніде і ніколи окрім героїв Старицького не вживає". Незадоволення "лінгвістів" "Киевлянина" викликали слова „козацька старшина", „патріотичні розмови", „вихованка", „лицарство" та ін[37].

До теми „ сумнівних словечок" видання зверталося постійно. "Киевлянин" добровільно взяв на себе обов'язок слідкувати за "чистотою і народністю" української мови. Головним своїм опонентом у цьому питанні газета вважала М. Старицького. Нападки "Киевлянина" на драматурга почалися ще у 1882 році, коли, подолавши цензурні рогатки, Старицький видав свій переклад "Гамлета" В. Шекспіра[38]. "Перелицювання" безсмертної трагедії "мужицькою говіркою" "Киевлянин" не пробачив драматургу і через 20 років. Видання часто іронізувало з приводу "красот стилістики безсмертного автора малоросійського Гамлета"[39]. Лайка та прискіпування на адресу Старицького до самої смерті драматурга раз у раз з'являлися на сторінках газети.

Александровський не оминав жодного приводу, щоб зробити грубий випад на адресу М. Старицького. В одній із своїх "Театральних заміток" він писав, що "надивившись "до отвалу" малоросійських трагедій, подумував про естетичну економію, відкладаючи щоразу насолоду п'єсою Старицького, побоюючись негативних наслідків від зловживання такими "витонченими делікатесами". Такого прийому "літературної критики" удостоїлась п'єса "Ой не ходи, Грицю, та на вечорниці"[40]. Несправедливість нападок на драматурга особливо помітна у випадку, коли Александровський, схвально відгукнувшись про постановку "Циганки Ази" не забув додати, що п'єса "дає сприятливий матеріал для виконання ролі Ази, хоча і написана Старицьким"[41]. Наступного разу "Театральні замітки" зазначали: комедія "Крути, та не перекручуй", як і взагалі всі п'єси Старицького, "нічого видатного собою не являє... хоч Старицький, досвідчений драматичних справ майстер, зумів надати своїй комедії зовнішню сценічність і жвавість дій"[42].

Нападаючи на мову М. Старицького в першу чергу, газета не соромилася повчати і інших театральних корифеїв. Так, видання дорікало М. Кропивницькому, що він "примушує своїх героїв нівечити мову на кшталт талановитого драматурга Старицького"[43]. Найбільш прийнятною з точки зору "Киевлянина" була мова І. Карпенка-Карого – "чиста народна з усіма своєрідними особливостями говірки малоросійського селянина... не захаращена цілими арсеналами кованих смішних слів, чим так часто зловживають інші малоросійські драматурги, не виключаючи і Кропивницького". Але навіть у творах Карпенка-Карого "мовознавці" "Киевлянина" знаходили полонізми. Нарікання викликали також "пишномовні цитати з пісень, які зовсім не відповідають рівню культури нинішнього селянина" у п'єсах видатного драматурга[44].

Особливо злостиву реакцію "Киевлянина" викликали "лінгвістичні фокуси, які перетворюють малоросійські п'єси з інтелігентного побуту на щось нестерпне"[45]. Серед нечисленних п'єс з життя інтелігенції, пропущених цензурою, була „Блакитна троянда" Лесі Українки. У сповненій жовчі рецензії співробітник "Киевлянина" відмовляв автору у "натхненні і яскравості поетичних образів" та закидав "недолік усіх дамських театральних п'єс – надмірну балакучість героїв". Мова п'єси була названа "незграбною, не позбавленою полонізмів і навіть „нововведень". Незадоволення Александровського викликало те, що "герої драми постійно розмірковують про важливі матерії – літературу, філософію, навіть статистику ... по-малоруськи". Це, на його думку, створювало "вкрай комічне враження, тому що людина, яка тужиться ламати на малоросійський лад загальноприйняті літературні і наукові терміни, та ще додаючи французькі фрази, створює лише враження фігляра"[46].

Газета ревно слідкувала за тим, щоб вживання української мови не виходило за рамки простонародної говірки. Фактично боротьба проти "полонізмів та кованих слів" мала на меті зупинити розвиток мови, не допустити збагачення її словникового запасу. Будь-які спроби розширити сферу вживання "малоросійського наріччя" викликали істеричну реакцію редакції. Прийнятними для українських труп видання вважало лише твори, що змальовували життя села. Це звужувало горизонт національної сцени.

Щоб зацікавити глядача, драматурги змушені були вдаватись до надмірних театральних ефектів. Викриття соціальних проблем замінювалось зображенням душевних переживаннь героїв. Вказуючи на таку "сумну особливість більшості малоросійських драм" як надзвичайна слізливість, "Киевлянин" замовчував справжні причини цього явища. Видання наполягало на тому, що "малоруські драматурги охоче нагромаджують жахіття на жахіття, сльози на сльози і одне неприродне становище на інше"[47]. На обмеженість національного репертуару та невідповідність його життєвим потребам народу вказували і корифеї українського театру. Але якщо вони вбачали причину сумного становища української сцени в цензурних утисках, то "Киевлянин" робив висновок про другосортність української культури. Підтвердженням цієї тези повинні були служити і нападки на видатних українських акторів.

Театральний критик "Киевлянина" І. Александровський вважав себе кращим знавцем української мови, ніж Марія Заньковецька. Він вказував, що актриса користувалась "до певної міри оригінальною... але надзвичайно одноманітною інтонацією, намагаючись зображувати особливість говірки малоросійських селян". Свідченням про відсутність у талановитої актриси солідної школи оглядач назвав "нечітку дикцію"[48]. Часто, характеризуючи гру Марії Костянтинівни він згадував "завивання на кшталт давньогрецьких героїнь"[49]. Несправедливість та упередженість подібних випадів на адресу української актриси особливо впадає у вічі на фоні захоплених відгуків

про М. Заньковецьку петербурзького публіциста О. Суворіна, якого важко підозрювати у симпатіях до українства[50]. Ставлення "Киевлянина" до видатної актриси зайвий раз підтверджувало слова О. Дрентельна про те, що театр – мистецтво у Петербурзі, а у Києві – політика[51].

Особливе обурення Александровського викликала поява афіші, у якій М. Заньковецька була названа "знаменитою малоросійською актрисою". Він висловив здивування з приводу того, хто і чому визнав актрису знаменитістю. "Єрмолова, Савіна та Федотова відніні сконфужені – афіші ніколи не називали їх знаменитостями, а Дузе і Сара Бернар[52], які прославились виконанням ролей у п'єсах європейських класиків, отримали нову суперницю, яка усе життя "створювала ролі у "творах" Старицького", – іронізував Александровський[53]. Складається враження, що головне завдання театрального критика Александровський вбачав у ревізії афіш. Його увагу привернуло і те, що "режисер Садовський наполегливо продовжує друкувати жирним шрифтом прізвище актора Садовського, очевидно готуючи і його кандидатуру у знаменитості". Гру Миколи Садовського співробітник видання характеризував як "претензійну, самовпевнену, але мало талановиту". "Щоб так грати, не потрібно бути актором, прізвище якого на афішах виділяється особливо" – прискіпувався І. Александровский[54].

"Стомливою своєю одноманітністю" видавалась Александровському Ганна Затиркевич-Карпинська. Він вважав актрису недостатньо талановитою та вказував, що їй бракує "художнього такту і смаку"[55]. Свої образливі випади на адресу акторів газета підсумовувала висновком про те, що трупа Садовського складається з старих борців за "малоросійську театральну бездарність, що нескінченно пережовує один і той же театральний мотлох"[56].

Грубі і образливі випади "Киевлянина" не мали нічого спільного з театральною критикою. Вони відображали заангажоване ставлення газети до українського мистецтва. У розвитку національного театру "Киевлянин" відіграв реакційну роль, а його співробітники, різко і злостиво нападаючи на твори українських драматургів, продовжували втілювати в життя цензурну політику російського царизму.

Примітки

1. Михальчук К. Что такое малорусская (южнорусская) речь? – К., 1899; Науменко В. решен ли проф. Т. Д. Флоринским вопрос о книжной малорусской речи? // Киевская Старина. – 1900. - №1. – С. 125 – 155; Антонович В. К вопросу о галицко-русской литературе // Киевская Старина. – 1900. - №3. – С. 396 – 423; Грушевський М. Грім, та не з тучі. Відповідь "Киевлянину" // ЛНВ. – 1907. – т. 39.
2. Украинский вопрос. – М., 1917.
3. "Украинская жизнь" – науково-літературний та громадсько-політичний журнал (Москва, 1912– 1917 рр.). Редакторами видання були О. Саліковський, С. Петлюра; дописувачами М. Грушевський, В. Винниченко, С. Єфремов, О. Русова, С. Русов, Д. Донцов, О. Лотоцький.
4. Омельянчук И. Черносотенное движение на территории Украины (1904-1914 гг.). – К., 2000. – 168 с.; Самарцев І.Г. Чорносотенці на Україні // Український історичний журнал. – 1992. – №1. – С.90-97; Волковинський В. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку XX століття // УІЖ. – 1999. – №3. – С. 63-74; Любченко Б. Теоретична і практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1905-1907 рр.) // УІЖ. – 1996. - №2. – С. 55-65.
5. Сокирко Л. М.П. Старицький. – К.: Держлітвидав, 1968. – 170 с.; Цибаньова О. Лаври і терни... життєвий і творчий шлях Михайла Старицького. – К., 1996. – 188 с.; Коломієць Р. Театр Саксаганського і Карпенка-Карого. – К.: Мистецтво, 1984. – 100 с.
6. Гула Р. Національне питання в Росії і "околична політика" самодержавства в "Киевлянине" // Бористен. – 2002. – № 1. – С. 28 – 30; Левінець Р. українофільське питання на сторінках газети "Киевлянин" // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Зб. наук. пр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. – Вип. 5. – С. 164 – 171.
7. Волынец А. Инородный вопрос // Киевлянин. – 1906. – 5 апреля – №95.
8. Волынец А. Инородцы и государственное единство России // Киевлянин. 1907. – 7 августа – №185; 11 августа – №189.
9. Волынец А. Инородный вопрос // Киевлянин. – 1906. – 5 апреля – №95.
10. Перша українська професійна трупа виникла у 1881 р., після того, як Г. Ашкаренко (український антрепренер) дістав дозвіл міністра внутрішніх справ гр. Лоріс-Мелікова ставити українські п'єси. Цей театральний колектив об'єднав кращі сили української аматорської сцени – режисерів, драматургів і акторів: М. Кропивницького, М. Старицького, М. Садовського, І. Карпенка-Карого, М. Заньковецьку, Г. Затаркевич-Карпинську. Невдовзі через внутрішні протиріччя трупа розпалася. Але це, на думку дослідників, навіть сприяло утворенню ряду театральних колективів, очолюваних корифеями української сцени, які продовжували плекати традиції національного мистецтва. Докладніше див.: Кропивницький М. З театральних спогадів // Білецький О., Мамонтов Я. Український театр. Хрестоматія. – К.: Мистецтво, 1941. – ч.II. – С. 157; Садовський М. Мої театральні згадки. – К., 1907. – С. 3 – 4; Про театр // ЛНВ. – 1899. – т. 5. – С.96; Українське питання. – К., 1997. – С. 121-122.
11. Садовський М. Мої театральні згадки. – К., 1907. – С. 15.
12. Період, який для української сцени став „мертвими роками", започаткував підписаний

царем 18 травня 1876 р. Емський указ. Ним не дозволялось влаштовувати „різні сценічні вистави на малоруському наріччі". Забороні підлягали навіть п'єси, написані раніше і вже дозволені цензурою. Недоцільним вважалось навіть видання текстів до музичних нот українською мовою. Пом'якшення цензурного гніту відбулося у 1881 році і було пов'язане з доповідними записками на ім'я міністра внутрішніх справ від київського, подільського та волинського генерал-губернатора М. Черткова і тимчасового харківського генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова. Вони вказували на надмірність вимог Емського указу. Російських чиновників непокоїло роздратування не лише українців, а і всіх тих, хто не співчував принципу безпідставних заборон, особливо щодо „виконання на малоросійському наріччі сценічних вистав і музики". Крім того, посадовці звертали увагу уряду на посилення авторитету „українофільської партії", яка отримала можливість „вказувати на утиски навіть таких безвинних проявів народного духу і творчості". З огляду на це, 16 жовтня 1881 року начальникам українських губерній було розіслано роз'яснення до указу 1876 року. У циркулярі, зокрема, вказувалось: п'єси та куплети, дозволені цензурою раніше, а також ті, що будуть дозволені Головним управлінням у справах друку, можуть виконуватися на сцені, але щоразу з особливого дозволу генерал-губернаторів. Водночас категорично заборонялось „створення малоросійських театрів і труп для постановки п'єс виключно на малоросійському наріччі". Отже, цей документ фактично стверджував заборону будь-яких заходів щодо організації українського театру. Крім того, долю українських вистав тепер щоразу вирішувало місцеве начальство, про яке І. Франко писав: „В Росії, краю самодержавної адміністрації, кожний губерніальний сатрапа може заборонити те, що позволив сатрапа сусідньої губернії...". Докладніше див.: Український драматичний театр. – К.: Наукова думка, 1967. – т. І. – С. 134 - 136; Лизанчук В. Навічно кайдани кували. – Львів, 1995. – С. 96 – 101; Сірополко С. Історія освіти на Україні. – Львів, 1937. – С. 408 – 410; Садовський. М. Мої театральні згадки. – К., 1907. – С. 3 – 5; Про театр // ЛНВ. – 1899. – т. 5. – С.96; Франко І. Молода Україна // Про театр і драматургію. – С. 182; Фабрикант Н. Краткий очерк из истории отношений русских цензурных законов к украинской литературе // Русская мысль. – 1905. – кн.3. – С. 138. Антонович Д. Триста років українського театру. – К., 2003. - С. 174-177; Старицька-Черняхівська Л. Двадцять п'ять років українського театру // Антонович Д. Триста років українського театру. – С. 320 - 324.

13. Франко І. Молода Україна // Про театр і драматургію. – с. 181.
14. Старицька-Черняхівська Л. Двадцять п'ять років українського театру // Антонович Д. Триста років українського театру. – С. 324.
15. Перший Всеросійський з'їзд сценічних діячів відбувся у Москві в 1897 р. Делегатами з'їзду з України стали представники чернігівської міської управи та гуртка чернігівської інтелігенції на чолі з М. Заньковецькою, а також М. Старицький, І. Карпенко-Карий і П. Саксаганський. Вони підготували і виголосили доповіді про потреби українського театру і драматургії. З'їзд ухвалив резолюцію з рішенням клопотатись про відміну обмежень у дозволі українських спектаклів; про підпорядкування українських п'єс цензурі на однакових умовах з драматичними творами, написаними російською мовою, та про занесення їх у списки творів, дозволених для народного театру. Див. Труды Первого Всероссийского съезда сценических деятелей. – М., 1898.
16. Жупел – пекельна сіра і кипляча смола, призначена для грішників. У переносному значенні – те, що викликає жах, призначене для залякування. Див. Советский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 441.
17. Карпенко-Карий І., Саксаганський П. Записка до з'їзду театральних діячів // Білецький О., Мамонтов Я. Український театр. Хрестоматія. – К.: Мистецтво, 1941. – ч. II. – С. 210 – 211.
18. Старицький М. Доповідь на Першому Всеросійському з'їзді сценічних діячів // Старицький М. Твори в шести томах. – Т. 6. – С. 357 – 358.
19. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1868 – 1941) – донька М. Старицького, українська письменниця, драматург, літературний критик, громадський діяч.
20. Старицька-Черняхівська Л. Двадцять п'ять років українського театру // Антонович Д. Триста років українського театру. – С. 324.
21. Карпенко-Карий І., Саксаганський П. Записка до з'їзду театральних діячів // Білецький О., Мамонтов Я. Український театр. Хрестоматія. – К.: Мистецтво, 1941. – ч.II. – С. 210 – 211. Див. також Старицький М.
22. Романицький Б. Український театр у минулому і тепер. – К., 1950. – С. 11; Мар'яненко І. Минуле українського театру. – К., 1953. – С. 82.
23. Мар'яненко Іван Олександрович (1878 – 1962) – актор, на сцені з 1895р., працював у трупах під керівництвом М. Кропивницького та М. Садовського; народний артист СРСР.
24. Мар'яненко І. Минуле українського театру. – К., 1953. – С. 82; Про театр // ЛНВ. – 1899. – т. 5. – С.102 – 104.
25. Судебная хроника. Литературное дело // Киевлянин. – 1901. – 21 ноября. – № 322.
26. Театральними оглядачами у досліджуваний період, крім І. Александровського були

К. Смаковський та критик, який підписувався криптонімом И-о.
27. Александровский И. Театральные заметки // Киевлянин. – 1895. – 3 сентября. - № 243.
28. Александровский И. Театральные заметки // Киевлянин. – 1895. – 9 апреля . - № 97.
29. Александровский И. Театральные заметки // Киевлянин. – 1899. – 20 августа. - № 229.
30. Александровский И. Театральные заметки // Киевлянин. – 1895. – 6 сентября. - № 246.
31. Александровский И. Театральные заметки // Киевлянин. – 1895. – 3 сентября. - № 243.
32. Александровский И. Театральные заметки // Киевлянин. – 1895. – 8 сентября. - № 248.
33. Александровский И. Театральные заметки // Киевлянин. – 1895. – 24 сентября. - №263. Театральные заметки // Киевлянин. – 1896. – 26 сентября. - № 266.
34. И-о Театральные заметки // Киевлянин. – 1899. – 9 января. - № 9.
35. Александровский И. Театральные заметки // Киевлянин. – 1896. – 26 сентября. - № 266.
36. Сокирко Л. М.П. Старицький. – К., 1960. – с. 137; ЛНВ. – 1899. – т.6. – С. 63.
37. И-о. Театральные заметки // Киевлянин. – 1899. – 7 февраля. - № 38.
38. Ваніна І. Українська шекспіріана. До історії втілення п'єс Шекспіра на українській сцені. – К.: Мистецтво, 1964. – С. 37 – 38; Старицький М. Передмова до перекладу трагедії "Гамлет" В. Шекспіра // Старицький М. Твори в шести томах. – Т. 6. – С. 351 – 354.
39. Беседа // Киевлянин. – 1895. – 25 июня. - № 172.
40. Театральные заметки // Киевлянин. – 1897. – 17 апреля. - № 105.
41. Театральные заметки // Киевлянин. – 1897. – 25 апреля. - № 113.
42. Театральные заметки // Киевлянин. – 1898. – 7 июля. - № 187.
43. Неизвестный Беседа // Киевлянин. – 1895. – 25 июня. - № 172.
44. Александровский И. Театральные заметки // Киевлянин. – 1895. – 24 сентября. – №263. Театральные заметки // Киевлянин. – 1896. – 3 сентября. - № 243.
45. И-о. Театральные заметки // Киевлянин. – 1899. – 24 января. - № 24.
46. Александровский И. Театральные заметки // Киевлянин. – 1899. – 20 августа. - № 229.
47. И-о. Театральные заметки // Киевлянин. – 1899. – 10 февраля. - № 41. И-о. Театральные заметки // Киевлянин. – 1899. – 24 января. – № 24.
48. Александровский И. Театральные заметки // Киевлянин. – 1895. – 7 апреля. - № 95.
49. Александровский И.Театральные заметки // Киевлянин. – 1896. – 12 июля. - № 190; Александровский И. Театральные заметки // Киевлянин. – 1899. – 3 сентября. - № 243;
50. Суворін Олександр Сергійович (1834 – 1912) – російський публіцист, видавець газ. "Новое время", ж. "Исторический вестник". Рецензії на гастролі української трупи у Петербурзі у 1886-1887 рр. зібрані у книзі: Суворин А. С. Хохлы и хохлушки. – С-Пб., 1907. – 115 с. Див також Садовський М. Мої театральні згадки. – К., 1907. – С. 15.
51. Київський генерал-губернатор О. Дрентельн у 1883 р. заборонив гастролі української трупи на території Київського генерал-губернаторства, заявивши: "Ніяких Кропивницьких і Заньковецьких не допущу на гарматний постріл до Києва". Чиновник не змінив свого ставлення навіть після успіху трупи у Петербурзі під час театрального сезону 1886-1887 рр. і визнання Олександром III. Він слушно заявив, що „тут – це театр, а у Києві - політика". Заборона була відмінена лише за наступника Дрентельна гр. Ігнатьєва у 1893 р. Докладніше див.: Український драматичний театр. – К.: Наукова думка, 1967. – т. І. – С. 134 - 136; Сірополко С. Історія освіти на Україні. – Львів, 1937. – С. 408 – 410; Садовський. М. Мої театральні згадки. – К., 1907. – С. 3 – 5; Про театр // ЛНВ. – 1899. – т. 5. – С.96; Антонович Д. Триста років українського театру. – К., 2003. – С. 174 – 177.
52. Єрмолова Марія Миколаївна (1853 - 1928), Савіна Марія Гаврилівна (1854 – 1915), Федотова Гликерія Миколаївна (1846 – 1925) – видатні російські актриси. Дузе (Duse) Елеонора (1858 – 1924) – видатна італійська актриса; Бернар (Bernhardt) Сара (1844 – 1923) – славетна французька актриса.
53. Александровский И. Театральные заметки // Киевлянин. – 1896. – 12 июля. - № 190.
54. Александровский И. Театральные заметки // Киевлянин. – 1895. – 7 апреля. - № 95; Александровский И. Театральные заметки // Киевлянин. – 1896. – 12 июля. - № 190.
55. Александровский И. Театральные заметки // Киевлянин. – 1895. – 9 апреля . - № 97; Александровский И. Театральные заметки // Киевлянин. – 1896. – 12 июля. - № 190.
56. Театральные заметки // Киевлянин. – 1896. – 12 июля. - № 190.

Summary:
The article envisages the problems of development of national culture under the circumstances of tsarism. On the basis of numerous real materials it investigates the problems of development of the Ukrainian theater.
***Key words:** Russian administration, anti-Ukrainian, policy, censorship, repertoire, theater criticism.*

V

ЦЕРКОВНЕ КРАЄЗНАВСТВО

УДК 908 (477.43):222.6

Рибак І.В. (м. Кам'янець-Подільський)

ЛІТОПИСИ ЦЕРКОВНИХ ПАРАФІЙ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КРАЮ

Автор відомий історик Поділля порушує проблеми витоків українського краєзнавства, повертає із небуття імена його фундаторів та дослідників.

Ключові слова: церковні літописи, громадські форми краєзнавства, музеї, повіти, історія краю.

Важливе значення для дослідження історико-краєзнавчих проблем Поділля мають церковні літописи. Історія їх написання пов'язана з іменем відомого вченого-краєзнавця Євфимія Сіцінського. готуючи свою фундаментальну працю „Церкви и приходы Подольской губернии", яка була опублікована у 1905 році, він використав громадські форми краєзнавства[1]. у 1895 р. Є.Сіцінський звернувся до місцевих священиків з проханням надіслати відомості про свої парафії. Вони мали містити данні про перші письмові згадки населених пунктів, історичні відомості, які б спиралися на документи або усні перекази старожилів, визначні пам'ятники культури та історії. Чільне місце посідала база даних про православні храми: історія їх забудови, внутрішній інтер'єр, старовинні ікони, архітектурні особливості, кількість прихожан, тощо[2].

В основному матеріал, вміщений у літописах, хронологічно відноситься до Х1Х століття, проте тут є чимало відомостей, які стосуються до більш давніх часів.

Надіслані матеріали вибірково було використано у вищезгаданій монографії, але чимало цікавих відомостей залишилися не затребуваними автором. Оригінали церковних літописів зберігається у фондах Кам'янець-Подільського музею – заповідника і чекають своїх допитливих дослідників. Колекція нараховує 520 церковних літописів[3]. З метою довести до відома широкого загалу краєзнавців подаємо список церковних літописів населених пунктів таких повітів Подільської губернії.

Кам'янецький повіт: с. Завалля, Кадиївці, Армяни, Островчани, Маків, Кутківці, Жабинці, Збриж, Кулява, Княжпіль, Нове Поріччя, Руда, Лясківці, Вишнівчик, Юрківці, Карачківці, Рудка, Балин, Залісся, Ріпенці, Вербка, Смотрич, Рихта, Демківці, Кугаївці, Калиння, Сокіл, Голинищево, Савинці, Кудринці, Яромирка, Біла, Красноставці, Кульчиївці, Вітківці, Слобідка Смотрицька, Гаврилівці, Панівці, Городок, Удривці, Сокиринці, Жердя, Слобідка Рехтецька, Жванець, Сирватинці, Малинівці, Думанів, Кормильче, Закупна, Залуччя, Довжок, Криничани, Черче, Гусятин, Гуків, Кочубіївка, Стефанівка, Гринчук, Свіршківці, Нагоряни, Івахнівці, Голосків, Княгинин, Рихта, Гуменці, Теремківці, Зеленче, Мала Карабчиївка, Кузьминчик, Чемирівці, Оринін, Димшин, Колубаївці, Врублівці, Ластівці, Тинна.

Летичівський повіт: с. Охрімівці, Ставинці, Макіївці, Рожнов, Шумівці, Бебехи, Лисівка, Янківці, Снітівка, Коричинці, Сусловці, Щедрове, Свинна, Слобідка Михалковська, Зіньків, Копитинець, Марківці, Грим'ячка, Стуфчинець, Кудинка, Михалпіль, Фащиївка, Головчинці, Козачки, Адамівка.

Проскурівський повіт: с. Лєзнево, Калитенець, Печеськи, Старе Поріччя, Кузьмин, Олексинець Підлісний, Павликівці, Лехнівці, Жуківці, Жилинці, Остапківці, Пільний, Олексинець, Хмелівка, Липівка, Жищинці, Лапківці, Сатанів.

Новоушицький повіт: м. Нова Ушиця, Рахнівка, Студениця, Глібівка, Маліївці, Чаньків, Іванківці Хребтієвські, Гулей, Грушка, Гірчична, Нефедівці, Чабанівка, Струга, Рогозин, Солобківці, Щербівці, Рогізна, Іванківці, Татариски, Заміхів, Глубочка, Зелені Курилівці, Сивороги, Коськівці, Миньківці, Голозубинці, Дунаївці, Іванківці.

Балтський повіт: с. Грузька, Білочка, Вітольдів брід,Жура, Саботинівка, Берізки, Сабрань, Бурей, Байбузівка, Гармацьке, Єміловка, Козацьке, Борщі, Бузинковата, Тимків, Пісчана, Краснопіль, Комишовата, Шепілова, Богопіль, Бакші, Кузавчин, Журавлинка, Роздол, Недєлково, Стримба, Грабівка, Кодима, Ракулово, Писарівка, Березівка, Плоска, Молокши, Гербіна, Сінна, Гавіноси, Гедерім, Воронково, Пужайків, Чорна, Стравинці, Євиродія, Борсуки, Розкішна, Гетманівка, Кось, Рибниця, Познамка, Шершунці, Чаусово, Гораби, Миазурово, Голованівці, Велика Бобрика, Шляхове, Домниці, Кам'янка, Єросіво, Коритна, Когутівка, Французьке, Криве Озеро, Баляндрове, Кричунове, Глибочик, Гвоздівка, Слобоцея, Смолянка, Обжила, Данилова Балка, Серби, Водотуркол, Крутне, Посіти, Бурилівці, Єлинівка, Зозулинці, Вербове, Дубинове, Новопіль, Кирничен, Ботушани, Грушка, Різношипинці, Красногірка, Таужине, Осічки, Вільшанка, Пристань Довга, Ковбасне, Криситеньке, м. Балта, Окни.

Брацлавський повіт: с. Мухівці, Латанці. Карпишівка, Михайлівка, Шуровець, Мала Уліса, Кониївка, Олександрівка, Богданівка, Куниче, Михайлівка Вороновецька, Тарасівка, Пісочина, Перепеличе, Забужжя, Кобилівка, Демківка, Жахнівка, Лозовате, Єлисівка, Клебань, Воробіївка, Бугаков, Бушинка, Лука Немирівська, Кирнасівка, Білоусівка, Вороновиця, Капустяни, Іванівці, Вовководівка, Бортники, Шендерів,

Ободне, Лейківці, Зіньківці, Буди, Медвеже, Лука Жабокричицька, Даньківка, Москалівка, Василівка, Боблове, Шура Котевська, Сімаки.

Вінницький повіт: с.Сокиринець, Вишня, Шереметка, Стара Сутиска, Лазна, Писарівка, Майдан Супрунівський, Супрунів, Стрижівка, Слобода Стрижівська, Новий Зиків, Черепашинці, Янівська Слобідка,Пиляви, Ярошівка, Слобідка, Стара Вінниця,Малі хутори.Москалівка, Сальник, Носковець, Голякове,Шершній,Старий потік, Юзвинський Майдан, Демидівка, П'ятничан, Янів, Серава,Глинськ,Парпуровець,Гавришівка, Вишенька,Стадниця, Ступника, Махнівка, Гулібці, Жигалівка, Ворошилівка, Пикове, Щепієвка, Широка Гребля, Черепашинець,Кривошеїнець,Старі хутори, Гущинець,Станіславчик, Старий Потік, Павлівка,Шкуринці, Якушинці,Сосонки,Дзялова, Селище, Миколаївка, Іларівка, Лисієвка, Курівці, Кіжінці, Вишинка, Сівківці, м. Вінниця.

Гайсинський повіт: с. Салькова,Стрижгород, Ставки, Севастянівка, Тишківка, Нижній Тагілик, Цвиліхівка, Роскошівка, Поліампіль, Дяківка, Білоусівка, Кисляк, Темна, Марківка, Заварівка, Пільна, Вищий Тагілик, Бубник, Райгород, Коритна, Пологи, Поборка, Городок, Кам'янка,Бродка, Залуччя, Тимар, Ігнатівка, Метлинець, Босолигівка, Журзієвка, Теріовка, Красносілка, Серебрія, Зятківці, Паланка, Соболівка, Скибниці, Металівка, Чершков,Слобода.

Літинський повіт: с. Яцківець, Цимбалівка, Широка Гребля, Торчин, Томашпіль, Подорожна, Чуршівці. Дашківці, Головчинці, Пагурці. Багринівці, Хмільник, Чешки, Тесса, Щербань, Ромодопи, Зозулинці, Янівці, Требух, Івги, Ософлінки, Борково, Петриней, Тараськи, Теліженці, Токарівка, Воронинці, Терешпіль, Малі Шпичинці, Петріківці.

Могилівський повіт: с. Хоньківці, Серебрія. Ялтушково, Слобідка Яришівська, Кривохімчинець, Кузьминець, Шендерівка, Підлісний Ялтушків, м. Бар.

Ольгопільський повіт: с. Левкове, Подойма, Кружиківка, М'ястківка, Білий камінь, Стара Горячківка, Ротмістрівка, Стара Осієвка, Слобода Жабокрича,Руссо Криклівці, Велика Кириївка. Воловчий, Кузьмин, Вербка, Каташина. Романівка, Окниці, Студенна. Рашково, Трибусівка, Ольшанка, Попелюха, Северинівка, Хрустова. Лугова.

Ямпільський повіт: с.Томашпіль, Нова Мурафа, Ямпіль, Березівка, Копитирин,Антонівка, Кось, Віль Яруська, Лука Молчанська. Бандришівка, Калгитчинки, Комаргород, Молган. Красногірка. Боровки. Ксендзівка. Жолобів. Антоміль, Деребщино. Вербове, Мервенці, Волорівці, Бабчинці, Стина, Голово-Русави, Борівка, Крижопіль, Голінець.

Церковні літописи різноманітні за своїм змістом та якістю матеріалів. І це не випадково, адже вони писалися людьми, які мали неоднакову фахову, освітню підготовку. Незважаючи на це церковні літописи заслуговують на увагу дослідників історії краю і чекають свого вивчення та опублікування.

Джерела

1. Сецинский Е.И. Церкви и приходы Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1905.
2. Баженов Л.В. Поділля працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст. – Кам'янець-Подільський, 1989 . – С.28.; Його ж Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія. – Хмельницький: Доля, 1995. – С.244.
3. Церковні літописи // Фонди рідкісних видань Кам'янець-Подільського музею-заповідника.

Summary:

The author as a famous Podillia historian covers the problems of sources of the Ukrainian regional geography, recurs from forgotten memories the foundators names and scientists.

***Key words:** church chronicles, community forms of regional geography, museums, provinces, regional history.*

УДК 257:783 (475)

Яра Маріанна, м. Сянік (Польща)

ШКОЛА ЦЕРКОВНОГО СПІВУ В МАНЯВСЬКОМУ СКИТІ

Дослідниця із Польщі торкається ще малодосліджених проблем української фольклористики, висловлює оригінальні ідеї та робить ґрунтовні висновки, щодо витоків української культури.

***Ключові слова:** музикознавець, церковний спів, пам'ятка культури, самобутність української культури, духовні піснеспіви.*

Вже перші ігумени Манявського Скиту, Іов і Феодосій велику увагу приділяли церковному співові. З **"Житія Іова" – настоятеля скиту знаємо про** *"болгарський улейний спів"*. Наступник Іова Княгиницького ігумен Феодосій сам був творцем гимнографічних співів, один з яких *"Аллилуйя"* 3 гласу дійшов до наших днів в двох Манявських Ірмолоях 1684 і 1731-1733 років[1]. Феодосій (†1629) – диякон, ігумен Манявського Скиту, деякий час був дияконом буковинського монастиря Путна. Музикознавець проф. Ю. Ясиновський припускає, що путянський знавець болгарського співу Феодосій Зотик (Зонара) і ігумен Манявського Скиту – та ж сама особа. Правдоподібно, за час ігуменства цього Феодосія зародилася ідея створення школи церковного співу.[2]

Про функціонування тут школи церковного співу з виразною орієнтацією на болгарський напів добре засвідчують згадувані вже три нотолінійні Ірмолої, що були створені у Манявському Скиті. Збереглося ще декілька Ірмолоїв, котрі собою нагадують манявське походження, наприклад Ірмолой середини XVII століття (НД 103), *"по преданію"*, переписаний у Манявському Скиті, як це стверджував жертводавець пам'ятки Фаддей Левицький3. Це підтверджується і записами на полях рукопису, в яких мовиться про його передачу у 1803 році *"do wiesi Maniawy"* та приналежність до **"Ecclesia Maniaviensis"**– тобто манявській церкві. Подібну легенду про походження з Манявського Скиту носить також Ірмолой кінця XVIII століття (ПЕТР.209), в якому є запис *"З Скиту"*.[4]

Школа церковного співу Манявського Скиту виховувала не лише кадри для своїх власних потреб. Вихованці Скиту дуже часто діяли у навколишніх містах, містечках та селах, де не лише підтримували дух святого Православ'я, плекаючи церковний спів, але й вчили дітей співати в церквах, і з цією метою часто переписували нотолінійні **Ірмологіони**, в яких в певній мірі відображалися традиції скитського співу. Збереглося декілька таких пам'яток, створених в далеких околицях. Це передовсім два Ірмолої Симеона Бронницького (*F-301 і Рук.86*).[5] У рукописі *"Рук.86"* зберігся титульний аркуш, з якого стало відомо, що він переписаний у 1726 році в м. Богородчани при церкві Успенія Пресвятої Богородиці. В іншому, гірше збереженому рукописі Симеон Бронницький занотував, що він сам створив художні прикраси в цій книзі. Нотолінійні Ірмологіони були створені і у містечках Тисмениці, Лисці, Загвіді. Збереглося декілька пам'яток, які були в ужитку в навколишніх селах і містечках: Горохолина, Гринівка, Іваниківка, Кривець, Старі Богородчани, Грабовець, Глибока. Сьогодні всі ці села належать до Богородчанського району Івано-Франківської області. Майже всі книги писані чіткою і гарною каліграфією, мальовничо оздоблені орнаментом, багаті на співочий репертуар, мають вказівки на різні напіви – *скитський, острозький, київський, болгарський, сербський, грецький* та інші. Всі ці факти ще раз підтверджують, що разом з Манявським Скитом, Святу Православну віру ревносно оберігали від чужих зазіхань довколишні міста і села.

Вплив культури церковного співу Манявського Скиту охоплював і значно ширші території, що добре підтверджується розповсюдженням *"скитського напіву"*. Не можна забувати і про те, що Скит постійно підтримував зв'язки з найважливішими центрами розвитку Православного церковного співу: Перемиською та Львівською Єпархіями. В умовах тодішньої Галичини три найбільші осередки церковного співу (Перемишль, Львів і Манявський Скит) культивували його по різному. Львів та його Успенське Братство запозичував новітні надбання Заходу і пристосовував їх до місцевих умов і православного обряду. Перемишль твердо тримався давніх форм церковного православного співу. А Манявський Скит забезпечував вплив новітньої хвилі з поствізантійської мистецької культури, дякуючи діяльності відомої тоді школи *"болгарського напіву"*. Така тісна взаємодія забезпечувала рівновагу й збереження основ самобутності української церковної музики. Саме в таких умовах формувався Галицький розспів, коріння котрого найбільше переплетені з традиціями Школи церковного співу Манявського Скита.

Український нотолінійний Ірмолой є багатожанровим збірником духовних піснеспівів, до якого входять молитви з різних Богослужінь. Сама назва *"Ірмолой"*, або *"Ірмологіон"* походить від терміну *"ірмос"*, що в перекладі з грецької мови означає *"пісня величальна"*, або *"гимн"*[6]. Як вже згадувалось вище, відкриття і перші дослідження Манявських Ірмолоїв належать болгарській досдідниці музикознавцю Є. Тончевій. А перше оформлення і упорядкування Ірмолоїв Манявського Скита в єдиний Каталог українських та білоруських Ірмологіонів здійснив професор Львівської Державної консерваторії, музикознавець Ю. Ясиновський, фундаментальна пра-

ця котрого має титул **"Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16-18 століть"**, видана у Львові в 1996 році. Серед понад тисячі описів Ірмолоїв, що сьогодні зберігаються по музеях, архівах чи приватних збірках в усіх кінцях світу, автор подає також опис трьох нотолінійних Ірмолоїв, створених у Манявському Скиті в XVII-XVIII століттях, що сьогодні знаходяться в Бухаресті.

Коротко ознайомимось з описами цих Ірмолоїв, згідно послідовності років видання, умовно назвемо їх **"перший"**, **"другий"** і **"третій"**.

"Перший" манявський Ірмолой був створений в 1675-1676 роках, в Каталозі під № 239, містить в собі 305 аркушів, частина текстів писана грецькою мовою кириличними букамі, в грецьких текстах зустрічаються вставки. В орнаментиці переважають рослинні мотиви. На титульному аркуші зберігся напис: *"Ірмологіон сиріч Гимнослов содержай в себі церковния пінія по преданію преподобнаго отица нашего Іоана Дамаскина і прочих святих отец. В святой общежительной обителі Скитской в літо 7184, року 1676 місяца апріля 5 дня"*.[7] В даному Ірмолої знаходимо також **"Передмову к боголюбивому півцу"** (стр.3-4), Воскресні співи Октоїха з вказівкою *"болгарского напіва"*: *"Господи возвах"*, Догматики, стихири Богородичні, подобні стихирам (стр.7-48), вибрані стихири на свята: Собор Архістратига Михаїла, Введення во храм Пресвятої Богородиці, свт. Миколаю, Різдво Христове, св. ап. Петру і Павлу, на Успеніє Пресвятої Богородиці **"Богоночальним мановенієм"**, з вказівкою *"болгарского напілу"*, та піснеспіви інших свят.

На сторінках 93-99 знаходимо *"Бог Господь"* та воскресні тропарі на вісім гласів, знову ж з вказівкою *"напіву болгарського"*, далі – піснеспіви полієлею, величанія окремим празникам і святим (стр.118-120), *"Всякоє диханіє"* з вказівкою *"києвскоє"*, інший варіант цього співу з грецьким текстом, *тропарі "Покаянія отверзи ми двері"* (стр.124-128), Літургія св. Іоана Златоуста, де Трисвяте написане грецьким текстом *"Агіос о Феос"*, празничне *"Єлици во Христа хрестистися"*, на Воздвиження Чесного Хреста – *"Кресту Твоєму"*, *Аллилуйя* 8-ми гласів, *Херувимські пісні* з грецьким текстом, *"Достойно єсть"* на вісім гласів, *Євхаристичний канон, Запричасники* (стр. 147-198). Крім того, Великопісні піснеспіви: Літургія Преждеосвящених Дарів, молитви вечірні. Від сторінки 240 до 261 – *Задостойники* Дванадесятих празників. Гортаючи Ірмолой, постійно зустрічаємо вказівки:*"напів київський, болгарський, скитський, волоський, грецький"* і ін.[8]

"Другий" Ірмолой Манявського Скита побачив світ у 1684 році. Сьогодні в Каталозі під № 252. Складається з 418 аркушів. Подібно як в - попередньому Ірмолої, частина текстів писана грецькою мовою киричними буквами. Орнаментика, заставки та ініціали – в основному плетінка і рослинні мотиви. На мініатюрах зображені св. Іоан Дамаскин (стр.10), преподобні Антоній і Феодосій Печерські, препод. Іов і Феодосій Скитські та ін. На стр. 144 – зображення Манявського Скиту. В **"Передмові до боголюбивого півца"** згадані скитські ігумени Іов і Дорофей. (стр.4-8): *"Сия книга Ірмолой напіву болгарського, содержащая в себі пінія святия обителі нашея скитскія .За благословеніем і ізволеніем пречеснаго о Христі Господина отца нашего ігумена ієромонаха Дорофея. Року Божого 1684 місяца априля дня 2 совершися. Варнава, послушник Свято Скитский"* (стр.10). Зміст цього Ірмологіону багато чим нагадує зміст попереднього: *"Бог Господь"* і тропарі на 8 гласів, полієлей, особливі піснеспіви Дванадесятих празників, Літургія св. Іоана Златоуста, св. Василія Великого, Преждеосвященних Дарів; та ін. Однак серед вказівок бачимо напіви: *київський, болгарський, скитський, острозький, волинсьий, волоський, грецький*. Серед піснеспівів нововведеного острозького напіву – *"Блажен муж"* на стор. 414; а волинського напіву – задостойник на Літургії Василія Великого *"О Тебі Радується"* (стр.232).[9]

Під № 720 в Каталозі знаходимо **"третій"** Ірмологіон Манявського Скита, який датується 1731-1733 рр., має 312 аркушів, орнаментика, заставки та ініціали – рослинні мотиви друкованого типу, 24 мініатюри; на стр. 34 зображений цар Давид з псалтерієм, малював Амвросій; на стр.9 – копія гравюри почаївського друку 1651 року. Запис 1769 року ігумена Манявського Скиту Ісаії, який надав двом монахам Волощини Кирилу і Симеону, після відвідин Скиту, право вільного переїзду на батьківщину (стр.312, писано польською мовою). На початку книги – вказівки: *"От Устава скитскаго расположеніє; подобаєт відати о сем..."* тут згадані скитські ігумени Іов і Феодосій, які запровадили болгарський напів у Манявському Скиті (стр. 2, 3). До сторінки 11 продовжуються Богослужбові вказівки. На стр. 48 – піснеспіви св. рівнап. кн. Володимиру. Подібно, як і в попередніх двох Ірмологіонах в цьому також поміщені тропарі та стихири на різні свята, порядок богослужінь Пісної та Квітної Тріодей, та ін. Вказані напіви: болгарський, скитський, волоський, грецький. Вперше зустрічається гимн Амвросія Медіоланського *"Тебе Бога хвалим"* крім того – степенні-антифони, іпакої, прокимни, але без нот.[10]

Опис змісту цих трьох Скитських *"Болгарських"* Ірмологіонів дає можливість визначити основні складові частини співочо-духовного репертуару, а саме:

1. Восьмиголосий цикл на *"Господи воззвах"*, стихир на стиховнях, а також на *"Хвалітех"*, серед них – Догматики, Богородичні і подобні з Богослужіння Октоїха.
2. Такий сам цикл стихир з Мінеї.
3. Восьмиголосий цикл *"Бог Господь"*, тропарі воскресні.
4. Піснеспіви та молитви Полієлея (тільки духовний текст, без нот).
5. Піснеспіви Дванадесятих празників і великих святих, середних також і припіви 9-ої пісні канонів.
6. Піснеспіви трьох Літургій:

а) св. Іоана Златоуста;

б) св.Василія Великого;

в) Літургія Преждіосящених Дарів.

7. Ірмоси (канони) воскресні і празникам.

8. Піснеспіви з Пісної та Квітної Тріодей.

Ці особливі частини є стійкими – вони повторюються в усіх трьох рукописах. Однак серед перерахованих в трьох Ірмологіонах частин, особливе місце займає частина 6а – піснеспіви з Літургії св. Іоана Златоустаго. А тому що в цю частину включені піснеспіви грецькою мовою, хоч і написані кирилицею, дає підставу вважати всі три Скитські Ірмологіони двомовними – слов'яно-грецькими. І все ж переважає в Ірмологіонах мова слов'янська. До грецького репертуару належать: *Трисвяте, Херувимські пісні, Достойно єсть.* Двомовними можна назвати "*причастні*", – під нотами підписаний і грецький, і слов'янський текст.

Особливу цікавість викликають піснеспіви з позначенням *"Скитський напів"*. Тексти цього напіву переважно з Літургії. Найпоширенішим є "Достойно єсть"(зі слов'янською підтекстовкою), і той самий спів з грецьким текстом – Аксіон естин; у поодиноких випадках *"Іже Херувими"*, *"Милость мира"*, *задостойник "О Тебі радується"*. І тільки один раз серед Скитських напівів зустрічаємо нелітургійний жанр – *"Благословен єси Господи"* – на полієлеї.

У Манявських Ірмолоях на особливу увагу заслуговує репертуар грецького та волоського напівів. І все ж найбільше піснеспівів позначено вказівкою *"напів болгарський"*. Це дає змогу ще раз переконатися, що саме цей наспів стався основою Галицького розспіву і домінував в церковній співочій практиці не тільки у Манявському Скиті, але й майже по усій Галичині.[11]

Примітки

1. Ю. Ясиновський. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої XVI-XVIII ст. – Львів, 1996. – С.458.
2. Ю. Ясиновський. Манявський Скит в історії української церковної музики. – Львів, 1996. – С.7.
3. Ю. Ясиновський. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої XVI-XVIII ст. – Львів, 1996. – С.470.
4. Там само. – С.470-471.
5. Там само. – С.344, 369.
7. Ю.Ясиновський. – Українські та білоруські Ірмологіони XVI-XVIII ст. – Львів, 1996. – С. 209.
8. Там само. – С.209.
9. Там само. – С.217.
10. Там само. – С.377.
11. Там само. – С.377-378.

Summary:

The scientist from Poland touches on problems of Ukrainian folklore which aren't investigated in detail, expresses orininal ideas and works out detailed conclusions about sources of the Ukrainian culture.

***Key words:** music expert, church singing, culture monuments, originality of the Ukrainian culture, ecclesiastic singing, education science and regional geography.*

VI

ПЕДАГОГІКА І КРАЄЗНАВСТВО

УДК 37.016:008

Маньковська Р.В. (м. Київ)

КРАЕЗНАВЧИЙ АСПЕКТ В КУЛЬТУРОЛОГІЧНІЙ ОСВІТІ УКРАЇНИ
(з досвіду викладання культурології)

У статті з врахуванням краєзнавчого аспекту узагальнюється набутий досвід виховання екологічної культури, що засвідчує глибинність реалізації державної програми розвитку краєзнавства в Україні.

***Ключові слова:** культурологічна освіта, наукові спрямування, освітній курс, охорона культурної спадщини, соціальне життя.*

Культурологічна освіта в Україні знаходиться в стадії формування. Як цілісний науковий напрямок і культурологія характеризується помітною мозаїчністю, неструктурованістю, недостатнім рівнем синтезування своїх філософських, соціологічних, історичних і гуманітарних складових, повільним визначенням соціальних функцій та пізнавальних цілей. В науковому та вузівському середовищу тільки розгортається дискусія з приводу об'єкта, предмета, принципів та категорій культурології.

Потребує вирішення актуальна проблема чіткої диференціації світоглядного і емпіричного, інтерпретативного і доказового підходів до вивчення культури, формування різних предметних та кваліфікаційних профілів культурологічної освіти.

В Україні напрямок вищої освіти із спеціальності "культурологія", а також загальноосвітній курс культурології, включений як обов'язковий в цикл гуманітарних і соціально-економічних дисциплін навчальних планів усіх вузів по всім спеціальностям, і обмежується галуззю фундаментальних знань з теорії та історії культури.

Слід зазначити, що елементи культурологічних знань включались в програми підготовки по ряду спеціальностей переважно філософської освіти в Радянському Союзі ще з 1960-х рр., разом з тим, культурологія як самостійна галузь знань не отримала поширення в радянській освітній системі. Пов'язано це з набагато ширшим її об'єктом дослідження, який до того ж не співпадає з жорсткими догматами марксистської ідеології. Лише в 1990-х рр., коли з навчальних програм були вилучені історичний матеріалізм, науковий комунізм, з'явилася прогалина, яку необхідно було заповнити в галузі узагальнюючих знань про історичний досвід, актуальні теорії форм соціальної організації і регуляції діяльності людини в соціумі.

Актуальним став напрямок по дослідженню суспільства і культури. Напрацювання, які були зроблені в 1960 – 1980-х рр. характеризувалися відсутністю цілісних теоретичних систем і являли собою поєднання суперечливих конструкцій із елементів західної соціальної і культурної антропології, веберовської і сорокінської соціології культури, дореволюційної культурно-історичної типології і ідей "євразійства", шпенглеровсько-тойнбіанських цивілізаційних теорій, біоетнічних концепцій Гумільова, радянської креативно-дієвої філософії культури, семантичної школи у філології, семантично-герменевтичних студій в мистецтвознавстві тощо[1].

Такий еклектизм суттєво ускладнював завдання по створенню систематизованої програми з курсу культурології, який введений як загальноосвітня дисципліна у всіх державних і недержавних вузах країни наприкінці 1990-х рр. початку XXI ст.

Окремо хотілось би зауважити, що курсом культурології механічно замінили дисципліну "українська і зарубіжна культура". Про рівноцінність і доцільність такого кроку говорити зайве. Зрозуміло, що це специфічні курси, які мають свої об'єкти, предмети дослідження, і логічно було б вивчати культурологію, опираючись на знання про історію зарубіжної культури. До того ж, через вкрай обмежену кількість годин, що виділяються на культурологію, українська культура не отримує достатньо уваги.

Останнім часом в Україні вийшли друком ряд підручників і посібників з культурології, кафедрами культурології в Києві, Львові, Харкові, Одесі, Запоріжжі, Дніпропетровську та ін., розроблені робочі навчальні програми з курсу культурології[2]. Вони в більшій мірі культурософські, аніж культурологічні, в деяких з них відчутний соціологічний акцент, в них відображено стан сучасної української культурології.

Під час розробки методичних і навчальних матеріалів з культурології слід враховувати її наукове структурування, виділення фундаментальної культурології, яка вивчає культуру з метою теоретичного та історичного пізнання цього феномену, розробляє категорійний апарат, методи дослідження та прикладної культурології, що орієнтується на використання фундаментальних знань про культуру з метою прогнозування, проектування та регулювання актуальних культурних процесів, на розробку спеціальних технологій трансляції культурного досвіду і механізмів досягнення відповідності культурним нормам, що існують в соціальній практиці[3].

Серед складових прикладної культурології охорона культурної спадщини, музейництво і краєзнавство,[4] потужний потенціал яких необхідно активно використовувати в культурологічній

освіті.[5] Культурологія як галузь знань покликана сформувати у студентів цілісну уяву про поняття "культура", розкрити його сутність як основного змісту соціального життя, акцентуючи увагу на оволодінні досягнень національної культури, засвоїти загальний курс по історії культури, знати пам'ятки світової і вітчизняної спадщини.

З цією метою в аудиторії відпрацьовуються базові концепції, теоретичні підвалини науки, позааудиторні заняття можуть проходити в музеях, де зберігаються унікальні пам'ятки матеріальної і духовної культури народу. Музейна педагогіка пропонує систему освітніх програм та технологій, спрямованих АН поглиблення культурологічної освіти, інкультуризацію особистості, виховання патріотичних почуттів. На початку XXI ст. чітко утвердилась пізнавально-освітня функція музею, він став провідним культурним центром, багатофункціональним осередком. Концепцію "живого музею", "дослідної лабораторії" розвивали на початку XX ст. Ф.Шмідт, В.Дубровський, Ф.Ернст та ін.

Широкі можливості по вивченню культури закладені в краєзнавчих збірках. Музеї краєзнавчого профілю об'єднують археологічні, геологічні, природничі, нумізматичні, історико-документальні, етнографічні, мистецькі та ін. Колекції. Через культурні здобутки краю яскраво прослідковується особливості, специфічні риси національної культури, які можна розглянути в контексті розвитку світового культурного процесу.

В краєзнавчих музеях зберігаються пам'ятки первісної культури. Лише в музеях ми маємо можливість познайомитися з ними. Так, Чернівецький краєзнавчий музей представляє залишки житла первісних людей (неандертальців), датовані близько 50 тис. років до н.е., знайдені в с.Молодове Сокирянського району, згодом при будівництві Дністровської ГЕС село потрапило в зону затоплення, а давня стоянка зникла під водою. В експозиції вміщено унікальні пам'ятки культури Буковини. Археологічні знахідки зарубенецької, черняхівської культур, карпатських курганів виявлені більш ніж як у 150 місцях краю, що є переконливим доказом проживання слов'янських племен в Північній Буковині. Серед унікальних експонатів глиняний посуд, ранньослов'янська пічкам'янка кінця I тис. до н.е. тощо.

Колекціями світового значення скіфського та сарматського періодів володіє Вінницький краєзнавчий музей, вони були предметно відкриті археологами в 1984 – 1992 рр. і демонструють характерний для цієї доби культурний стиль – "скіфський звіриний стиль". Зокрема, в 1986 р. біля с.Гордіївна Тростянецького району знайдено найдавніше золото України (епохи бронзи, вік гордіївських курганів 3,5 тис. років), а також бронзові ножі, браслети, що вражають досконалістю ливарної справи.

Створений в 1918 р. Черкаський краєзнавчий музей представляє унікальну грецьку мармурову вазу (III ст. до н.е.) із могильника поблизу с.Бахуса, що свідчать про впливи античної культури на українських землях. Також знахідки черняхівської культури (II – V) із могильника поблизу с.Матусів Полянського району та ін. Слід відзначити плідну роботу черкащан по розбудові музейної справи області. Їхніми зусиллями відкриті музеї "Кобзаря" в Черкасах, І.Ле в Городиці, Т.Г.Шевченка в с.Шевченково та Будищі, художника І.Падалки у м.Драбові, М.Старицького в с.Клещенцях, І.Піддубного в с.Красенівці та ін. За вагомий внесок у розвитку краєзнавчого руху колектив музею в 1993 р. був відзначений Правлінням Всеукраїнської спілки краєзнавців премією ім.Дмитра Яворницького.

Відомості про давню культуру на українських землях містять і районні музеї. У Васильківському краєзнавчому музеї експонуються речі із Мар'янівського кургану Переп'ятихи, в розкопках якого в 1846 р. брав участь Т.Г.Шевченко.

Однією з найкращих в Україні колекцій мінералів-самоцвітів фахівці вважають музей мінералів у м.Володарськ-Волинському на Житомирщині. Музей діє з 1950 р., проте збірка формувалась ще з початку XX ст. В експозиції представлені найбільший берил вагою 66 кг, топази, кварци, пегматити, що мають спеціальні імена і занесені у фахові міжнародні видання, неодноразово представляли Україну на міжнародних виставках.

Об'єктом культурологічних досліджень виступають історико-документальні колекції стародруків українських музеїв. Наукові фонди музеїв Києва, Харкова, Одеси, Львова, Дніпропетровська та ін. Можна вважати справжніми науковими лабораторіями по дослідженню історико-культурної спадщини нашого народу. Лише в Білоцерківському краєзнавчому музеї (створений в 1924 р.) збірка документальних матеріалів нараховує 13 тис. примірників. Серед них: стародруки Києво-Печерської Лаври XVIII – XIX ст. Особливий інтерес представляє Біблія Києво-Печерської Лаври 1758 р., на титульному листі якої зображено Успенський Собор, дзвіницю та приміщення лаврської типографії. Найдавнішим стародруком є Євангеліє 1636 р. друкарні Львівського братства. Ці та інші книги є зразком розвитку українського книгодрукування, пам'ятками ілюстрованої гравюри того часу, а їх оправи – справжніми витворами мистецтва.

Цінні документи зберігаються в Роменському краєзнавчому музеї (відкритий 1920 р.) на Сумщині. Серед стародруків XVIII – XIX ст. – численні статистичні відомості про економіку, культуру і побут Роменського повіту в XIX – поч. XX ст., місцеві періодичні видання про життя краю з 1906 р. до сучасності. В Лохвицькому краєзнавчому музеї ім.Г.Сковороди (створений 1919 р.) на Полтавщині серед документів представлено унікальний експонат – реєстр кріпаків Лохвицького повіту за 1835 р., у якому занесено понад 2 тис. прізвищ та ін.

Важливим напрямком культурологічних досліджень є інтелектуальна історія, яка вивчає життєвий та творчий шлях визначних особистостей, тому необхідно до архівних джерел долучати матеріали меморіальних, історичних, краєзнавчих музеїв. Так, в Лохвицькому краєзнавчо-

му музеї зберігаються матеріали Піроцького Ф.А. – винахідника в галузі електротехніки, автора першого в світі проекту гідроелектростанції, першопрохідця у створенні і випробуванні електричного трамваю; Кайданова Я.К. – ветеринарного лікаря і фармаколога, організатора вищої ветеринарної освіти в Росії XIX ст. та ін. Обухівський музей зберігає особисті речі та документи видатних постатей України Г.Косинки та А.Малишка. Зокрема, щоб повніше відчути переживання автора "Пісні про рушник" слід побачити цю раритетну річ – вишитий з обох боків обухівський рушник, на якому зображено древо життя. Згодом, вже нащадки А.Малишка внесли фрагмент рушника в герб міста[6].

Це лише окремі приклади із багатого музейного фонду України, який необхідно активно включати до культурологічної освіти. Краєзнавчий аспект вивчення культурології сприятиме поглибленню змістовності навчального процесу духовному зростанню молоді. Варто було б в навчальні програми ввести для всіх спеціальностей культурологічну практику в музеях, залучати студентів до участі в археологічних, етнографічних екскурсіях, дослідження історико-культурних пам'яток, що дозволить розвивати загальну художню культуру і творчий потенціал студента[7].

Потенціал краєзнавчих музеїв слід використовувати у вигляді спецпрактикумів для підготовки спеціалістів-культурологів. Адже культуролог не лише теоретик і знавець історії культури, йому необхідно володіти практичними навиками етнографів, археологів, фольклористів тощо. Саме з таких позицій підходив науково-викладацький колектив Міжрегіональної академії управління персоналом, до складу якого входив автор цих рядків, при розробці концепції і документації по акредитації спеціальності "культурологія" у вузі. Навчальним планом поряд з теоретичними, спеціальними дисциплінами передбачались практики в школі для засвоєння теоретичних основ викладання культурології, етнокультурологічні, художньо-культурологічні, соціально-культурологічні практики в музеях, виїзних експедиціях, знайомство з діяльністю закладів системи управління, охорони культури, рекреативної галузі тощо.

Стан культурологічної освіти тісно пов'язаний із розвитком культурологічних знань в Україні. На шляху по його вдосконаленню необхідно використовувати різні методи, зокрема, залучення потенціалу краєзнавчих музейних осередків, які популяризують унікальні пам'ятки з історії та культури рідного краю. Краєзнавчий аспект у вивченні культурології розширить прикладний характер дисципліни, сприятиме ефективному засвоєнню її теоретичних підвалин.

Примітки

1. Иконников С.Н. История культурологии. Идеи и судьбы. – СПб., 1996. – С. 18; Александрова Е.Я., Быховская И.Н. Культурологические опыты. – М., 1996. – С. 27.
2. Культурологія. Навч. Посібник. (за ред. В.М.Пічі). – Львів, 2003. – 235 с.; Культурологія. Навч. Посібник. – К.: Видавничій дім. "КМ Академія", 2003. – 313 с.; Бокань В. Культурологія. Навч. Посібник. – К.: МАУП, 2000. – 136 с.; Корженівський А.С., Смоленський В.І. Культурологія. Навч. Посібник. – Кам'янець-Подільський, 2001. – 289с.; Леонтьева В.Н. Культурологический процесс. – Х., 2002. – 248 с.; Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації. Навч. Посібник. – К., 2000. – 458 с.; Подольська Є.А., Лихвар В.Д., Іванова К.А. Культурологія. Навч. Посібник. – К., 2003. – 386 с.; Маньковська Р.В. Робоча навчальна програма з дисципліни "Культурологія". – К., 2005. – 34 с.
3. Морфология культуры. Структура и динамика. – М., 1994. – с. 34.
4. Флиер А.Я. Современная культурология: объект, предмет, структура. // Общественные науки и современность. – 1997. – №2. – С. 47 – 48.; Культурология. XX век. – М., 1997. – с. 248.
5. Воронкова Л.П. Новые горизонты культурологического образования. // Новые горизонты культурологии. Вып 1 . – М., 2001 – С. 3-4.; Коссова И.М. Музей, образование, культура. Тенденции и перспективы на рубеже тысячелетий. // Музей, образование, культура. Процессы интеграции. Вып. 2. – М., 1999. – с. 6.
6. Лохвицький краєзнавчий музей ім. Г.С.Сковороди. Путівник. – Харків, 1973; Лохвицька ратушна книга II Пол. XVIII ст. – К., 1986; Стародуб О.В. Культура рідного краю. – К., 1994; Костриця М.Ю. Рідний край. – Житомир, 1994; Васильків – наше місто. – Васильків, 1998; Диброва Г.В., Нелин А.П. Ромны. – Харьков, 1986.
7. Матвеева Т.А. Система практик в культурологическом образовании. // Культурологические исследования. – СПб., 2002. – С. 228 – 229; Диалог в образовании. Российско-шведский опыт. – СПб., 1999. – С. 14 – 15; Теория и методика обучения культурологии. // Культура России и Скандинавии: учебно-методическое пособие. – СПб., 2001. – С. 36 – 37.

Summary:

The article generalises the experience of cultural education considering the regional geography aspect. It proves the profoundness of fulfilling the state program of the regional geography development in Ukraine.

Key words: *cultural education, scientific direction, education cause, preserving of the cultural inheritance, social life.*

VII
РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

УДК 069 (477.25) (092)

Колеснікова В.А. (м. Київ)

РОЛЬ В.В.ХВОЙКИ У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ КИЇВСЬКОГО МІСЬКОГО МУЗЕЮ

Пропонована стаття торкається дискусійних питань становлення історико-краєзнавчих досліджень, роль у них відомих діячів української історичної науки.

Ключові слова: *український народ, витоки, музеї, колекції, археологічні виставки.*

Наше сьогодення позначено сплеском зацікавленості до минулого країни, її історії, коріння, витоків українського народу. Провідна роль у роз'ясненні цих питань належить музеям, оскільки саме в музеях, суспільство повинно знаходити "якомога більш повне та ясне відтворення минулого в тому, що минуле нам залишило більш життєвого та прекрасного"[1].

У цьому сенсі зрозуміло звернення до історії становлення та розвитку музеїв, оскільки актуальність завдань, що поставали перед ними не втрачена і сьогодні. Це збереження та експонування предметів старовини, пояснення та просвітництво, підйом культурного рівня населення.

Одним з перших музеїв, який плідно працював над вирішенням цих завдань, був Київський міський музей, сторіччя з дня освячення якого минуло у грудні 2004 року. Чимало видатних особистостей доклало зусиль до того, щоб музей перетворився на "житло муз"[2]. Серед них виділяється постать багаторічного хранителя археологічного відділу музею Вікентія В'ячеславовича Хвойки, який стояв біля витоків створення закладу. "Працею Б.І.Ханенка і В.В.Хвойки було відкрито музей"[3], зазначалось у резолюції XI археологічний з'їзду ще у 1899 році.

Постаті В.В.Хвойки присвячено низку праць різних авторів[4]. В них розглядаються окремі аспекти його діяльності, наводяться обмежені біографічні дані, перераховуються наукові відкриття. Проте, попередні дослідники не вдавалися до ґрунтовного, розгорнутого аналізу музейної діяльності В.В.Хвойки. В запропонованій статті на основі аналізу архівного матеріалу (частина якого залучена вперше) та опублікованих праць висвітлюється роль В.В.Хвойки у будівництві, становленні та розвитку Київського міського музею протягом 1897-1914 років. Діяльність В.В.Хвойки розглядається в трьох вимірах: робота по формуванню експозицій, екскурсійна робота та адміністративно-господарська робота.

Чех за походженням, В.В.Хвойка переїхав до Києва у 1876 році. Спочатку займався викладацькою діяльністю, сільським господарством. Та згодом, покинувши ці справи, розпочав вивченням старожитностей, які цікавили його ще з юнацьких років. Він студіює наукову літературу, здійснює розкопки, спілкується з відомими вченими-сучасниками, збирає власну археологічну колекцію. Його збірка викликала великий інтерес. Фахівці, що з нею ознайомились, підкреслювали її систематизованість, впорядкованість, науковість та зазначали, що вона досить повно відображає історію київської землі[5]. На середину 90-х років XIX століття В.В.Хвойка був вже досить знаним фахівцем, що входив у коло відомих знавців старожитностей. Тому у вересні 1897 року щойно створене Товариство Старожитностей та Мистецтв запросило Вікентія В'ячеславовича Хвойку на посаду завідуючого музеєм Товариства, поклавши йому платню 600 карбованців на рік[6].

Створення міського музею з експонуванням археологічних, історичних, художніх колекцій було основною метою, яку ставило перед собою Товариство[7]. Зведення будинку музею було розпочато у 1898 році[8]. Проте, збирання колекцій для майбутнього музею розпочалося ще з 1894 року[9] Того ж 1894 року Міська Дума визначила "тимчасове приміщення для колекцій та різних предметів, що мають поступити в музей <...> відвівши місце колишнього приміщення ощадної каси в міському будинку на Хрещатику"[10].

Зростаючу колекцію потрібно було опрацьовувати та систематизувати. Тому першою справою, розпочатою В.В.Хвойкою, було започаткування інвентарних книг, до яких записувалися набутки музею. Ці книги збереглися до нашого часу. Завдяки детальному опису колекцій вони досі є цінним, а іноді єдиним джерелом, яким користуються науковці. Серед перших набутків майбутнього музею записані колекції самого В.В.Хвойки[11]. Ще одним документом, за яким можна простежити формування музейних колекцій, був складений В.В.Хвойкою "Реєстр речей, що поступили до музею за 1896-1900 рр.", записи до якого він вів з початку 1898 року[12]. Цей реєстр містив перелік не лише археологічних колекцій, а й творів живопису, предметів народного вжитку тощо. Застосована В.В.Хвойкою система опрацювання колекцій, відповідала методиці, прийнятій в музейній практиці. З деякими доповненнями ця схема працює до сьогодні.

Окрім копіткої роботи з впорядкування колекцій майбутнього музею, заслугою В.В.Хвойки було влаштування вже наприкінці 1897 року першої археологічної виставки Київського Товариства Старожитностей та Мистецтв. До виставки був виданий покажчик[13], який містив не тільки опис колекцій по вітринах, а й стислу і зрозумілу інформацію стосовно прадавньої історії Південної Росії. Предмети, що знаходились на виставці, частково були отримані від ІАК[14], частково – від приватних осіб. Серед експонатів ви-

ставки були й речі з колекції та розкопок самого В.В.Хвойки.

Зрозуміло, що перший досвід влаштування в Києві археологічної виставки не претендував на повноту пропонованого увазі публіки матеріалу та на детальну його систематизацію. Приналежність більшості колекцій приватним особам не дозволила В.В.Хвойці зробити детального групування матеріалу, що в них знаходилась. Попри це, значення упорядкованої В.В.Хвойкою виставки полягало в тому, що вона була першою спробою ознайомлення широкого загалу міської громадськості із прадавнім минулим Південно-Західного краю.

Виставка, про роботу якої кияни могли дізнатися із газетного оголошення[15], викликала зацікавленість в місті. Тривала вона досить довго - принаймні кілька місяців і фахівці відзначали велику роль В.В.Хвойки в її організації[16].

На початку 1899 року В.В.Хвойкою була підготовлена ще одна виставка – старовинних художніх предметів та картин. Уявлення про цю експозицію, яка складалася з 145 предметів, надає виданий до її відкриття покажчик[17].

Підготовка перших виставок Товариства, досвід набутий під час цієї роботи сприяв успіху виставки, підготовленої В.В.Хвойкою до XI археологічного з'їзду, який розпочав свою роботу 1 серпня 1899 року. Виставка, розташована в ще недобудованому приміщенні міського музею, була відкрита "для огляду членів з'їзду з 5 серпня від 10 до 2 години дня щоденно"[18]. Після завершення з'їзду вона працювала ще протягом місяця.

Організатор доклав чимало зусиль, щоб гідно представити на виставці кількатисячні колекції археологічних предметів. Вони були не лише належним чином розташовані, але й супроводжувалися етикетажем (одних лише ярликів для виставки було придбано 3050)[19]. Основу експозиції складала колекція самого В.В.Хвойки, що нараховувала 2017 одиниць. На виставці демонструвалися матеріали з його розкопок Кирилівської стоянки, з поселень трипільської культури тощо. Предмети з цих колекцій і сьогодні зберігаються та експонуються у Національному Музеї історії України.

Виставка викликала велику зацікавленість присутніх на з'їзді. У спеціальному повідомленні, зробленому професором В.Б.Антоновичем на заключному засіданні з'їзду, зазначалось, що у Київському міському музеї розміщувався доволі багатий відділ виставки, який був облаштований завдяки невтомній праці В.В.Хвойки, і який досить повно відтворив минуле Південно-Західного краю[20].

Отже, важлива для культурного та просвітницького життя міста справа - влаштування міського музею, зрештою реалізувалася - від виставки, організованої В.В.Хвойкою в стінах недобудованого приміщення, власне, й розпочав відлік свого віку міський музей.

1900 року будівля музею була визнана "повністю закінченою та безпечною для користування нею та для відвідування публікою"[21]. Проте, ще довго давалися взнаки проблеми з підвищеною вологістю в будинку, на усунення яких було витрачено багато часу та грошей. Дренажні роботи тривали протягом 1901-1907 років[22]. Та попри це, вже у в грудні 1900 року В.В.Хвойкою була організована тимчасова виставка археологічних колекцій, що належали музею.[23] До неї В.В.Хвойка видав покажчик предметів[24], який відвідувачі могли за ціну в 10 копійок купити в касі музею. Покажчик містив коротку анотацію, що характеризувала хронологічний принцип розміщення предметів. Така побудова експозиції була не лише логічною та спрощувала сприйняття, а й відповідала вже усталеній схемі розміщення археологічного матеріалу в європейських музеях за принципом "трьох віків"[25]. В покажчику надавався опис матеріалу по вітринах, щитах та полицях із зазначенням автора розкопок та походження матеріалу. На виставці було представлено багато нових предметів з розкопок та набутків останнього часу. Виставка розміщувалась у залах музею, що й надалі були у розпорядженні археологічного відділу. Вони знаходились на першому поверсі ліворуч від головного входу в музей (сьогодні тут знаходиться колекція іконопису Національного художнього музею України).

Виставка користувалася шаленим успіхом. Не зважаючи на сильні морози та снігові замети взимку 1901 року, цілі натовпи публіки відвідували музей. В.В.Хвойка у лютому 1901 року зазначав в листі до І.А.Лінніченка [26]: "Я дуже бажав би, щоб Ви тепер відвідали нашу виставку. Що стало б з Вашими жартами щодо відсутності публіки. У нас тепер стіни тріщать від багатолюдності, буває по 500-600 осіб на день, так що не вистачає ані вішалок, ані рук". Така реакція київської публіки свідчила, що виставка, підготована В.В.Хвойкою з любов'ю та знанням справи, виконувала своє головне призначення - викликала у городян жвавий інтерес до своєї історії, підтверджувала актуальність існування музею та його загальноосвітню роль.

1902 роком датується покажчик чергової виставки[27], з якого зрозуміло, що у музеї експонувалася вже доопрацьована та частково перероблена археологічна експозиція. Покажчик містив більшу кількість матеріалу, іншим стало і експозиційне обладнання. Форма покажчика також зазнала суттєвих змін – автор доповнив його історичними довідками, викладеними у доступній пересічному читачеві формі. Роз'яснювалося походження та функціональне призначення речей. Це відповідало головній меті, яку ставив перед музеєм Б.І.Ханенко: "по-перше, представляти суспільству предмети добре виставлені та згруповані, і по-друге, пропонувати відвідувачам каталоги пояснювальні, котрі пояснювали б предмети, з боку їх речової та моральної, щоб не лише керувати в музеї відвідувача, але й освічувати його"[28].

Ця виставка так само зацікавила відвідувачів, що свідчило про стабільний інтерес до музею. Більше того, з бажання публіки виставку було вирішено подовжити ще на деякий час[29]. Відвідувалася виставка як киянами, так і гостями міста:

"музей до цієї пори відчинений і постійно відвідується цілими масами екскурсантів, що у великій кількості наїжджають цього року до Києва", – писав В.В.Хвойка до М.Ф.Біляшівського[30].

Так поступово, від виставки до виставки, поповнюючи експозицію новими матеріалами, удосконалюючи систему розташування експонатів, допрацьовуючи покажчики, В.В.Хвойка невтомно та наполегливо будував постійну експозицію археологічного відділу, який на час офіційного відкриття та освячення музею вже був сформований. У доповіді Ю.А.Кулаковського, яка була оголошена на урочистостях з приводу освячення музею, зазначалося, що "освячуються не голі стіни, а вже заповнені зали" та надавався докладний опис експозиції відділу старожитностей (тобто археологічного) як такого, що мав вже певну цілісність[31].

Експозиція археологічного відділу, безумовно, була головним дітищем В.В.Хвойки. Та окрім того, він приймав діяльну участь у підготовці інших виставок та експозицій музею. В.В.Хвойка працював над створенням кустарної виставки 1906 р. (збереглося його фото серед учасників виставки). Він брав активну участь в організації нумізматичного відділу на всіх етапах роботи, починаючи від пошуку найкращого способу облаштування нумізматичних вітрин[32]. Був членом комісії по організації відділу Старий Київ, куди мали потрапити і колекції з його розкопок у садибі Петровського[33].

Доречно зазначити, що колекції музею складалися переважно з дарунків та пожертв, оскільки на купівлю предметів грошей майже не асигнувалося. Детальну інформацію щодо отримання колекції відділами музею надають щорічні звіти.[34] Чималу кількість археологічного матеріалу складали колекції самого В.В.Хвойки, викуплені Терещенками та Ханенками для музею[35]. Частково в музеї експонувалися колекції, що становили власність В.В.Хвойки. Матеріали з розкопок В.В.Хвойки були серед основних експонатів всіх хронологічних розділів експозиції.

Були в музеї матеріали, передані на зберігання Імператорською археологічною комісією[36]. Окремі випадково знайдені предмети, потрапляли до музею від приватних осіб - селян, простих городян[37]. Це свідчило про вплив музею на свідомість, про прояв зацікавленості до минулого своєї місцевості, розуміння необхідності збереження археологічних речей.

Такому впливу сприяла політика музею, спрямована на те, щоб якомога більша кількість людей мала можливість відвідати його експозицію. Вхідна плата до музею, що був відкритий для відвідувань щоденно окрім понеділка з 10 до 3 години дня складала "30 к., з учнів – 15 к. Екскурсанти, вчителі та учні при групових відвідуваннях користуються безкоштовним входом. По неділях для учнів, нижчих чинів, осіб робочого класу та селян видається 200 безкоштовних білетів"[38]. Для відвідувачів проводились екскурсії. Досить часто їх вів особисто хранитель археологічного відділу, який з любов'ю відносився до цієї справи. Збереглися письмові прохання до В.В.Хвойки на проведення екскурсій від інспектора народних училищ Могильовської губ.[39], директора Колегії Павла Галагана[40], Катеринославської жіночої гімназії[41], Ніжинського історико-філологічного Інституту[42], Політехнічного Інституту: "чи можу я розраховувати на... Вашу особисту участь, оскільки, безумовно, Ви є єдиним компетентним господарем справи"[43]. Під проводом В.В.Хвойки проводились екскурсії по музею для членів Військово-історичного Товариства[44]. Після таких екскурсій В.В.Хвойка часто отримував листи-подяки за пояснення під час відвідування музею.[45]

В.В.Хвойка дуже відповідально відносився до справи проведення екскурсій. "Прошу вибачити мене, - пише він в листі до І.А.Лінніченка,- в тому, що Ваші слухачки-курсистки можливо залишились чим-небудь на мене та на наш Київ невдоволеними, оскільки під час відвідування ними Києва , приїхало також багато екскурсантів з Петербурга, Москви, Варшави, Риги та інших місць, котрі заважали більш детальному поясненню та огляду найважливіших місць"[46].

Екскурсії для відвідувачів музею проводились від початку його існування. Причому , як вже згадувалось, більшість колективних екскурсій була безкоштовною. Хвойка у листі до Б.І.Ханенка від червня 1902 р зазначає, що "правом безкоштовного огляду музею з 1 січня по 15 червня ц.р., з часу відкриття археологічного відділу користувалися": місцеві, іногородні та іноземні вчені, що займаються дослідженнями старожитностей Південно-Західної Русі; вихованці майже всіх учбових закладів м.Києва у кількості понад 2300 осіб; екскурсанти-учні різних іногородніх учбових закладів числом більш як 3000 осіб; учні малювальної школи, художники і деякі приватні особи, що займалися копіюванням картин. "Під час колективних відвідувань... адміністрацією музею надавалися відповідні пояснення."[47] Цей перелік наочно демонструє зацікавленість музеєм та масове його відвідування не лише учнівською молоддю Києва, а й інших, інколи віддалених, міст. А також підтверджує головну мету існування музею – просвітництво, на виконання якої й були спрямовані не лише екскурсії як такі, а яка підкріплювалася та стимулювалася й самою можливістю безкоштовного відвідування закладу культури. Детальну інформацію щодо відвідувань музею екскурсантами дають вже згадані щорічні звіти.

В.В.Хвойка надавав пояснення стосовно експозиції археологічного відділу і під час візиту до музею Імператора Микола II у вересні 1911 року. Імператор звернув особливу увагу на предмети доби мамонта з різним орнаментом, на деякі предмети скіфської доби та знахідки слов'янського періоду, а також на рідкісний взірець візантійського мистецтва – запрестольний хрест, знайдений В.В.Хвойкою під час розкопок біля Десятинної церкви.

Окрім роботи по влаштуванню експозицій, екскурсійної та наукової роботи в музеї В.В.Хвойка від самого початку своєї діяльності в Товаристві займався і адміністративно-господарськими справами. Як вже зазначалося, з 1897 року В.В.Хвойка обіймав посаду завідуючого музеєм Товариства Старожитностей та Мистецтв. Після закінчення будівництва приміщення музею В.В.Хвойка певний час фактично продовжував виконувати обов'язки завідуючого, займаючись як колекціями так і господарськими питаннями. Видатки Товариства свідчать[48], що саме В.В.Хвойка вів облік всіх витрат по музею: рахунків, заробітної платні, оплати прибирання, прасування тощо. Його рукою зроблені записи витрат, на всіх рахунках та розписках стоїть підпис "Видано" В.Хвойка.[49]

Безумовно однією з головних турбот в цей час було подальше облаштування будинку музею, в якому багато чого потрібно було зробити, щоб він став не просто будівлею, а "житлом муз, священним місцем, куди повинні стікатися всі для вивчення прекрасного та для поклоніння красі, щоб потім, у житті, розуміти та любити красу"[50] Але для перетворення музею на "житло муз" потрібно було докласти ще чимало зусиль. "...Ми вже маємо досить парадний хід на два боки. В цей час ми займаємось облаштуванням та приведенням до ладу нижнього поверху, а незабаром приймемось і за верхній, так що до часу Вашого приїзду, можливо, з'явимось у всеозброєнні" ,- писав В.В.Хвойка наприкінці 1901 року в листі до І.А.Лінніченка[51]. Співвідносячи площі музею та обсяги необхідної роботи із невеликою кількістю його співробітників, неважко уявити яку роботу провів очолюваний В.В.Хвойкою колектив і що стоїть за словами "облаштування та приведення до ладу". Тим більш враховуючи на те, що одночасно готувалися й демонструвалися вищезгадані археологічні виставки.

Перебування В.В.Хвойки у цей час фактично на посаді завідуючого підтверджує і Звіт Київського Товариства Старожитностей та Мистецтв де є посада завідуючого музеєм із вже згаданою платнею 600 крб. а також – швейцара, 2-х служителів, двірника та грубника. А проект положення про Київський музей старожитностей та мистецтв, датований 1900 роком зазначає:

".. Загальне завідування справами музею лежить на Правлінні Товариства.

...Для найближчого завідування музеєм та збереження колекцій правлінням Товариства обирається директор музею.... На посаду директора музею обирається особа, що закінчила курс у вищому навчальному закладі і до того ж спеціально знайома з російськими старожитностями та історією.

Прим. На перший час на посаду директора музею може бути призначена особа, що не закінчила курс у вищому навчальному закладі, але відома своїми вченими працями в області руської археології.

...На допомогу директору музею правління обирає помічника директора. На посаду помічника директора може бути обрана особа і без вищої освіти, але спеціально знайома з руськими старожитностями"[52].

Скоріш за все, ці пункти положення писалися під конкретних осіб. Отже саме така особа, "що не закінчила курс у вищому навчальному закладі", але була відома "своїми вченими працями в області руської археології" фактично і обіймала на перший час посаду завідуючого музеєм.

Та й сам В.Хвойка в листі до Д.Н.Анучіна від 7 листопада 1900 р. зазначав: "музей наш потроху приводиться до ладу, колекції мої, придбані г. Терещенко, знаходяться там і потроху приступаємо до складання систематичного каталогу наявних документів. *Я займаю в музеї положення завідуючого ним, (курсив мій - В.К.)* маючи в розпорядженні невеликий штат службовців.[53]

З 1902 року на посаду директора музею було призначено М.Ф.Біляшівського, а В.В.Хвойка обійняв посаду хранителя[54].

З 1909 року музей було передано до відомства Міністерства Торгівлі та Промисловості. Завдяки цьому значно покращився його матеріальний стан, розширився штат та більшою стала платня. За пропозицією М.Ф.Біляшівського Комітет музею обрав на посаду хранителя В.В.Хвойку. Власне це була таж сама посада, яку він обіймав і раніше, але у зв'язку із новим підпорядкуванням штати переглядалися і знадобилося робити спеціальне роз'яснення щодо обґрунтування необхідності існування посади хранителя в музеї[55]:

Незалежно від підпорядкування музею обов'язки його хранителя були досить розмитими і, звісно, не включали лише суто наукової роботи. Були серед них турботи про господарські проблеми, як наприклад, звернення до Б.І.Ханенка з проханням видати з його контори заімообразно гроші, що терміново потрібно заплатити за доставлене вугілля[56]. Непоодинокими були випадки, коли В.В.Хвойка сам заімообразно надавав музею певну суму, а вже згадана В.Козловська стверджує, що поперва, коли музей в матеріальному відношенні був мало забезпечений, Вікентію В'ячеславовичу доводилось платити по рахункам та платню службовцям із своїх скромних коштів.[57] В той час, як матеріальне становище самого В.В.Хвойки було не найкращим. Принаймні платня за найману квартиру на розі вул. Братської та Ігорівської (зараз на цьому будинку меморіальна дошка), ним виплачувалась нерегулярно, про що хазяйка неодноразово нагадувала[58].

Усталеною практикою для М.Ф.Біляшівського було залишати музей під опікою В.В.Хвойки на час своєї відсутності як на декілька днів так і на більш тривалий час. "Їдучи з Києва маю честь передати у Ваше відання музей"[59],- численні записки з таким змістом, адресовані В.В.Хвойці, засвідчують, що він гідно управлявся з цією роботою.

Досить часто різні доручення поступали і від Б.І.Ханенка, що був Головою Правління Товариства, а після перепідпорядкування музею – Головою Комітету музею. Богдан Іванович, як і його

дружина Варвара Ніколовна завжди піклувалися про справи музею, де б вони не знаходились. Б.І.Ханенко цікавився музеєм та сумував за ним, навіть перебуваючи в Харбіні "Не маю від Вас звісток і не знаю, що у Вас робиться… Як ходить в музей публіка і що її цікавить?"[60], писав він в листі до В.В.Хвойки. Або до нього ж з Гааги: "Турбуюсь як наш музей, чи не тече горішнє скло, як облаштовані рами нижнього поверху, де були склади речей? На зиму потрібно все прибрати"[61]. Часто Б.І.Ханенко надавав В.В.Хвойці поради щодо розташування експонатів в музеї, розпорядження по складанню описів його колекцій, доручав йому отримати гроші для музея в Міській Думі під час хвороби М.Ф.Біляшівського тощо[62]. В.В.Хвойка у відповідях докладно описував музейні справи, відповідав на розпорядження, повідомляв про речі, що приносили до музею для купівлі, розповідав новини, описував свої заняття, стан збирання членських внесків, стан відвідування виставок[63].

В.В.Хвойка був у складі Комітету музею, на який за Статутом 1909 року покладалось загальне завідування справами закладу та регулярно приймав участь у його зборах, про що свідчать протоколи засідань Комітету[64].

До нього часто зверталися за порадами з музеїв різних міст щодо організації експозиції, висловлювали прохання про передачу експонатів, запрошували на відкриття виставок та музеїв. В колі фахівців ім'я Вікентія В'ячеславовича Хвойки було авторитетним та значущим.

В.В.Хвойка дуже вболівав за все, що було пов'язане із музеєм, який був для нього не просто роботою, а родиною. Листи як самого В.Хвойки так і його респондентів доносять до нас спокійну доброзичливу атмосферу, створену ним довкола. В музеї проводилися лекції для студентів, в музеї існував "археологічний гурток", як його В.Хвойка називав в листах, що складався як з постійних співробітників так і з кола осіб, причетних до музею. Завдяки особистому ентузіазму та працездатності В.Хвойка залучав до роботи доволі велику кількість людей, спільними зусиллями яких і творилася загальна справа.

Отже, плідна, невтомна праця цієї видатної особистості у справі формування Київського міського музею була різнобічною. Передусім - це науково-музейна робота: каталогізація та систематизація матеріалу (що часто походив з власних розкопок автора), розробка концепції та планів розміщення експонатів, побудова експозиції, видання супроводжуючих покажчиків. На цій основі, на вмінні художньо відображати історичне минуле та надавати знання історії рідного краю через посередництво музейних експонатів, базувалася науково-просвітницька робота В.В.Хвойки, знаного і як досвідченого екскурсовода. Чималим був організаційний внесок В.В. Хвойки , особливо на ранніх етапах будівництва музею та його експозицій. Дякуючи, значною мірою, зусиллям Вікентія В'ячеславовича Хвойки, було зібрано, систематизовано і донесено до нащадків наше історичне надбання.

Примітки

1. Освящение и открытие Киевского художественного и научно-промышленного музея Императора Николая Александровича. – К.: Тип.Кульженко, 1905. – С. 9
2. Там само… – С.9
3. Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899. Т.2. – М.,1902. – С.175-176
   Козловська В. Пам'яті В.В.Хвойки. \\ Україна. – К., 1914. – С. 48-55
   Козловская В. Светлой памяти В.В.Хвойки. – Одесса, 1917. – 14 с.
   Шовкопляс Г. Видатний археолог В.В.Хвойка і його роль в організації Державного історичного музею Української РСР \\ Архіви України. – №4.-1966. С. 25-33
   Шовкопляс Г.М.Вікентій В'ячеславович Хвойка – видатний український археолог // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняту археологію (до 150-річчя від дня народження) . – К: ТОВ "ІІІ, Лтд". – С.4-25.
5. Беляшевский Н. Собрание древностей Ч.В.Хвойки в Киеве // Киевская старина 1985. – XLIX. – Май. – С.58-61.
6. Науковий архів Інституту археології НАН України (далі -НА ІА НАНУ). – Ф-2, о.-3, № 189.
7. Центральний державний історичний архів України (далі ЦДІАУ). – Ф.442, оп. 658, од. зб. 1, арк.1.
8. Ковалинский В. Меценаты Киева. К.: Кий, 1998. – С. 361-370.
9. ЦДІАУ. – Ф. 442, оп.658, од. зб. 1, арк.63
10. ЦДІАУ. – Ф.442, оп.658, од. зб. 1, арк. 64
11. Фонди Національного музею історії України. Інвентарна книга № 1.
12. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва. (далі – ЦДАМЛІМ). – Ф.648, оп.1,од. зб.3.
13. Указатель выставки Киевского общества Древностей и Искусств 1897 г. – К.,1897. – 86 с.
14. Імператорська археологічна комісія – ІАК – головна державна археологчна установа в Російській імперії. Створена у 1859 році.
15. ЦДАМЛІМ. – Ф.648, оп.1, од.зб.5, с. 3
16. НА ІА НАНУ. – Ф-2, О-3, № 57
17. Указатель старинных художественных предметов и картин выставки Киевского общества Древностей и Искусств. – К.,1899. – 12 с.
18. Известия XI Археологического съезда 1-20 августа 1899 г. – К., 1899. – С.21
19. ЦДАМЛІМ. – Ф.648, оп.1, од.зб.5, арк. 8
20. Известия XI Археологического съезда … С. 221.
21. Ковалинский В. Вказ. праця …С.36
22. Науковий архів Національного музею історії України. Ф. 1260, оп.1, од.зб. 2
23. ЦДІАУ. – Ф. 442, оп.630, од. зб 159, арк.1-2 НА ІА НАНУ. – Ф-2. О-3. №1082.

Потрібно зазначити, що дослідниця діяльності В.В.Хвойки Г.М.Шовкопляс помилково характеризує цю виставку, як виставку до XI АС, котра продовжувала працювати ще протягом наступних 3-х років. Див. Шовкопляс Г. Видатний археолог… С.28.
24. Краткий указатель предметов, помещенных в Киевском музее древностей и искусств. – К., 1900. – 26 с.
25. Монгайт Археология Западной Европы. – М., 1973. – С.16-17
26. НА ІА НАНУ. – Ф-2. О-3. №1087
27. Краткий указатель предметов, помещенных в Киевском музее древностей и искусств. – К., 1902. – 36 с.
28. Освящение и открытие Киевского художественного и научно-промышленного музея… С.9
29. НА ІА НАНУ. – Ф-2. О-3. №1123
30. НА ІА НАНУ. – Ф-2. О-3. №1127
31. Освящение. и открытие Киевского художественного и научно-промышленного музея.. – С.10-19
32. Хвойка В.В.Древние обитатели Среднего Приднепровья. – К.,1913. – С.63-75
34. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Императора Николая Александровича за 1909 год. – К., 1910. – ;С. 12-13. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея… за 1911год. – К., 1912. – С.12. Отчет. Киевского художественно-промышленного и научного музея… за 1912 год. – К., 1913. – С.9. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея… за 1914 год. – К., 1914. – .6-8.
35. НА ІА НАНУ. – Ф-2. О-3.. № 22, 439, 453, 577, 581, 1137, 1153, 1180
36. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.153, №5, НА ІА НАНУ. – Ф.-2.- О-3.№ 103, 104, 105
37. НА ІА НАНУ .Ф-2. О-3. № 73, 123, 144
38. Архів Національного художнього музею України. Оп. 1. од. зб. 9
39. НА ІА НАНУ. Ф-2. О-3 № 699
40. НА ІА НАНУ. Ф-2. О-3 № 211
41. НА ІА НАНУ. Ф-2. О-3 № 300
42. НА ІА НАНУ .Ф-2. О-3. № 239
43. НА ІА НАНУ. Ф-2. О-3 № 602
44. НА ІА НАНУ. Ф-2. О-3 № 784
45. НА ІА НАНУ. Ф-2. О-3 № 755
46. НА ІА НАНУ. Ф-2. О-3 № 58
47. НА ІА НАНУ. Ф-2. О-3 № 1126
48. ЦДАМЛМ. – Ф.648, оп.1, од.зб.5
49. ЦДАМЛМ. – Ф.648, оп.1, од.зб.9
50. Освящение и открытие Киевского художетвенного и научно-промышленного музея Императора Николая Александровича. – К.: Тип.Кульженко, 1905. – С. 9
51. ЦДАМЛМ. – Ф.648, оп.1, од.зб.9
52. Освящение и открытие Киевского художетвенного и научно-промышленного музея … С. 9
53. НА ІА НАНУ. – Ф-2. О-3. №1100
54. ЦДАМЛМ. – Ф.648, оп.1, од.зб.4
55. НА ІА НАНУ. Ф-2,. О-3, №1077.
56. Державний архів міста Києва (далі – ДАК). – Ф.304, д.
57. ДАК. – Ф.304, оп.1, од.зб.12, с.20
58. ІР НБУВ. – Ф.153, №70
59. Козловская В. Светлой памяти В.В.Хвойки. – Одесса, 1917. – С.10
60. НА ІА НАНУ. Ф-2. О-3,.№330-334
61. ДАК. – Ф.304, оп.1, од. зб.12. – № 103; од. зб. 14. – № 35, 40, 103, 345. НА ІА НАНУ. – Ф-2. О-3, № 22-30
62. НА ІА НАНУ. Ф-2. О-3,.№ 541, 542
63. НА ІА НАНУ. Ф-2. О-3,.№562
64. НА ІА НАНУ. Ф-2. О-3,.№550, 559, 568, 570
65. НА ІА НАНУ. Ф-2. О-3,.№73-76, 79
66. ДАК. – Ф.304, оп.1, од. зб.12, с.3-4;од. зб. 18, с. 5-6.

Summary:
The suggested article takes up the disputable questions of starting historical and regional geography research, roles of famous scientists of the Ukrainian historical science.
***Key words:** Ukrainian people, sources, museums, collections, archaeological exhibitions.*

УДК 262.3 (477.54) "18": 262.14

Пилипенко Н.Г., Посохова Л.Ю. (м. Харків)

СІМ'Я ПАРАФІЯЛЬНОГО СВЯЩЕНИКА ХАРКІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ XIX СТ.

Автори статті торкаються проблеми духовності українського народу, роль краєзнавства у його вихованні.

Ключові слова: *історики церкви та культури, звичаєве право, сімейні відносини, законодавство, священнослужителі.*

Дослідження історії сім'ї у вітчизняній історіографії має давню, однак перервану традицію. Різноманітні питання шлюбу та сім'ї в другій половині XIX - на початку XX ст. досліджували правознавці, фахівці у галузі сімейного законодавства, історики церкви та культури (А. Загоровський, В. Добровольський, І. Бердніков, С.Григоровський, Н.Лащенков, А. Папков та ін.). За радянської доби і аж до кінця XX ст. проблемам сім'ї, на жаль, майже не приділялося уваги. В останні десятиліття історики повернулись до висвітлення історії сім'ї та розвитку сімейних стосунків в Російській імперії в XIX ст. (Ю. М. Гончаров, Б. Н. Миронов).

Ця стаття – перша спроба дослідити сім"ю парафіяльного священика Харківської єпархії XIXст., намітити основні параметри, за якими можуть здійснюватися подальші студії. Перш за все, ми звернемо увагу на законодавче регулювання сімейних відносин, чисельність парафіяльних священиків Харківської єпархії, економіку їх сімей та деякі аспекти сімейних відносин.

Сімейне законодавство Російської імперії пройшло довгий шлях розвитку, синтезувало руське звичаєве право, візантійські світські закони, церковне право та європейське законодавство. Основою сім'ї був шлюб. З юридичної точки зору правознавці XIX ст. визначали шлюб як унормований правом довічний союз чоловіка і жінки. При цьому,фактичну основу шлюбу складало спільне проживання подружжя [1, с.70].

Однією з головних умов укладання шлюбу було досягнення особами, що прагнули вступити до шлюбу, певного віку. У 1830 р. законодавчо були встановлені такі вимоги: заборонялося вступати до шлюбу чоловікам до 18 років, жінкам – до 16 років [2, с.3]. Крім цього, необхідними умовами для вступу до шлюбу були розумове здоров'я наречених, їх взаємна згода, згода з боку батьків чи опікунів, відсутність родинних зв'язків (кровних та духовних), належність молодят до одного віросповідання та ін. Особливо важливо для дослідження родин духовенства є те що, ченцям, священикам та дияконам заборонялося вступати до шлюбу. Відсутність названих умов була перешкодою для вступу до шлюбу [3,с.35].

Шлюб вважався дійсним тільки за умови його здійснення відповідно встановленій законом формі. Російське законодавство визнавало тільки церковну форму укладання шлюбу в присутності 2-3 свідків [4, с.3]. За законодавством шлюб міг бути припинений у випадку смерті одного з членів подружжя та разі визнання шлюбу недійсним(при порушенні умов укладання шлюбу). Розлучення в Україні та Росії в XIX ст. були досить рідкісним явищем, як серед православного населення в цілому, так і в середовищі духівництва. Факт розлучення міг мати місце в чотирьох випадках: в разі подружньої зради; засудження до кримінальної відповідальності одного з членів подружжя; у випадку хвороби дружини чи чоловіка, яка перешкоджала шлюбним стосункам; а також коли один з членів подружжя пропав безвісти [5, с.43].

Отже, сімейні стосунки в суспільстві XIX ст. мали дві специфічні риси. По-перше, це значна роль церкви в регулюванні сімейних відносин, яка зберігалася протягом усього XIX ст.; по-друге, фактична відсутність приватного життя, тобто суспільний характер сімейних стосунків, що був притаманний більшості населення Російської імперії [6, с.31].

Спираючись на дані статистики та перепису 1897 р., ми можемо прослідкувати зміни в чисельності білого духівництва Харківської губернії протягом XIX ст. Так, в 1836р. в губернії налічувалося 5141 священно- та церковнослужитель та 6114 їх дітей [7, с.159]. В середині XIX ст. єпископ Харківський Філарет (Гумілевський) навів такі цифри щодо кількості духівництва в єпархії: 5509 чоловіків та 5660 жінок [8, с.28]. За даними першого всеросійського перепису 1897 р. в губернії було 10918 осіб, що належали до духовного стану[9, с.2]. Отже, кількість духівництва Харківської губернії протягом XIX ст. не зазнала значних змін, хоча і простежуються тенденції до зменшення чисельності осіб духовного стану.

Дослідження економіки сім'ї парафіяльного священика Харківської єпархії XIX ст. має включати такі параметри, як джерела прибутків в сімейний бюджет та основні витрати. Основними джерелами прибутків родин духівництва в цей час була добровільна плата парафіян тієї чи іншої церкви за треби та прибутки з церковних земельних наділів. Земельний наділ для потреб духівництва як правило надавався державою або відводився самими парафіянами. Кількість церковної землі на межі XVIII-XIX ст. не була сталою. За імператорським наказом 1798 р. передбачалося виділяти для парафіяльних церков, які знаходилися на поміщицькій землі, по 33 десятини. З цієї кількості 30 десятин відводилося для обробітку, а 3 десятини – під пасовище. Ця земля вва-

жалася наданою священику в довготривале користування. Передбачалося, що обробляти наділи мають парафіяни. Духівництво ж мало отримувати врожай у натуральному вигляді (зерном, сіном) або могло домовлятися про заміну продуктів грошима [10, с.367].

Особливої уваги заслуговує спосіб матеріального забезпечення священно- та церковнослужителів, який запровадив у своєму селі Кручик Богодухівського повіту В. Н. Каразін. Відповідно до договору, укладеного зі священнослужителями, В. Каразін зобов'язався щорічно виплачувати їм певну суму грошей, збільшуючи її по мірі підвищення цін на товари першої необхідності. Священик та церковнослужителі в свою чергу зобов'язалися не займатися землеробством і не брати з парафіян плати за треби. Церковна земля при цьому належала В. Каразіну на правах оренди [11, с.145]. Проте, знаходилися, звичайно і такі поміщики, які вирішили використати таку практику в своїх інтересах – замінювали церковні наділи іншими, гіршими за якістю, або навіть просто відбирали церковні землі. Скарги священиків на такі вчинки поміщиків були досить розповсюдженими в Харківській єпархії [11, с.149].

Це явище стало головною причиною зміни законодавства щодо обробітку церковної землі парафіянами. За указом 1801 р. обробітком церковної землі мали займатися самі церковнослужителі. У 1829 р. було прийнято рішення збільшити церковні наділи до 99 десятин [10, с. 367]. Проте документи архіву Харківської духовної консисторії свідчать, що і після видання указу 1829 р. в більшості випадків розміри церковних наділів становили 33-35 десятин [12, оп.41, спр.114, арк.4]. Отже, земельний наділ був основою матеріального забезпечення родин парафіяльного духівництва Харківської єпархії.

Важливим джерелом прибутків представників духівництвом була плата парафіян за треби – молитви та церковні обряди: хрещення, вінчання, сповідь, причастя та ін. Хоча треб існувало чимало, але це навіть при тій умові, що виконання більшості з них забезпечувалося урядовими наказами. зовсім не означало великих прибутків. Фіксовані розміри плати за ці послуги були встановлені лише в другій половині XVIIIст. і являли собою вкрай незначні суми. В 1801 р. їх збільшили в два рази в порівнянні з попереднім часом , але і ця плата, за свідченням сучасників, була надто малою, аби забезпечити задоволення матеріальних потреб духівництва [11, с.150].

Такими були основні джерела прибутків парафіяльного духівництва, але їх було явно недостатньо для підтримання нормального життєвого рівня родин духівництва. Це можна заключити з того, що, як свідчать джерела, існували й інші шляхи поповнення сімейного бюджету. До них слід віднести перш за все державні виплати, тобто жалування. Для цього всі церковні парафії було поділено на 7 розрядів і оклад встановлювався в залежності від рівня освіченості священика. Детальні дані стосовно поділу парафій Харківської єпархії та відмінностей їх забезпечення навів Харківський єпископ Філарет (Гумілевський) [8, с.28].

Крім цього, представники духівництва для покращення свого матеріального становища нерідко займалися різноманітними промислами і ремеслами, а також торгівлею. Це яскраво ілюструє скарга валківських козаків в полкову канцелярію, яка відноситься до другої половини XVIII ст., але є характерною й досить показовою і для XIX ст. Козаки скаржилися на те, що торгівельна діяльність валківських священиків та конкуренція з їхнього боку завдає великих збитків представникам інших станів [13, с.6].

Не варто забувати і про ряд невеликих та нестабільних джерел прибутків духівництва, а саме таких, як пригощання та подарунки парафіян. Скажімо, у XIX ст. був дуже розповсюджений звичай "славлення", коли під час великих свят священик відвідував парафіян з привітаннями і отримував за це певну винагороду. Однак, наявність або відсутність цих джерел прибутків була пов'язана з суб'єктивними моментами, такими як популярність священика серед парафіян, рівень заможності самих селян, а також залежала від конкретних умов – наприклад, року.

Таким чином, основні джерела прибутків духівництва, якими були плата за треби і прибутки з церковних земельних наділів, поєднувались з іншими, додатковими, які носили не стабільний характер, проте, були матеріальною підмогою для священнослужителів і впливали на стан сімейного бюджету. Переходячи на мову цифр, варто навести такі дані статистики по Російській імперії: в 1806 р. з більш ніж 26 тис. церков тільки у 185 прибутки священнослужителів досягали 1 тис. крб. на рік, переважна більшість мала річний прибуток у 50-150 крб. Однак чимало з них отримували по 5-10 крб. на рік. Що стосується Харківської єпархії, то в 1806 р. Харківська духовна консисторія надала Синоду відомості про середні річні прибутки єпархіального духівництва. Наприклад, в Куп'янському повіті, який мав 75 церков, у майже 20 з них отримували річні прибутки в розмірі від 80 до 150 крб., всі інші - від 15 до 30 крб. прибутку [11, с.150]. Отже, Харківська єпархія за рівнем матеріального становища родин духівництва в порівнянні з загальною картиною по Російській імперії займала середні позиції.

Однак, виникає питання наскільки прибутки родинного бюджету священиків покривали необхідні статті витрат. Один з священиків того часу у своєму записничку підрахував загальну суму домашніх витрат за вісім місяців. Його родина витратила на домашні потреби близько 40 крб., відповідно за весь рік вона витрачала не менше 60 крб. Річні ж прибутки, які священик отримував з основних джерел (землі та плати за треби), становили близько 50 крб. [14, с. 529]. Очевидно, що цього було замало для покриття витрат. Чим же покривався дефіцит в сімейному бюджеті? Саме тут в пригоді ставали додаткові

джерела поповнення бюджету, про які вже йшлося раніше. Тільки дякуючи цим прибуткам парафіяльний священик міг звести кінці з кінцями. Дослідники XIX ст. стверджували, що така ситуація була характерна для більшості родин парафіяльного духівництва.

Наприклад, Н.Воложський писав, що " у духовної особи було багато дуже необхідних і злободенних потреб: як прожити скромним жалуванням при нинішній дорожнечі, та до того ж з родиною, з дітьми, яких треба виростити, виховати і прилаштувати? Нехай навіть в семінарії нічого не треба платити за навчання, але ж не мало потрібно на одяг і на утримання синів у місті. Потрібно прилаштувати і видати дочок заміж і бажання батьків зробити це поки вони ще живі тим природніше, що у випадку смерті духовної особи, його родина залишається в дуже злиденному становищі..." [15, с. 511]. Саме про такі тенденції та їх негативні наслідки писав у своєму щоденнику відомий духовний письменник, харківський протоієрей Іоанн Чижевський: "В результаті несприятливих обставин наше духовенство стоїть на низькому ступені матеріального добробуту – обставина, яка робить духовне звання не привабливим, приплив до нього свіжих і дієвих сил не можливим, а тільки вихід з нього кращих людей; все це привело до того що наші наставники, повністю захоплені життєвими турботами про матеріальне, стали тільки виконавцями обрядової сторони релігії" [16, с.24]. Отже, рівень матеріального добробуту родин парафіяльного духівництва Харківської єпархії XIX ст. був досить скромним. Духівництво жило тими ж щоденними турботами та інтересами, що і селяни-парафіяни тієї чи іншої церкви.

Сімейні відносини парафіяльних священиків – один з найменш досліджених аспектів історії церкви в Україні. За словами одного з іноземців, що відвідав Російську імперію в XIX ст. біле духівництво "вело життя у шлюбі, який був обов'язковим для нього" [17, с.103]. Для молодої особи, що прагнула отримати сан священика, шлюб був бажаним явищем. Це, по-перше, зумовлювалося забороною вступати до шлюбу після висвячення, по-друге, нерідко шлюб був запорукою отримання багатої парафії, яку іншим способом одержати було досить складно. Справа в тому, що місце батька-священика, який не мав сина, закріплювалося в якості посагу за донькою, тому дівчина духовного походження часто навіть не могла взяти шлюб, не маючи приданого у вигляді церковної парафії. З іншого боку, семінарист для того, щоб бути висвяченим на священика, часто повинен був спочатку знайти наречену з таким посагом. Чимало свідчень про існування такого положення речей зустрічаються в розпорядженнях єпархіального керівництва як у XVIII ст., так й у XIX ст. [18, с.112; 19, с.103].

Таким чином, шлюби традиційно укладалися в середині стану духівництва. Якщо дружиною священика ставала дівчина, яка не належала до духовного стану, то за законом вона отримувала всі права цього стану і зберігала їх за собою навіть залишившись вдовою, доки не вступала в новий шлюб[20, с.82].

Щодо віку вступу до шлюбу, то серед осіб духовного стану, як і в інших прошарках суспільства XVIII-XIX ст., домінували ранні шлюби. В середині XIX ст. більшість дівчат вступала до шлюбу до 21 року, а хлопців – до 23-24 років. Характерно, що в містах молодята були, як правило, на 2-3 роки старшими, ніж в сільській місцевості . Число наречених духовного стану до 21 року в губернії було в декілька разів вищим, ніж в Харкові [21, с.235].

Цікаві результати щодо сімейних відносин вдалося отримати в ході опрацювання близько 80 некрологів священиків, розміщених в "Харківських єпархіальних відомостях" з 1868 по 1882 рік. Аналіз здійснювався за такими показниками, як тривалість життя, соціальне походження священика, вікова різниця членів подружжя, кількість дітей в родині та ін. Вдалося встановити, що середня вікова різниця членів подружжя в родинах священнослужителів Харківської єпархії була досить незначною і в середньому становила 5 років на користь чоловіка. Цікаво, що вкрай рідко члени подружжя були однакові за віком, і взагалі не спостерігаються випадки, коли б старшою була дружина.

Безумовно, домінуючу роль в родинних стосунках грав чоловік. Це було закріплено в сімейному законодавстві Російської імперії [4, с.4,]. В основі родинної філософії того часу лежав принцип "всесвітньої ієрархії": світом править Бог, державою – цар, а родиною – чоловік, батько [6, с. 22]. Оскільки чоловік був головою сім'ї, то дружина повинна була стати її душею. Саме вона повинна була відповідати за ту атмосферу, яка панувала в домі [22, с. 31]. Однак ці ідеальні положення в повсякденному житті часто зводилися нанівець та виливалися в негаразди та конфлікти, тим більше, що шлюб іноді укладався за необхідністю, викликаною цілком буденними потребами. Дослідники XIX ст. наводили чимало випадків конфліктів в родинах парафіяльних священиків. Таким прикладом може бути родинне життя настоятеля Ізюмського собору Й. Погорлевського, дружина якого навіть дозволяла собі підняти руку на чоловіка [8, с. 94].

Родини парафіяльних священиків традиційно були багаточисельними [23, с. 258]. В середовищі осіб духовного стану існував гранично високий природний приріст, що пояснювався обов'язковим та раннім вступом до шлюбу і категоричною забороною будь-яких способів обмеження народжуваності. Деякі дослідники, наприклад Б. М. Миронов, стверджують, що духівництво було найбільш багатодітним станом Російської імперії [24, с. 224].

Однак, аналіз даних некрологів священнослужителів, розміщених у "Харківських єпархіальних відомостях", надав змогу підрахувати середню кількість дітей в родинах парафіяльних священиків Харківської єпархії. Виявилося, що в середньому в таких сім'ях було п'ятеро дітей.

В Російській імперії в цілому в родинах духівництва було в середньому 3-4 дитини [24, с.224].

Життєвий цикл родин священнослужителів, за думкою Б.М. Миронова, дає нам історію малої сім'ї. За його підрахунками, максимальної величини родини духівництва досягали, коли членам подружжя було 40-44 роки (двоє батьків і 4-5 дітей), після чого чисельність членів родин починала зменшуватися. Це було пов'язано з тим, що в сім'ях духівництва тільки один син наслідував місце батька і ставав його спадкоємцем як духовна особа, тобто отримував його парафію, інші ж сини повинні були влаштовувати своє життя деінде. Доньки після заміжжя також залишали батьківську оселю. Таким чином, коли батьки досягали 60-річного віку з ними залишався тільки один син, що мав успадкувати місце батька, і молодша донька, яка ще не встигла вийти заміж. Зрештою, батьки залишалися з одним сином і доживали з ним своє життя [24, с. 255].

Ставлення до дітей в родинах священиків носило традиційний для тогочасного суспільства характер. В них бачили перш за все продовжувачів роду і опору в старості. Особлива увага в родинах духівництва відводилася релігійно-моральному вихованню дітей, обов'язковими елементами якого були відвідування церкви та співи у церковному хорі.

За станом здоров'я дітей наглядала, як правило, мати. Вона повинна була слідкувати, щоб діти були одягнені, нагодовані. В обов'язки батька входило релігійне напучення дітей. Покірність дітей старшим була віками виробленою традицією.

Питання про освіту дітей в сім'ях парафіяльного духівництва *заслуговує особливої уваги*, оскільки довгий час, починаючи ще з другої половини XIX ст., як в науковій, так і в художній літературі широко розповсюдилася думка про вкрай низький рівень освіченості представників духовного стану, їх безграмотність, малокультурність і т.д. [25, с. 32; 26, с.53].

Сьогодні історики церкви та культури , спираючись на історичні джерела, доводять абсолютну невідповідність цього твердження реальному стану речей. Так, Б. М. Миронов стверджує, що представники духовного стану мали дуже високий рівень освіченості на той час. За рівнем грамотності духівництво не поступалося дворянам: в 1897 р. середній рівень грамотності серед дворян (старших 9 років) складав 86 % , а серед представників духовного стану – 89 % . На основі цих даних, Б.М.Миронов робить висновок , що духівництво в XIX ст. було більш освіченим, ніж інші стани суспільства Російської імперії [24, с. 31]. Ці тенденції яскраво підтверджуються на прикладі парафіяльного духовенства Харківської єпархії XIX ст. Аналіз близько 80 некрологів священиків "Харківських єпархіальних відомостей" дає змогу стверджувати, що абсолютно всі священики Харківської єпархії в другій половині XIX ст. мали середню освіту. Серед хлопчиків віком від 10 до 19 років майже 90 % отримували середню освіту. Цікаво, що близько 70 % з них здобували духовну освіту, і тільки 20 % - вчилися в світських навчальних закладах. Трохи нижчим, але теж досить високим був рівень освіченості серед дівчат того ж віку. З них середню освіту отримували близько 50 %, і знову ж таки більшість, а саме 40 % - вчилася в жіночих духовних закладах освіти. Досить значний відсоток дітей парафіяльного духівництва Харківської єпархії мав і вищу освіту. Про це свідчить той факт, що багато з них знаходилося на таких посадах, які потребували університетської підготовки, як наприклад, лікар [27, с. 351].

Отже, рівень освіченості дітей в сім'ях представників парафіяльного духівництва Харківської єпархії в XIX ст. був надзвичайно високим, і є свідченням того, що духівництво було найбільш освіченим станом України XIX ст.

Цікавим є питання, чим заповнювався вільний час від служби і господарських турбот в родинах парафіяльних священиків. За свідченням деяких сучасників, "розваг у духівництва майже ніяких не було, не було книг і газет для читання, оскільки для більшості вони недоступні за ціною, не було ні карт, ні гри на музичних інструментах. За таких умов у вільний час все зводилося до спілкування і застілля [28, с.89]. Найбільшим приводом для цього було храмове свято, тобто те, в честь якого була збудована церква. На святкування з'їжджалася вся родина священика та священнослужителі з сусідніх сіл. "Бувало, зберемось де-небудь на свято, розсядемось, починаються поважні розмови про погоду, коней, господарство, про парафіяльні справи. Жінки в іншій кімнаті ведуть свої розмови. Так проходить час до обіду. І тільки за обідом язики поступово розв'язувались. Ставало гамірно, весело, лунали жарти і сміх", - так згадував сучасник про святкування одного з храмових свят[28, с.86]. Іноді таке святкування супроводжувалось прогулянками, співами, подорожами і могло тривати кілька днів.

Такі способи проведення вільного часу та ще цілий ряд чинників (близькість священика і парафіян у побуті та повсякденному житті, матеріальна залежність від них) мали іноді і негативні наслідки. Повсякденні турботи по утриманню родини і навчанню дітей, життя у віддаленій сільській місцевості часто "надламували" священнослужителів, і деякі з них відрізнялися "неканонічною поведінкою", найпоширенішим проявом якої була схильність до вживання міцних напоїв [29, с.34.] В церковній мемуаристиці чимало прикладів цього [14, с.533]. Слід зауважити, що такі випадки завжди серйозно розглядалися єпархіальним керівництвом й священики суворо каралися, нерідко навіть втрачали свої парафії [12, оп.5, спр.684, арк.39]. Проте не слід перебільшувати масштаби цього явища в середовищі священно- та церковнослужителів. Представники духовного стану були частиною оточуючого суспільства з усіма його недоліками і вадами. Очевидно й те, що у літературі спостерігаються завищені вимоги по відношенню до духівництва, яке, за уявленнями письменників

та публіцистів, мало втілювати виключно позитивні риси.

Отже, сім'я парафіяльного священика Харківської єпархії XIX ст., як і мільйони інших родин України, являла собою систему зв'язків – шлюбних, родинних, господарських, правових, моральних і психологічних. Сім'я була ніби зменшеною моделлю великого суспільства. Разом з тим, родини духівництва мали свої характерні риси, які формувалися століттями під впливом багатьох історичних факторів. Здається, що вивчення цього мікрокосму приховує в собі чимало дивовижного та важливого для розуміння соціальної історії суспільства України.

Примітки

1. Бердников И. С. Краткий курс церковного права. – Казань, 1888.
2. Григоровский С. Сборник церковных и гражданских законов о браке и разводе и судопроизводство по делам брачным. – СПб., 1901.
3. Загоровский А. И. Курс семейного права.- Одесса, 1909.
4. Свод законов гражданских. – М.,1897.
5. Добровольский В. И. Брак и развод. – СПб.,1903.
6. Гончаров Ю. М. Историческое развитие семьи в России в XVIII- начале XX в.// Преподавание истории в школе. – 2001. - № 7. – С.21-32.
7. Материалы для статистики Российской империи.- СПб ., 1839.
8. Филарет (Гумилевский) Историко – статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1852. – Отд. 1.
9. Первая всеобщая перепись населения Росийской империи , 1897.-СПб.,1904.-Т.47.
10. Смолич И. К. История русской церкви. – М., 1997. – Т.8.- Ч.2.
11. Лащенков Н.А. Материалы к столетию Харьковской кафедры//Харьковский сборник .- 1894.-Вып.8.-С.99-171.
12. Державний архів Харківської області. Ф.40.
13. Лебедев А. Землевладение и торговые промыслы духовенства Белогородской епархии в XVIII в. – Х.,1905.
14. Семевский В. И. Сельский священник во второй половине XVIII в.// Русская старина. – 1877.- № 8. – С.501-538.
15. Воложский Н. Об улучшении быта духовенства // Русский вестник. – 1863. - № 12. – С.503-536.
16. Чижевский И. Л. Из путевых заметок (отрывок из дневника). – Х.,1866.
17. Трегубов С. Религиозный быт русских и состояние духовенства в XVIII в. по мемуарам иностранцев. – СПб.,1884.
18. Посохова Л.Ю. З історії шлюбів священиків Слобідської України XVIII ст.// Проблемы истории и археологии Украины. – Х.,2004. – С.111–113.
19. Харьковские епархиальные ведомости. – 1867. – № 4. – С.101-103.
20. Свод законов о состояниях. – СПб.,1846.
21. Курман М.В.Воспроизводство населения дореволюционного крупного города (на примере Харькова) // Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР, - М.,1977. – С.230-246.
22. Хороший тон. Сборник правил и советов на все случаи жизни общественной и семейной. Репринт .изд. – М.,1991.
23. Стефанович П. С. Приход и приходское духовенство в русской церкви. XVIII-XIX в.в./ / Православная энциклопедия. – М.,2000. – С. 255-274.
24. Миронов Б. Н. Социальная история России. – СПб.,1999. – Т.1.
25. Папков А. Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя. – СПб.,1902.
26. Решетников М. Ф. Полное собрание сочинений. – Свердловск, 1939. – Т.1.
27. Харьковские епархиальные ведомости. – 1879. – № 17. – С.350-352.
28. Из Подольской старины// Русская старина.- 1911. – №10. – С.80-97.
29. Иванова А.Н. Русская православная церковь и крестьянство в к.XIX-н. XX в.//Духовность. Журнал гуманитарных исследований.- 2002. – Кн. 2. – С.30-48.

Summary:

The authors of the article cover the problems of cultural wealth of the Ukrainian people, the role of regional geography in their up-bringing.

Key words: *Historians of the church and culture, custom right, family relationships, legislation, clergymen.*

VIII
З КРАЄЗНАВЧОЇ ПОШТИ

УДК 94 (477.73) "17-18": 314.9

Гамза В.І. (м. Миколаїв)

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК БОЛГАРСЬКОЇ КОЛОНІЇ ТЕРНІВКА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Пропонована стаття доповнює відомості про причини появи на Україні колоній національних меншин, формування етнокультури, функціонування болгарської меншості в умовах іномовного оточення.

***Ключові слова:** російсько-турецька війна, колонія, етнічний склад, нестача землі, національна політика.*

Тернівка (зараз мікрорайон міста Миколаєва) є одним з найбільш ранніх великих болгарських поселень на території України. Його створення пов'язане із процесами іноземної колонізації півдня Росії, чому сприяла успішна російсько – турецька війна 1787 – 1791 років. Історія цього населеного пункту, в якому у 90 – тих роках XVIII століття проживали турки, а з 1802 року – болгари, тісно переплітається із історією міста Миколаєва – центра суднобудування на Чорному морі.

Комплексних досліджень з історії Тернівської колонії немає. Водночас, окремі її аспекти відображені в працях А. Скальковського "Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае»[1], А. Клауса «Наши колонии»[2], Н.Державина «Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии)»[3]. Деякі питання культури та побуту тернівських болгар досліджував етнограф-краєзнавець С. І. Цвєтко. В 2004 році колектив авторів: Е.С. Саматітакі, А.А. Пригарін, В.Н. Станко видав збірник документів і матеріалів з історії Тернівки в період 1792 – 1822 років.

В працях болгарських дослідників Г.Аянова, В. Грачева, С. Райчевски, Р. Радкової, а також в матеріалах збірника "Странджанська експедиція" зроблені спроби локалізувати на території Туреччини місця виходу переселенців та прослідкувати шляхи їхніх міграцій до Росії.

Колонія виникла неподалік міста Миколаєва на березі річки Мокра Тернівка, що впадає до Інгулу. Перші відомості про доцільність використання цієї території у військово – економічних цілях відносяться до 1789 року. Головнокомандуючий російською армією князь Г. О. Потьомкін розглядав можливість побудувати тут док, за умови, якщо дозволить "глубина в Тарновке".[4] Як топонім Тернівка згадується в архівних документах з 1791 року. В одному із рапортів головного архітектора канцелярії будівництва міста, капітана Вікентія Ванрезанта про фінансування будівництва торговельних лавок, казарм, кам`яних колодязів та іншого, йшлося про те, що «в слободі Тернівка для поселян було споруджено три житлових "связі" (подвійні будинки для шести родин)[5]. Оскільки поселення опинилось віддаленим від Миколаївської верфі, подальша його розбудова тимчасово призупинилась. Але ненадовго. Тернівка знову привернула увагу правління чорноморського адміралтейства при створені планів залучення турків для освоєння земель навколо Миколаєва. За клопотанням віце – адмірала М. С. Мордвінова в квітні 1792 року були отримані "височайшие резолюции на просительные пункты турок в Николаеве поселится желающих"[6]. В Тернівській слободі розмістились турки із корпусу Саліх – Аги (згодом прийняв християнство із іменем Димітрій Нані), колишнього командуючого османськими військами в Валахії, а також із числа полонених під Очаковом в 1788 році. Вони прийняли російське підданство і для нових мешканців побудували 60 домів, громадський хлібний магазин (склад), млин і мечеть.[7] Незважаючи на підтримку з боку адміралтейства, колонія не перетворилась, як планувалось, в мусульманський торгово – землеробський центр. На прохання турків імператор указом від 24 грудня 1799 року дозволив їм переселитися до Криму, в місто Карасу – Базар (сучасне місто Білогорськ)[8].

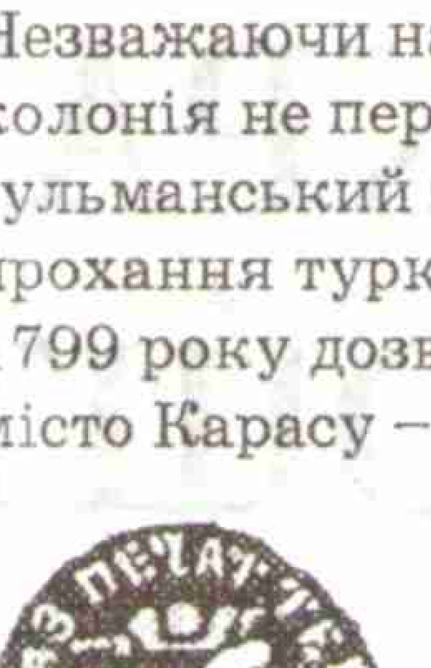

Рис.1. Печатка Тернівського сільського приказу

До 1802 року Тернівка пустувала, після чого її населяють вихідці із Адріанопільського вілайєту (адміністративна одиниця в Османській імперії), який охоплював Східну Фракію, населену переважно болгарами і греками. Безпосереднім поштовхом до міграцій стало розповсюдження в Туреччині так званого кирджалійського (розбійницького) руху, від якого страждали, насамперед, християни. Рятуючись від нападів біженці прибували до Одеси на російських судах із причорноморських портів – Созополя, Месемврії, Константинополя, а також сухопутним шляхом через Добруджу, Валахію і Дубосарський карантин. В Тернівці опинились жителі із різних населених пунктів: Адріанополя, Созополя, Ахєло, Голям Дервент, Малко Тирново, Мирзево, Візиці, Ургари та ін. В 1802 році в слободі з'явились перші переселенці – 16 сімей (85 осіб). Наступного року колонія поповнилась ще 74 родинами (312 осіб)[9]. В 1807 році населення Тернівки стабілізувалось, в поіменному списку сільського приказу значились 566 осіб[10].

В 1803 році колоністи переобладнали мечеть в церкву, яку на їх прохання освятили на честь Успіння Пресвятої Богородиці. Першим священиком

приходу став Іоан Юр'єв (Єргієв), який служив в одноіменному храмі в м. Адріанополі (Туреччина). В 1832 році за проектом архітектора Князєва церкву було реконструйовано[11] (див. рис.2).

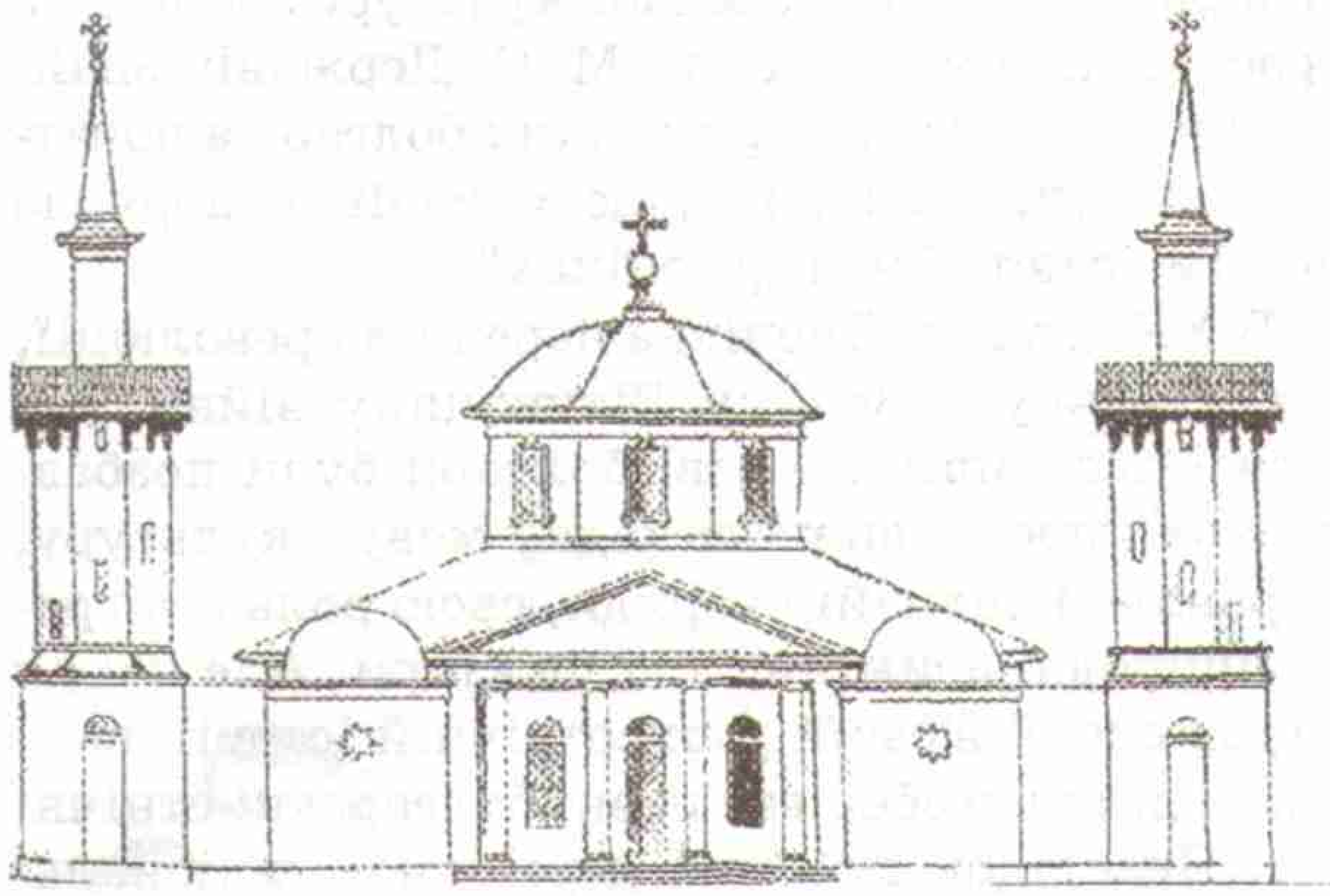

Рис. 2. Фасад церкви Успіння Пресвятої Богородиці (1832 рік)

В етнічному складі поселенців переважали болгари. В колонії також опинились декілька сімейств греків та елінізованих болгар. Поселення разом із сусідньою болгарською колонією Інгулкою входило до Тернівського округу і адміністративно підпорядковувалось Новоросійській опікунській конторі у справах іноземних поселенців. Родини отримали земельні наділи дещо менше від нормативних – 53 десятин, кормові гроші, а також пільгові державні позики. Незважаючи на нестачу орної землі та пасовиць, поселенці у відносно короткий час створили прибуткові господарства. Вже в 1806 році вони продали пшениці на загальну суму 3070 крб.[12] В результаті наполегливих клопотань земельний клин колонії було збільшено. В 1839 році громада засіяла понад 7 тисяч десятин пшеницею, ячменем, просом, горохом, картоплею та іншими культурами.[13] Болгари започаткували овочівництво, яке згодом набуло товарного характеру. Вони застосовували водопідйомні механізми, які встановлювали у криницях та на мілководдях річок Інгул і Мокра Тернівка. Розвитку овочівництва в колонії сприяв ринок в місті Миколаєві. Вигонне скотарство не набуло поширення. Часті падіжі овець (в 1821 році та ін.), недостатність пасовищ, а також необхідність збільшення кількості тяглової худоби, змусили колоністів скоротити поголів'я овець. Отримані прибутки дозволяли громаді покращувати благоустрій колонії, створювати страхові фонди. Поселенці щорічно по закінченню жнив здавали певну частку жита та ячменю на зберігання до слідуючого сільськогосподарського сезону. В 1839 році вони виділили окреме громадське поле, врожай з якого зберігався до наступного року.[14]

Незважаючи на природні трудноці колоністам вдалося налагодити садівництво та виноградарство. В 1841 році в колонії нараховувалось фруктових дерев – 4854, тутових – 3162, лісних – 1124[15]

Для забезпечення потреб населення у ремаренті, виготовленні борошна, а також з метою отримання додаткового прибутку, підприємливі поселенці будували кузні і вітряки на власних ділянках землі. В 1806 році поселянин Димітрій Степанов одним із перших заключив контракт на побудову вітряного дерев'яного млина із власного матеріалу[16]. Були млини і в громадській власності.

Поселенці традиційно розвивали домашню індустрію: самі виготовляли знаряддя праці, одяг, побутові речі. Якщо в 1806 році 114 сімейств мали 52 ткацьких станки,[17] то в 1841 році на 173 житлових будинки припадало 173 ткацьких станки[18].

Водночас соціально-економічний розвиток Тернівської колонії супроводжувався певними протиріччями та кризовими явищами. Із збільшенням її населення, відокремленням нових сімей від батьківських, поступово зменшувались розміри родинних земельних наділів. В 1816 році колоністи, навіть, звернулися до опікунської контори із проханням дозволити їм переселитися власним коштом на "казенную землю под именем Визирской, (зараз с. Візірка Комінтернівського району Одеської області) неподалеку от Очакова состоящую", причому посилались як на нестачу земельних наділів, так і незручне їх розташування, в тому числі і пасовищ.[19]

Значних збитків поселенцям завдавали стихійні лиха: посухи, повені, ливні. В липні 1875 року ливневим дощем на полях Тернівки було знищено 283 десятини пшениці і 114 десятин ячменю, крім того вода змила городи і затопила колодязі[20]. Скотарство нерідко страждало внаслідок хвороб тварин, спричинених неякісними кормами та водою.[21]

Ці та інші фактори викликали зворотню міграцію поселенців до Туреччини. В 1834 році в колишні місця проживання повернулися не менше 53 жителів Тернівки.[22] В селі Ургари (Болгари), що розташоване в Південно – Східній Фракії, вони, навіть, дістали назву "русійковці".[23]

Внаслідок реформи 1871 року Тернівка втратила колоністський статус і стала центром одноіменної волості в складі Херсонського повіту Херсонської губернії. В правовому відношенні колоністи прирівнювались до сільського населення Росії із збереженням певних пільг. В 1896 році в Тернівській волості проживало 3176 осіб, дворів нараховувалось – 478. До соціально – економічної структури входили три рибних заводи, 7 лавок, поштова та залізнична станції, пароплавна пристань, фельдшерський пункт, корчма, дві однокласних міністерських та церковно – парафіяльна школи. Волость охоплювала поселення "Хлібні і Соляні Магазини". В Соляних нараховувалось 17 дворів, в яких проживали 94 мешканця.[24]

Наприкінці XIX століття жителі Тернівки в черговий раз зіткнулись із проблемою нестачі землі. Багатьом із них довелось шукати нові види занять, а також роботу на миколаївських заводах і фабриках. Деякі тернівчани розглядали можливість повернення до Болгарії. В 1898 році, здійснивши попередню розвідку, в Добруджу виїхала велика родина Стефана Пєткова (всього 12 осіб) і ще декілька сімейств. Поблизу селища Дропла в Добричському районі вони заснували поселення і назвали Тернівкою в пам'ять перебування в Росії[25]

Незважаючи на відносно ізольоване становище, колоністи брали активну участь у суспільно-

політичних подіях. Так, вони пожертвували 340 крб. 60 копійок на користь народного ополчення під час Вітчизняної війни 1812 – 1813 рр.[26]

Тернівчани надали значну допомогу російським військам, котрі знаходились в поселенні під час Кримської війни. Хоча законодавчо колоністи були звільнені від військового постою, вони виявили бажання "доставить сколь возможно более удобств войскам..."[27] Наглядач колонії Георгій Чернявський 4 серпня 1855 року в рапорті миколаївському і севастопольському військовому губернаторові адміралу Берху зазначав: "з початком військових дій в Криму і направленням туди військ через місто Миколаїв колоністи болгарської колонії Тернівки, розташованої поблизу цього міста, в кількості 182 сімей до цього часу надають важливі послуги для проходжуючих військ... З травня 1854 року по 1 серпня 1855 року на протязі 15 місяців в колонії щоденно було розквартировано нижніх чинів від 117 до 1095 чоловік, загалом – 275073, а також виставлено 2672 вози для перевезення вантажів і хворих. Особливою старанністю відзначилися староста Георгій Дмитрієв та листоводій Степан Іванов"[28]. В знак подяки імператор оголосив тернівській громаді монарше його величності благовоління, а листоводія Степана Іванова нагородили срібною медаллю.

Етнічна культура і мова тернівських болгар довгий час відзначались своєю самодостатністю. Переселенці принесли з собою пісенний і словесний фольклор, так званий "странджанський". Характерна багатожанровість пісень поселенців: вони виконувались під час польових робіт, седянок (посиденьок), свят, обрядів, трапез, хороводів. Головні теми: сімейні стосунки, турецька неволя, війни, релігійні та демонологічні мотиви. Зберігаючи болгарський стиль, місцеві музиканти запозичували елементи музичної культури українців та росіян. Відомий вчений М. С. Державін знайомлячись із побутом тернівських болгар на початку XX століття засвідчив, що в Тернівці "поряд із кавалом грають і на гармоніках".

В XX столітті Тернівка пережила революції, громадянську і Велику Вітчизняну війни. На протязі десятиріч місцеві болгари були позбавлені можливості вивчати рідну мову і культуру, відправляти релігійні обряди, свою роль відіграли і природні асиміляційні фактори. Але попри всі складнощі в своїй двохсотрічній історії поселення і дотепер зберігає певні болгарські етнічні риси. Внаслідок сучасної державної національної політики тут створені і діють обласне і місцеве товариства національної культури, музей, дорослі і дитячі фольклорні колективи, в освітній школі №16 факультативно вивчається рідна мова. В останні роки тернівські болгари пожвавили зв'язки з історичною батьківщиною. В 1997 році Миколаїв і болгарське місто Малко Тирново – адміністративний центр регіону, звідки вийшла частина переселенців побраталися, відбувається обмін делегаціями, десятки молодих тернівчан навчаються в вузах республіки Болгарії. Болгарське населення багатонаціональної Тернівки прагне глибше усвідомити власне минуле, роль і значення різноманітних зв'язків з українцями, росіянами та іншими народами.

Примітки

1. Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. – Одесса. – 1848. – 387 С.
2. Клаус А. Наши колонии. – СПБ., 1869, – 456 С.
3. Державин Н. Болгарские колонии Новороссийского края. – Симферополь, 1908. – 128 С.
4. Именовать – город Николаев. – Николаев. – 1989. – С. 35
5. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 8
6. Терновка. Документы и материалы по истории (1792 – 1822.) – Одесса, – 2004. – 34-35
7. Там же, – С. 55
8. Там же, – 2004. – С. 66
9. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф.6. – Оп.1. – Спр.46. – Арк. 40 (звор) – 41
10. ДАОО. – Ф.6. – Оп. 1. – Спр. 302. – Арк. 19.
11. ДАОО. – Ф.6. – Оп. 1. – Спр. 2705.
12. ДАМО. – Ф. 44. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк.50.
13. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 5140. – Арк. 2-3.
14. ДАОО. – Ф. – 6. – Оп. – 1. – Спр. 514. – Арк. 30
15. Клаус А. Наши колонии. – СПБ., 1869, додаток 7.
16. ДАМО – Ф.44. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 31.
17. ДАОО. – Ф.6. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк. 176-177
18. Клаус А. Наши колонии. – СПБ., 1869, – С. 75
19. Терновка. Документы и материалы по истории (1792 – 1822.) – Одесса, 2004. – С. 130
20. ДАМО. – Ф. – 2878. – Оп. 1. – Спр. 4391. – Арк. 42.
21. ДОО. – Ф.252. – Оп.2. – Спр. 360.
22. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 3111. – Арк. 227
23. Комплексна научна странджанска експедиция през 1955 година. Доклади и материали. – София, – 1957. – 29
24. Список населенных мест Херсонской губернии. – Херсон. – 1896. – С. 469
25. Станини Дешева. Там, някъде....\\ Роден Край. – 2001. – 21 юли
26. ДАОО. – Ф. 6. – Оп.1. – Спр. 691. – Арк. 4
27. ДАМО. – Ф. 2878. –Оп. 1. – Спр. 4391. – Арк. 18
28. ДАМО. – Ф. 230. – Оп. 1. – Спр. 1983. – Арк. 6-7

Summary:

The suggested article adds to the information on the reason of appearance in Ukraine of colonies of national minorities, the molding of the ethnoculture functioning of the Bulgarian minority under the conditions of foreign environment.

Key words: Russian-Turkish war, colony, ethnic composition, lack of land, national policy.

IX

КРАЄЗНАВЧЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

УДК 378.4 (477.54) "1805-2005"

Денисенко І.М. (м. Харків)

ДО 200-РІЧЧЯ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

У пропонованій розвідці розглядаються віхи розвитку Харківського університету як вогнища культури і освіти на Слобожанщині.

***Ключові слова:** університет, історія розвитку, викладацька діяльність, російська освіта, програма дій.*

Історія Харківського університету як складова частина історії вищої світської освіти у дореволюційній Росії налічує багато *"білих плям"*, вивчення яких, з відомих причин, стало доступним дослідникам лише після значної перерви. Серед них можна назвати взаємовідносини університету з церквою і особливо викладання та вивчення в ньому богословських і церковно-історичних дисциплін. Окремо стоїть питання внеску викладачів кафедр богослов'я і церковної історії у розвиток богословської та церковно-історичної науки того часу. Харківському університету вже виповнилося двісті років, але досить відомі свого часу постаті деяких університетських викладачів продовжують залишатися поза увагою сучасних дослідників історії університету.

Особливо небагато відомостей про викладачів вищезазначених кафедр. І якщо в останні роки з'явились невеликі біобібліографічні праці, присвячені А.С. Лебедєву, Т.І. Буткевичу, А.Г. Могилевському, М.С. Стелецькому **[1, 2, 3, 4]**, то діяльність професора богослов'я Харківського університету, протоієрея **Василя Івановича Добротворського** (30 грудня 1822 р. – 12 вересня 1894 р.) досі фактично не досліджена. (*Тут і далі дати подані за старим стилем*).

36 років свого життя присвятив В.І. Добротворський Харківському університету. Однак, інформація про його життя та діяльність дуже мізерна. Коротку біографію професора та список його праць ми можемо знайти у виданні, присвяченому століттю історико – філологічного факультету Харківського університету **[5]**, у статті А.С. Лебедєва *"Кафедра богословия в императорском Харьковском университете"* та його ж некролозі на смерть В.І. Добротворського **[6, 7]**. Ще кілька штрихів до біографії професора додають згадки про нього у періодичній пресі **[8, 9, 10, 11 та ін.]**.

Уродженець Смоленської губернії, син священика (с.Удіново Бельського повіту), він отримав середню освіту у Смоленській духовній семінарії, а вищу – у Київський духовній академії. Після закінчення у 1847 році академічного курсу з атестатом першого розряду о. Василій був призначений вчителем логіки та психології у Смоленську духовну семінарію (31 жовтня 1847 р.), але незабаром його було переведено до Київської духовної академії (26 квітня 1848 р.), де він спочатку викладав, працюючи на посаді вчителя, грецьку і французьку мови, а потім, після отримання ступеня магістра богослов'я (4 травня 1849 р.), у званні бакалавра, - науку про богослужіння Православної церкви, канонічне право та предмети місіонерського відділення **[5, с.7]**.

31 липня 1858 року В.І. Добротворський отримав призначення до Харківського імператорського університету, де став викладачем законознавства, логіки та психології (тоді ці предмети в російських університетах читав професор богослов'я). Вже 29 жовтня 1858 року його було затверджено ординарним професором по кафедрі богослов'я, логіки та психології. Викладання двох останніх дисциплін було покладено на о. Василія і після відновлення у 1860 році кафедри філософії – *" впредь до приискания преподавателя по этой кафедре "* **[6, с.90]**.

Як професор та священнослужитель, о. Василій був настоятелем Університетської церкви св. Антонія, він користувався повагою товаришів і студентів за світлий розум та глибокі знання. Так, А.С. Лебедєв писав про нього: *"Искренне верующий, он также искренне любил и благоговейно чтил науку; вера и знание сливались в нем в одно просветительное начало, в силу которого и был он так дорог Университету. Чуждый узкой односторонности, он живо интересовался движениями научной мысли в разных областях знания. А в области своей специальности, постоянно и неустанно следя за движением богословской литературы – русской и иностранной, и сам был усердным деятелем"* **[Там же, с.91]**.

Початок його викладацької діяльності в університеті припав на час підготовки нового Статуту російських університетів. Як і попередні статутні документи, проект Статуту 1863 року підкреслив важливість вивчення студентами церковно – історичних дисциплін. Однак, змін у методиці їх викладання не передбачалось.

Саме питання про місце церковної історії в університетському навчальному процесі стало найбільш гострим під час обговорення проекту Статуту. Оскільки остання раніше входила до складу міжфакультетської кафедри богослов'я, її майбутнє як навчального предмету вирішувалося під час полеміки про те, чи треба взагалі викладати богослов'я в російських університетах.

У цьому ракурсі позиція професора богослов'я Харківського університету В.І. Добротворського є показовою. Він вважав, що затверджені програми Міністерства народної освіти надто великі і непридатні для викладання в університеті. Тому *"... из круга богословских предметов следует избирать для чтения только общие и важнейшие пункты, раскрывать их ученым образом, дабы преподавание богословия и церковной истории не казалось повторением уже слышанного и приносило пользу развитому мыслящему человеку"* **[12, с.342]**. Також, на його думку, на кафедрі богослов'я для допомоги професору потрібен доцент,

який має здійснювати заміни та читання деяких курсів **[Там же, с.344]**.

За підтримки Св. Синоду спір про доцільність викладання богослов'я переріс в обговорення питання про відокремлення історії церкви як навчального предмету від кафедри богослов'я та придання йому самостійного значення.

Зрештою спроба пристосувати університетське викладання до потреб науки і суспільства за рахунок очищення світської освіти від її релігійно-морального оточення призвела до того, що позиція церковно-історичних дисциплін в університетах була посилена. Професора богослов'я, звільнюючись від викладання церковно-історичних курсів, отримали більшу можливість займатись вихованням студентського благочестя, а особливі кафедри церковної історії та церковного законознавства на гуманітарних факультетах університетів мали посилити церковні аспекти у професійній підготовці студентів.

Ці зміни у повній мірі знайшли своє відображення у структурі Харківського університету та об'ємі викладання у ньому православного богослов'я і церковно-історичних дисциплін.

Так, у 70-х роках XIX століття богослов'я читалося студентам I та II курсів усіх факультетів по 3 години на тиждень, а церковна історія – студентам III та IV курсів історико – філологічного факультету по 4 години на тиждень **[13, с.1]**.

Справі духовної освіти В.І.Добротворський служив не тільки викладанням, але й своїми друкованими працями, а також виданням журналу "*Духовный вестник*" (1862 - 1867), який сучасники вважали вельми цінним за велику кількість серйозних наукових статей, розміщених в ньому, що були написані як самим видавцем, так і іншими професорами університету – співробітниками журналу **[Див.: 6, с.92 та ін.]**.

Окрім значної кількості друкованих статей о. Василія, цікавими для його характеристики є численні речі та проповіді, які "*... отличались всегда умелым выбором тем, применительно к состоянию слушателей, и были словом христианского мыслителя, глубоко обдуманным, а потому и поучительным; его слушали, и глагол его не был тощ*" **[6, с.92]**.

Звертаючись літературної спадщини Добротворського, докладніше зупинимося на найбільш важливих його працях, які є основним внеском автора в богословську науку.

Найбільш рання з них – "*О религиозном органе в душе человека*"(1865). Тут автор подає критичний розбір протестантських поглядів на духовну організацію людини **[14]**.

Вважаючи релігію союзом між богом та людиною, а богословську науку – "*теоантропологией*", тобто вченням про бога та людину в їх союзі між собою, він бачить необхідність встановити в науці повну гармонію основних елементів релігії. Тут важливо зазначити ту силу духа, яка й приймає участь у цьому релігійному союзі. Вимоги цієї сили мають бути головними провідними засадами при побудові богословської науки **[14, с.4]**.

Під критичне перо автора потрапили три складові: розум, серце та совість. Саме в них містяться три істотних елемента духовного життя людини – знання, почуття та спонукання як рушійна чи зупиняюча сила.

Причому жодна з вищевказаних сил не може бути прийнята як релігійний орган, тому що релігія стосується всього життя людини, а не окремих сторін її життя **[14, с.119]**.

Такий орган Добротворський вбачав у вірі, яка, на його жаль, часто розуміється як дещо протилежне знанню. На його думку, у вірі знання є невід'ємним від відчування, бо віра не відкидає самодіяльності розуму у сприйнятті, а особливо у засвоєнні божествених істин, вона є "*действие разумное и открывается нам в религиозном знании*" **[14, с.128]**.

Особливо гостро у Росії проблема взаємозв'язку віри та науки постала у II пол. XIX ст., коли світське знання намагалось якомога далі відмежуватись від знання релігійного та довести власну значущість. Цій течії протистояли вчені-богослови, які прагнули довести зворотню залежність та бачили у вірі наставницю як природничих, так і, як тоді говорили, морально – політичних наук, що бурхливо розвивалися.

Відомий історик церкви В.П. Знаменський відзначав, що у Росії тільки у II пол. XVIII ст. стали говорити про науку як засіб до загального гуманного розвитку. До цього мало місце лише вивчення чогось чітко окресленого, придатного тільки у вузько – практичному відношенні, а сама спеціальна освіта страждала від надзвичайної невизначеності курсового складу. Причому такий утилітарний погляд на освіту став змінюватись і в історії російської освіти почався поворот до нового, кращого порядку, остаточне встановлення якого належить саме XIX сторіччю **[15, с.15]**.

До середини XIX століття вітчизняна богословська наука трималась дуже ізольовано від руху дійсного світського життя. Знайомство з рухом західної богословської науки припускалося тільки у духовних академіях та, почасти, в університетах. Прикладна ж, практична частина духовної науки завзято витала лише у вищих сферах відірваної моралі, яка ні до чого не має відношення та випускає з виду життя звичайних мирських людей.

Церковні вчителі повинні пристосовуватися до потреб сучасного життя: "*...значительно спустить свой прежний тон, заговорить более современным языком, обратить внимание на плоды западной богословской науки и на произведения отрицательного направления, а также позаботиться о необходимых средствах к сближению православия с современной жизнью, которая все более уходила из–под влияния Церкви*" – писав В.П. Знаменський **[16, с.4]**.

Небайдужий справі духовної освіти митрополит московський Філарет (Дроздов) вбачав необхідність у розширенні знань як природничих, так і духовних. Він писав: " *Исследование природы имеет свою пользу, когда открывает в ней силы и средства, удовлетворяющие потребностям жизни человеческой... И может сделаться путем к премудрости, когда видна божественная суть исследуемого предмета*" **[17, с.64]**.

Для о.Василія ж сфера віри та сфера знання одна й та ж – сфера істини. Причому істини релігії

завжди одні й ті ж, а форми їх пізнання бувають різними. Більш докладно на цьому питанні Добротворський зупиняється у своїх університетських курсах з основного та догматичного богослов'я **[18; 19]**.

Догматичне богослов'я – наука, яка допомагає створенню та ствердженню в розумах православно-християнського світогляду через викладання вчення про Бога та його відношення до світа і людини. Її не можна викладати без попереднього дослідження релігії взагалі, її основи у самій людини та поза неї, о засобах богопізнання та переконання в абсолютній достойності християнської релігії. Ця задача довіряється Добротворським основному богослов'ю за змістом або християнській апологетиці за прийомами та способами дослідження.

А.С. Лебедєв писав: *"Его курсы представляют собой прекрасное, применительно к потребностям университетских слушателей составленное руководство в области христианского богословия... изложение краткое, но ясное и отчетливое... сопровождаемое обстоятельным разбором учений, преимущественно новейших (философских, натуралистических и теологических), противоречащих излагаемым догматам"* **[7, с. 86]**.

Головна задача цих курсів, на думку автора, – науково-історична: вивчення християнської релігії в її джерелах та викладання основних пунктів віровчення в їх цілості та незмінності **[18, с.4-5]**.

На цьому етапі головна роль відводиться історику церкви. Все, що від нього потрібно, – зберегти характер події та дати про неї чітке уявлення. Тут все залежить від особистих якостей історика та індивідуального складу його розуму, який не має права безконтрольно визнавати одні події історичними, а інші – ні. Річ не у тім, що мають місце відмінності між подіями, а у тім, як їх знайти та установити для керівництва досліднику.

Своє розуміння історії як науки та її методологічної основи професор найбільш повно відображає у праці: *"Критический метод в исследовании о книгах Святого Писания"* (1883) **[20]**.

Тут Добротворський відзначає: *"История не простая хроника, состоящая лишь в перечислении фактов. Как в самой жизни, идеи, управляющие ее ходом и развитием, нераздельно связаны с жизнью и находят в ней свое выражение, так должно быть и в истории, которая имеет задачей воспроизведение жизни. История цивилизации бывает, достойна своего имени, когда непосредственно опирается на факты народной жизни и представляет собой результат фактического, всестороннего изучения действительности прошедшего, в которой ее подтверждение, оправдание и поверка"* **[20, с.57]**.

Для нього історія як окреме відображення загального ходу і розвитку ідей у народному житті не втрачає свого наукового значення, коли написана глибоким знавцем історії; але ніколи не може бути ототожнена з історичною дійсністю і не замінює її: *"Факты должны оставаться фактами, не зависимо от того, как их представляет историк "* **[20, с.59]**.

На думку Добротворського, для історика недостатньо мати велику ерудицію. Важнішим за все є вміння добувати необхідні знання та відомості з цього іноді дуже багатого матеріалу **[20, с.60]**. У даному випадку автор приділяє велику увагу старанному аналізу джерел та відпрацюванню єдиного метода історичного дослідження.

Цей метод може бути пристосований до особливостей предмета, що вивчається. Так, біблійна історична критика має бути у тісному зв'язку з тією богословською наукою, що досліджує загальні питання релігії та християнську релігію в особливості, а потім вже з історією **[20, с.96]**.

У Біблії Добротворський вбачає не тільки зібрання історичних документів, але й сам факт *"непосредственного откровения Божия в его органической целости"* **[20, с.66]**. Ці документи носять релігійний характер і в цьому їх істотна особливість.

Біблійні книги необхідно розглядати в їх органічній цілісності, бо вони складають одну священну книгу, один канон Старого та Нового завітів. Саме канонічністю відрізняється збірка біблійних книг від інших груп джерел **[20, с.64]**.

Суворо відмежувавши галузь того *"священно-исторического"* середовища, у якому відбувалися події Старого та Нового завітів, від інших галузей, наданих нам історією релігій, всесвітньою історією і т.д., автор пропонує чітко дотримуватися розподілення у своїх критичних дослідженнях, і тоді *"... прямым доказательством достоверности повествования будет причинная связь изучаемого события с другими событиями той же среды и законосообразность"* **[20, с.88]**.

Таким чином, Добротворський робить висновок про те, що до вивчення такого складного джерела, як Біблія, необхідно залучати як історію, так і релігійне вчення. Причому попередні знання не мають служити початковими пунктами дослідження, щоб упередженими, методично не дослідженими поняттями про предмет не підірвати з самого початку наукове значення роботи, наводячи замість неупередженого наукового дослідження простий учнівський розвиток заданої теми **[20, с.51]**.

Більш широко це питання о. Василій розкриває у статті *"Несколько слов о связи веры с наукой"* (1863) **[21]**. Спираючись на свою тезу про те, що напівзнання більш небезпечне, аніж повна неосвіченість, він доходить до висновку що релігійну освіту необхідно отримувати людям усіх звань. Від них вимагаються діяльні зусилля, як при отриманні всіляких інших знань. При цьому не слід плутати віровчення з відомою системою богословської науки того чи іншого часу **[21, с.50]**.

Для Добротворського філософське знання, як і будь-яке інше є не повним та обмеженим, а віра дає істину моментально **[21, с.44]**. Але віра, що йде проти науки, тим самим вказує на свою обмеженість і тому їх послуги мають бути взаємними **[21, с.55]**. А основи вітчизняної науки мають бути закладені у російському ґрунті, щоб російська думка та наука були самостійними, користувались у світі заслуженою пошаною, і саме в цьому бачили б ознаки їх зрілості та досконалості **[22, с.87]**.

Порушуючи проблему освіти у Росії, він бачить причину високої освіченості більш розвинутих країн у тому, що їх наука своїми коренями уходить у релігійний грунт: *"Их научное образо-*

вание исторически раскрылось из начал содержимого там христианства. Отрицательные явления не исключительны и не всеобщи – они могут быть обуславливаемы характером самих религиозных учений" **[22, с.88].**

Наука може здійснювати могутній та благотворний вплив на своїх вихованців, але за однієї дуже важливої умови – розвиток розуму завжди має супроводжуватися *"преуспеянием нравственным"* – в цьому досконаліcть науки. Але наука у Росії не в змозі дати того, що ще не може бути названо її надбанням, а саме – релігійна освіта усього російського суспільства. Більш того, Добротворський вважає, що навіть освічені класи недостатньо знайомі з *"религиозной стороной русского быта"*, у той же час, знайомство із західними релігійними течіями мало просувають вперед знання вітчизняної віри **[22, с.90].**

Таким чином, пов'язуючи наукове пізнання і релігію, він висуває програму дій для російського студентства, кожний представник якого мусить мати: *"... ум исследовательский и основательный, не останавливающийся на внешних явлениях, но восходящий от явлений к их причинам и закономерностям; ум строгий к самому себе и методический, действующий по требованиям научного мышления; и, наконец, - самостоятельный"*. Це не значить добиватися наукового вирішення усіх питань, що зацікавили допитливий розум виключно самому – *"Истинная самостоятельность требует предварительного знакомства с разнообразными течениями и теориями. Образовать такой ум – зрелый, строго – научный, самостоятельный – высшая задача, предлежащая каждому, посвящающему лучшие годы своей зрелости делу высшего научного образования"* **[23, с.5].**

Підводячи підсумок дослідженню поглядів В.І. Добротворського на зв'язок віри та науки, треба відмітити, що він намагався поставити на перше місце саме віру як необхідну частину будь-якої освіти і наукової діяльності, в основі якої також обов'язково має бути присутнім релігійний елемент, бо інакше наука позбавляється Божого заступництва і не може досягти у своїх дослідженнях *"основ всего сущего"*.

Своїми дослідженнями та пастирською діяльністю професор Харківського університету В.І. Добротворський зробив значний внесок у розвиток вітчизняної богословської науки. Також, не повинна залишитися без уваги і його викладацька діяльність, якій він присвятив не одне десятиліття свого життя.

Примітки

1. Кунденко Л.В., Посохов С.І. Професор Харківського університету А.С. Лебедев: сторінки біографії та наукової творчості // Віра і Розум. – 2000. – № 1. – С. 216 – 224.
2. Швец В. Жизнь и деятельность профессора – богослова Тимофея Буткевича // 200 років Харківській єпархії. – Х., 1999. – С. 38 – 44.
3. Шудрик И.А. Жизнь, духовное наследие и мученическая смерть профессора, протоиерея Николая Стеллецкого // Віра і Розум. – 2000. – С. 71 – 78.
4. Зайцев Б.П., Мигаль Б.К. Первый професор богопознания и христианского учения Харьковского университета, протоиерей Афанасий Могилевский // Віра і Розум. – 2002. - № 3. – С. 272 – 277.
5. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования. – Х., 1908.
6. Лебедев А.С. В.И. Добротворский (некролог) / / Записки ХУ. – 1894. – Кн. 4. – С. 90 – 92.
7. Лебедев А.С. Кафедра богословия в императорском Харьковском университете // Записки ХУ. – 1896. – Кн. 2. – С. 65 – 86.
8. Вера и разум. – 1884. – Март. – С. 189, 192.
9. Вера и разум. – 1884. – декабрь. – С. 706, 708.
10. Харьковские губернские ведомости. – 1893. – № 17. – С. 2.
11. Церковные ведомости. – 1889. – № 15 – 16. – С. 141.
12. Замечания на проект общего устава императорских российских университетов. – СПб., 1862.
13. Обозрение преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету Харьковского университета на 1870/1871 акад. год. – Х., 1870
14. Добротворский В.И. О религиозном органе в душе человека. – Х., 1865.
15. Знаменский В.П. Духовные школы в России до реформы 1808 г. – Казань, 1881.
16. Знаменский В.П. Православие и современная жизнь. – М., 1906.
17. Филарет (Дроздов) Слова и речи. – М., 1882. – Т. 4.
18. Добротворский В.И. Основное богословие. – Х., 1888.
19. Добротворский В.И. Православное догматическое богословие. – Х., 1896.
20. Добротворский В.И. Критический метод в исследовании о книгах Святого Писания. – М., 1883.
21. Добротворский В.И. Несколько слов о связи между верой и наукой // Духовный вестник. – 1863. – Т. 5. – С.38 – 61.
22. Добротворский В.И. Слово, сказанное в церкви императорского Харьковского университета 17 января 1865 года // Духовный вестник. – 1865. – Т.10. – С.86 – 93.
23. Добротворский В.И. Речь на молебствии пред началом учения в императорском Харьковском университете 1-го сентября 1879 года. – Х., 1879.

Summary:

In the suggested research the landmarks of the Kharkiv University development are envisaged. They are treated as centres of culture and education in Slobozhanshchyna.

***Key words:** university, development theory, teacher's work, Russian education, program of actions.*

УДК 908 (477.75) "19" (092)

Непомнящий А. А. (м. Сімферополь)

З ІСТОРІЇ КРИМСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА В 30-І РР. XX СТОЛІТТЯ:
за неопублікованим листуванням А. І. МАРКЕВИЧА

Відомий учений у статті повертається до епістолярної спадщини відомого дослідника Криму, яка відкриває невідомі сторінки Кримського краєзнавства.

***Ключові слова:** краєзнавча конференція, соціологічні схеми, наукова і збиральницька робота, перевірка, чистка.*

Суспільне і наукове життя в СРСР в 30-і роки XX ст. корінним чином відрізнялося від попереднього десятиріччя. Це передусім було пов'язане з розгромом краєзнавчого руху, що вже відбувся в країні. Рішення Першого музейного з'їзду (1930 р.), IV Всеросійської краєзнавчої конференції (1930 р.), X пленуму Центрального бюро краєзнавства (1931 р.) були направлені на тотальну ідеологізацію культури, впровадження вульгарно-соціалістичних схем вітчизняної історії, відмову від наукової і збиральницької роботи, ідеологічну перевірку і чистку музейних працівників і краєзнавців. У дусі всього суспільно-політичного життя країни в це десятиріччя навішування політичних ярликів становило частину гігантського плану репресій діячів історії, літератури, театру, художників[1].

Краєзнавство 30-х років відрізнялося від аналогічного руху 20-х років і якісно, і, на жаль,... за складом дійових осіб. Збірники краєзнавчий статей 1931 року вже мали такі характерні для даного десятиріччя назви: «За більшовицьку партійність в краєзнавстві», «За марксизм в радянському краєзнавстві: До організації Товариства краєзнавців-марксистів», «Проти шкідництва в краєзнавчій літературі». Краєзнавців «нового етапу» обертали «обличчям до соціалістичного будівництва». Була навіть оголошена розверстка по роках чисельності краєзнавців, з обов'язковим дотриманням класового підходу: в 1931 р. – 20% робітників і колгоспників, в 1932 р. – 30%, в 1933 р. – 50%. Внаслідок таких дій історико-краєзнавчі розробки по всій країні зводилися нанівець.

У Криму вже в першій половині 30-х рр. XX ст. наукові кадри, що працювали як в дорадянський час, так і в роки розквіту радянського краєзнавства, що володіли великим досвідом в області музейного будівництва, охорони пам'яток історії і культури, були повсюдно зміщені.

У 1931 р. Й. В. Сталін, як «теоретик і вождь, геніальний учень В. І. Леніна» особисто розставив акценти подальшого бачення ним розвитку історичної науки. У шостому номері журналу «Пролетарська революція» він опублікував свій лист «Про деякі питання історії більшовизму», де були викладені офіційні погляди на історію партії більшовиків. Тим самим в Радянському Союзі остаточно затверджувався партійний диктат і догматизм в історичній науці. У даній публікації Й. В. Сталін поставив під сумнів значення історичних джерел, заявив, що паперові документи не можуть служити встановленню історичної правди. Таким чином, вводилося правило відбору тільки тих джерел, які не суперечили сталінській схемі історії. Обов'язковим ставав партійно-класовий підхід до джерел і такий же – до їх інтерпретації[2].

У 30-х роках XX ст. найбільша фігура кримського краєзнавства останньої третини XIX – першої третини XX ст. – Арсеній Іванович Маркевич значну частину часу проводив у дочки, Катерини Арсеніївни Кошлякової, в Ленінграді, приїжджаючи в Сімферополь в середині весни і залишаючись тут до пізньої осені. Сім'я Кошлякових мешкала в Ленінграді на проспекті Карла Лібкнехта, будинок 98, в квартирі 16 (зараз – Великий проспект Петроградської сторони)[3]. Періоди перебування в Ленінграді Арсеній Іванович характеризував, як «чудний час», який він «добре використав заняттями в Публічній бібліотеці»[4].

Серед листування 30-х років своєю інформативністю для відновлення життєвої канви кримознавця виділяються його листи до Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко[5] і Миколи Севастяновича Державіна[6].

Повністю втративши можливість після закриття Таврійського товариства історії, археології і етнографії обнародувати свої наукові студії в кримській періодиці, Арсеній Іванович намагався розмістити публікації в загальносоюзних наукових виданнях історичного профілю, вдаючись при цьому до допомоги своїх друзів. Так, 27 січня 1931 р. він писав в Ленінград М. С. Державіну: «Посилаю Вам іншу статтю. Прошу Вас прочитати її і вирішити, чи годиться вона для «Праць комісії з історії знань» або для іншого академічного видання». У іншому випадку прошу повернути її мені»[7]. Даний лист був написаний Арсенієм Івановичем відразу після закриття Таврійського товариства історії, археології і етнографії. Він зі смутком повідомляв в Ленінград: «У нас Товариства історії, археології і етнографії вже немає, воно перетворене в секцію Кримського бюро краєзнавства. № 4 [«Вістей Таврійського Товариства історії, археології і етнографії» (А. Н.)] друком розпочатий, але далі що буде – хто знає?.. Я навряд чи побачу роботу цієї нової організації. <...> Прошу Вас поклопотатися про найш-

видше присилання мені повідомлення про моє обрання в члени-кореспонденти Академії наук. <...> Цей папірець мені до зарізу потрібний»[8].

Тема закриття Товариства знову була порушена А. І. Маркевичем в наступному листі до М. С. Державіна від 6 лютого 1931 р. Поздоровляючи Миколу Севастяновича з обранням в академіки АН СРСР, Арсеній Іванович писав: «А нашого Товариства історії, археології і етнографії вже не існує – перейменовано, <...> тобто позбавилося свого колишнього обличчя як наукової установи». Кримський краєзнавець констатував «пригноблене становище товариства останнім часом», яке він передусім пов'язував з розгромом краєзнавчого руху. Він помітив: «А загалом мені випала на долю важка старість. Забуваюся в якій-небудь робітці (одну послав Самойловичу на розгляд) і дуже був би радий, якби і Ви подивилися її»[9].

Про це ж А. І. Маркевич повідомляв і В. І. Вернадському 8 травня 1931 р.:

«Вельмишановний Володимире Івановичу

Ви, ймовірно, знаєте, що наше Тавр[ійське] Товариство Іст[орії], Арх[еології] і Етн[ографії] прикрите, і надії на швидке відновлення в якому-небудь іншому вигляді не передбачаються. <...> Закритий і музей наш. Закрита і бібліотека, майбутнє якої, говорять, висить на волоску. А мене, між іншим, лякає майбутнє стевенівських і кеппенівських паперів, що знаходяться в цій бібліотеці. Але всі мої звертання про відправлення їх в Академію Наук були марні. Ви це знаєте. З закриттям нашого Товариства припинилася і моя наукова робота <...>»[10].

У науковій літературі зустрічається згадка про арешт А. І. Маркевича без точно вказаного часу і обвинувачення: «зазнавав арешту (не пізніше 1931 р.)»[11]. Не подали укладачі і посилання на які-небудь архівні документи.

Без додаткових коментарів А. І. Маркевич 12 січня 1933 р. повідомляв В. І. Вернадському:

«Зараз залишають службу в тутешньому Пед[агогічному] Інст[итуті] почесні професори колишнього Тавр[ійського] ун[іверсите]ту Лук'яненко, С. П. Попов[12], О. М. Деревіцький»[13].

15 квітня 1933 р. Арсеній Іванович писав Н. Д. Полонській-Василенко в Київ з Ленінграда, що збирається в Крим. «А до того ж мене кличуть до участі в пристосуванні однієї моєї статті до нинішньої ідеології, без чого вона не може бути надрукована. Можете судити, наскільки це мені не по душі, і що з цього вийде, якщо вдасться, в чому дуже сумніваюся. А інша стаття повинна зазнати такої ж переробки тут [в Ленінграді (А. Н.)], але вже без моєї участі. Загалом ми провели тут п'ять місяців добре <...>. Відправляюся в Сімферополь не з веселим настроєм. Якщо статті мої будуть пристосовані, рік життя може пройти благополучно, а якщо ні, буде погано. Життя приймає характер рослинного існування. Голова ще світла, хоч пам'ять погіршується, а ноги слабкі, і особливо важко підійматися на 4-ий, навіть 2-ий поверхи, без чого в Сімферополі можна обійтися <...>»[14].

Цікава жива реакція Арсенія Івановича на події політичного життя країни. Ось рядки з його листа від 28 січня 1934 р.:

«Дорога Наталія Дмитрівна.

Здійснилася важлива подія, що примушує мене перервати мовчання і поздоровити Вас і Миколу Прокоповича [Василенко (А. Н.)] з перенесенням столиці України з Лівобережного головного центра її в історичну, споконвічну столицю – і України – Русі, в Київ, матір міст руських. Помилка виправлена. Що викликало поправку, я, зрозуміло, не знаю, але в головному вона зрозуміла... Безсумнівно, ця подія сприятливо відіб'ється на культурному становищі Києва і Українській Академії наук, воно ще сильніше і швидше вплине на зміну економічного стану Києва, і зрозуміло, Ви недовго вже будете випробовувати відсутність електричного світла і ускладнення взагалі <нрзб> характеру, які були досі <...>»[15].

У 30-і рр. XX ст. Н. Д. Полонська-Василенко продовжувала розробляти сюжети, пов'язані з вивченням і публікацією джерел по історії півдня України, значна частина яких була виявлена нею під час розшуків в сімферопольських і феодосійських архівах в 1916 р.[16]. Вона робила спроби опублікувати ордери Г. О. Потьомкіна і П. О. Зубова, що стосуються управління Новоросією і Кримом. У зв'язку з цим продовжувалася її наукова співпраця з Арсенієм Івановичем. 13 лютого 1934 р. А. І. Маркевич писав Наталії Дмитрівні з Ленінграда: «Свої матеріали по ордерах Потьомкіна і Зубова, тобто гол[овним] чин[ом] копій Ваших, я, як писав Вам, ще два роки тому переслав сюди в Історико-Археографічний інститут Академії наук (кол[ишня] Археографіч[на] Комісія) на ім'я професора Ленінгр[адського] Унів[ерситету] Бориса Дмитровича Грекова, що перебуває в цьому Інституті Вченим Секретарем <...>»[17]. При цьому А. І. Маркевич радив Н. Д. Полонській-Василенко особисто звернутися до Бориса Дмитровича і справитися про долю переданих йому кримознавчих матеріалів: «А я попереджу Б. Д. Грекова при першому побаченні з ним. Він буває у мене і моїх, ми з ним в дуже хороших відносинах <...>»[18].

Очевидно, Наталія Дмитрівна, як і радив їй А. І. Маркевич, звернулася до Б. Д. Грекова з проханням допомогти опублікувати її матеріали в одному з ленінградських археографічних збірників. Звичайно знаючи про звільнення Н. Д. Полонської з Всеукраїнської Академії наук, відношення до неї радянських владних і політичних органів, Б. Д. Греков дипломатично відмовив їй, пославшись на ряд об'єктивних причин. Така позиція вченого була мотивована наступними обставинами.

Вже у другій половині 20-х років Б. Д. Греков був добре відомий в наукових колах як вчений, що склався і педагог з різноманітними дослідницькими інтересами. Звичайно, передусім, як досвідчений археограф і знавець архівів, багато що зробив для їх порятунку і упорядкування архівної справи в країні, як в центрі, так і на місцях. До початку 30-х рр. він залишався в апараті Археографічної

комісії навряд чи не єдиною людиною, що забезпечує професійний підхід до справи і що втілювала спадкоємність в роботі установи, що існувала майже століття. В умовах «поголовного обшуку» і кадрового розгрому члени Археографічної комісії (з 1931 р. – Історико-Археографічного інституту) продовжували повсякденну роботу.

Вихід із важкого економічного становища, в якому знаходилася країна наприкінці 20-х рр., бачився керівництву СРСР в боротьбі зі шкідництвом. Почався повсюдний похід проти провідних істориків Академії наук. Розгромна вакханалія в Археографічній комісії продовжувалася весь 1930 рік. 8 вересня 1930 р. був арештований Б. Д. Греков. Безпосереднім приводом були обвинувачення в співпраці Бориса Дмитровича з режимом П. М. Врангеля. Один місяць і шість днів перебування в ув'язненні у в'язниці на Шпалерній було важко забути[19].

Н. Д. Полонська-Василенко, що не знала, звичайно, про ці нюанси, емоційно виклала свої коментарі «дипломатичної» поведінки Бориса Дмитровича в листі до А. І. Маркевича. Арсеній Іванович відповідав їй 16 квітня 1934 р.: «Відносно Б. Д. Гр[екова] Ви абсолютно праві. Таке ж і по тій же причині його відношення до мене, незважаючи на наші дуже близькі і давнішні зв'язки. Багато хто тепер ховаються, якщо не хочуть або не можуть прикидатися. Або такий наш час! Я тільки жалкую, що Ви не відіслали йому своїх копій ордерів. Але це Ваша справа <...>»[20]. Тема Б. Д. Грекова продовжується в листі від 26 квітня 1934 р. А. І. Маркевич писав з Ленінграда:

«Дорога Наталія Дмитрівна.

З радістю отримав я позавчора Ваш лист від 19-го, а читав і перечитував його з великим хвилюванням. Передусім дякую Вам за дружнє ознайомлення мене з спробою Вашою зв'язатися з тутешнім [ленінградським (А. Н.)] Іст[орико]-арх[івним] Інст[итутом] і зокрема з відношенням до неї Б. Д. Гр[екова]. Ви оцінили його цілком правильно. Ця людина, «що здалася» (його вираження), два рази що ввійшов в нову роль і що став вченим чиновником, притому боязкий, – старається зняти з себе всяку ініціативу і бути завжди в тіні, – хоч в суті своєї природи людина непогана. У Вашій справі він правий тільки в тому, що директор Інст[итуту] Томсинський був дійсно хворий. До мене Гр[еков] віднісся так само, як і до Вас, незважаючи на наші приятельські відносини, і був у мене тільки один раз, потім все має намір прийти, при крайній перевантаженості роботою <...>. Надто пригнічений я Вашим повідомленням про Київ. Жах, жах, жах!.. Яка пітьма впала на бідну нашу батьківщину, і просвіту не видно. Те ж і в Москві. Учора я чув, що запропоновано «перенести на інше місце» Храм Василя Блаженного (!!..). Тобто простіше – розібрати його, зруйнувати – і тільки»[21].

А між тим Б. Д. Греков дійсно нічим не міг допомогти Н. Д. Полонській-Василенко. Ось рядки з його листа Дмитру Мойсейовичу Петрушевському від 8 квітня 1934 р.: «<...> Що стосується Полонської-Василенко, то вона пропонує ряд робіт своїх для друкування у нас, звичайно, російською мовою (їй доведеться перекладати). С. Г. Томсинський в принципі не заперечує можливості друкування її робіт у нас, але просить їх прислати для ознайомлення. Я їй не писав нічого, т[ому] що С. Г. Томсинський був хворий, а без нього моя думка не має для неї ніякого практичного значення»[22]. Вже 22 травня 1934 р. Б. Д. Греков повідомляв тому не адресату: «<...> Полонській я відповів, щоб вона присилала свої роботи»[23].

З Ленінграда А. І. Маркевич на початку тридцятих років неодноразово повідомляв в Київ про все більші гоніння, що посилювалися в Криму на істориків – представників академічної, так званої «старої» школи, учасників краєзнавчого руху в Криму: «З листів з Сімферополя я знаю про важкі умови наукової роботи там, про причіпки і ураження по відношенню до Деревіцького, Лук'яненка, Ернста»[24]. З глибокою скорботою кримознавець, що віддав багато енергії для збереження історичної спадщини краю, дізнавався про руйнування унікальних історичних пам'яток на півострові: «У Сімферополі повністю знищені «старі» кладовища з всіма цікавими пам'ятниками, і загрожує така ж доля новим кладовищам, на яких знищено вже багато пам'ятників, м[іж] т[им] першому ректору Таврійського університету Гельвігу. На старих кладовищах був похований і проф. І. А. Линниченко <...>»[25], – повідомляв він в Київ. Названі Арсенієм Івановичем факти культурного вандалізму в цей час вже починали приймати характер послідовної державної програми. Так в Криму почався процес повного знищення академічної науки і культури, початий на рубежі 20 – 30-х рр. закриттям наукових громадських організацій і Східного музею в Ялті. Тепер такі характеристики як «культурна людина», «всебічно грамотний фахівець з великою ерудицією» швидше стали шкодити людям. Режиму, де царювали малоосвічені посередності, були небезпечні грамотні і культурні, знаючі іноземні мови представники «старої» школи. Вступав у свої права «час «висуванців», активістів комсомолу, зухвалих мітингових крикунів»[26]. Почалося цькування діячів культури, що стояли у джерел краєзнавчого руху в Криму. Друком з'явилися різкі критичні статті, направлені проти видатних місцевих істориків, археологів, етнографів.

У травні 1934 р. в Криму почався новий виток репресій проти старої інтелігенції і найосвіченіших національних кадрів. Саме тоді з Кримського педагогічного інституту ім. М. В. Фрунзе, який в цей час у місцевій пресі іменували не інакше, як «буржуазний націоналістичний гніздник»[27], були звільнені видатні діячі кримськотатарської культури, історики і філологи: А. С. Айвазов, О. Н.-А. Акчокракли, І. Н. Леманов, А. А. Умер, а також відомі вчені-історики професори О. М. Деревіцький і Г. А. Максимович[28]. Кращим способом зберегти собі життя було кинути все і поїхати, як вчинив професор відділення ро-

сійської мови і літератури цього вузу Віктор Йосипович Філоненко. Він спішно поїхав з благодатного Криму в далеку Каракалпакію, в глухий Турткуль, який був адміністративним центром цієї автономної республіки в 1932-1939 рр. Тут В. Й. Філоненко був призначений дійсним членом першого розряду Каракалпацького науково-дослідного інституту і керівником групи національної школи і етнографії, а пізніше запрошений для викладання в місцевий вчительський інститут[29]. Вчене життя в Криму в цих умовах було просто зведене до нуля. Атмосфера наукового життя була наповнена страхом і відчаєм[30].

Аналогічна обстановка панувала у всій країні. У 1933-1934 рр. ОГПУ була сфабрикована так звана «Справа славістів», по якій «під ніж» пішли як відомі вчені, так і скромні музейні працівники, краєзнавці, лікарі, агрономи, звинувачені в участі в Російській національній партії. Метою цієї репресивної кампанії було не стільки знищити цих людей, скільки залякати, принизити ту частину суспільства, яка була вихована в іншій системі цінностей в порівнянні з тією, що панувала. (Серед кримознавців по цій справі проходили в т.ч. М. К. Гудзій, М. С. Державін, Б. О. Куфтін)[31]. Атмосферу, що панувала в суспільстві добре характеризує лист А. І. Маркевича Н. Д. Полонській-Василенко, відправлений після відсторонення її від роботи в ВУАН з Ленінграда 26 березня 1934 року. Приведемо його зміст повністю:

«Дорога Наталія Дмитрівна.

Мене глибоко схвилював Ваш лист від 20-го числа з теплими, ласкавими словами на мою адресу, але і сильно стурбувало Ваше повідомлення про те важке, незаслужено образливе становище, в якому Ви опинилися після 23-х-літньої прекрасної наукової роботи, заслуговуючої всілякої похвали і вдячності. Тверда надія, що це становище тільки тимчасове, і прошу Вас від всієї душі зберегти спокій духу і твердо, з гідністю долати ті, що осягли Вас, як і дуже багато інших, знегоди. Я їх випробував на собі (на своїй шкурі), випробовую і тепер і бачу конфуз тих, хто заподіяв мені їх, але внаслідок моєї старості і дряхлості я вже не можу продовжувати своєї роботи. Ви ж, Наталія Дмитрівна, повні сил і душевних, і фізичних, і я прошу Вас не залишати, не кидати розпочатих праць, не опускати руки перед подальшим і задуманим. Гадаю, що так дивиться і вельмишановний Микола Прокопович [Василенко (А. Н.)]. Отримувати з Академічної бібліотеки необхідних Вам книг і матеріалів на його ім'я не так важко, а користуватися ними вдома навіть зручніше. Платні заняття Ви безсумнівно отримаєте, і питання про пенсію, треба гадати, вирішиться сприятливо. Ми живемо в перехідний час, що охопив півсвіту, і треба підкорятися його вимогам. Багато тепер страждаючих і тут [в Ленінграді (А. Н.)], і в Сімферополі витримують знегоди Лук'яненко, Деревіцький, Ернст і б[агато] ін[ших]. І передусім, користуйтеся наступаючим теплом, сонцем, відпочивайте гарненько і не хвилюйтеся. Мене і Ганну Миколаївну не забувайте і пишіть нам про свої переживання. Знайте ж, які дорогі нам Ваші задушевні листи, наше заочне спілкування з Вами.

Ми пробудемо тут ймовірно до 20-х чисел квітня і на літо повернемося в Сімферополь. А що буде далі, не знаємо. Здоров'я Ганни Миколаївни дуже турбує нас, особливо, звичайно, мене. Можливо, на наступну зиму знову повернемося сюди, де їй спокійніше, і чого бажають Катя і зять, а можливо залишимося вдома, якщо сил на поїздку не вистачить. Я відчуваю себе в силах прожити ще рік, а відносно Ганни Миколаївни не можна бути упевненим в цьому, оскільки її серце вселяє самі тривожні побоювання...

Грекова я бачив усього раз, а потім він звільняється одними обіцянками приїхати до мене. Правда, він дуже зайнятий, але гадаю, і утрудняється неможливістю допомогти мені в друкуванні яких-небудь моїх робіток, хоч я махнув на них рукою і головою. Мені дорогі тепер тільки бесіди, спілкування з людьми, яких я поважаю, люблю. Ваші матеріали і праці він, безсумнівно, отримав, і, можливо, Ви отримали вже його повідомлення про це, якщо він встиг розглянути їх. Ймовірно, його утрудняють обставини теперішнього часу, необхідність неухильно підкорятися його надто соромливим вимогам. Тут нічого не поробиш. Я забуваюся за пасьянсами та за читанням. Читаючи нові книги, не забуваю і старих, – прочитав від дошки [до] дошки ще раз «Щоденник письменника» Достоєвського, а зараз читаю «Тараса Бульбу» Гоголя, маючи в перспективі і інші його витвори. Ну досить, пробачте великодушно моє писання. Хотів би повідомити Вам декілька нових анекдотів і фактів життєвих, – до іншого разу. Прийміть мої і всіх нас вітання і побажання усього кращого Вам, Миколі Прокоповичу, якому я низько кланяюся.

Сердечно відданий А. Маркевич»[32].

Великою тривогою був наповнений лист А. І. Маркевича в Київ вже з Сімферополя 25 липня 1934 р., де повідомлялося: «Настрій був у нас тут останнім часом бридкий через огидне цькування р[осійських] професорів Педагогіч[ного] інституту, особ[ливо] Лук'яненка, Ол[ександра] Митр[офановича][34] і Деревіцького. Лук'яненко вирішив піти звідси і переходить в Саратов, куди він виїжджає в половині серпня, а Деревіцький клопочеться про посилену пенсію і залишиться на проживання тут, кидаючи викладання. Тепер хто тільки може їде з Криму, в якому нове будівництво виражається тільки в знищенні хорошого старого <...>. Втік би і я звідси, так нікуди бігти»[33]. У цій атмосфері, що давить, Арсеній Іванович не припиняв роботи в тій галузі, де йому не могли перешкодити чиновники від науки – в кримознавчій бібліографії: «Працюю над ретельним переглядом і приведенням в належний вигляд, і поправками моєї кримської картотеки, яку я продаю Академії історії матеріальної культури, і яка в цей час складається з 19.920 карток»[35].

19 жовтня 1934 р. А. І. Маркевич писав в Київ: «Зараз тут акад. О. М. Самойлович на кон-

ференції по виробленню татарської орфографії і по політичній термінології. Був у мене, але нічого важливого з побачення з ним я не отримав. Все має характер чогось випадкового, а не міцного. Багато турботи і неприємних переживань було у мене останнім часом через уповільнення у висилці мені другої половини плати за мою кримську картотеку. АІМК [Академія історії матеріальної культури (А. Н.)] повідомила мене, що гроші вислані 2-го числа, а на перевірку вийшло, що вони не були вислані і 11-го, чому я їх ще не отримав»[36].

Смутком наповнені і інші листи Арсенія Івановича цього періоду. Крім ідеологічного тиску на стару інтелігенцію немолоду людину мучили і численні побутові проблеми, характерні для провінційних міст Радянського Союзу в ту епоху. Ось, наприклад, рядки з його листа до Н. Д. Полонської-Василенко від 20 листопада 1934 року: «Головна біда наша в неулаштуванні в «столиці Криму». У нас майже зовсім немає електричного світла, одинаково немає майже і гасу»[37].

Об'єктивність вимагає відмітити, що в середині 30-х років нові краєзнавчі сили спробували реалізувати цікавий проект по створенню багатотомної кримознавчої енциклопедії. У жовтні 1934 р. Кримський обком ВКП(б) ухвалив рішення про підготовку багатотомних «Історії народів Криму» і «Радянської енциклопедії Криму». Шість томів повинні були бути видані в 1938-1939 рр. Був опублікований і попередній проект складання «Радянської енциклопедії Криму», складений великим кримським бібліографом В. В. Симоновським[38], але не закінчений ним із-за раптової смерті[39].

До складання словника і написання статей були залучені вчені і музейні працівники не тільки Криму, але і Москви, і Ленінграда. Важливо і те, що план роботи над створенням енциклопедії передбачав організацію експертизи по паспортизації археологічних пам'яток півострова, опис архівних фондів, що стосуються Криму з архівів Сімферополя, Москви, Ленінграда і Одеси. Співробітник редакції цього видання В. Салтиковський, розкриваючи етапи роботи над розділом «Населення», повідомив цікаву інформацію про те, що Державна Академія історії матеріальної культури надала в розпорядження представників «Радянської енциклопедії Криму» «цінну, ще неопубліковану бібліографію по Криму А. І. Маркевича. Цю бібліографію ДАІМК збирається видати в світ, залучаючи до обробки її кримські організації»[40].

Вже в грудні 1935 р. задачі видання були змінені. Партійне керівництво постановило, що матеріали двох багатотомних видань краще буде узагальнити в одному. Було вирішено видавати «Повний опис Криму» в 11 томах, два з яких присвятити історії краю[41].

Скептично оцінюючи перспективи запланованої енциклопедії, як і дієздатність її авторів, А. І. Маркевич виявився правим. «Нові краєзнавці» не опублікували ні словника, ні проспекту, жодного тому передбачуваного видання. При цьому особливо коробило старого кримознавця те відчуження, яке виявлялося з їх сторони. Його не залучали до нових проектів, старалися взагалі не помічати. Показово, в зв'язку з цим, що в узагальнюючій праці з історії краєзнавства, яку готувала в 1938-1941 рр. одна з ключових фігур кримського краєзнавства того часу – Олександр Іванович Полканов – навіть не згадується про роль Арсенія Івановича в розвитку популяризації знань про Крим. Праця, що залишилася в рукописі, має чорнову назву «Краєзнавство». Вона представляє безперечний інтерес для історіографії кримознавства. Підкреслюючи на сторінках рукопису відмінність радянського від буржуазного краєзнавства, О.І. Полканов високо оцінював діяльність в ТУАК Ф. Ф. Лашкова, і при цьому взагалі не пригадав про ключову роль А. І. Маркевича в розвитку краєзнавчий студій на півострові протягом всієї першої третини XX століття![42]

Певною душевною віддушиною для Арсенія Івановича були приїзди в Ленінград, де його знали і цінували багато видатних вчених. Приїхавши на початку грудня 1934 р. в гості до дочки, Арсеній Іванович повідомляв своєму ленінградському другові Аркадію Георгійовичу Горнфельду: «Приїхав знову в Ленінград, не можу очно Вас привітати, важко добиратися <...>. Я ще живу на білому світі, закінчуючи 80-ий рік свого життя. Сімферополь манить мене до себе влітку, а взимку він нестерпний, головним чином безлюддям, при 100.000 населення»[43]. Про безрадісне життя в столиці Кримської АСРР А. І. Маркевич повідомляв і Олександру Миколайовичу Самойловичу 19 січня 1935 р.: «У Сімферополі <...> немає електрики, місто в сутінках. Те ж і в Одесі, і в Києві»[44]. Листування свідчить, що завдяки посередництву А. І. Маркевича підтримувалися постійні контакти кримських краєзнавців з провідними радянськими вченими, що займалися різними аспектами кримознавства. Так, в цьому ж листі Арсеній Іванович повідомляв О. М. Самойловичу, що «учора я отримав листа керченського вчителя Ісаака Сам[ойловича] Кая[45], який просив нагадати Вам про дану йому обіцянку»[46]. Очевидно мова йде про рецензування або розміщення в якому-небудь з ленінградських наукових збірників статті І. С. Кая, або про пересилку для нього інформації про літературу або про рукописи з Публічної бібліотеки. До цього часу І. С. Кая закінчував роботу над узагальнюючим дослідженням по етнічній історії «Кримчаки», рукопис якої зберігся в особовому фонді Л. І. Кая в Державному архіві в Автономній Республіці Крим[47].

У листі від 11 грудня 1935 р. Арсеній Іванович повідомляв О. М. Самойловичу про прохання ще одного свого кримського колеги: «Виконую обіцянку, дану в Сімферополі Батир-Мурзі [Абдул-Гаміт Нухаєвич Батирмурзаєв (А. Н.)]. Він просив в Сімферополі нагадати про нього. Ви, звичайно, пам'ятаєте, що він домагається звання професора, тому що бере участь в складанні якогось підручника (граматики) і якогось словника. Як бачте основи для того, що проситься звання, самі відповідні і самі серйозні. Я обіцяв йому, що я нагадаю, зви-

чайно, без всяких прохань зі своєї сторони»[48]. З приводу «відповідних основ» для отримання А.-Г. Н. Батирмурзаєвим звання професора А. І. Маркевич, звичайно, іронізував. Не випадкова і приписка про те, що він тільки передає прохання калмицького вченого, але не приєднується до неї[49].

А.-Г. Н. Батирмурзаєв уперше голосно заявив про себе на III мовній конференції, що проходила в жовтні 1934 р. в Сімферополі[50], де він виступив з доповіддю «Шляхи подальшого розвитку кримськотатарської літературної мови». Саме тут він познайомився з академіком О. М. Самойловичем. У цьому ж році він взяв активну участь у «викриттях» своїх старших колег: А. С. Айвазова, О. Н.-А. Акчокракли, Я. М. Якуба-Кемаля. Знаючи про нюанси знищення цвіту кримськотатарської інтелігенції А. І. Маркевич, звичайно, не міг відкрито писати про це академіку О. М. Самойловичу. Як людина порядна, він не міг не передати і прохання А.-Г. Н. Батирмурзаєва. Його коментар був, очевидно, правильно зрозумілий в Ленінграді. Звання професора директор Кримського науково-дослідного інституту татарської мови і літератури ім. А. С. Пушкіна (так з січня 1937 року стала іменуватися ця наукова установа) так і не отримав. А в 1937 р. він вже обрушився з критикою на рішення Мовної конференції, за резолюції якої сам же голосував, і безпосередньо на самого академіка О. М. Самойловича[51].

У епістолярному спілкуванні Арсенія Івановича з Наталією Дмитрівною Полонською-Василенко в ці роки, як вже встиг помітити читач, постійно присутні згадки найбільшого радянського історика, академіка (з 1935 р.) Бориса Дмитровича Грекова. Тим самим ці документи набувають особливого інтересу для істориків російської історичної науки і історіографії даного періоду. Тим більше, що в монографії, що вийшла в 1999 р. в Москві Н. О. Горської «Борис Дмитрович Греков» взагалі відсутня інформація про наукові і дружні контакти Б. Д. Грекова з А. І. Маркевичем. Досить явно простежується хвилеподібне відношення у А. І. Маркевича до Б. Д. Грекова, що було пов'язано з образами за неувагу до нього, і майже скрізь негативне – у Н. Д. Полонської-Василенко. Цікаві характеристики і зауваження А. І. Маркевича на адресу інших відомих істориків тієї пори. Вже з Ленінграда 25 грудня 1934 р. А. І. Маркевич писав в Київ: «А Греков і мені не пише, і хоч обіцяв Мик[олі] Серг[ійовичу] [Кошлякову (А. Н.)] прийти до мене, але я не тішу себе цією надією, а тільки видряпаю у нього одну потрібну мені книгу для прочитання. Він зовсім «здався», як колись писав мені, за те отримає сочевичну юшку. Про смерть Грушевського я прочитав в газетах ще в Сімферополі і пожалів його, як тут пожалів Марра, кінець якого був такий сумний. Обидва вони були істинні вчені, хоч обидва захоплювалися в своїх дослідженнях до крайньої міри. Що стосується Новицького, то він, наскільки я знав його, була хороша людина, але вчений поганенький. Але хай буде земля всім їм легким прахом або пухом»[52].

У листі від 9 лютого 1935 р. А. І. Маркевич констатував, що не всі листи, відправлені ним на адресу Н. Д. Полонської-Василенко, доходять до неї. Він запропонував посилати свою кореспонденцію «на ім'я когось з добрих знайомих для передачі»[53]. Особливо цікаві ті з його листів, де він згадує і аналізує, підсумовує свій життєвий шлях. У цьому випадку листування має важливе значення і як джерело для повного зведення бібліографії краєзнавця, оскільки в ній згадуються деякі з раніше невідомих його публікацій. Ось, наприклад, що писав А. І. Маркевич 20 лютого 1935 року: «Колись, здається ще наприкінці 90-х років, в Київській старовині була вміщена і моя маленька статейка: «Зі спогадів про польський заколот» (тобто повстання) 1863 р., підписана, здається «М-вич», який я відмінно пам'ятаю. <...> Задумався я про себе і радісно зітхнув, побачивши і на своєму прикладі, що як не важко склалося моє життя, і мені дані були ці кращі радощі життя, які утішали мене на заході днів моїх. Я щасливий, що і тепер <нрзб> мінливості в сімейній обстановці, що живу в Криму, що зберіг любов до науки і що проведення дало мені утіху дружби»[54].

«Тут нічого нового і захоплюючого. – Повідомляв Арсеній Іванович в Київ 5 травня 1935 р. – Та ж відсутність світла (електрики і гасу), також несправний рух трамваїв, ті ж вибиті тротуари <...> До часу нашого від'їзду [з Ленінграда в Сімферополь (А. Н.)] приїхав на вокзал Греков, дуже і, по видимому, щиро співчував про те, що не мав можливості бути у нас через невпинну роботу, складання підручника з р[осійської] історії, поїздки в Москву для читання там лекцій і под. Попрощалися дружньо <...>»[55].

14 липня 1935 р. Арсеній Іванович писав Н. Д. Полонській-Василенко: «Живу минулим, «переварюю спогади», як сказав Пушкін в одному зі своїх листів. Тут [в Сімферополі (А. Н.)] почалася деяка краєзнавча суєта, але я, як «чужий елемент» стою абсолютно збоку від цього guasi «великого світла». До цього становища я вже звик і переношу його зі стоїчною байдужістю, передбачуючи тільки, що з цієї суєти «все одно нічого не вийде», як говорив близький мені однофамілець, Олексій Ів[анович] Маркевич. Проте, серйозно поставлене питання про видання Археологічної карти (або атласу, чому я особливо співчуваю) Криму. Учора з листа С. О. Жебельова я дізнався, що збирається в Крим на відпочинок Греков, – цікаво, чи зволіє він побачитися зі мною, хоч викликом на вокзал до поїзда... Незабаром почнуться в різних місцях Криму археологічні розкопки цілим рядом «експедицій», численних, але короткочасних, від яких у зв'язку з цим багато чекати не доводиться. Будуть, якщо не почалися вже, розкопки і в Ольвії. «Шумимо» ми, але «тільки шумимо»...»[56].

У 1935 р. А. І. Маркевич відіслав вже практично закінчену роботу по кримській топоніміці на розгляд (рецензування) найбільшому радянському сходознавцю Миколі Костянтиновичу Дмитрієву (1898-1954)[57]. У листі до О. М. Самойловича

від 3 квітня 1935 р. він просив: «Вельми можливо, що М. К. Дмитрієв покаже Вам мою роботу по топоніміці Криму, що цікавить Вас. Прошу Вас, Олександре Миколайовичу висловити про неї свою думку для повідомлення мені, а якщо зможете, повідомте мені письмово. З привітом, А. Маркевич»[58].

Навіть у вісімдесятирічному віці Арсеній Іванович уважно стежив за розвитком основних концепцій в радянській історіографії. Особливо приголомшив історика розгром школи Михайла Миколайовича Покровського (1868-1932), організований з благословення Й. В. Сталіна. Радянські ідеологи, що сповідували так званий принцип «творчого марксизму», вільного від твердої світоглядної орієнтації, кваліфікували погляди школи М. М. Покровського як «догматичний марксизм», який ніби не вписувався в ідеологічний контекст радянського суспільства. У зв'язку з цим була розкритикована популярна до того «Російська історія з найдавніших часів» в 5-ти томах, написана на основі розробленого М. М. Покровським методологічного вчення про суспільно-економічні формації. З січня 1936 р. в країні була розгорнена ціла кампанія проти М. М. Покровського і його школи. Як завжди в епітетах і ярликах не соромилися. Ось рядки із заяви Інституту історії Академії наук СРСР: «Прикриваючись антиленінськими поглядами М. М. Покровського, багато хто з представників цієї «школи», нині викриті троцькістсько-бухарінські наймити фашизму, розвалили історичний фронт, вівши шкідницьку і контрреволюційну роботу в наукових установах <...>»[59]. Перед радянськими істориками ставилася задача подолання шкідливих поглядів М. М. Покровського і ліквідації наслідків шкідництва на історичному фронті. У постанові ЦК ВКП(б) «Про постановку партійної пропаганди» в зв'язку з виданням «Короткого курсу історії ВКП(б)» (1938 р.) вже прямо говорилося про «антимарксистські перекручення історичної школи М. М. Покровського».

У листі до Н. Д. Полонської-Василенко від 30 січня 1936 р. А. І. Маркевич обурювався: «Ви, звичайно, читали декрет про викладання історії в середній і нижчій школі... <...> Мені гадається, що настане час, коли знову німці, за прикладом Міллера і Шлецера, будуть вчити російських дітей російської історії. Уже якщо Покровський забракований, куди йти... А поки шкода діток. Але досить про це. Хотілося б зупинитися на зовнішній політиці, на лякаючій перспективі нової Світової війни. Я народився в розпал Кримської війни і оборони Севастополя і померти, мабуть, доведеться під час війни, жахів якої не перенесу. Навіть неясно представляється, де доведеться закінчити свою земну мандрівку, якщо поженуть з Криму. І найкраще було б, якби дана була можливість зробити це на батьківщині, в Бресті»[60]. З питання про «школу Покровського» А. І. Маркевич висловлювався і в подальших листах. Так, 9 лютого 1936 р. він писав Н. Д. Полонській-Василенко: «З приводу історії з підручниками історії було у нас дуже багато розмов, зокрема, і про Грекова, який, як я чув, зовсім втратив голову, хоч, наскільки я знаю, він не винен або не дуже винен в забраковці складеного ним з іншими особами підручника р[осійської] історії. Неначе треба було триматися пок[ійного] М. М. Покровського, а вийшло так, що він пішов на смарку. Зараз Греков в Москві на академічній сесії, повернеться, – дізнаюся, що було і що мається на увазі <...> В думці своїй про Грекова Ви, звичайно, праві»[61].

І в тридцяті роки Арсеній Іванович продовжував займатися питаннями історії першого кримського вузу. Свідченням цьому є його лист В. І. Вернадському від 17 березня 1936 р., написаний в Ленінграді:

«Вельмишановний
Володимире Івановичу.

Радіючи, що Ви з невпинною енергією продовжуєте служіння науці, я в той же час тужу, не маючи можливості бачитися з Вами. Тому пробачте, що непокою Вас своїми листами.

Справа в тому, що років 12-13 тому я задумав написати історичний нарис короткочасного життя Таврійського ун-ту і знайшов в архіві (вже Кр[имського] Педаг[огічного] Інст[итуту]) копію (правлений оригінал) чудової Вашої доповідної записки про важливість, необхідність збереження його в повному складі. Я мав щастя чути цю записку з Ваших вуст і поспішив переписати її для моєї праці. Але моїй роботі не призначено було бути виданою і вона, звичайно, не побачить світу. Поки я живу, бережу її, а після моєї смерті вона загине. Бажаючи, щоб не загинула Ваша доповідь, я вирішив надіслати його із зятем (М. С. Кошляковим) Вам, як найціннішу пам'ятку Вашої участі в житті Таврійського університету. Нехай він збережеться в Ваших особистих паперах. Можливо, звичайно, що у Вас є своя копія, і в такому випадку моя буде зайвою, і в такому випадку я просив би мою копію повернути. У точності її я ручаюся. Але якщо Ви вирішите зберегти її, то я прошу Вас прислати мені свою копію на спомин і як найважливіший матеріал для моєї праці. Зробити зараз копію з неї я не в силах.

Серед паперів архіву Кр[имського] ун[іверсите]ту я знайшов і лист Ваш В. О. Маклакову[62] <...> у справах ун[іверситет]ту, дуже цінний, і свою копію з нього також надсилаю Вам.

Є у мене і копія резолюції Ради Таврійського ун[іверсите]ту з приводу Вашої доповіді, повністю згідною з Вашими думками. Я її не надсилаю, але якби Ви захотіли її мати, вона буде Вам надіслана негайно.

Стосовно мене, то я ще тягну свою важку життєву лямку, але вже швидко старію. Рівно через місяць мені виповниться 81 рік, і наступаючий рік буде, ймовірно, останнім роком мого життя-буття. Зараз п'яту зиму проводжу з дружиною тут, а в квітні повернуся в Сімферополь на дожиття. Майбутнього у мене вже немає, **теперішній час сумовитий, тужливий, убогий** [виділене авт.], – і весь я і в думах, і в сновидіннях в минулому. Але про це не варто говорити»[63].

Протягом всього 1936 року кримський вчений розробляв питання, пов'язані з кримською топонімікою і подальшою систематизацією кримознавчої бібліографії. Він писав 7 квітня 1936р. Н. Д. Полонській: «Закінчую мої наукові справи, пов'язані з бібліографією і топонімікою Криму. У друці результати цих робіт, звичайно, не побачу»[64]. У вересні 1936 р. він повідомляв в Київ: «Я останнім часом зайнятий і збиранням матеріалу по топоніміці Криму, щоб роботою з цього питання закінчити свою наукову роль і ознаменувати 60-річчя своєї літер[атурної] роботи. Якщо вдасться успішно закінчити цю роботу, буду вважати себе цілком задоволеним і заслуговуючим спокій <...>»[65]. Загалом, А. І. Маркевич констатував, що «у нас в Криму найповніший науковий застій, особливо по частині гуманітарних наук <...>. Місцеві «археологи» і «історики» готуються до «Пленуму» ДАІМК, який пройде у нас в Сімферополі»[66]. У декількох листах (2 жовтня, 2 і 4 листопада) А. І. Маркевич повідомляв про приїзд в Сімферополь видатного українського історика, географа і економіста Антона Степановича Синявського (1866-1951). У 1936-1939 рр. він очолював в Кримському педагогічному інституті ім. М. В. Фрунзе кафедру фізичної географії. Це матеріали А. І. Маркевича, що характеризують особисті якості А. С. Синявського, побутові умови перебування його в Сімферополі залишаються невідомими дослідникам його творчості[67].

У цей час Арсеній Іванович задумується про власні мемуари. 2 жовтня 1936 р. він написав Н. Д. Полонській-Василенко: «Що стосується «мемуарів», то я починаю схилятися до писання їх і навіть вигадав для них заголовок: «З переживань і спогадів старого зубра». Дуже прошу Вас написати Вашу думку про такий заголовок»[68]. Інформація про існування рукописних «Спогадів» А. І. Маркевича підтверджується і в інших його листах до Наталії Дмитрівни. Так 28 лютого 1937 р. він писав з Ленінграда: «Сьогодні я ще займуся своїми спогадами, а завтра доведеться знову засісти за топоніміку Криму. Необхідно закінчити її до від'їзду в Сімферополь і переписати (передрукувати я не можу), а це буде нелегко, оскільки і тут з папером справа йде дуже погано»[69]. Листи свідчать, що Арсеній Іванович підготував до нового перевидання і свою монографію про Сімферополь, яка уперше побачила світ в 1924 році[70]. Це ще одне свідчення того, що патріарх кримознавства після відсторонення його від керівництва краєзнавчим рухом в Криму і розгрому самого руху – ліквідації громадсько-наукових організацій, закриття їх видань – продовжував напружену наукову діяльність. І це незважаючи на солідний вік – 81 рік. 14 квітня 1937 р. він повідомляв Н. Д. Полонській-Василенко: «Що стосується друкування моєї праці про Сімферополь, то, як я писав Вам, воно затримане, піддано новому розгляду і що з цього вийде, – не знаю, але на сприятливий результат не розраховую. Редактори і рецензенти в Сімферополі гірше і київських. Що стосується «Топоніміки Криму», то її треба завершити, що я зробив вже в Сімферополі, а потім передрукувати на машинці, а для цієї операції у мене немає можливості. Таким чином, і цій моїй праці доведеться лежати до повного забуття про неї. І «нехай лежить», скажу я Вашими словами»[71].

У цей час наукову блокаду кримознавця скрашували «приємні побачення» з академіками М. С. Державіним і О. М. Самойловичем – його старими петербурзькими-ленінградськими друзями. «Про суспільну сторону моїх переживань говорити багато не доводиться. – Писав Арсеній Іванович Н. Д. Полонській-Василенко 21 серпня 1937 р.– Багато радію, багато чого не розумію, про багато що жалкую і часто відчуваю себе людиною зайвою, непотрібною нікому. <...> Закінчую свою «Топоніміку Криму». Але не уявляю собі долі цієї моєї роботи, тривалої і старанної, і корисної, на мою думку. Пригнічують і переживаються факти того, що старовини Криму забуті, пам'ятки, навіть найвидатніші, безпритульні, історія в точному значенні в повній загороді. <...> Вам відоме ім'я М. Л. Ернста. Він був старанним працівником по частині археології Криму і музейного будівництва, – і він звільнений днями від <нрзб>. Таких фактів багато. А заступники, на жаль, абсолютно неосвічені. Жити доводиться з великим побоюванням»[72].

А тим часом йшов грізний для країни 1937 рік... Настала найтрагічніша сторінка в історії кримської науки і культури – так званий «великий терор» 1937-1938 рр. Перші арешти в Криму почалися ще в жовтні 1936 р., а в першій половині наступного року на півострові були арештовані сотні представників наукової інтелігенції. Перший удар був нанесений по кримськотатарській інтелігенції. Були кинуті в застінки НКВС викладачі Кримського педагогічного інституту ім. М. В. Фрунзе Я. Арісов, А. С. Айвазов, У. А. Боданінський, О. Н.-А. Акчокракли, А. А. Лятіф-заде, директор цього навчального закладу Мустафа Бекірович Бекіров. Були арештовані колишні керівники Наркомату освіти Кримської АСРР Р. Александрович, М. Недім, Б. Чагар, колишні редактори популярної в Криму газети «Єні-Дунья» Т. Бояджієв, Д. Гафаров. Навіть тих, хто, передбачуючи сумні перспективи, завчасно поїхав з Криму, розшукували по всій країні. Так, О. Н.-А. Акчокракли арештували в Баку, У. А. Боданінського, звільненого до цього з посади директора Державного палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї, схопили в Тбілісі, де він працював декоратором, оформляючи будівлю Інституту Маркса-Енгельса-Леніна на проспекті Руставелі[73]. Всім арештованим інкримінувалася участь в контрреволюційній пропаганді. Для кримських татар типовим було обвинувачення в участі в підпільній організації «Міллі-фірка»[74]. 15 лютого 1938 р. органами НКВС був арештований Микола Львович Ернст – наступник А. І. Маркевича на посаді голови Таврійського товариства історії, археології і етнографії, а до цього багато років працюючого секретарем цієї автори-

тетної вченої співдружності. У ході слідства, яке тривало два з половиною роки вчений був підданий більш ніж сорока допитам. М. Л. Ернсту пред'явили обвинувачення в тому, що він є агентом німецької розвідки[75]. У ході слідства в Кримському НКВС вклали у вуста Миколи Львовича ті тези і оцінки, які задовго до цих сумних подій були сформульовані в застінках цього похмурого відомства. Ось витримки з його свідчень, даних 9 квітня 1939 р.: «<...> Для найбільш зручного проведення такої фашистської пропагандистської роботи, продиктованої мені німецькою розвідкою, а також для підтримки вищеперерахованих шпигунських вилазок в Крим з центру під виглядом археологічних експедицій я потребував відповідної організаційної форми і знайшов таку в формі Таврійського товариства історії, археології і етнографії. Ця організація, перетворена в 1923 р. з тієї, що існувала давно, при царизмі, Таврійської вченої архівної комісії, повинна була об'єднувати вчених кримських і позакримських відповідних галузей знання, що працювали над вивченням Криму, а також розповсюджувати знання про Крим. На чолі її стояли, однак, за мого сприяння, реакційні елементи. Президія Товариства складалася протягом всіх років його існування з наступних осіб: головою був проф. Маркевич, історик Криму, глибокий старик, що написав багато робіт, але ярий реакціонер, великодержавний шовініст і германофіл, що накладав на всю діяльність Товариства свій реакційний відбиток, що використав його для приховування контрреволюційних документальних матеріалів, що протягав через Товариство свої реакційні наукові писання. Заступником голови Товариства був проф. Філоненко, антимарксистськи, антирадянськи настроєний, викритий згодом в пединституті як реакціонер і великодержавник, нині працює в якомусь дослідницькому інституті в Фергані. Секретарем був я. Далі були Нікольський П. В. – викладач-історик, колишній есер, що протягав міллі-фірківські і есерівські ідеї, згодом висланий. Акчокракли – буржуазний націоналіст, міллі-фірковець і турецький шпигун. Спиридонов Д. С. – бібліотекар музею, грецький буржуазний націоналіст і германофіл. Невський – директор музею, таємний троцькіст. При такому складі президії зрозуміло, що на засіданнях Товариства, на яких були присутніми звичайно багато викладачів, студентів, інтелігенції, читалися антимарксистські «наукові» доповіді і проводилися такі ж дискусії. Потім «праці» Товариства видавалися в друкарському органі Товариства – «Вістях Таврійського Товариства історії, археології і етнографії», в яких я перебував редактором і яких вийшло 4 томи впродовж 1927-1931 рр. У них я злочинно проводив до видання статті різних членів Товариства, прямо контрреволюційні або антимарксистські всяких мастей, реакційні, буржуазно-ідеалістичні, міллі-фірковські, великодержавницькі, троцькістські і т.д. Друкував я тут і свої статті, в яких протягував фашистську пропаганду. Таким чином я сіяв шкідливі ідеї в широких масах слухачів і читачів доповідей Товариства. Один з томів «Вістей» Товариства під моєю редакцією присвячений ювілею голови, реакціонера Маркевича, що, звичайно, абсолютно недопустимо в радянській пресі <...>»[76]

Не краще справи йшли і в Ленінграді. У вересні 1937 р. поїхав в Кисловодськ на відпочинок, звідки не повернувся великий друг Арсенія Івановича Маркевича директор академічного Інституту сходознавства академік Олександр Миколайович Самойлович[77]. Навіть в страхітному 1937 році арешт академіка (!) був подією екстраординарною. Це звання в СРСР було одним з небагатьох, що давало деякі гарантії. Сили, що набирали в країні великодержавні тенденції вимагали зміцнення таких інститутів, як Академія наук. Звичайно ж, роль грала і міжнародна популярність її членів. Арешт академіка вимагав особистого узгодження з Й. В. Сталіним. І нерідко він не давав санкцію на арешт, вважаючи того або іншого вченого потрібним для держави. Так, з цієї причини не були арештовані у «справі славістів» академіки В. І. Вернадський і М. С. Курнаков, слідчі справи на яких були вже заведені[78]. О. М. Самойловичу інкримінували шпигунство на користь Японії, створення контрреволюційної буржуазно-націоналістичної організації, що боролася за відторгнення національних околиць від СРСР і підкорення їх впливу японських імперіалістів[79].

Маркевича не торкалися... Можливо зіграло певну роль звання члена-кореспондента Академії наук СРСР, але швидше усього – похилий – за 80 років! – вік вченого. У ці суворі роки він продовжував спокійну бібліографічну роботу, переважно, в Ленінграді. 13 листопада 1937 р. він в листі до Н. Д. Полонської-Василенко підготував декілька бібліографічних довідок. Читаємо: «Збірник «Крим» 1930 р. знаю, але у мене його немає і він, наскільки знаю, недавно «вилучений», так що в бібліотеках його важко або неможливо отримати. «Історико-економічні нариси Криму» знаю, і автор його С. О. Усов був добрим моїм знайомим (він вже помер). Подарований ним мені примірник у мене є. Це дуже добросовісна компіляція, але, на жаль, без найменшого вказування літератури. <...> Статтю П. А. Лапецької в № 7 «Історич. Журналу» читав. Це поганенька робота і деякі неточності і неймовірність прямо забавні»[80].

Представляють безперечний науковий інтерес листи Арсенія Івановича Маркевича, відправлені Миколі Севастяновичу Державіну 4 і 6 грудня 1939 року, де кримознавець привів своє розуміння етимології термінів «Русь» і «Україна», «хохол» і «черкаси». Вражають глибиною філологічні і етнологічні пізнання вченого, уміння зіставляти етнолінгвістичні дані і провести паралелі[81]. А. І. Маркевич старався стежити за всіма новинками не тільки історіографії, але й літературознавства. 9 квітня 1940 р. він писав Аркадію Георгійовичу Горнфельду в Ленінград: «Вель-

мишановний Аркадій Георгійович. Доживаючи свої дні за надто важких обставинах, я втішений, прочитавши Вашу чудову статтю про Чехова в № 8-9 «Красной Нови»[82]

У цей час Арсеній Іванович не переставав турбуватися про долю своєї праці «Топоніміка Криму», матеріал для якої розробляв декілька десятиріч, а останні роки витратив на її систематизацію і узагальнення. Цілком природно, що в суспільно-політичних умовах, що склалися в країні він не міг знайти ні видавництва, ні наукового журналу або збірника, які б взялися за публікацію цього твору. Навіть для подачі на розгляд рукопису необхідні були офіційні рецензії і рекомендації, які вченому з клеймом «буржуазного великодержавного шовініста» ніхто не давав. 23 грудня 1939 р. в листі до Н. Д. Полонської з Сімферополя А. І. Маркевич констатував, що «наукова діяльність моя майже вся пішла на смарку»[83].

Таким чином епістолярні джерела свідчать, що в роки жорсткого ідеологічного тиску і формалізації краєзнавства в середовищі дослідників Криму як на півострові, так і в столицях продовжувалася робота по вивченню краю. Відсутність можливості обнародувати свої знання і робота «в стіл» ставлять перед сучасним поколінням дослідників задачу виявлення цих праць і введення їх в науковий обіг.

Примітки

1. Козлов В. Ф. Охрана исторических памятников в Крыму (1920-1941 гг.) // Художественное наследие: Хранение, исследование, реставрация. – М., 1994. – Вып. 15. – С. 138-139.
2. Калакура Я. С. Українська історіографія. – Київ: Генеза, 2004. – С. 286-287.
3. РНБ ОР, ф. 211, оп. 1, д. 769, л.1-3.
4. ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 193, арк. 16.
5. Н. Д. Полонська-Василенко з 1929 р. працювала науковим співробітником в різних комісіях Всеукраїнської Академії наук. З 1932 р. вона розробляла проект фундаментального видання «Архіву Запорізької Січі». У 1934 р. Н. Д. Полонська-Василенко була звільнена з Всеукраїнської Академії наук і перебивалася випадковими заробітками. Так, в 1937 р. вона працювала на скромній посаді старшого бібліотекаря в Інституті економіки. Тільки в 1938 р. її взяли на роботу старшим науковим співробітником Інституту історії АН УССР. Див. про це: Alma Mater: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції, 1917-1920: Матеріали, документи, спогади: У 3-х кн. – Київ: Прайм, 2000. – Кн. 1: Університет Св. Володимира між двома революціями. – С. 131-132; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. – Київ, 1998. – С. 253-255.– (Українські історики; Вип. 1).
6. У 1931-1934 р. М. С. Державін очолював Інститут слов'янознавства АН СРСР, який розташовувався в Ленінграді. Одночасно він був професором Ленінградського університету по кафедрі слов'янознавства. З 1 лютого 1931 р. М. С. Державін – академік АН СРСР. Див. про нього: Голубева О. Д. Державин Николай Севастьянович // Сотрудники Российской национальной библиотеки – деятели науки и культуры: Биографический словарь: В 3-х т. – СПб., 1999. – Т. 2: Российская Публичная библиотека – Государственная Публичная библиотека в Ленинграде, 1918-1930. – С. 244-247.
7. ПФАРАН, ф. 827, оп. 4, д. 343, л. 10.
8. Там же, л. 10-11.
9. Там же, л. 13 об.-14.
10. АРАН, ф. 518, оп. 3, д. 1040, л. 10.
11. Комиссия по истории знаний, 1921-1932 гг.: Из истории организации историко-научных исследований в Академии наук: Сб. документов / Сост. В. М. Орел, Г. И. Смагина. – СПб.: Наука, 2003. – С. 7-11.
12. Сергій Платонович Попов (1872-1964) – геолог, мінеролог, геохімік. Закінчив в 1897 р. Московський університет. У Таврійському університеті – Кримському університеті імені товариша Фрунзе – Кримському державному педагогічному інституті ім. М. В. Фрунзе працював в 1920-1937 рр. Керував кафедрою геології, був деканом природничого факультету. Див. про нього: Профессора Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, 1918-2000. – Київ: Либідь, 2000. – С. 90.
13. АРАН, ф. 518, оп. 3, д. 1040, л. 15 об.
14. ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 193, арк. 2-2 зв., 3 зв.
15. Там само, арк. 4.
16. Див. про це: Непомнящий А. А. Українські історики та вивчення Криму у 1918 р. // II Міжнародна наукова конференція «Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року»: Науковий збірник, присвячений 125-річчю від народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року. – Київ, 1998. – С. 165-166.
17. ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 193, арк. 6.
18. Там само, арк. 6 зв.
19. Горская Н. А. Указ. соч. – С. 70-72, 82, 84.
20. ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 193, арк. 12 зв.
21. Там само, арк. 14-15.
22. Цит. по: Горская Н. А. Указ. соч. – С. 227.
23. Там же. – С. 228.
24. ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 193, арк. 8.
25. Там само, арк. 11.
26. Урсу Д. П. Трагедия крымской науки и культуры // Кримські татари: Історія і сучасність: До 50-річчя депортації кримськотатарського народу: Матеріали міжнародної наукової конф. (Київ, 13-14 травня 1994 р.). – Київ, 1995. – С. 182.
27. Красный Крым. – 1934. – 4 июня.
28. Урсу Д. П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921-1941). – Симферополь: Крымучпедгиз, 1999. – С. 26-30.
29. Урсу Д. П. Востоковед профессор В. И. Филоненко: Жизнь и труды: К 25-летию со

дня смерти // Востоковедный сборник. – Симферополь, 2002. – Вып. 5. – С. 12-13; Див. також: Chazbijewicz S. Tatarzy Krymscy: Walka o naryd i woln№ ojczyznк. – Poznan: Likon, 2001. – S. 69-73. – (Suplement do «Rocznika Tataryw Polskoch»).
30. Про атмосферу в середовищі істориків-краєзнавців в СРСР в ці роки див.: Формозов А. А. Русские археологи до и после революции. – М., 1995. – С. 43-47
31. Див. докладніше: Ашнин Ф. Д., Алпатов В. М. «Дело славистов»: 30-е годы / Отв. ред. Н. И. Толстой. – М.: Наследие, 1994. – 286 с.
32. ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 193, арк. 27-28 зв.
33. Там само, арк. 22 зв.-23.
34. Автобіографічні документи О. М. Лук'яненка збереглися: ПФАРАН, ф. 155, оп. 2, д. 436, л. 47, 51.
35. ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 193, арк. 22.
36. Там само, арк. 33.
37. Там само, арк. 34.
38. Віктор Васильович Симоновський (1869-1933) – бібліограф-кримознавець. Працюючи бібліотекарем в різних наукових і навчальних закладах м. Сімферополя, він став укладачем ряду ретроспективних і галузевих бібліографічних покажчиків по різних аспектах історії, етнографії, економіки півострова. Див. про В. В. Симоновського: Непомнящий А. А. Библиография библиографии исторического краеведения Крыма: Начало работы над составлением полного свода // Студії з архівної справи та документознавства. – Київ, 2003. – Т. 9. – С. 182-186.
39. Симоновский В. В. Очерк работы краевых энциклопедий // Экономика и культура Крыма. – Симферополь, 1934. – № 9/12. – С. 173-180.
40. Салтыковский В. В редакции «Советской энциклопедии Крыма» // Экономика и культура Крыма. – Симферополь, 1935. – № 2. – С. 115-116.
41. Козлов В. Ф. Из опыта создания региональных энциклопедий в СССР в 1920-1930-е гг. // Проблемы создания региональных энциклопедий: Материалы международного научно-практического семинара (Санкт-Петербург, 14-16 октября 2003 г.). – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2004. – С. 35.
42. ДААРК, ф. Р-3814, оп. 1, спр. 136, арк. 11.
43. РНБ ОР, ф. 211, оп. 1, д. 769, л. 2.
44. Там же, ф. 671, оп. 1, д. 223, л. 2.
45. Ісаак Самуїлович Кая (1887-1956) – відомий краєзнавець Криму – дослідник історії і етнографія кримчаків. У дорадянський час завідував карасубазарскою Талмуд-Торою (іудейською релігійною школою). Після закінчення в 1928 р. Кримського педагогічного інституту ім. М. В. Фрунзе (його дипломну роботу «Кримчаки, їх побут і писемність» рецензували професори А. І. Маркевич і В. І. Філоненко), в 30-е рр. XX ст. І. С. Кая працював вчителем в Керчі. Він є автором підручників з кримськотатарської мови. Див. про І. С. Кая: Ачкинази И. В. Крымчаки: Историографический обзор по публикациям XIX – начала XX в. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 1991. – Вып. 2. – С. 176-177; Ачкинази И. В. Сборы этнографических коллекций по крымчакам: От зарождения идеи до ее реализации // Этнография Крыма XIX – XX вв. и современные этнокультурные процессы: Материалы и исследования. – Симферополь, 2002. – С. 268-271; Коробач Н. Крымчаки // Вечерняя Одесса. – 1990. – 5 нояб.
46. РНБ ОР, ф. 671, оп. 1, д. 223, л. 2.
47. ДААРК, ф. Р-4967, оп. 1, спр. 209, арк. 1-59.
48. РНБ ОР, ф. 671, оп. 1, д. 223, л. 5.
49. Див. про нього: Урсу Д. Батырмурзаев Абдул // Деятели крымскотатарской культуры (1921-1944 гг.): Биобиблиографический словарь. – Симферополь: Доля, 1999. – С. 50-51. – (Источник знаний; № 2); Мусаева У. Деятельность Крымского научно-исследовательского института языка и литературы по изучению крымских татар (1925-1940) // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 1999. – Т. [1]: Національні меншини. Етноархеологія. – С. 52-56.
50. Див. про Третю мовну конференцію: Семенов О.О. III Языковой конференции: Из речи на пленуме Областного комитета ВКП(б) 15 октября 1934 года // Экономика и культура Крыма. – Симферополь, 1934. – № 9/12. – С. 17; Ольховый Б. III Языковая конференция – большое событие в жизни Крымской республики // Там же. – С. 18-24.
51. Див. також: Мусаева У. К. К вопросу об изучении крымских татар в 1920-е годы // Археологія та етнологія Східної Європи: Матеріали і дослідження. – Одеса, 2002. – Т. 3. – С. 211-212; Мусаєва У. К. Історико-етнографічне вивчення народів Криму в 20-х – на початку 30-х рр. XX століття: Автореферат дис... канд. іст. наук / 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 9.
52. ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 193, арк. 36 зв.
53. Там само, арк. 41.
54. Там само, арк. 38, 39.
55. Там само, арк. 46 зв.
56. Там само, арк. 52.
57. РНБ ОР, ф. 671, оп. 1, д. 223, л. 3.
58. Там же.
59. От Института истории Академии наук СССР // Против исторической концепции М. Н. Покровского: Сб. ст.: В 2 ч. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – Ч. 1. – С. 3-4.
60. ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 193, арк. 73 зв.-74.
61. Там само, арк. 76.
62. Василь Олексійович Маклаков (1869-1957) – політичний діяч, юрист. Після закінчення фізико-математичного і юридичного факультетів Московського університету з 1896 р. працював присяжним повіреним окружного Московського суду. Один з кращих адвокатів Росії. Член ЦК партії кадетів. Депутат II-IV Державної думи. Після Лютневої революції – по-

сол Росії у Франції. У еміграції з осені 1917 р. У вересні 1920 р. зустрічався в Криму з генералом П. М. Врангелем. З 1924 р. голова емігрантського комітету по захисту російських інтересів. Очоливши Таврійський університет, В. І. Вернадський намагався використати на його благо всі можливі кошти, в тому числі і особисті зв'язки. У листі до В. О. Маклакова від 20 жовтня 1920 р. він просив його посприяти отримати для бібліотеки Таврійського університету «офіційні французькі видання по всіх міністерствах», а також «які б то не було книги, журнали, газети для нашої бібліотеки. Можливо Ви можете пересилати нам, що не треба Вам. За всяку допомогу в цьому відношенні ми будемо дуже вдячні». Цит. за кн.: В. И. Вернадский и Крым: Люди, места, события... / Н. В. Багров, В. Г. Ена, В. В. Лавров и др. – Киев, Либідь, 2004. – С. 166. Див про В. О. Маклакова: Шмаглит Р. Г. Русская эмиграция за полтора столетия: Биографический справочник. – М.: РИПОЛ классик, 2005. – С.186-187

63. АРАН, ф. 518, оп. 3, д. 1040, л. 16, 16 об., 17.
64. ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 193, арк. 82 зв.
65. Там само, арк. 93 зв.
66. Там само, арк. 90.
67. Див. про А. С. Синявського: Заруба В. М. З вірою в українську справу: Антін Степанович Синявський. – Київ, 1993. – 138 с.; Заруба В. М. Синявський Антін Степанович: Життя, наукова та громадська діяльність, 1866-1951: Автореф. дис... канд. іст. наук.– Львів, 1999. – 16 с.; Руденко В. П. Професор Антін Синявський подвижник української географії. – Київ: Akademia, 1996. – 408 с.
68. ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 193, арк. 97.
69. Там само, арк. 110.
70. Маркевич А. И. Симферополь: Его исторические судьбы, старина и недавнее прошлое. – Симферополь: Крымиздат, 1924. – 113 с. – (Б-ка «Крымоведение»).
71. ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 193, арк. 114 зв.-115.
72. Там само, арк. 122 зв.
73. Див. також: Ursu D. P. Kirim tatar araєtirmalarinin gesmiєi ve gelecepi // Emel. – Ankara, 1994. – № 204. – S. 16-17.
74. Див. про це: Деятели крымскотатарской культуры, 1921-1944: Биобиблиографический словарь / Гл. ред. и сост. Д. П. Урсу. – Симферополь: Доля, 1999. – 240 с. – (Источник знаний; № 2).
75. Материалы по археологии, истории и этнографии Крыма. – Симферополь, 1996. – Вып. 5. – С. 247.
76. Там же. – С. 249-250.
77. Ашнин Ф. Д., Алпатов В. М. Архивные документы о гибели академика А. Н. Самойловича // Восток. – М., 1996. – № 5. – С. 153-162.
78. Ашнин Ф. Д., Алпатов В. М., Насилов Д. М. Репрессированная тюркология. – М.: Восточная литература, 2002. – С. 7-8.
79. Див. також: Непомнящий А. А. Изучение крымско-татарского народа в отечественной ориенталистике в начале XX века // Гасырлар авазы=Эхо веков.– Казань, 2002. – № 3/4. – С. 238-249; Про репресії серед краєзнавців-етнографів див. докладніше: Мусаева У. К. Подвижники крымской этнографии, 1921-1941: Историографические очерки / Под ред. и вступ. ст. А. А. Непомнящего. – Симферополь, 2004. – 214 с. – (Биобиблиография крымоведения; Вып. 2).
80. ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 193, арк. 131. Мова йде про видання: Крым: Путеводитель / Крымское общество естествоиспытателей и любителей природы. – Симферополь, [1929-1930?]. У цьому, одному з кращих довідкових видань, були опубліковані матеріали А. С. Башкірова, Г. А. Бонч-Осмоловського, Є. В. Вульфа, Н. Н. Клепиніна, А. Д. Петровського-Іллєнка, С. П. Попова та ін.; Усов С. А. Историко-экономические очерки Крыма: Прошлое и настоящее крымского сельского хозяйства. – Симферополь: Крымгосиздат, 1925. – 320 с.; Лапицкая С. Завоевание и колонизация Крыма царизмом // Исторический журнал. – 1937. – № 7. – С. 41-53. У листі А. І. Маркевич помилково вказав ініціали автора і її прізвище.
81. ПФАРАН, ф. 827, оп 4, л. 343, л. 15, 17. Цікаво, що викладені наприкінці 30-х рр. XX ст. А. І. Маркевичем положення знайшли підтвердження в наукових дослідженням кінця минулого століття. Див.: Головко О. Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва // Український історичний журнал. – 1991. – № 11. – С. 24-35.
82. РНБ ОР, ф. 211, оп. 1, д. 769, л. 3.
83. ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 193, арк. 157 зв.

Summary:

In this article the well-known scientist refers to the epistolary inheritance of the famous Crimea researcher. The article opens unknown pages of the Crimea regional geography.

***Key words:** regional geography conference, sociological schemes, scientific and data-collecting work, checking up, purification.*

Всеукраїнська спілка краєзнавців
РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ «КРАЄЗНАВСТВО»

Поштова адреса:

01001, Київ, 1,

вул. Грушевського, 4,

тел.: 228-53-05,

229-13-88

Фото на обкладинці:
Андріївська церква, м. Київ

Здано в набір 11.05.05. Підписано до друку 24.05.05. Формат 60х84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум.друк. арк. 9,91.
Обл. друк. арк. 10,02. Гарнітура Шкільна. Зам. 3-78.

Друк видавничо-поліграфічної фірми «Абетка»,
32300, Кам'янець-Подільський, вул. Князів Коріатовичів, 9; а/с 83;
тел. (03849) 2-73-84; e-mail: abetka@kp.km.ua.
Свідоцтво від 19.06.01, серія ДК №495